

Rettenns landskap

Tingsteder og rettskretser i Viken i jernalder og middelalder

Marie Ødegaard

Rettens landskap

Marie Ødegaard

Rettens landskap

TINGSTEDER OG RETTSKRETSER
I VIKEN I JERNALDER OG MIDDELALDER

CAPPELEN DAMM AKADEMISK

© 2021 Marie Ødegaard.

Dette verket omfattes av bestemmelsene i Lov om opphavsretten til åndsverk m.v. av 1961. Verket utgis Open Access under betingelsene i Creative Commons-lisensen CC BY-NC 4.0. Denne lisensen lar andre dele og bearbeide verket for ikke-kommersielle formål, under forutsetning av at det oppgis korrekt kreditering, lenke til lisens og indikasjon på om endringer er blitt gjort. Du kan gjøre dette på enhver rimelig måte, men uten at det kan forstås slik at lisensgiver bifaller deg eller din bruk av materialet. Lisensvilkår: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode.no>

Boken er utgitt med støtte fra Kulturhistorisk museum ved Universitetet i Oslo, Vestfold og Telemark fylkeskommune, Viken fylkeskommune og Norsk Arkeologisk Selskap.

Dette er en fagfelleurdert monografi. Boken er en bearbeidet versjon av doktorgradsavhandlingen *Tingsted og territorium – organisering av rettslandskapet i Viken i jernalder og middelalder*, som ble forsvart 7. oktober 2016.

ISBN trykt utgave: 978-82-02-73445-9

ISBN web-PDF: 978-82-02-63226-7

DOI: <https://doi.org/10.23865/noasp.139>

Sitering: Ødegaard, M. (2021). *Rettsens landskap. Tingsteder og rettskretser i Viken i jernalder og middelalder*. Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.139>

Omslagsdesign: Cappelen Damm AS

Omslagsbilde: Steinsetningene på Tingstedet på Lundeby i Råde, Viken.

Foto: Marie Ødegaard, 2012.

Kulturhistorisk museum
Arkeologisk seksjon
Postboks 6762 St. Olavs plass
0130 Oslo Norway
Tlf.: (+47) 22 85 19 00
postmottak@khm.uio.no

Alle henvendelser om denne boka kan rettes til:

Cappelen Damm Akademisk/NOASP

Postboks 1900 Sentrum

N-0055 Oslo

noasp.no

noasp@cappelendamm.no

Innhold

Forord	9
Kapittel 1 Innledning	11
1.1 Undersøkellesområdet	14
1.2 Perspektiv og problemstillinger.....	16
1.3 Historisk riss av tingsystemet	18
1.4 Bokens struktur	21
Kapittel 2 Forskningshistorisk bakgrunn	23
2.1 Tingsteders fysiske strukturer og lokalisering	23
2.2 Funksjoner, nivåer og sentralitet	27
2.3 Tingorganisasjonens alder.....	31
2.4 Endringer eller kontinuitet?.....	32
2.5 Viken som undersøkelsesområde.....	34
Kapittel 3 Teoretiske perspektiver	39
3.1 Dynamikk eller stabilitet?.....	41
3.2 Romlige dimensjoner	46
3.3 Maktrelasjoner i sosiale strukturer	50
Kapittel 4 Metodiske tilnæringer og kildegrunnlag	55
4.1 Identifikasjon	59
4.1.1 Kildematerialet	60
4.1.2 Tingtype.....	63
4.1.3 Tidspunkt.....	64
4.1.4 Skatteklasse	65
4.2 Kartfesting	66
4.2.1 Klassifikasjon av tingsteder	67
4.2.2 Kartdata og metoder	69
4.3 Datering	72
4.3.1 Arkeologisk materiale	74
4.3.2 Arkeologisk feltarbeid.....	76
4.3.3 Analogier	77
4.3.4 Stedsnavn	79
4.4 Kontekst	81
Kapittel 5 Rettsområder og tingsteder på makro- og mellomnivå i Viken-området	85
5.1 Lagdømme - alder og grenser	88
5.1.1 Lovområdets ytre grenser	94

5.2	Lagsogn og lagting – utvidelser av rettsområdet i tidlig middelalder?	99
5.2.1	Borgartinget – et opphavlig lagting for Viken?	103
5.3	Videreutvikling av lagsogn og lagting.....	110
5.3.1	Lagmannens stevner	116
5.4	Kongelige og kirkelige inndelinger på mellomnivå	124
5.4.1	Sysseling	132
5.4.2	Hyllingsting.....	138
5.5	Samlet vurdering av tingstedenes makronivå	143
Kapittel 6 Lokale tingkretser i Borgartingslagen		147
6.1	Skipreider, herreder, lider – rettskretser for lokaltting?	148
6.1.1	Skipreider	155
6.1.2	Skipreidetall og alder	163
6.2	Fjerdinger	166
6.3	Verdslige og kirkelige inndelinger på lavere nivå	175
Kapittel 7 Tingsteder i Viken		179
7.1	Borgarsyssel	184
7.1.1	Skaun skipreide	185
7.1.2	Heggen skipreide.....	198
7.1.3	Råde skipreide.....	212
7.1.4	Frøyland skipreide	224
7.1.5	Onsøy skipreide	238
7.1.6	Idd skipreide	250
7.1.7	Tune skipreide	260
7.1.8	Åbyggje/Åmord skipreide.....	269
7.1.9	Vemme (Vimar) skipreide	275
Kapittel 8 Tingsteder og administrative områder i Borgarsyssel – lokalisering, nivå og funksjoner		287
8.1	Tingets lokalisering og mønstre.....	287
8.2	Lokalttingstedenes nivå og funksjoner	294
8.2.1	Møtetidspunkt og skriftfesting	294
8.2.2	Tingtid	299
8.2.3	Tings sammensetningene – nivå og funksjoner	303
8.2.4	Ting og kirke – på spor av eldre samlingsplasser og administrative inndelinger?	308
8.2.5	Plasskontinuitet mellom kult-, ting- og kirkesteder?	321
8.3	Lokalisering, funksjon og nivå, sett sammen	328
Kapittel 9 Tingets alder og fysiske strukturer – kontinuitet eller endring?		331
9.1	Tingorganisasjonens alder	331
9.1.1	Kokegropfelt	331
	Lunde i Vestfold.....	332
	Bommestad i Vestfold.....	341
	Lystad i Vestfold	343

Faret i Telemark.....	343
Kan kokegropfelt være tidlige tingsteder?	344
9.1.2 Bygdeborger	352
9.1.3 Stedsnavn	353
9.1.4 Hyllingsting.....	364
9.1.5 Kirkesteder.....	368
9.1.6 Rettersteder	369
9.1.7 Tingets begynnelse og alder	373
9.2 Tingsteder som arkeologiske strukturer	378
9.2.1 Tingsteder i Eiker, Sandsvør og Borgarsyssel.....	378
9.2.2 Tingsteder som arkeologiske strukturer i Borgartingslagen	382
9.3 Kontinuitet eller endring?	387
9.4 Samlet oppsummering	398
Kapittel 10 Avslutning - resultater og refleksjoner	401
10.1 Borgartingslagens utvikling - lokalisering, nivå og funksjoner.....	402
10.1.1 Nivåer og funksjoner	407
10.1.2 Verdslige og kirkelige inndelinger og møteplasser.....	408
10.1.3 Plasskontinuitet?	410
10.2 Alder	410
10.2.1 Tingsteder som arkeologiske strukturer.....	412
10.3 Aktører, endring og stabilitet	413
10.4 Teoretiske og metodiske vurderinger	417
Litteraturliste	421
Appendiks 1: Tingsteder - kart og liste	468
Appendiks 2: Skipreider i Borgartingslagen.....	480
Appendiks 3: Fjerdinger i Borgartingslagen.....	485
Appendiks 4: Beskrivelse av registreringer.....	492
Appendiks 5: Kildegrunnlag for shapefiler.....	496

Forord

Denne boken er en revidert utgave av PhD-avhandlingen min fra Universitetet i Bergen fra 2015.

En stor takk går til min hovedveileder Ingvild Øye for sin utrettelige lesing, kommentarer og alltid raske tilbakemeldinger på manus. Prosjektet hadde ikke kommet i mål uten hennes innsats, og dermed hadde denne boken aldri sett dagens lys. En stor takk går også til medveileder Frode Iversen for gode samtaler og diskusjoner, og til tider delt frustrasjon, over kildene til de eldre rettergangsmåtene og særlig de tidlig middelalderiske administrative inndelingene på Østlandet. PhD-prosjektet var del av det internasjonale HERA-finansierte forskningsprosjektet The Assembly Project, som skapte en verdifull sosial og faglig ramme, og som også gav muligheter for å presentere prosjektet i ulike fora.

Jeg vil også takke kollegaer ved Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap ved Universitetet i Bergen, samt Kulturhistorisk Museum og Universitetet i Oslo, som lot meg ha en kontorplass der under hele avhandlingsarbeidet.

I tillegg vil jeg takke The Assembly Project, L. Meltzer høyskolefond og Norsk Arkeologisk Selskap som gav økonomisk støtte til feltarbeidet, Anne Karin Hufthammer, som bidro med osteologiske analyser og Helge Høeg for utførte vedartsanalyser. Norsk Institutt for Kulturminneforskning (NIKU), Ludwig Boltzmann Institute for Archaeological Prospection and Virtual Archaeology, Vestfold fylkeskommune og Vestfoldmuseene bidro med økonomisk støtte, utstyr og kompetanse. Takk også til Sofie Scheen Jahnsen, Martin Baar-Dahl, Ronny Kvarsnes, Hege Skalleberg Gjerde, Halldis Hobæk og Frode Iversen som deltok på feltarbeidet.

Denne boken er trykt med støtte fra Kulturhistorisk museum, Vestfold og Telemark fylkeskommune og Norsk Arkeologisk Selskap. Arbeidet er utført som ansatt ved Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, og Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.

Stavanger, 23. november 2021

Marie Ødegaard

KAPITTEL 1

Innledning

Denne boken handler om tingsteder og det administrative landskapet i deler av det historiske Viken-området; de kystnære og sentrale delene av Sørøst-Norge, fra Telemark i vest til Halden og Båhuslen i øst. I middelalderen tilhørte dette området Borgarting lovområde. Boken er basert på ph.d.-avhandlingen min fra 2015, som er lett redigert og oppdatert. Et overordnet mål med boken er å belyse tinget og tingsystemet i Viken i et arkeologisk landskaps- og langtidsperspektiv. Ved å utnytte alt tilgjengelig kildemateriale og kunnskap søker jeg å følge tinget fra så langt tilbake i tid som mulig og fram til ca. 1600, da det skjedde store endringer i tingorganisasjonen. Selve tingstedene og deres plassering i landskapet står sentralt. Ved hjelp av nye metodiske verktøy i form av Geografiske Informasjonssystemer (GIS) har relevante kildeopplysninger blitt analysert i forhold til tingsteder og senere kjente administrative områder. Dette representerer en ny metodisk tilnærming i forskningen på dette feltet. Tingstedene i Viken vil belyses i deres ulike kontekster med hensyn til lokalisering og betydning i regionen, men også sett i lys av tingsystemets utvikling i Nord-Europa.

Et ting (norrønt *þing*) har den allmenne betydningen forsamling, sammenkomst av mennesker for forhandlinger etter gjeldende lov for å avgjøre saker, jurisdiksjon (Fritzner III, 10 19; Modéer, KLN M XVIII, 334). Ifølge middelalderlovgivningen kunne ting kalles inn når det var behov for det (G 131), og faste tingtider synes også å være en gammel ordning (Hertzberg 1874, 114f.). De eldste landskapslovene i Norge sprang ut av bondesamfunnets felles anliggender, der både fellesrettslig ansvar og juridiske prosedyrer spilte en avgjørende rolle (Sjöholm 1988, 22, 50 m.fl.; Ekholst 2009, 49ff.). På lokaltingene kjent fra middelalderen samlet frie, jordeiende myndige menn og også enkelte kvinner¹

1 I de eldste norske lovene var det fem grupper kvinner som hadde rett til å delta på tinget: enker, ringkvinner (ON *baugrýgr*) som var ugifte kvinner uten nære mannlige slektninger og som kunne

seg fra gårder og bygder, ikke nødvendigvis bare for å avgjøre rettslige forhold – også religiøse, økonomiske og militære aspekter kunne være innnevnd. Tinget var dermed et sted for visse typer handlinger av periodisk karakter, knyttet til bestemte lokaliteter i landskapet, der folk kom sammen fra et større eller mindre distrikt eller én region.

Tinget i middelalderen var slik et konfliktforebyggende organ som regulerte og vedlikeholdt gjeldende samfunnsforhold (Sunde 2011, 56). Det var også en arena hvor autoritet og makt kunne forhandles, konsolideres og territoriell kontroll kunne utvides. På den måten kan tinget ha vært sentralt i rikssamlingsprosessen, der utviklingen gikk fra lokale fellestiltak og lokale maktstrukturer til større kongedømmer med kongelig styringssystem og administrasjon. Fortsatt finnes rester av det norrøne tingsystemet, bl.a. i navnene og rettskretsene på domstolene, som Borgarting lagmannsrett, og i rettergangsmåten ved at sivile saker behandles i et forliksråd før tinget. Til tross for at tingorganisasjonen har vært, og fortsatt er, en utbredt og levende samfunnsinstitusjon, er forholdsvis lite kjent om den eldste organiseringen og den eksakte lokaliseringen av ulike typer tingsteder i Norge. De siste tiårene har imidlertid tingsystemet igjen blitt et aktuelt forskningsfelt innen både norsk og nordeuropeisk historie og arkeologi (f.eks. Appell 1999; Helle 2001; Barnwell og Mostert 2003; Pantos og Semple 2004; Sanmark *et al.* 2013 2015; Skinner 2014; Sanmark 2017; Semple *et al.* 2020). Dette prosjektet knytter an til denne forskningen. Her står spørsmål om alder og funksjoner særlig sentralt. Hvor langt tilbake i tid går tinget og hvordan utviklet det seg til den organisasjonen som kjennes fra senmiddelalderen og tidlig nytid, med ulike funksjoner og rettsnivåer? Hvor ble det anlagt ting? Og hvem sto bak?

Senmiddelalderens tingsteder var nært knyttet til administrative områder på forskjellige regionale og lokale nivåer. Dette danner et viktig utgangspunkt for min tolkning av territorialiseringsprosesser og utviklingen av tinget. Organiseringen av det politiske og administrative landskapet innen Borgartingets lovområde er spesielt interessant, siden området tidvis

arve både odel (land) og løsøre, kvinner som var i dispuTT med andre kvinner, kvinner som holdt et hushold (og dermed kan ha inkludert ikke bare enker, men også kvinner hvis menn var syke eller borte) og kvinnelige vitner. I vikingtiden var antakelig reglene relativt like, men en må anta at kristningen hadde ledet til restriksjoner i kvinnelig deltakelse på tinget og en kan dermed anta at en større del kvinner hadde rett til å delta før det (se Sanmark 2017, 47–48 og der anført litteratur).

skilte seg fra resten av landet på grunn av dansk overhøyhet i vikingtid og tidlig middelalder. Det fantes regionale forskjeller mellom landsdelene.

Borgartingets lovområde var inndelt i fire geografisk-hierarkiske nivåer i tidlig middelalder. Lagdømmet med lagtinget utgjorde det høyeste nivået, som var underinndelt i sysler, skipreider og fjerdinge (Sveaas Andersen, KLN M XVII, 645–648; XVIII, 348f.; Bjørkvik, KLN M XV, 546–550). Innen disse nivåene fantes tingsteder med ulike rettslige funksjoner. I tillegg fantes byting og hyllingsting. Regionale tingsteder er kjent fra skriftlige kilder, mens de mindre, lokale tingene og deres alder er vanskeligere å identifisere. I denne boken legges det særlig vekt på lokaltingene, som er minst undersøkt i et samlende perspektiv. Undersøkelsen foretas på tre analytiske nivåer: i et makro- og mesoperspektiv på regionalt nivå der tinget knyttet til lagdømmet studeres, og mellomnivå, som sysler, og på mikronivå som næranalyse av lokalting i ni fjerdingsdelte skipreider.

Tingstedenes lokalisering blir studert mot aktører som på ulik tid og i ulik grad kan ha hatt påvirkning på tingstedenes lokalisering: bønder, lokale eliter, konge og i høy- og senmiddelalderen også kirken. Jeg vil drøfte tinget i sammenheng med skiftende sosiopolitiske og sosioøkonomiske strukturer, bosetnings- og samfunnsforhold som kan ha påvirket tingsystemet. Et tradisjonelt syn har vært at kongen og hans maktapparat i løpet av rikssamlingsprosessene fikk kontroll over tingsystemet på regionalt nivå gjennom strategisk flytting av tingsteder nærmere kongsgårder og byer som ble administrative sentra. Dette skal ha styrket sentralmakten (Sveaas Andersen 1977, 248–255; KLN M XVIII, 358). Utviklingen er blitt sett å gå fra små lokale ting til ting for større områder. Eller er det faktisk slik at tinget skal ses som et ledd i en kollektiv makt som inngikk i de tidlige styringssystemer i Skandinavia? En samlet analyse av de ulike nivåene i tingsystemet i Borgartingslagen i et langt tidsperspektiv har imidlertid ikke vært gjort tidligere. Det er så langt heller ikke undersøkt hvorvidt tingsteder faktisk ble flyttet som følge av endrede maktforhold og befolkningsstruktur. Jeg har en hypotese om at endringer lettere kan initieres fra toppen av samfunnet og nedover til lavere nivåer og lokalsamfunn. Tingorganisasjonen og tingenes lokalisering på høyere nivå vil derfor bli undersøkt først.

Målet er å kaste lys over tinget og, som utgangspunkt, endringer, territorialiserings- og regionaliseringsprosesser i Viken-området så langt

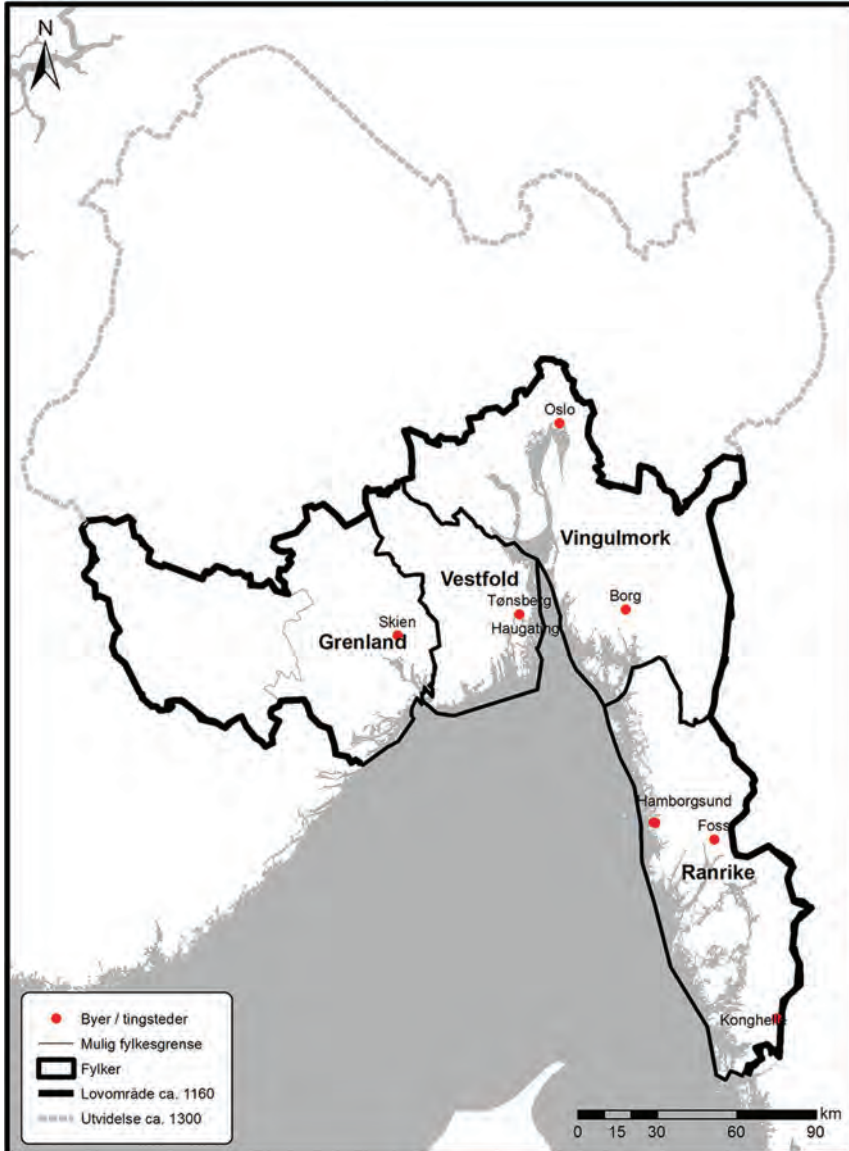
tilbake i tid kildetilfanget tillater det. Det har vært argumentert for at tingsystemet i Norge kanskje kan strekke seg tilbake til folkevandringstid (400–560 e. Kr) (Brøgger 1921; Olsen 1926; Indrebø 1935), men arkeologisk materiale er i liten grad trukket inn og analysert for å kunne forankre dateringene i et mer konkret materiale. Nyere arkeologisk forskning vektlegger i større grad fysiske spor etter mulige tingsteder, som ringer av reiste steiner, visse typer tufter, gravhauger og kirker, samt gode kommunikasjonsmuligheter, som kan gi perspektiver knyttet til alder. På kontinentet har tinget ut fra skriftlige belegg røtter tilbake til tiden rundt Kristi fødsel. Et sentralt mål her er å koble inn ulike typer kilder, ikke minst arkeologiske strukturer, for å avklare aldersspørsmålet på sikrere grunnlag.

1.1 Undersøkellesområdet

Undersøkelsen av tingsteder og rettsområder er avgrenset til det historiske Viken, som i middelalderen var kjent som Borgartingslagen, navngitt etter den nåværende byen Sarpsborg, middelalderens Borg (figur 1.1). Kjernelandskapet omfattet området rundt Oslofjorden, som besto av fire fylker i andre halvdel av 1100-tallet og to såkalte lagsogn i 1223 (se kap. 5).

De fire middelalderfylkene i Borgartingslagen var Ranrike, Vingulmark, Vestfold og Grenland (figur 1.1). *Ranrike*, som også var et eget lagsogn, tilsvarende Båhuslen i nåværende Sverige, som fra ca. 1000 til 1536 tilhørte det norske riket og fram til 1658 det dansk-norske riket. I Ranrike undersøkes fortrinnsvis tingstedene på høyere nivå. Foss i Tunge herred kan ha vært et eldre lagting for Ranrike. Sagaen om Håkon Håkonsson omtaler tre hyllingsting her: Hornboruting ved Hamborgsund i Kville herred, Älvebakke nær Konghelle/Kungälv og et stevne i Vetteherred av ukjent lokalisering i dag. *Vingulmark* inkluderte deler av dagens Viken fylke, tidligere Østfold fylke med deler av Akershus (Oppegård, Vestby, Ski, Ås, Nesodden, Frogn), Asker, Bærum, Hurum, Sande, Eiker, Lier, Røyken og Oslo. Lagtinget sto i Borg i Vingulmark. I tillegg til *Vestfold* (nå Vestfold og Telemark fylke) inkluderte dette fylket i middelalderen også Sandsvær, dagens Kongsberg kommune i det tidligere Buskerud fylke. I Vestfold lå det kjente Haugatinget i Tønsberg, et hyllingstingsted (se kap. 5.4.2 og 9.1.5). *Grenland* besto av sørvestre del av dagens Vestfold og Telemark fylke, dvs. områdene Gjerpen, Siljan, Eidanger,

Bamble, Sannidal og Skåtøy, Kviteseid, Lårdal og Mo (dagens Tokke), Fyresdal, Nissedal, Drangedal, Bø, Sauherad, Lunde og Holla (dagens Nome), Melum, Solum og Heddal/Hitterdal (søndre del av dagens Notodden).²

Figur 1.1. Borgartinglagens fire fylker og grensene for lovområdet ca. 1160. Utvidelse ca. 1300 markert med grå stiplet linje. Lagsogntingsteder og hyllingsting er markert med rød prikk. Kart: Marie Ødegaard.

2 I den resterende delen av boken er fylkesbetegnelsene forut for regionreformen av 2020 brukt.

1.2 Perspektiv og problemstillinger

Det har vært få eller ingen samlede studier knyttet til tingets alder og endring i Borgartingslagen. Nyere forskning understreker tingets rolle i utviklingen av kongedømmer og riksstyre i Nord-Europa, der administrative områder og lovområder ble knyttet sammen i stadig større enheter (Iversen 2015a; Semple *et al.* 2020). Et sentralt spørsmål er hvordan tinget utviklet seg i Viken-området og hvorvidt en slik utvikling kan spores her.

Tidligere forskning har påpekt en nær forbindelse mellom kult og rett, og mellom marked og tevlingsplasser, og at tingstedene lå sentralt plassert i bygdene, gjerne ved en middelalderkirke (f.eks. Bugge 1920; Sveaas Andersen 1977, 249). Det har vært foreslått at mektige aktører kontrollerte tingene: de mindre av lokale storbønder og de større av lokal elite i kongens tjeneste (Sveaas Andersen 1977, 254; KLN M XVIII, 351). Dette har likevel ikke vært empirisk etterprøvd i særlig grad. Det er derfor sentralt å undersøke hvilke maktstrukturer tingstedene kan ha inngått i. Hvilke aktører hadde innflytelse på tinget – var det lokale eliter, kongen og hans ombudsmenn, eller var tingsystemet primært et lokalt samvirkeorgan med nøytrale samlingsplasser for bondebefolkningen? Spørsmål om hvorvidt utvidelser av lovområder og tingdistrikter kan betraktes som styrking av felles samvirkeorganer eller økt herredømme, står her sentralt. Dette spørsmålet må vurderes i en tidssammenheng så langt det er mulig, særlig i lys av en sterkere kongemakt og også kirkens innvirkning på tingsystemet i høymiddelalderen. Sosiale, økonomiske og topografiske forhold trekkes inn for å belyse spørsmålet om hva som kan ha betinget tingstedenes lokalisering over tid.

Det benyttes som nevnt en multiskala tilnærming. Dette er gjort for å fange inn de ulike nivåene ut fra ulike perspektivering og kildegrunnlag. Målet med makroanalysen er å undersøke de større enhetene, og hvilke prosesser og aktører som hadde påvirkning på tinget på høyere nivå, og i lys av kjente, større samfunnsendringer. Mellomnivået er koblet til tingsteder i sysler og fylker i Borgartingslagen. Mikronivået er basert på en nærstudie av lokaltingsteder i ni utvalgte skipreider, slik de er kjent fra senmiddelalderen. De fysiske tingstedene i bygdene er forsøkt sporet og sett i relasjon til sine administrative områder. Identifikasjonen bygger både på yngre kilder fra senmiddelalderen og fysiske strukturer

som middelalderkirker, gravminner, gravfunn og kokegropfelt, samt stedsnavn. Et mål er også å identifisere skipreidetingene og skille dem fra lokale fjerdingsting. Spørsmål om alder, og eventuelle endringer i lokaltingenes lokalisering og administrative grenser på lavere nivå, står sentralt. Ved å sammenligne utvalgte skipreider er målet å avdekke, og om mulig forklare, variasjoner og likheter i tingstedenes lokalisering og funksjoner. Denne delen av analysen tar utgangspunkt i historisk belagte gårder som tingstedene lå på. Her blir alle relevante kildekategorier som kan geografisk kartfestes vurdert mot tingsteder og landskapet rundt. Denne tilnærmingen, og metoden forbundet med den, representerer et nytt metodisk grep med sikte på å gi ny kunnskap om tingsystemet.

Hovedproblemstillingene i boken kan oppsummeres i fire punkter:

- *Hvor er tingstedene lokalisert i landskapet, og kan de kobles til ulike hierarkiske nivåer i tingsystemet og med ulike funksjoner over tid?*
- *Hvor langt tilbake i tid kan tinget spores?*
- *Er tingstedene karakterisert av kontinuitet eller endring?*
- *Hvilke aktører og samfunnsprosesser har påvirket tinget over tid?*

En vurdering av tingstedenes lokalisering er viktig og utgjør en forutsetning for videre bedømmelser av tingenes nivåer og funksjoner i et langtidsperspektiv. Tingstedenes lokalisering skal studeres i sammenheng med administrative, kulturhistoriske og sosioøkonomiske strukturer. Med dette metodiske grepet håper jeg å kunne kaste nytt lys over maktforhold, ulike lokaliseringsfaktorer og samfunnsaktører over tid.

Nye metoder innen landskapsstudier gjør det nå mulig å vinne en mer dynamisk forståelse av tingsteder. Siden 1990-årene har det vært vanlig å organisere romlig informasjon i Geografiske Informasjonssystemer (GIS). Det har blitt et viktig hjelpemiddel til å analysere og organisere arkeologiske, historiske og kartografiske data samlet. Dette har tidligere ikke vært gjort i studier av tingsteder i Norge. Jeg har selv registrert og gjennomgått alle skriftlige kilder om tingsteder i undersøkelsesområdet, der jeg også trekker veksler på resultater fra tidligere forskning. For å kunne rekonstruere og til en viss grad korrigere middelalderse administrative grenser og undersøke hvordan disse eventuelt har utviklet seg, har GIS vært et viktig hjelpemiddel. Diplomer fra senmiddelalderen

utgjør hovedkildene til identifikasjon av tingsteder, men kombinert med stedsnavn, arkeologiske og fysiske strukturer, og topografiske forhold. Jevnføring med andre land med bedre kildedekning er også viktig.

Tingstedene er fysiske manifestasjoner i landskapet som må vurderes sammen med aktørene som påvirket og bandt organisasjonen sammen i en tidssammenheng. Ved å studere forskjellige geografiske nivåer og strukturer av ulik alder samlet og komparativt, der ulike romlige og kronologiske strukturer vurderes i relasjon til hverandre, er målet å kunne danne et bilde av det forhistoriske tinglandskapet. Dette gir grunnlag for å analysere og diskutere spørsmål om funksjoner, hierarkiske nivåer, sentralitet, stabilitet og forandring i tingsystemet over tid.

1.3 Historisk riss av tingsystemet

Selv om boken legger vekt på tingsteder som samfunnsmessige møteplasser rent fysisk, er det viktig å få en oversikt over de ulike funksjonene og mulighetene som fantes for å løse ulike typer konflikter, styringsmekanismene som rådde i denne type rettsorganisasjon og hva som skjedde dersom en ikke ble enig. Det følgende risset av tinget som samfunnsinstitusjon og konfliktløser danner bakgrunn for å forstå dets fysiske strukturer på ulike nivåer.

Det fantes to konfliktløsningsmåter i vikingtid og tidlig middelalder: vold eller samhandling. Hevn var en akseptert form for konfliktløsning, regulert slik at hevnen måtte være proporsjonal i henhold til forbrytelsen som var utført. Gulatingsloven, som gjaldt for Vest-Norge, viser at «hevne» var en plikt og måtte gjengjeldes for selv ikke å miste rettsikkerhet og ære (G 186; Sunde 2011, 54). Hevnen gjelder gjerningsmannen og ikke blodhevne overfor slekten – selv om dette nok kan ha foregått i praksis (Sunde 2005, 61).

En fredelig måte å forebygge konflikt på var å føre vitner, såkalte *skirskotningsvitner*. Hele bevissystemet bygget i eldre tid på slike vitner og deres klarlegging av saken (Hertzberg 1874, 233ff.; Nordby 2018). En annen måte å finne minnelige løsninger og skape konsensus på, var ved en dóm. Det var to typer: *skiladómr*, et utvalg der hver av partene oppnevnte seks menn hver til å få fram fakta og deretter gi kjennelse. Denne dómen ble

som oftest brukt i økonomiske saker og kunne holdes i den saksøktes hus eller på tingstedet i bygda (Hertzberg 1874, 178). *Sættardómr* benyttes derimot i saker som alt var rettslig avklart (vitterlig), for å fastsette bøtene og erstatningens størrelse, ofte brukt i straffesaker (Seip 1934, 60f.; Helle 2001, 96). Tinget var også en måte å løse konflikter på fredelig vis, men det ble oppfordret til å løse saker i en dóm. Dersom tinget ble innblandet ble saken offentlig, og kongen fikk rett til bøtelegging og en andel av boten. Selv om tinget primært var et rettsorgan, kunne saker av ulik art behandles: rettspleie, administrativt-rettslig, lovgivende og politiske, til kongehyllinger (Sveaas Andersen, KLN M XVIII, 350–359; Barnwell 2003, 3). Den eldste hovedregelen var nok at bare straffesaker kunne behandles på tinget (Robberstad, KLN M XIV, 133). Sivile saker som gikk til tings, var de som ikke ble avklart ved en dóm eller der saksøkte nektet å bøye seg, såkalt *ran*.

Til tinget kom dermed tre typer saker: (1) straffesaker ved forbrytelser, hvor staffen var private og offentlige bøter, såkalte *botamál*, (2) straffesaker ved forbrytelser, der straffen var (a) uløselig fredløs (*utlegdarmál*), dvs. at straffen senere kunne omgjøres, eller (b) fredløs i all tid, uavløselig fredløs (*ubotamál*), og (3) unntaksvis i sivile saker (Hertzberg 1874, 189). Det var en forskjell mellom rettslig og ikke rettslig avklarte saker. I førstnevnte saker ble skirskotningsvitner ført og dommen var utlegd eller tvangseksekusjon, dvs. saksøkeren kunne drive inn kravet og bøter (G 35). I ikke klarlagte saker måtte den saksøkte verge seg gjennom formelle prov, som regel nektingsed, i grove saker gudsdóm (Helle 2001, 102). Fredløshet ble i økende grad brukt av kongedømme og kirke for å skape ro og orden fra 1160-årene av og måtte behandles på tinget først (Helle 2001, 100 m/ref.).

De eldste landskapslovene omtaler rettergangsmåten på lokalnivå i så liten grad at det er vanskelig å vite noe sikkert om den (Halvorsen, KLN M III, 216). For å få en tingdom respektert uten et effektivt overregionalt maktapparat, var lokalsamfunnene avhengige av at alle var enige i en saksavgjørelse, hvis ikke måtte saken opp for neste tingnivå. «Enighet» innebar at færre enn en firedel av tingmennene var uenig i avgjørelsen. Dersom flere enn en firedel ikke godtok avgjørelsen, gikk saken til neste nivå, fram til høyeste nivå, som var lagtinget (G 35, 266; F X, 30). Der

avgjorde trolig flertallet. Det var altså ikke en appellordning som i dag for å overprøve en domsavgjørelse, men for å sikre dommen. Bakgrunnen er at maktforholdet, både mellom partene og mellom partene og retten, kunne hindre tingmennene i å avsi dom i en sak der f.eks. lokale eliter var part. Ble saken sendt til et høyere nivå, hadde trolig lokale eliter mindre autoritet og makt (Helle 2001, 97; Sunde 2005, 85). Det vesentlige var å få en gyldig dom som flest mulig kunne enes om. Ting på ulike nivå hadde derfor antakelig samme rettslige myndighet, bare ikke samme autoritet (Helle 2001, 97). Først etter Landsloven var kongen, med sine rådgivere, høyeste dommer.

Det har vært argumentert for at kongemakten styrket sin rolle i rettsutøvelsen fra 1160-årene og tiltakende oppover mot 1300-tallet på bekostning av bøndenes medvirkning. Det bidro til en nedtoning av lokale og regionale politiske institusjoner. Kongedømmet tok kontroll over rettergangen, ved å trekke dómen inn under tingets virksomhet og ved at tinget kom under kongelige ombudsmenns kontroll (Sveaas Andersen, KLN M XVIII, 353). Dómen i sivilrettslige saker ble et lokaloffentlig organ med fastlagte arbeidsområder i bygdene, men fortsatt oppnevnt etter behov (Imsen 1990a, 29 m/ref.). I offentlige straffeprosesser integreres dómen i tinget, oppnevnt av kongens ombudsmann, hvor de fungerte som «jury» (L IV, 18; Seip 1934, 72–83; Imsen 1990a, 29f., 197ff. m/ref.). En vet imidlertid lite om hvordan dómen fungerte i praksis på tinget. En antar at rettergangen var lik som for lagretten på lagtinget, der en dóm klarlegger saken før resten av lagretten og tingmennene samtykker med våpentak eller lovtak, dvs. løfter våpnene eller gir samtykke ved former for akklamasjon (G 266, 279, 292; Seip 1934, 60–63; Sunde 2014, 147 n. 50 m/ref.).

Det har vært argumentert for at lokalt selvstyre ble revitalisert etter 1350. Lagrettemenn i ulike dómer og på lokalting utgjorde da bygdens viktigste fellesorgan (Imsen 1990a, 198–201). Utviklingen i senmiddelalderen med kongefellesskap og union ledet likevel til økt avstand mellom bøndene og kongen, og der unionsmonarkiets regionale representanter, slik som fogder, gjorde seg gjeldende i bygdene (Imsen 1990a, 194). Selv om det formelt ikke var endringer i kongens status som øverste rettsinstans, overtok riksrådet den høyeste domsfunksjonen alt fra 1300-tallet av. I 1480-årene fikk dette en fastere organisasjon, riksrådsdomstol,

senere kalt «overlagting», der det annethvert år skulle holdes slike rettinger i Oslo for det sønnafjelske, dvs. Østlandet og deler av Sørlandet, og Bergen for det nordafjelske, dvs. landet nord for Dovre og vest for Langfjella med skattlandene vest i havet (Imsen 1981b, 271). Statens myndighet skal igjen ha økt fra slutten av 1500-tallet på bekostning av bøndenes deltakelse (f.eks. Seip 1934, 60, 117ff.; Holmsen 1937, 80; Lunden 1978, 132f.), som utkrystalliserer seg med opprettelsen av sorenskriverembetet i 1591 (NRR III, 201; Imsen 1981a, 58). Til tross for at bøndene gradvis mistet sin lovgivningsfunksjon og makt til kongelige ombudsmenn, skilte tinget seg likevel fra tilsvarende dømmende organ på kontinentet når det gjaldt selvstendighet og velfungerenhet, på landsdelsnivå fram til 1274 og på bygdenivå fram til minst 1591 (Sunde 2005, 82). Et spørsmål er da hvordan disse ulike rettsaspektene bidro til stabilitet eller endring i tingenes fysiske utforming og lokalisering.

1.4 Bokens struktur

Boken er delt i ti kapitler. I det neste kapitlet drøfter jeg den forskningshistoriske bakgrunnen til tingsystemet og hvordan selve tingstedene, alder og rettskretsene har blitt vurdert. I kapittel 3 blir bokens teoretiske rammeverk redegjort for, med særlig vekt på perspektiver på hvordan steder og regioner oppstår, vedlikeholdes og endres. I kapittel 4 gjør jeg rede for mine metodiske tilnærminger. Kapittel 5 er en analyse på makronivå av tingsystemets oppbygning. Her drøftes Vikens vekslende administrative inndeling med tingsteder på høyere og mellomnivå. Jeg undersøker her tingstedenes kontekst med hensyn til lokalisering, topografi og administrativ tilknytning. Jeg diskuterer også verdslige og kirkelige inndelinger på ulike nivå og funksjoner og hvordan disse griper inn i hverandre.

I kapittel 6 undersøker jeg administrative inndelinger på lavere nivå. Jeg gransker hvordan rettskretsene og tingstedene utviklet seg fra felles samvirkesteder og regioner til kongelige regulerte ting- og administrative områder. I kapittel 7 analyserer jeg tingstedene i landskapet gjennom en mikroanalyse av ni utvalgte skipreider. Formålet er å avdekke eventuelle regionale og lokale variasjoner og utviklingen over tid. I kapittel 8 går jeg nærmere inn på tingstedenes lokalisering i landskapet, og diskuterer

hvorvidt hierarkiske nivåer og funksjoner kan spores i materialet. I kapittel 9 står tingets alder og utvikling sentralt, og dermed spørsmålet om kontinuitet eller endring, koblet til stedsnavn og arkeologiske strukturer som kokegropfelt, bygdeborger og kirkesteder. Her drøftes «tingstedenes arkeologi», også knyttet til mine egne registreringer og utgravninger. I siste kapittel ser jeg resultatene i lys av samfunnsprosesser og utviklingen av tinget i et videre perspektiv, der jeg tar stilling til de ulike problemstillingene og metodiske og teoretiske tilnærmingene som jeg har lagt til grunn for undersøkelsen.

KAPITTEL 2

Forskningshistorisk bakgrunn

Målet med dette kapitlet er å presentere og vurdere sentrale fremstillinger, resultater og perspektiver knyttet til utforskningen av tinget – det som er av betydning for min framstilling og som jeg trekker veksler på i undersøkelsen. Flere forskere har tidligere levert solide historiografiske oversikter over temaet (Helle 1972, 2009; Sveaas Andersen 1975, 1977; Sandvik 1989; Dahl 1990; Bagge 1996a og b; Olsen 1997). Disse er nyttige som en generell forskningshistorisk bakgrunn og knytter direkte an til min egen analyse. Det har, som nevnt, likevel ikke tidligere vært gjort noen tilsvarende undersøkelser av tingsystemet som det jeg skal gjøre, basert på et sammensatt kildemateriale av arkeologiske, topografiske, kartografiske og historiske kilder i et samlende perspektiv (men se Semple *et al.* 2020). I det følgende vil jeg vurdere tidligere forskning tematisk, mot spørsmål av særlig relevans for min egen analyse, slik som om tingstedenes lokalisering, funksjoner, nivåer og sentraliseringsprosesser, og i forhold til alder, aktører og spørsmålet om endringer og kontinuitet.

2.1 Tingsteders fysiske strukturer og lokalisering

Tidligste informasjon om tingsteder og andre fornlevninger med en konkret landskapslokalisering er bevart i form av reiseskildringer foretatt av prester fra 1500-tallet og av antikvarer i de påfølgende århundrer (Nilsson 1574–1597; Kraft 1822–1835; Lorange 1870; Bendixen 1880, 1891). Det kan omtale tradisjoner og fornminner som er forsvunnet og glemt i dag. Det argumenteres ofte for en nær kobling mellom kultsted og ting, basert på utsagn i sagaer (Gomme 2009 [1880]; du Chaillu 1970 [1889], 517; Allcroft 1921, 345f). Denne litteraturen trekkes særlig inn når det gjelder spørsmål

om tingstedenes lokalisering og fysiske markeringer, men må samtidig anvendes med et kildekritisk blikk.

Særlig har fornminner som gravhauger og såkalte domarringer, dvs. reiste steiner i en krets, vært tolket som tingsteder. Både i Norge og i Sverige ble de reiste steinene, formet som en ring, tolket som markører for området der dommerne skulle sitte. De svenske landskapslovene nevner en «dommarring» (*a þing oc a ring*), der alle frie bønder på tinget skulle sitte innenfor (Modéer, KLNLM XVIII, 335 m/ref.). Gulatingsloven nevner også en «tingring» (*þingring*) (G 240), som har vært antatt å referere til en form for domarring. Steinringene har også vært sett som samlingssteder for religiøs kult. Diskusjonen om hvorvidt domarringene virkelig har vært tingsteder er omfattende (bl.a. du Chaillu 1970 [1889], 369ff.; Worsaae 1846; Sahlström 1924, 1942; Holmgren 1929; Arne 1938; Grieg 1943, 43; Skjelsvik 1956). Flere utgravninger av antatte domarringer har likevel vist at det dreier seg om graver fra eldre jernalder (Skjelsvik, KLNLM III, 165–167), men det finnes også eksempler på at de faktisk har vært brukt som tingsteder i senmiddelalderen, slik som Motala i Sverige (Styffe 1911, 248). En kan derfor ikke avvise at noen kan ha vært benyttet som tingsteder også i eldre tid. Det finnes dessuten flere eksempler på at gamle monumenter som markerte gravhauger har vært brukt som tingsteder, som bl.a. Tingwall på Isle of Man og Anundshögen i Sverige (Sanmark og Semple 2010). Det er imidlertid vanskelig å skille mellom monumenter som faktisk har vært brukt som tingsteder og de som er blitt tilskrevet slik status senere.

Med bakgrunn i kildemateriale som middelalderdiplomer og stedsnavn med ting i navnet, utarbeidet flere norske og svenske forskere mellom 1920- og 1940-tallet lister over mulige tingsteder (Bugge 1920; Wildte 1926, 1931; Bull 1931; Indrebø 1935; Turén 1939). Disse kan danne et godt utgangspunkt for nye kontekstuelle studier. I de eldre arbeidene er det argumentert for en nær kobling mellom ting, kult, gilder og ulike former for lek/kappestrider, og ofte også markeds plasser (Munch 1852, 152–153; Koht 1921, 29; Schück 1926, 170–171), gjerne knyttet til såkalte bygdemidtpunkt (Bugge 1920; Olsen 1915, 1926; Schledermann, KLNLM XVIII, 373f.). Det har videre vært argumentert for en sterk grad av kontinuitet, og at lokaltingene ble holdt på det samme stedet helt fra førkristen tid og fram til reformasjonen (Bugge 1920). Sjelden er imidlertid

tingstedenes eksakte lokalisering i landskapet blitt diskutert nærmere, og de er heller ikke sett i større sammenhenger og til ulike administrative områder (Bugge 1920, 110; Bull 1921, 64ff.; 1924, 143). Dermed kunne forskerne heller ikke forklare hvorfor det ofte finnes spor etter flere stevnesteder innen samme bygd.

I de senere tiår har det vært en fornyet interesse for å studere tingsystemet, både nasjonalt og internasjonalt, og blant så vel arkeologer som historikere (Wilson 1994; Appel 1999; Helle 2001; Storli 2006; O’Grady 2008; Sanmark og Semple 2013; Sanmark *et al.* 2013, 2015; Skinner 2014; Semple *et al.* 2020). På nytt er gravhauger sett i sammenheng med tingsteder og som multifunksjonelle lokaliteter. Ut over det å være gravminner, der forfedreriter og sosiale minner ble skapt og reproduisert, kan forhistoriske graver i form av monumenter ha vært steder for sosial interaksjon. Her kan fortidens monumenter ha blitt brukt aktivt for å skape legitimitet og autoritet, trolig under kontroll eller overoppsyn av en politisk og religiøs elite (Semple 2004, 139; Williams 2004, 111, 116). Dette er kjent fra tingsteder i Sverige, hvor spesielle gravhauger eller andre monumenter og strukturer har en slik funksjon, slik som Gamle Uppsala (f.eks. Larsson 1998; Ljungkvist *et al.* 2012) og Kjula ås (Sanmark og Semple 2010). Disse momentene vil være viktige å trekke inn i arbeidet med å identifisere tingsteder i undersøkelsesområdet. Dette blir nærmere diskutert i kapittel 4 og kapittel 9.

Flere norske forskere har i de senere år pekt på et mulig nært geografisk samband mellom større kokegropfelt, tingsted og kirke, siden flere kokegropfelt er blitt påvist nær middelalderske kirkesteder. To slike steder ligger i undersøkelsesområdet, Bommestad og Lunde nær Tjølling, også med stedsnavn forbundet med ting (Skre 2007, 385–406; Gjerpe 2008, 56f.; Samdal og Bukkemoen 2008, 262; Ødegaard 2018a, 2019a og b). Det har åpnet for kontinuitet mellom førkristne kultplasser og kristne kirkesteder – en gammel diskusjon, som derfor har fått ny aktualitet, og som vil bli nærmere gjort rede for og vurdert i kapittel 8.

Tolkningen av såkalte ringformede tunanlegg som er påvist i Sørvest-Norge og Nord-Norge som mulige tingsteder, har også fått fornyet aktualitet (Nicolaysen 1882–1866, 301; Storli 2000, 2001, 2006; Olsen 2005; Grimm 2010; Iversen 2015 a–c). Slike anlegg har vist seg å kunne

ha en lang bruksfase gjennom hele jernalderen, og der enkelte kan gå helt tilbake til eldre romertid (Storli 2006, 48ff.). Det er særlig analogier til beskrivelsen av germanske stammers faste tingmøter mellom høvdinge, gjengitt av Tacitus i år 98 e.Kr., og beskrivelser av ting i den islandske fristatstiden som danner bakgrunn for tolkningene. Det skal da ha skjedd en utvikling som gikk fra mer begrenset autoritet til stadig større kontroll over større områder, hvor siste fase skal ha inkludert konsolidering av makt og nye styringsmåter. Det førte til at det eldre tingsystemet gikk ut av bruk. I Sørvest- og Nord-Norge gikk utviklingen av ringtunene også fra små til større områder. Tingstedene på Island hadde også boder, datert til ca. 950 til 1200-tallet, men var mer uregelmessige i utforming (Vésteinsson 2013, 113) og ikke formet som ringtun (Olsen 1972, 151f.; Storli 2006; Iversen 2015a, 2). Slike anlegg er imidlertid ikke funnet innen undersøkelsesområdet, men tolkningene er likevel interessante når jeg skal diskutere tingstedenes utvikling i tid.

Flere studier av tingsteder har i stor grad omfattet mindre, lokale undersøkelser av mer eller mindre sikkert identifiserte tingsteder på ulike nivåer (Barnwell og Mostert 2003; Pantos og Semple 2004). Det er i liten grad gjort forsøk på å vurdere tingstedenes plassering mot større juridiske områder og sosiale hierarkier. Imidlertid er det nylig publisert noen høyst relevante studier, som nettopp forsøker å trekke konklusjoner om tingsteder innen større geografiske områder, herunder særlig tingsteder på de britiske øyer (Baker og Brookes 2013a), Sverige, Norge, Island og de nord-atlantiske øyer, men også trekker veksler på kontinentalt materiale (Sanmark 2017; Semple *et al.* 2020). Studien av tingsteder og administrative landskap i England viser at en kan klassifisere tingstedstyper ut fra landskapskontekst med hensyn til infrastruktur, tilgjengelighet, monumentalitet og skala (Baker og Brookes 2013a, 3f.). I studiene vises det hvordan tingsteder kan være lokalisert på høyder med god utsikt over både nærområder og områder i en viss avstand og i relasjon til større veier. Andre tingsteder lå like ved siden av sentrale veier og møtepunkter, gjerne ved vadesteder og veikryss. Noen tingsteder lå ved viktige kongsgårder eller senere kirkelige sentra.

Tingstedenes lokalisering synes dermed å være bestemt av områdenes infrastruktur og sosiopolitiske bosetningsstruktur, og dette vil være

viktig å studere også her. I England pekte den ene studien ut en spesiell type tingsteder på «hengende fremspring» (*hanging promontories*), som skiller seg ut med en del felles fysiske kjennetegn, i tillegg til å være formet som markerte plattformer eller ha et haug-lignende utseende (Baker og Brookes 2013a, 4, 12). Disse har en spesiell lokalisering nær administrative grenser, ofte der flere yngre sogn krysser hverandre eller ved større verdslige og geistlige grenser. Denne typen tingsteder er foreslått å representere tingsteder på et høyere nivå, enten regionalt koblet til såkalte *shires* (fylker) eller overregionalt nivå, og trolig også en type tingsted som var eldre enn kjente administrative områder (*hundred*) som først er belagt i kildene på 900-tallet (Baker og Brookes 2013a, 8ff.). Disse strukturene er særlig interessante som sammenligningsgrunnlag for tingsteder i undersøkelsesområdet. De viser at det er mulig å finne indikasjoner på et eldre lag i organisasjonen ved å se på både tingsteders utforming og lokalisering i landskapet og i forhold til yngre kjente historiske administrative grenser.

2.2 Funksjoner, nivåer og sentralitet

Gjenoppdagelsen på 1400-tallet av Tacitus' fremstilling *Germania* fra ca. 98 e.Kr., ledet til tolkninger om et opprinnelig fellesgermansk likhets- og frihetsideal blant germanske stammer. Studiet av lover og rettshistorien på 1800-tallet ble også påvirket av denne kilden, og det ble sentralt å forsøke å finne en opprinnelig førkristen fellesgermansk urrett (Maurer 1852, 1878; von Amira 1874; Lehmann 1888). Norske og islandske lover og sagaer ble her antatt å inneholde de mest opphavelige rettsoppfatninger (Sandvik 1989, 283ff.). Eldre rett ble brukt til å vurdere likheter i tingsystemets ulike nivåer og funksjoner. Videre ble sagaer i stor grad brukt som direkte kilder til det forhistoriske samfunnet, der tinget ble sett som en institusjon som uttrykte iboende demokratiske tendenser (Grimm 1828; Stubbs 1874–1878). Tinget ble også ansett som forløper for moderne representative styringsmåter, som parlamenter (se f.eks. Gomme 2009 [1880], 8). Det ga seg utslag i forholdsvis ukritiske sammenligninger og analogier mellom tingsteder i forskjellige land (Gomme 2009 [1880]; du Chaillu 1889; Allcroft 1921). Bøndene skal ha hatt den opprinnelig

lovgivende og dømmende myndighet, men ble etter hvert fratatt den styrende myndigheten av kongemakten og dens ombudsmenn.

Tolkninger av landets eldre administrative inndelinger ble også gjort, basert på sagaer og filologiske tolkninger av rettskretsenes navn, slik som *fylker*, i betydningen folk. Hvert fylke skal dermed i eldre tid skal ha utgjort et eget kongerike eller smårike (Keyser 1867, 6; Taranger 1904, 42f.). Flere rettskretser ble også ansett som selvstendige enheter, til forskjell fra andre underinndelinger (Munch 1849, 5ff.; Storm 1882, 134ff.; Taranger 1888, 337ff.; 1904, 231f.; Brandt 1883, 163; Tunberg 1911, 58ff.). Selv om mange forskere har diskutert de ulike administrative nivåene og deres funksjoner, er de administrative områdene likevel i liten grad studert sammenlignet med hverandre og der de tilhørende tingstedene vurderes i relasjon til grenser og rettsområder.

Flere studier omkring tingsystemet fra første del av 1900-tallet vurderer lagtingenes funksjoner og grenser (Taranger 1924; Seip 1934), inklusiv administrative enheter og tingsteder på lavere nivå (Bull 1918a, 1924; Bugge 1920). Her er mer omfattende kildekategorier i tillegg til lover trukket inn, slik som diplomer, og i enkelte tilfeller også arkeologisk materiale, i tillegg til selve topografien rundt. Den første som behandlet lokale tingsteder i en større geografisk kontekst, var Gustav Indrebø (1935). Han mente å kunne skille ut to lokale tingnivåer i undersøkelsesområdet; de lokale tingene for de såkalte fjerdingene og for skipreiden som helhet, noe jeg skal komme tilbake til i min egen analyse. Etter dette har det ikke vært gjort noen samlende undersøkelser av den verdslige administrative inndelingen i Borgartingslagen.

I nyere arkeologisk forskning har det vært en tendens til å koble flere sentralfunksjoner sammen til såkalte sentralplasser, også inklusiv kult og tingsteder, basert på arkeologiske kriterier (Myhre 1987a; Fabech og Ringtved 1995; Jørgensen 2003; Skre 2007). Den svenske arkeologen Peter Bratt har nylig kritisert en slik sammenkobling i sin studie av storhauger i Mälardalen, der han viser at ting og kult ofte er lokalisert på forskjellige steder (Bratt 2008, 146). Det er derfor interessant å se hvordan dette stiller seg i undersøkelsesområdet. Et problem er at sentralplasser lett blir tilskrevet en juridisk eller rettslig funksjon i kraft av å oppfattes som en sentralplass (jf. Skinner 2014, 93). Forholdet

mellom en såkalt sentralplass og et tingsted er imidlertid i liten grad blitt undersøkt eller diskutert, verken på sentralplassen i seg selv eller relatert til andre omkringliggende tingsteder og det eventuelle nettverket mellom dem.

Studier av tingorganisasjonens institusjonelle utvikling sto sterkt i historieforskningen fram mot 1970-tallet. Tinget forut for høy- og senmiddelalderen er imidlertid sjelden diskutert – noe som særlig skyldes mangelen på skriftlig kildemateriale og at sagaene ble ansett som lite troverdige kilder til tiden forut for nedskrivningen på 1200-tallet. En annen årsak kan være at lovene, som tradisjonelt har vært benyttet som de viktigste kilder for å tolke tingsystemet og maktforholdene på tingene, har gitt retningen en juridisk slagside. Forskningen omkring rikssamlings- og statsdannelsesprosessene har på sin side ofte vært rettet mot utviklingen av sentrale politiske institusjoner (Bagge 1996a, 591). Følgene for det laveste nivået er derimot sjelden diskutert. Sistnevnte nivå kommer også mindre til uttrykk i lovene (Halvorsen, KLN III, 216). Historikeren Per Sveaas Andersen har likevel pekt på at det ikke er «vanskelig å postulere en viss politisk tilknytning for de fleste tings vedkommende» (Sveaas Andersen 1975, 18), noe som er tatt til inntekt for at de mektige ættene dominerte tingmøtene. Dette har imidlertid ikke vært nærmere undersøkt empirisk, som bl.a. er et av målene for denne boken. Over tid skal tinget gradvis ha utviklet seg til et mer direkte kongelig styringsorgan (Sveaas Andersen 1975, 18). Tradisjonelt har en også ansett utviklingen av de store lagtingene til å gå fra allting til representasjonsting, slik blant annet Gulatinget antas å ha blitt rundt 930 (Munch 1852, 712f.; Taranger 1924). I nyere arkeologisk forskning har det derimot vært argumentert for at ulike former for representasjonsting med delegater kan gå lenger tilbake i tid, slik det er belagt for i det saksiske Marklotinget i Nordvest-Tyskland på 700-tallet, i en kilde fra 900-tallet, og antakelig også av Tacitus i 98. e.Kr. (Iversen 2013). Blant annet er nylig ringtunene tolket som å ha vært representasjonsting, der delegater fra faste rettskretser møtte (Iversen 2015a–c).

Historieforskningen har i liten grad vektlagt tingstedenes fysiske lokalisering. Tingene som konfliktløse på bygdenivå har også vært lite undersøkt, med unntak av historikeren Steinar Imsens studie *Norsk*

bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart fra 1990 og 1994 (men se også Sunde 2009). Her undersøker han tingsteder på bygdenivå på grunnlag av diplommateriale, og har identifisert flere høy- og senmiddelalderse tingsteder i undersøkelsesområdet. Imsen har imidlertid bare undersøkt fire avgrensede perioder innen senmiddelalderen og tidlig nytid (1320–1350, 1420–1450, 1537–1559, og mindre perioder av første halvdel av 1600-tallet), og heller ikke tingenes konkrete plassering på lokalt nivå. Han er også blitt kritisert for å tone ned kongelige ombudsmenns nærvær i bygdene til fordel for en «bondestat», der bøndene selv skjøttet rettsstellet (Dørum 2004). Dette vil bli nærmere vurdert i analysen i kapittel 8.

Et perspektiv som særlig kan trekkes fram i den nyere internasjonale forskningen av tingsteder, er deres lokalisering i landskapet, topografisk og i henhold til øvrige fysisk kulturskapte strukturer. Også stedsnavn har vist seg å være en viktig kilde. Av særlig relevans er at navnet på de administrative områdene kan være indikatorer på et områdes tingsted (Seip 1934, 85; Indrebø 1935; Moseng 1994; Vikstrand 2001, 375; Baker og Brookes 2013a, 3). I en ny tverrfaglig tingstudie fra England benytter arkeologen Tudor Alexis Skinner (2014) arkeologisk og historisk materiale, stedsnavn, historiske kart og middelalderse verdslige administrative grenser i kombinasjon med GIS for å identifisere og kartlegge tingstedenes lokalisering, ikke ulikt det metodiske opplegget jeg skal anvende. Selv om Skinner har arbeidet med Danelagen i England, gir hans studie interessante metodiske perspektiver på lokalisering og endring over tid. Han argumenterer blant annet for at tingsteder opphavelig ikke hadde direkte tilknytning til bosetninger og gods (*estate centres*), men gjerne lå i ytterkanten og enkelte ganger med utsyn til bosetningene. Tingstedene ser derimot ut til å ha flyttet seg nærmere bosetningen på 1100-tallet. Han mener også å kunne spore endringer i administrative grenser som følge av en reorganisering på 1000-tallet.

Fra England har videre språklige analyser av stedsnavn bidratt til å stedfeste tingstedene forholdsvis presist (Mallett *et al.* 2013, 54). Den svenske stedsnavnforskeren Ola Svensson har på sin side stilt opp kriterier for å avgjøre om stedsnavn var knyttet til rettsutsøvelse. Ifølge disse bør navnene helst ha støtte av et historisk og/eller arkeologisk materiale, samt

være belagt i flere uavhengige kilder over et lengre tidsrom. Dersom en har flere navn på ett sted eller nær hverandre, enten sekundære navn, slik som Vestre Tingberget eller flere ulike navn som indikerer rettsutøvelse, vil det være sikrere enn om en bare har ett navn på et sted (Svensson 2007, 197; 2015a og b). Eldre kilder tillegges videre større vekt enn yngre. Disse kriteriene er viktige og vil bli benyttet i vurderingen av stedsnavn knyttet til rettsutøvelse også i undersøkelsesområdet.

2.3 Tingorganisasjonens alder

Forskning på tinget har i stor grad foregått innen nasjonale rammer. Et annet problem er mangelen på anerkjennelsen av at tinget kan ha dype historiske røtter (Semple *et al.* 2020, 5). I Norge har vurderinger av tingsystemets alder i stor grad vært basert på dateringer ut fra landskapslover og sagaer. Eksempelvis mener Edvard Bull at lovene er den sikreste kilden for tolkninger av samfunn og politisk historie, men som ikke kan føre tingsystemet lenger bakover i tid enn til 1100- eller 1200-tallet, til tross for at han har tolket tinget som en gammel, selvgrodd institusjon (Bull 1931, 25). Et annet problem kan ha vært at få tingsteder er blitt identifisert på arkeologisk grunnlag, slik at det finnes lite konkret dateringsmateriale. Ved å trekke inn europeiske funn og tolkninger som analogier vil en kunne sette organisasjonen inn i en større ramme. Dette vil bli diskutert nærmere i kapitlet om metoder (kapittel 4).

På begynnelsen av 1920-tallet foretok arkeologen A. W. Brøgger en undersøkelse av det forhistoriske vektsystemet, basert på skålvekter og vektlodd fra mannsgraver fra eldre og yngre jernalder. I det at eldre jernalders vektsystem bygger på gull, mens yngre jernalders verdimål er basert på sølv, finner han argumenter for at terminologien og bøte-systemet i lovene og sagaer, som er basert på den såkalte øyren, opphavelig var en romersk vektenhet. Siden gull var verdimål for en mann i Gulatings- og Frostatingsloven, konkluderer han med at tingsystemet eller et juridisk system må ha vært til stede allerede i folkevandrings- og merovingertiden eller tidligere, mellom 400–700 e.Kr. (Brøgger 1921, 34–45, 1936, 75–83). Brøggers syn fikk imidlertid liten gjennomslagskraft og har i liten grad påvirket dateringen av tinget. Det representerer likevel

et tidlig eksempel på at et gjenstandsmateriale benyttes til å tolke alder på tingsystemet (se også Hofseth 1980/1981).

Filologen og historikeren Gustav Indrebø forsøkte også å trekke inn arkeologisk materiale i diskusjonen om tingets alder. Han mente at tinget kunne føres tilbake til 300–600 e.Kr., basert på en antakelse om at bygdemidtpunkter for trønderske «fylker» ofte sammenfaller med forhistoriske kultsteder og gravhauger (Olsen 1926, 263–272; Indrebø 1935, 24f., 261f.). Her er det riktignok bare én av haugene som var datert til den perioden.

Siden få tingsteder er blitt identifisert på arkeologisk grunnlag, er det også få arkeologer som har studert tingsystemet. En har derfor heller ikke hatt kunnskap om hvordan tingstedene har sett ut rent fysisk. Dersom de før nevnte kokegropfelt og ringtun virkelig kan representere fysiske rester etter møteplasser i form av tingsteder, kan de utgjøre de eldste daterte tingstedene i Norge – og i Nord-Europa for øvrig. Det kan i tilfelle føre tingsystemet tilbake til henholdsvis førromersk jernalder og romertid (Storli 2006; Olsen 2003; Olsen 2005; Grimm 2010; Iversen 2015b). Selv om romerske kilder, som Tacitus og Cæsar, tyder på at tinget lenger sør i Europa kan gå tilbake til senest tiden rundt vår tidsregnings begynnelse, kan det ikke belegges direkte i kilder her til lands. Siden tingsystemet i liten grad har blitt undersøkt i en større geografisk, sosial og administrativ kontekst, ser jeg derfor grunn til å gå videre også med dette spørsmålet.

2.4 Endringer eller kontinuitet?

Spørsmålet om endringer eller kontinuitet i tingsystemet har hovedsakelig vært knyttet til endrede samfunns- og maktforhold og sett i lys av lovgivningsretten mellom frie bønder og kongemakt. Det har da vært antatt at frie bønder selv tok seg av alt offentlig styre (Koht 1926; Schreiner 1936; Holmsen 1939) og at det var disse som rådde på tingene (Bull 1931). Konge og kirke skal så ha tatt økt kontroll over rettshåndhevelsen i tidlig middelalder på bekostning av bøndene (Bull 1931, 26, 211). Til tross for endringer i maktforhold, der konge og kirke stadig fikk økt makt utover i middelalderen, er det antatt at lokaltingene var stabile gjennom århundrer (Bugge 1920).

Tolkningen om maktforholdene preget av konflikt mellom bønder og kongemakt ble lenge opprettholdt. Den toneangivende historikeren Jens Arup Seip hevdet derimot at kongedømmet i stor grad var å betrakte som funksjonelle organer i forholdet mellom bønder og kongemakt – et syn som senere er blitt videreutviklet av Knut Helle (Seip 1940, 47ff., 66, 74; Helle 1961, 1972, 1974). Til tross for at Seip hovedsakelig studerte maktforhold og institusjonell utvikling på høyere nivå, og i mindre grad har gått inn på maktforhold i lokalsamfunnene, fremholdt han mer enn tidligere forskere bøndernes fortsatte selvbestemmelse og virke i den lokale rettspleien utover på 1200- og 1300-tallet. Dette har hatt betydning for tolkninger av tingene på lokalnivå, men også for lagtingene i de større byene.

Trass forskjeller i synet på interesse- og maktforhold mellom konge, geistlige, verdslig elite og bønder, har det rådd stor enighet om at den jordeiende eliten og kongemakten fikk økende myndighet i løpet av høymiddelalderen. I tidlig middelalder hadde kongen delvis påtale- og straffemyndighet og rett til å kalle ut leidangen, men ikke enekontroll over lovgiving og dømmende myndighet. Som nevnt ble dette gradvis endret fra 1160-tallet av, og i tiltakende grad opp mot 1300-tallet, da kongedømmet gradvis fikk kontroll over tingene og *dómen* (jf. kap. 1.3). Lagtingets lovgivende og dømmende myndighet ble også innskrenket. Både lokalt og sentralt ble det bygd ut et apparat av ombudsmenn i faste distrikter for å ivareta offentlige funksjoner. Tradisjonelt er dette blitt tolket slik at tingene fikk en svakere politisk posisjon utover i middelalderen og frie bønder fikk svekket betydning (Aschehoug 1866, 72ff.; Hertzberg 1869, 85ff.; Bull 1931, 211; Helle 1972, 561; Sveas Andersen 1977, 258f.). I en artikkel fra 1975 oppsummerer Sveas Andersen forskningsstatus for det eldste tingsystemet i Norge, både i henhold til funksjoner og organisasjon. Han ser en generell tendens til en «skjematisk» vektlegging av tingenes svekkede betydning utover høymiddelalderen, men «gjennom hele middelalderen og inn i nyere tid fortsatte tingene, store som små, å være organer for bøndernes selvvirksomhet» (Sveas Andersen 1975, 23).

Et annet perspektiv på middelaldersamfunnet fra midten av 1980-tallet av, går ut på å nedtone de offentlige myndigheter og statlige rettssystemers rolle til ut på 1200-tallet (Byock 1986, 2002; Bagge 1986; Miller 1990;

Geary 1994; Sigurðsson 1999, 2010; Orning 2004). Samfunnet var i større grad bundet sammen av sosiale nettverk og personlige relasjoner, regulert gjennom konfliktløsning og voldgift. Ut fra antropologiske perspektiver og analogier med det islandske «godesystemet» i fristatstiden, mener en at resultatene av tingforhandlingene var avhengige av den makt og anseelse den enkelte stormann kunne mobilisere. Det innebærer at tinget i mindre grad ses som et demokratisk organ, og i større grad som en arena og maktorgan for lokale stormenn i et rangsamfunn (Meulengracht Sørensen 1995, 207ff.; Skre 1998, 11ff.; Hermanson 2003, 37; Iversen *et al.* 2007). Denne såkalte antropologiske vendingen er senere blitt kritisert for å underkommunisere statlige trekk, empirisk belagt forut for høy-middelalderen og i for stor grad å vektlegge sosiale relasjoner, samt ukritisk benytte analogier på norske forhold (Helle 2009, 607ff.). Mye av den samme kildekritikken som utviklet seg på begynnelsen av 1900-tallet synes da fortsatt å være aktuell. Likevel inneholder den antropologiske retningen perspektiver på sosiale relasjoner og patron–klientforhold som kan ha vært gyldige og bør kunne trekkes inn når en skal vurdere maktforhold mellom ulike samfunnsaktører, som konge og hird, lokale eliter og bønder.

2.5 Viken som undersøkelsesområde

Ved utgangen av vikingtiden var det store regionale forskjeller mellom de ulike lovområdene i Norge. Det gjaldt også tingstedenes lokalisering, de administrative områders utstrekning og navn, som fylke, halvfylke, treading, fjerding, åttung, samt selve lovutformingen (Sveaas Andersen, KLNМ XVIII, 346–359). Her kan, som nevnt, dansk overherredømme i vikingtid og tidlig middelalder ha bidratt til å påvirke utviklingen i Borgartingslagen. Jeg vil derfor gå nærmere inn på forskningshistorien knyttet til Viken-området som er særlig relevant for denne undersøkelsen. Det gjelder særlig rettskretsene, hvor forskjellene lettest lar seg spore og innvirkningen kanskje er størst.

Begrepet herred er nevnt i eldre Borgartingslovens kristenrett, som skal være fra senest 1000-tallet, og en har derfor tolket det slik at herredet ble etablert under dansk overherredømme (Sogner, KLNМ VI, 492–494;

Stylegar og Norseng 2003, 482–487). I 1911 utgav Sven Tunberg boken *Studier rörande Skandinaviens äldsta politiska indelning*, der han tok for seg de administrative områdene som ble kalt herred i et vidt geografisk perspektiv. Tunberg argumenterer for at det bare var herredene i Båhuslen som var judisielle, mens de i nordre Borgartingsområdet derimot representerte den mer allmenne betydningen *bygd* (Tunberg 1911, 79–86). Videre mener han at herredet som administrativ enhet oppsto i Danmark og spredte seg derfra via Sverige til Båhuslen – et syn som vant tilslutning i forskningen i mellomkrigstiden (Bull 1920, 1922; Indrebø 1935, 159ff.). Selv om Tunberg bygger på et bredt kildemateriale – diplomer, lover og jordebøker – bruker han det i liten grad til annet enn å underbygge den geografiske utstrekningen. Han er dertil blitt kritisert for å legge for stor vekt på landskapslovene (Holmsen 1970 [1940], 36).

Edvard Bull avviser på sin side Tunbergs oppfatning om at det ikke fantes judisielle herreder på Østlandet (Bull 1918a, 259f.). Han mener at de bare fantes i de deler av landet hvor det ikke var skipreider, men at de så skal ha blitt lagt over herredsinndelingen også i Østfold og Båhuslen (Bull 1918a, 262; Indrebø 1935, 159). At de indre områdene på Østlandet har færre og senere daterte gravminner enn de ytre bygder, tolker han slik at de må ha vært senere befolket og at skipreideinndelingen dermed oppsto i eldre jernalder da de ytre bygdene fortsatt var tettere befolket enn de indre (Bull 1918a, 269f.). Bull anser det imidlertid som usannsynlig at det fantes en fast politisk inndeling i herreder alt i eldre jernalder. Han konkluderer med at herredene må ha blitt til skipreider senest 800–900-tallet under dansk overherredømme (Bull 1918a, 270). Dette synet er imidlertid også blitt kritisert (Steinnes 1929). Dette spørsmålet vil jeg derfor også undersøke nærmere.

Ved å studere bl.a. navn på skipreidene som inngikk i den sjømilitære leidangen og som inneholdt eldre bygdenavn, mener Bull å kunne slutte at inndelingen på Vestlandet og i søndre Vestfold var gamle og opprinnelige militære enheter, som alle senere inndelinger bygget på. I andre områder av landet skulle dermed leidangsinndelingen være sekundær, slik som i resten av Viken, der de gamle herredene ble erstattet av skipreiden (Bull 1920, 142–143). Asgaut Steinnes er enig med Bull i at skipreidegrensene bygger på eldre topografiske bygdegrensener, men finner derimot

ingen forskjell mellom nordre og søndre del av Vestfold. Ut fra studier av leidangsskatten mener han å kunne vise at det ikke var noen forskjell mellom disse to områdene, til tross for at det nordre området var delt i flere og mindre skipreider.

Steinnes reiser også tvil om leidangen i Viken ble innført fra Danmark og er eldre enn i andre deler av landet, slik enkelte forskere før ham hadde ment (Hertzberg 1914, 247ff.; Indrebø 1935, 259). Det var særlig underinnordningsordningen i såkalte lider for leidangsyttelsene som er bakgrunnen for argumentasjonen om at skipreiden spredte seg fra øst mot vest. Steinnes mener tvert om at skipreiden først ble organisert på Vestlandet (Steinnes 1929, 63–65). At den danske leidangen er eldst, er det også reist spørsmål ved fra dansk side (Lund 1996). Det er derimot argumentert for at skipreiden antakelig ble innført av Håkon Adelsteinsfostre den gode. Det skal ha skjedd etter påvirkning fra De britiske øyer og det kongelige hæroppbud knyttet til jordeiendom, kalt *fyrð*, som ble utkalt fra såkalte «skipssokn» (*scipessocna*) (Ersland 2000, 51; Helle 2001, 34–37; se kap. 6.1). Det er imidlertid grunn til å anta at det fantes former for forsvarssystem her også tidligere, noe de store skipsnaustene fra eldre jernalder langs kysten tyder på (Myhre 1987b; Grimm 2006; Ystgaard 2014; se kap. 6.1).

For Gustav Indrebø var territoriell organisasjon et hovedtema. I sitt første store arbeid på området, *Fylke og fylkesnavn* fra 1931, argumenterer han på språklig grunnlag for at fylket som administrativ enhet var eldst i Trøndelag. Det skal først senere, på 1200-tallet, ha blitt innført på Østlandet, trolig av konge og kirke, i betydningen større landområde (Indrebø 1932, 34f., 93f.; Bauge KLN M V, 39f.).

I Indrebøs hovedverk *Fjordung* (1935) benytter han alt tilgjengelig skriftlig kildemateriale av ulik alder, som navnemateriale, diplomer, lensregnskaper, folketellinger og skattematrikler fra 1660-årene, for å undersøke inndelingen og utbredelsen av de administrative områdene knyttet til en administrativ underinndeling, *fjordung* (fjerdung), som representerer en firedel av en skipreide. Han legger stor vekt på aritmetiske prinsipper, noe som fører til at han ofte kan synes å konstruere enheter ut fra dette skjematisk prinsippet (Holmsen 1940–42, 360ff.). Dette gjelder særlig for Trøndelag og Vestlandet (Indrebø 1935, 11–26). Indrebø er derfor blitt kritisert for å ha tonet ned en selv vokst bygdeorganisasjon til

fordel for en styrt og regelfast organisering av større områder (Holmsen 1940–42, 360ff.). Når det gjelder Østlandet, argumenterer Indrebø for at det i middelalderen var en sammenheng mellom fjerdingen og stevne-stedene i bygdene. Her var det nettopp fjerdingen som lokalsamfunnene var bygd opp rundt og som tilsvarte rettskretsene for lokaltिंगene. Han skiller videre ut to nivåer av lokaltिंगsteder. Hver skipreide eller hvert herred skal være delt i fire deler – fjerdinger – med hvert sitt tिंगsted, men der ett av dem var på et høyere nivå, tilsvarende skipreiden som helhet (Indrebø 1935, 143–145). Dette er en viktig differensiering, som jeg vil se nærmere på.

Det sentrale i min sammenheng er Indrebøs argumenter for at den fjerdingsdelte skipreiden i Viken og de fjerdingsdelte prestegjeldene på Opplandene hadde opphav i en felles eldre struktur, herredet, der skipreidene senere ble lagt over de eksisterende inndelinger med sine stevnesteder (Indrebø 1935, 160–161). På den måten mener han å kunne avvise Tunbergs hypotese om at herredet var rettskretser for lokaltिंगene som var geografisk avgrenset til Båhuslen i middelalderens Norge. Samtidig støtter han opp under Tunbergs argumentasjon om at herred i visse områder av landet skal ha hatt den mer allmenne betydningen bygd. Indrebø er også enig i Tunbergs teori om at herredet var innført fra Danmark (Indrebø 1935, 161–163; Holmsen 1940–42, 364). Siden Indrebø har gått gjennom et stort kildemateriale, har han på denne måten kunnet gi en oversikt over tिंगsteder og rekonstruert de administrative grensene i undersøkelsesområdet. Det gir et godt startpunkt for videre analyse, diskusjon og rekonstruksjon av de administrative områdene, som analyseres på et enda bredere kildegrunnlag. Jeg tar hensyn til at Indrebø til tider kan ha konstruert grenser ut fra sitt forutbestemte skjematisk fire-delingsprinsipp. Dette undersøkes nærmere i hvert enkelt tilfelle i gjennomgangen av den administrative inndelingen i områdene.

Etter 1935 har det, som nevnt, ikke vært gjort noen samlede undersøkelser av den verdslige administrative inndelingen koblet til tिंगet i Norge. Det samme gjelder forskning på territorielle inndelinger og tिंगsteder, selv om den nære tilknytningen til hverandre har vært understreket av flere forskere. Deler av den eldre forskningen er uansett viktig som startpunkt for en ny analyse. Gjennomgangen av tidligere forskning

omkring tingsystemet har vist at det fortsatt er behov for å utvikle sikre identifikasjons- og alderskriterier på tingsteder siden så få er identifisert og datert på arkeologisk grunnlag, ut fra samlede kartografiske og topografiske metoder og i et landskapsperspektiv. Dateringer av organisasjonen har derfor hovedsakelig vært basert på tolkninger av en kombinasjon av andre kildetyper, som stedsnavn, sagaer og lover. Nyere internasjonal arkeologisk forskning vektlegger fysiske fellestrekk ved tingsteder og visse lokaliseringsfaktorer knyttet til topografi og kommunikasjon. For å identifisere tingsteder er det derfor nødvendig med en kombinasjon av ulike kildetyper, som skriftlige kilder, navnemateriale, arkeologiske spor og selve landskapet de inngikk i. Dette diskuteres nærmere etter at jeg har gjort rede for de teoretiske perspektiver som ligger til grunn for studien.

KAPITTEL 3

Teoretiske perspektiver

Målet med dette kapitlet er å synliggjøre hvilke forståelsesrammer og perspektiver jeg legger til grunn når jeg skal studere tingsystemet over et langt tidsrom, over større områder på ulike romlige nivåer og belyse de ulike problemstillingene jeg har reist innledningsvis. Det er viktig å reflektere over hvilke forhold som kan ligge til grunn, både for å skape og vedlikeholde steder og områder, samt undersøke hvilke aktører som kan ha hatt påvirkning på slike prosesser. For å danne en videre forståelse av hvordan endringer kan skje som følge av ulike dynamikker i tid og rom, og hva som fremmer stabilitet og langsiktighet, er det vesentlig at jeg kartlegger elementer, relasjoner og mekanismer som kan ha påvirkningskraft på sosiale strukturer og menneskelige handlinger i tid og rom. For å forstå utviklingen av tingstedenes betydning over tid, hvordan steder og områder blir strukturert og hva som konstituerer et sted og område, kreves ikke bare empiriske analyser, men også en refleksjon over hvilke mekanismer som kan virke inn.

Jeg har særlig hentet inspirasjon fra den franske historikeren Fernand Braudels (1972) perspektiver omkring tid og endring, den britiske sosiologen Anthony Giddens (1984) sin strukturasjonsteori og kulturgeografen Robert A. Dodgshons (1998) geografiske tilnærming til hva som betinger endring eller stabilitet. Felles for disse forskerne er at de belyser og forklarer spørsmål om hvordan handlinger og strukturer påvirker hverandre gjensidig på et mer overordnet nivå, og hvordan strukturer kan endres eller bevares. Her vektlegger Dodgshon, i større grad enn Braudel og Giddens, betydningen av de fysiske strukturene i landskapet og hvordan de kan betinge og forårsake så vel kontinuitet som endring. Dette er viktige perspektiver i relasjon til tingstedene som fysiske uttrykk i landskapet i tidssammenheng og som jeg derfor vil utdype noe mer.

Tingstedene oppsto i jordbrukssamfunn, der livet var preget av faste og rutinepregete handlinger knyttet til jordbruksårets sykluser. Gårder og bygder hadde behov for å løse problemer og konflikter knyttet til bl.a. eiendom og straff. Slike konflikter ble trolig løst når folk og partene møttes, i tilknytning til sosiale samlinger. De kunne også være av politisk, religiøs og kultisk art i vid forstand. Møtetidene for tingene har derfor sannsynligvis vært knyttet til de rolige periodene mellom arbeids- og ferieperiodene i jordbruket, noe som også senere er dokumentert. Det kan ha ført til rutiniserte møtetider og skapt steder, som ledd i en sosial praksis langt tilbake i tid. Tingsteder kan ha hatt visse strukturelle fellestrekk, gjerne knyttet til topografisk velegnede steder med gode kommunikasjoner, men også tradisjonsrike, symbolmettede rituelle steder, nær gravhauger o.l. Slike menneskeskapte strukturer kan også ha medvirket til å opprettholde og understreke betydningen som ble tilskrevet slike steder. Det kan igjen ha medvirket til å opprettholde stedene, men de kan også markere brudd og endringsprosesser. Fram mot slutten av middelalderen tyder kilder på at tingorganisasjonen har gjennomgått større og mindre forandringer som følge av omfattende samfunnsendringer. Slike endringer må tas i betraktning når en skal studere tingsteder lenger tilbake i tid.

Tingsteder kan ses i forhold til fysiske steder i landskapet, men også i forhold til aktørene som medvirket og bandt systemet sammen. En studie av tingsteder må derfor forholde seg til strukturer på ulike nivåer, både fysiske og menneskeskapte, som gjensidig påvirket hverandre. Bosetning, sosiale aktiviteter og hendelser, slik det manifesteres i landskapet, skaper tilhørighet både til landskap og mellom mennesker i området. Tingstedene brakte folk fra et område sammen, trolig formalisert både i tid og rom. Felles kulturelle normer, praksiser, verdier og sedvaner ble på denne måten skapt og gjenskapet over tid og i rom. Det fysiske landskapet gir rammer for bevegelse og danner både naturlige og maktrelaterte knutepunkter. Det skulle folk til for å definere og etablere *felles steder*. På møteplasser, som tingsteder, kan fellesskap ha blitt skapt og ført til sedvaner og felles normer. Dette fikk økt betydning når folk fra større områder kom sammen. Felles for samfunn er at det utvikler seg måter å administrere og kontrollere geografiske rom, og måter å danne normer og regulere

mellommenneskelig atferd. Noen individer og grupperinger har større ressurser og muligheter til å kunne skape og påvirke slike strukturer. De vil også i større grad kunne legge føringer på hvor møteplasser, som tingsteder, ble lokalisert og områder avgrenset. Kulturlandskapet omfatter derfor indirekte mange forskjellige sosiale og romlige elementer, som kan gi seg utslag i ulike mer eller mindre synlige materielle og symbolske markeringer, inklusive grensesettinger. For å forstå hvordan strukturer blir produsert og reprodusert, må en derfor studere både menneskeskapte og naturlig topografiske strukturer som kan ha lagt føringer i et geografisk område for senere handlinger og maktrelasjoner i tid og rom (Paasi 2012, 29).

3.1 Dynamikk eller stabilitet?

Braudels tredelte tidsbegrep og hvordan de ulike nivåene påvirker ulike endringsprosesser finner jeg egnet som forståelsesramme og analytisk hjelpemiddel i undersøkelsen. Han beskriver hvordan strukturer kan endre seg i forskjellig takt over tid og langs tre tidsskalaer. Han skiller mellom endringer knyttet til enkelthendelser (*événements*), konjunkturer (*conjunctures*) og strukturer med stor tidsdybde (*longue durée*) (Braudel 1972, 14ff.). Endringer skjer som følge av et aktivt samspill mellom mennesker – handlinger og strukturer – og hvordan disse påvirker hverandre gjensidig. Noen enkelthendelser kan være utløsende og gi utviklingen en ny retning, men virker likevel sammen med andre typer endringsprosesser, og kan utløse uforutsette hendelsesrekker (Braudel 1972, 14). De han kaller konjunkturer er ofte mer sykliske og periodiske, men gjerne av ulik varighet, ofte over én eller flere generasjoner.

Langsomme endringsprosesser kan nærmest oppleves som statiske og er dermed nært koblet til begrepet struktur (Braudel 1972, 20). Braudel tolker dette som prosesser som virker sammen, men som samtidig kan hindre eller begrense endring. Slike seige strukturer, som utgjør stabiliserende elementer, kan være klima, topografi og vegetasjon, men også fysiske, menneskeskapte strukturer i form av etablerte bosetninger og kommunikasjoner. Slike strukturer begrenser menneskelige handlinger og bevegelser i landskapet (Braudel 1972, 17–20).

Braudel påpeker at de tre tidsdimensjonene påvirker hverandre gjensidig og virker samtidig, men er likevel av forskjellig varighet og har ulike konsekvenser. Enkelthendelser kan forbinde ulike hendelser, men være forskjellige i tid. Bakenforliggende hendelser kan gi seg utslag i forskjellige endringsprosesser i tid og rom. Derfor må de ulike tidshorizontene studeres samlet og komparativt for å kunne belyse mer generelle strukturer (Braudel 1972, 21, 32).

Braudel er av flere blitt kritisert for å vektlegge de seige strukturene og for å nedtone individets muligheter for endring (Duke 1996, 242). Braudels tredelte tidsbegrep er likevel, slik jeg ser det, vesentlig for å forstå hvorfor og hvordan noen strukturerer har lenger varighet og større påvirkningskraft enn andre. Når jeg skal studere tingsystemet i et langt tidsperspektiv er Braudels rammeverk knyttet til tid et nyttig metodisk hjelpemiddel for å forstå og forklare hvordan og hvorfor endringer kan skje i ulik takt i tid og rom. I utgangspunktet er tingsystemet en menneskeskapt struktur av lang varighet, formet av grunnleggende samfunnsbehov for å løse konflikter og sikre lov og orden i et samfunn. Hendelser av både kortere og lengre varighet, kanskje særlig av politisk-militær karakter, kan likevel ha ført til forandringer i organisasjonen, både i tid og rom. Enkelthendelser knyttet til maktutøvelse kan for eksempel ha ledet til endringer i tingstedenes lokalisering og også lokal og regional sammensetning på tingstedene – et viktig aspekt som jeg undersøker i selve analysen av tingsteder i Borgartingslagen.

Giddens innlemmer i stor grad Braudels tredelte tidsbegrep i sin struktursteori, men styrker aktørenes rolle ved å vektlegge individets mulighet for å skape og påvirke etablerte strukturer. Han understreker ikke minst det gjensidige forholdet mellom menneskelige handlinger og sosiale strukturer – det han betegner som strukturenes dualitet (Giddens 1979, 69–70; 1984, 25). Giddens vektlegger hvordan mennesker som stadig gjentar de samme handlinger som rutiner, viderefører og opprettholder den sosiale strukturen. Disse strukturene virker tilbake og kan påvirke nye handlinger (Giddens 1984, xxiii). Overordnede samfunnsstrukturer vil da påvirke og begrense folks muligheter for handling i dagliglivet (Giddens 1984, 25ff.). Sosiale strukturer inneholder dermed både begrensninger og muligheter. Makt er et innbakt element når det gjelder mulighet

for å skape og opprettholde strukturer, siden mennesker med makt har større påvirkningskraft. Dette er også et viktig moment å ta hensyn til i selve analysen.

Dodgshon er en av dem som til en viss grad stiller seg kritisk til deler av Giddens sin strukturasjonsteori. Han mener at den innskrenker seg til bare reproduksjon gjennom rutinemessige sosiale handlinger, og at Giddens ikke sonderer mellom mer stabile og fast utformede strukturer. Dodgshon fremholder at samfunnsendringer må belyses gjennom en klarere forståelse av de samfunnsprosessene som gjør at strukturer bevares over tid og særlig de naturgeografiske dimensjonene. Det trengs derfor å definere tydeligere hvordan noen strukturer, enten de er naturmessig eller sosialt oppstått, eller kulturelt produsert, påvirker sosial praksis uten at det nødvendigvis betinger fysiske endringer. Dodgshon understreker betydningen av å få en klarere forståelse av hvilke forhold som virker stabiliserende, som gjør det vanskelig å foreta endringer eller motstå endring (Dodgshon 1998, 15–16). Han påpeker at samfunnet består av forskjellige typer strukturer av ulik varighet, som følge av geografiske forskjeller og sosiale praksiser. Jo mer komplekst et samfunn er, desto mer energi vil måtte brukes til å opprettholde eksisterende samfunnsorganisasjon. Noen strukturer kan bestå uavhengig av sosial praksis, betinget av geografiske og naturgitte forhold, og noen kan være mindre tydelige selv for aktørene.

Dodgshon skiller mellom fire strukturelle nivåer uavhengig av sosial praksis, men som kan overlape. Det første er et kulturelt nivå, og omfatter meningsbærende strukturer i form av tradisjoner som blir formidlet gjennom generasjoner. Han sonderer mellom et kulturelt og sosialt nivå, i form av regler, praksis og relasjoner utviklet gjennom samfunnets etablerte normer. Begge disse nivåene utgjør en form for felleskunnskap og nedarvede tradisjoner.

Samfunnets organisatoriske nivå, dvs. samfunnets overbygning og funksjoner, utgjør det tredje nivået, og sist er det tekniske nivået. Det omfatter samfunnets fysiske strukturer, det han kaller bygd miljø (*built environment*), slik som bl.a. handels- og kommunikasjonssystemer. Begrepet *manifeste strukturer* står sentralt hos Dodgshon. Det brukes om strukturer der det er investert mye energi og kapital. Når slike strukturer

først er skapt, er de vanskelige å endre, fordi investeringene fører til en innebygd treghet (*inertia*) mot endring, selv små endringer (Dodgshon 1998, 11–15, 181). For min undersøkelse er det kanskje særlig de tekniske og organisatoriske nivåene som er relevante, men også sosiale og kulturelle forhold vil kunne påvirke og føre til endringer i samfunnet, men også kunne motstå endringer. Det gjelder også i tingsystemet.

Strukturer som blir overført gjennom generasjoner betegner Dodgshon som *trege*, såkalt *inertia* (Dodgshon 1998, 15f., 35, 39, 104–201 m.fl.). Han skiller mellom tre former for treghet: *kulturell* eller *symbolsk* treghet, *organisatorisk* treghet, og treghet som er betinget av *det bygde miljøet*. Ved å ta utgangspunkt i den franske sosiologen Pierre Bourdieus (1977) teori og terminologi om kulturell og symbolsk kapital, *habitus*, mener Dodgshon at det er i den felles kulturen – den som blir overført gjennom generasjoner og akseptert av samfunnet som noe gitt – at opphavet til treghet i strukturene ligger (Dodgshon 1998, 104). Organisatoriske eller institusjonelle samfunnsrammer har en innebygd tendens til å motvirke forandring. De består av enten integrerte, enhetlige systemer med felles roller og regler eller etablerte nettverk som foretar innsamling av informasjon, bearbeiding og beslutningstaking. Tregheten til en struktur gjør seg særlig gjeldende i slike organisasjoner, som både inneholder og beskytter normer. Dette leder til ytterligere fasttømring som gjør det vanskeligere å endre dem uten å «rive alt ned» og begynne på nytt (Dodgshon 1998, 123f., 131).

Det bygde miljøet – det fysiske, menneskeskapte miljøet – forutsetter både akkumulert kapital og bruk av energi, der ulike former for sosial og kulturell praksis avsetter spor i landskapet. Store investeringer, i form av oppsamlede ressurser og nedlagt arbeid, vil også motvirke endringer og dermed påvirke samtiden (Dodgshon 1998, 139). Dodgshon betegner strukturer som har etterlatt slike fysiske spor som «mapped into the landscape». Jo større investeringer som er gjort og som er fysisk manifestert i landskapet, desto lenger varer de. Som et eksempel bruker Dodgshon de nye kongelige etablerte administrative områder og grenser i England på 1000-tallet. Når disse har vist seg bemerkelsesverdig stabile, tilskrev han det det bygde miljøet som virket inn også på kommende generasjoner, fordi de hadde en viktig og vedvarende funksjon for mange

mennesker. At strukturer og institusjoner som kirker, kongsgårder, byer og klostre inngikk i den samme samfunnsstrukturen, virket forsterkende (Dodgshon 1998, 89). Ulike former for treghet eksisterer slik sammen og påvirker hverandre. Endringer innen en del kan da påvirke andre. Det betyr at strukturer kan være i endring, men foregå i forskjellig skala og tempo.

Dodgshons analytiske tilnærming anser jeg også å ha relevans for min undersøkelse, med elementer som kan ha innvirket på stabilitet og endringer i tingsystemet. Kulturell og symbolsk stabilitet knyttet til tingsystemet gjennom generasjoner, gjør at sentrale elementer og rutiner overføres og nedarves. Det kan igjen medføre organisatorisk stabilitet i hele tinginstitusjonen. Steder som oppsøkes regelmessig, vil igjen kunne legge føringer på videre organisering av landskapet. Gjøres endringer innen det organisatoriske nivået knyttet til tinget, eksempelvis i lagttingene på et høyere administrativt nivå, vil dette på lang sikt kunne lede til endringer i de andre nivåene, om enn i en annen skala.

Nærhet til visse typer fysiske, men menneskeskapte og symbolske manifestasjoner, som gravhauger og kirker, i tillegg til naturgitte elementer som fjell og elver, kan også ha påvirket og begrenset menneskers handlinger og bevegelser i landskapet, men også hvor en kunne bygge noe nytt. Det er særlig ved å studere tingstedenes naturskapte forutsetninger for kommunikasjon og bosetning jeg har størst mulighet for å anvende teorien om langsomme prosesser. Her inngår særlig nærhet til sentrale kommunikasjoner, som elver, historiske veier og arkeologiske strukturer i form av bosetningsspor, gravhauger og gravfelt. På et mer overordnet plan vil likevel de kulturelle/symbolske og organisatoriske former for *inertia*, som kan inkludere ulike politiske og særlig kulturelle strukturer, være viktige når det gjelder å motvirke eventuelle endringsprosesser.

Endringer kan likevel skje, både i ulik skala og i tid og rom. I likhet med Braudel mener Dodgshon at endringer lettere kan skje som følge av spesielle hendelser eller konjunkturmessige forhold. Et av Dodgshons nye momenter er at endringer lettere kan skje i periferien enn i sentrum, hvor det er investert mer både i kapital og energi i det bygde miljøet, og hvor det derfor er mer å vinne på stabilitet enn endring. Dodgshon skjelner mellom tre former for endringer, *involusjonære*, *revolusjonære*

og *evolusjonære*. Han mener at involusjonære, dvs. tilbakevirkende, endringer gjerne betegner mindre interne endringer, men som til sist kan være med på å påvirke hele systemet. Når utviklingen innen et system eller i et samfunns kjerneområde har nådd et punkt eller en viss kompleksitetsgrad der nye investeringer ikke lenger gir tilstrekkelig avkastning, kan det også føre til endringer (Dodgshon 1998, 184–185). Som eksempel kan nevnes former for spesialisering som kan lede til overutnytting, som f.eks. utpining av jord, avskoging, overbeskatning av ressurser og forurensning. Det kan igjen lede til stagnasjon og kollaps (se f.eks. Diamond 2012). Revolusjonære endringer, som innebærer en total omveltning, er en spesiell endringsform som innebærer høy risiko. Andre endringsformer vil, om mulig, derfor søkes først. Evolusjon representerer en utviklingsprosess som gjerne oppstår som følge av innovasjon, som utviklingen av nye redskaper eller våpen. Endringene kan være tilpasset det gjeldende system for så å bli rutinemessig og etter hvert innforstått (Dodgshon 1998, 187–190). Disse ulike formene for endringsprosesser må derfor vurderes i sammenheng i sin samfunnskontekst, for å belyse ulike sannsynlige strategier.

Samlet gir disse ulike perspektivene viktige forståelsesrammer og teoretiske utgangspunkt når jeg skal analysere tingsystemet i tid og rom, og for å belyse hvordan de kan ha påvirket hverandre gjensidig. Det omfatter også hvordan noen strukturer kan ha hatt en iboende treghet som gjør at de er med å hindre endring og hvordan de også kan utløse endringer. I likhet med Braudel og Dodgshon legger jeg vekt på de seige strukturer som innehar en iboende treghet som hindrer endring. Samtidig er det også viktig å tydeliggjøre forhold som kan ha virket omstrukturerende. Ikke minst gjelder dette endringer knyttet til etableringen og utviklingen av nye institusjoner og makthavere i middelalderen med et større historisk kildemateriale å trekke vekslers på.

3.2 Romlige dimensjoner

Giddens sin strukturasjonsteori vektlegger at både tid og rom er sosialt konstruerte fenomener, og at ethvert samfunn vil ha forskjellig oppfatning ut fra spesifikke kulturelle og organisatoriske forhold. Utviklingen

av steder er et resultat av gjentakende prosesser og praksiser, utviklet i gjensidig påvirkning av handling og struktur (Pred 1984). Den meningen vi til enhver tid tillegger et sted, vil dermed være sosialt konstruert av samfunnet rundt, knyttet til de oppfatninger og det sosiale miljøet det tilhører. Steders fysiske karakter er også formet av samfunnet. Som Dodgshon påpeker, er det først når et fysisk sted er skapt som del av det bygde miljø at det blir vanskeligere å endre. Sosialt produserte rom har, som nevnt, et iboende potensial for å fremme stabilitet og motvirke forandring. For å fremme endring må det ut fra dette stadig forhandles og reforhandles om de geografisk innebygde hindringene (Dodgshon 1998, 84).

Den finske kulturgeografen Anssi Paasi har ut fra studier av nyere tids regionaliseringsprosesser vist hvordan steder og også større områder oppstår kulturelt og politisk og vedlikeholdes som del av romlige prosesser, basert på det han kaller en *institusjonalisering* av områder. Dette gjelder som særlig regioner. Regioner kan i denne sammenhengen defineres som et avgrenset geografisk og/eller administrativt område, hvor tingstedene var nært forbundet med de omgivende administrative områder på lokalt og regionalt nivå. Det er derfor også viktig å søke en forståelse av prosesser knyttet til etablering og vedlikehold av regioner på mer teoretisk grunnlag. Den prosessen der aktører i et område deltar, om enn ofte ubevisst, i stadig reproduksjon av en felles identitet og kultur, kaller Paasi for *romlig sosialisering* (Paasi 2012, 23). Han mener generelt at steder og regioner oppstår som del av en historisk prosess, hvor de danner en del av en felles struktur og en sosial bevissthet. Det kan synes som om regional bevissthet er avhengig av institusjoner for å strukturere og binde dem sammen (Paasi 1986, 104ff.). Her ser jeg en direkte parallell til Giddens sitt syn på institusjonalisering i form av ulike strukturelle egenskaper, som medfører sosiale systemer som binder sammen over tid og i rom (Giddens 1984, 181). Selv om det her tas utgangspunkt i nyere tids regioner og regionaliseringsprosesser, anser jeg begrepene og tilnæringsmåtene som interessante og relevante innfallsvinkler når jeg skal nærme meg spørsmål om oppkomst og utvikling av kulturelle og administrative områder også lenger tilbake i tid.

Regioner har, ifølge Paasi, en fellesskapende effekt som medvirker til en *regional bevissthet* og en *regional identitet* hos befolkningen (Paasi

1986, 104ff.; 1996, 99), skapt og vedlikeholdt når folk kommer sammen. Det innebærer at de samme prosesser som tar til når et sted skapes og vedlikeholdes, også gjelder en region. Til forskjell fra et sted, har likevel ikke en region nødvendigvis et tydelig fysisk uttrykk, men kan likevel påvirke menneskers identitet og tilhørighet. Den tilsvarer i min sammenheng et analytisk nivå som må studeres ut fra andre kriterier, som tenkte grenser i landskapet av ulik geografisk, og også overlappende, størrelser.

Paasi argumenterer for at regionalisering er en prosess som følger av folks daglige reproduksjon av rutiner og dynamiske prosesser i samfunnet. Når en region først har vokst fram, kan de likevel være forholdsvis stabile og vanskelige å endre (Paasi 1986, 104). Et problem er at han ikke tydeliggjør eller diskuterer hvilke prosesser som gjør regioner stabile. Det synes likevel klart at sosiale institusjoner er viktige for deres stabilitet over tid. Det er en prosess, hvor ansvaret for samfunnet og sosialisering blir overført fra lokalsamfunn til mer omfattende institusjoner som handler på vegne av en større gruppe mennesker eller et folk. Institusjonalisering av regioner gir identitet (Paasi 1986, 109–111) og stabilitet i strukturen. Paasi understreker likevel at endringer kan skje, gjerne som følge av utydelige grenser, men også at rollen som er tillagt regionene kan endres. Her har Dodgshon vist hvordan eksisterende, eldre inndelinger kan benyttes når det opprettes nye regioner, men hvor nye funksjoner likevel gir ny betydning. Nye inndelinger kan også være opprettet på tvers av gamle inndelinger. Dersom eldre inndelinger benyttes, kan det forsterke tilhørighet og virke konserverende, som bl.a. kirkens inndeling av landskapet på ulike hierarkiske nivåer (Dodgshon 1998, 87–89). Dette er et moment av relevans for denne analysen, da jeg ser for meg at det er ulike prosesser som kan ha virket inn og ført til stabilitet, etablering og endringer i ulike administrative inndelinger av lovområdene over tid. Regionale ulikheter, som følge av forskjellige sosiale og kulturelle strukturer og prosesser mellom områder, må også trekkes inn i analysen. Også for Giddens er region et viktig begrep, i motbalanse mot forståelsen av samfunn som ensartede, helhetlige systemer (Giddens 1984, 376).

Paasi har i liten grad inkludert aspekter knyttet til makt og kontroll i sine studier over regionaliseringsprosesser. Noen mennesker, samfunnssjikt og institusjoner har utvilsomt større makt og innflytelse på

utviklingen av både steder og regioner. For å knytte sammen sted og makt vil jeg derfor trekke inn begrepet *territorialitet* – et annet aspekt ved regioner. Det er blitt definert av Robert Sack som «the attempt by an individual or group to affect, influence or control people, phenomena, and relationships, by delimiting and asserting control over a geographic area» (Sack 1986, 19). Det kan derfor sies at makten territorialiseres. Det kan skje gjennom å knytte rettigheter og forpliktelser til land ved å gjøre krav på et områdes ressurser (Dodgshon 1998, 85). I rikssamlingsprosessene i Norge forsøkte kongen også å ta kontroll over stadig større landområder. Dette førte til endringer i maktutøvelse og også samtidens syn på landskapet i form av ulike typer regioner, som fylker, herreder osv. I denne prosessen ble de administrative grensene fastere, lovområdene utvidet og grunnlag for skattlegging og pliktytelser pålagt. Selv om regionenes yttergrenser nok kunne justeres, synes kjernene eller strukturene å være mer stabile.

Territorialisering kan ifølge sosiologen Ervin Goffman ha oppstått som naturlige, såkalte *situasjonelle* territorier (*situational territory*) (Goffman 1972, 52) eller *fastsatte* territorier hvor en «kraft bak» eller leder styrte utformingen av dem. De samme betegnelse har vært knyttet til steder, enten som naturlige eller som indre, *endogent* oppstått og ytre, *eksogent* skapt. Ved bruk av Goffmanns perspektiver og begreper kan en kanskje se for seg forskjeller mellom sentrale steder knyttet til makt-havere og steder i periferien. Dette kan i så fall ha hatt betydning for utviklingen av steder og områder, slik at steders funksjoner, som i dette tilfelle et tingsted, kunne være mer mobile, eller at de ikke hadde betydning ut over de gangene makthaverne var der. Dette er momenter som vil bli vurdert i selve undersøkelsen. Det blir derfor viktig å trekke inn i analysen hvem som var aktuelle maktutøvere i tid og rom, og hvordan dette kunne gi utslag for ulike regionaliseringsprosesser og etableringen av spesifikke steder.

Territorialitet kan ha flere dimensjoner enn bare kontroll av et geografisk område. Implisitt representerer det en måte å tenke, handle og eksistere på som er påvirket av områders kulturelle og historiske tradisjon (Sack 1986, 5–27; Delaney 2005, 10). Slik sett er det, som David Delaney har påpekt, like mye et mentalt fenomen som et materielt. I likhet

med Paasi, mener han at territorier utgjør en viktig del av menneskers identitet, kollektivt som individuelt (Delaney 2005, 12).

Delaney skjelner mellom begrepene territorier og territorialitet, hvor det førstnevnte viser til en fast romlig dimensjon, mens territorialitet beskriver resultatet av sosiale praksiser og prosesser og forholdet mellom territorier (Delaney 2005, 15). Både territorier og territorialitet kan likevel endre seg, i selve grensene og også hvordan de er fastsatt og virkningene det får for dem som bor der (Sack 1986, 20). Territorium inneholder i likhet med region også et maktaspekt, som uttrykkes i landskapet. Forholdet mellom regioner, territorier og makt er komplekst, men hører alltid sammen (Sack 1986, 26; Delaney 2005, 16–17). Sack påpeker hvordan territorialitet er et grunnleggende geografisk uttrykk for påvirkning og makt, som gir en avgjørende tilknytning mellom samfunn, tid og rom (Sack 1986, 216). At territorier kan være komplekse, betyr at de gjerne er «vertikalt» oppbygd av flere overlappende territorier og sammensetninger av høyere og lavere nivåer av administrative områder, der «grenser» deler og skiller områder og de forskjellige territoriene som ses i relasjon til dem. Her kan ulike geografiske og strukturelle nivåer gi ulike uttrykk for makt (Delaney 2005, 31–32). Dette er synspunkter jeg har vurdert i undersøkelsen, og hvordan oppbygningen av ulike administrative områder i Viken i jernalder og middelalder henger sammen både vertikalt og horisontalt, og hvor maktaspekter kan inngå på ulike nivåer.

3.3 Maktrelasjoner i sosiale strukturer

Noen individer og grupper har større ressurser, kunnskap, rettigheter og sosiale evner, og dermed større påvirkningskraft. Her vil jeg igjen trekke veksler på Giddens sine perspektiver. Makt for Giddens er todelt, knyttet til begrepene «transformativ kapasitet» og «dominans». Begrepene viser til at makt både er et resultat av menneskelig handling, men også har strukturelle kvaliteter. Makt er dermed innbakt i «strukturenes dualitet», brukt for å skaffe seg ønsket resultat (Giddens 1979, 88–94). I hans før nevnte strukturasjonsteori er ressurser et nøkkelbegrep, og han skiller mellom to analytiske begreper: *allokative* og *autoritative* ressurser. De allokative ressursene refererer til mulighetene til å ta kontroll eller

påvirke materielle fenomen, både objekter og landområder. Autoritative ressurser viser til muligheter for å styre og påvirke mennesker eller såkalte aktører. Makten utøves gjennom ulike former for relasjoner og er slik sett i stadig i endring. De er likevel begrenset av lover og normative sanksjoner i samfunnet (Giddens 1984, 33). Alle sosiale strukturer inneholder slik sett maktrelasjoner og regler, som begrenser og gir muligheter for menneskelig handling og praksis. Her er det også ulike kilder til makt. Maktrelasjoner kan som nevnt også innebære forskjellig geografisk rekkevidde. Strukturasjonsprosesser kan opptre samtidig på forskjellige romlige nivåer, og trenge inn i hverandre gjennom de praksiser som blir utøvd av institusjoner og individer (Pred 1984, 281). Siden makt ikke er stabil og stadig må erobres og gjenerobres, skapes det en bevegelse i styrkeforholdet mellom ulike parter i en maktrelasjon (Foucault 1980, 117ff). Alle disse perspektivene på makt knyttet til romlig nivå og aktører gjør det relevant å se det fysiske landskapet i relasjon til status og i et maktperspektiv, knyttet til grad av herredømme over land, områder og folk. Det er også særlig fremtredende i den perioden som skal studeres.

I mange samfunnsteorier er det antatt at det i alle samfunn eller systemer vil være en fundamental forskjell mellom de delene av landområder som er kjerner og stabile, og de delene som ikke er det, periferien, slik Dodgshon som nevnt har trukket inn i sine geografiske analyser (Dodgshon 1998, 19). Her kan en tenke seg forskjeller i sentrum og periferi, både i et geografisk område og i henhold til mennesker av ulik status. Her forbindes eliten stort sett med kjernen, hvor det er investert mest ressurser og der det vil være mest å tape på endringer (Dodgshon 1998, 182f). Selv om sentrum/periferi-perspektivet er blitt kritisert for å tilsløre det mangfoldet som fantes (Sabo 2006, 44), anser jeg at slike motsetninger kan belyse hvordan ulike prosesser foregår og avdekke forskjeller mellom ulike steder over tid og i rom.

Av særlig relevans for dette prosjektet er spørsmålet om hvordan steder og områder blir skapt og vedlikeholdt gjennom skiftende historiske prosesser. Jeg benytter, som tidligere nevnt, distinksjonen mellom en *endogen* framvokst og *eksogen* skapt plass, der et endogen sted beskriver plasser som er skapt gjennom en indre utvikling, mens en eksogen sentralitet er en plass som i større grad har oppstått som følge av politisk

styring og kontroll. Begrepene representerer to ytterpunkter, men de er ikke absolutte, og grensene mellom dem kan være diffuse. Et sted kan inneholde en kombinasjon av begge former, og et indre framvokst sted kan omformes og manipuleres (Mogren 2000, 54). Det vil si at steder kan tillegges ny betydning gjennom å tilskrive det et nytt innhold, ideologisk og f.eks. ved oppføring av nye monumenter. Makten kan altså fysisk tydeliggjøres i landskapet. Dodgshons synspunkt knyttet til det bygde miljø viktig, idet en må anta at mennesker og «nye» makthavere ville måtte forholde seg til eldre strukturer og steder i landskapet. Ved å benytte et eksisterende sted og tillegge det ny mening, vil en både referere bakover i tid til felles tradisjoner, samtidig som det peker framover og gir legitimitet til nye handlinger. Et tingsted kan slik sett i utgangspunktet inneholde både endogene og eksogene elementer, hvor en kan se for seg at et tingsted oppsto som følge av et lokalt behov, men at dets lokalisering var avhengig av rådende makt. Stedene kan fremheves gjennom symbolske monumenter, for eksempel på eksisterende tingsteder ved å tilføre bautaer og reiste steiner, og på et senere stadium en kirke.

Steder og regioner kan være bundet sammen i en form for hierarkiske systemer eller nettverk. Tingstedene og de administrative områdene, slik vi kjenner dem fra skriftlige kilder fra middelalderen, hadde som nevnt ulike nivåer og funksjoner. Her kan nettverksteorier ha potensial for å belyse samvirket mellom aktør og strukturer, og hvordan ulike hierarkier er bygd opp ved å skape et bilde av hvordan steder og områder kan overlape og være sammenvevde ut fra funksjon innen et system av relasjoner (Hermanson 2000, 2009; Hreinsson & Nilson 2003; Sindbæk 2005). En kan skille mellom romlige og sosiale nettverk i ulik skala, men som henger sammen. Nettverk er produkt av dynamiske system, hvor kjernen forbindes i linjer som kan endre seg over tid. Prosesser som opererer på forskjellige nivåer kan påvirke strukturen som helhet og legge føringer eller begrensninger for andre kjerner i nettverkssystemet (Newman *et al.* 2006, 7). I samfunn hvor sosial status i stor grad var avhengig av personlige relasjoner, og der det var vesentlig for konge og ledere å knytte til seg viktige tilhengere, ville sosiale nettverk være av avgjørende betydning. Sosiale nettverk kunne endre seg som følge av at folk etablerte egne nettverk eller brøt gamle forbindelser. Sentralmakten var knyttet til regioner

gjennom nettverk, og disse var også vesentlige for de regionale elitene dersom de ønsket å utøve motstand (Aronsson *et al.* 1999, 6). Makten kan dermed sies å følge en akse fra sentrum til periferi, der noen steder og personer var viktigere enn andre. En kan ut fra dette se for seg at tingsteder på ulike nivåer virket sammen i et nettverk, men hvor avgjørelser på noen tingsteder kunne virke tilbake på hele strukturen.

De ulike teoretiske perspektivene jeg har presentert her blir nærmere diskutert og aktualisert i undersøkelsen av de ulike aspektene som har hatt innvirkning på tingsystemet, og også knyttet til strukturelle ulikheter mellom tingsteder og regioner eller territorier de inngikk i. De forutsetter også et metodologisk apparat for å aktualisere dem i analysen.

KAPITTEL 4

Metodiske tilnærminger og kildegrunnlag

I dette kapitlet vil jeg gjøre rede for de metodiske tilnærmingene jeg benytter for å belyse hvordan tingsteder og organiseringen av det administrative landskapet i Viken endret seg i tid og rom. For å nærme meg mine fire hovedproblemstillinger som er gjort rede for i innledningen, trenger jeg analytiske redskaper for å belyse hvordan tingsteder er lokalisert i landskapet, hvordan deres funksjoner og nivåer over tid kan studeres i forhold til kontinuitet, endring og alder, og under påvirkning av ulike samfunnsaktører og -prosesser.

For å identifisere og lokalisere mulige tingsteder benytter jeg ulike kildekategorier – arkeologiske og skriftlige kilder, stedsnavn, historiske kart og topografiske opplysninger identifisert fra kart, foto og registreringer. Studien foregår på tre analytiske nivåer, på mikro- meso- og makroplan, som krever ulike metoder, både kvalitative og kvantitative. På makro- og mellomplanet blir tingstedene på høyere- og mellomnivå undersøkt i relasjon til sine historisk kjente rettskretser, som lagdømme, lagsogn, fylke og syssel, der ulike funksjoner, utbredelse og tidslag diskuteres (se kap. 5). Størst vekt blir lagt på mikroanalysen og på lokalnivået, der det er størst potensial for å vinne ny kunnskap. Jeg tar utgangspunkt i et utvalg av ni fjerdingsinndelte skipreider fra senmiddelalderen, der kildetilfanget er dekkende. Dette blir diskutert i kapittel 7.

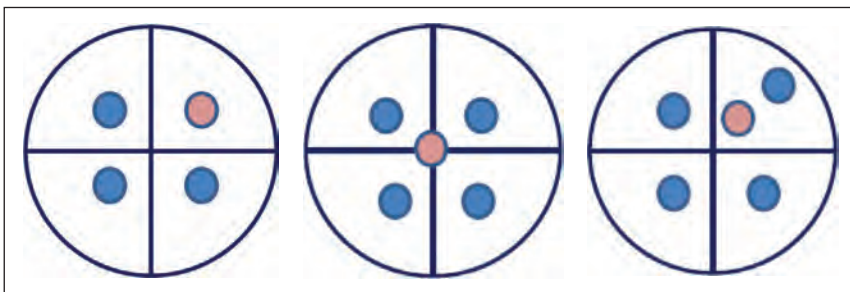
Målet er å studere ting og tingsteder i et langtidsperspektiv ut fra et bredt kildemateriale, men som ofte kan ligge langt fra hverandre i tid. Jeg benytter en retrospektiv tilnærming, der jeg tar utgangspunkt i og arbeider fra det kjente mot mer ukjente forhold, og ved å utnytte alle tilgjengelige og uavhengige kildeopplysninger. Her tar jeg høyde for at det har foregått endringsprosesser.

Stabilitet og endringer i tingsystemet blir også undersøkt i en større og komparativ kontekst som rekker ut over studieområdet. Teoretiske perspektiver knyttet til stabilitet og prosesser som skaper endring blir drøftet mer inngående, også i forhold til metodiske overveielser. For bedre å forstå disse prosessene og finne romlige og dateringsmessige forbindelseslinjer, kartfester jeg alle strukturer som er relevante for tingsystemet for å avdekke likheter og forskjeller i kildematerialet som kan tegne mønstre i et tidsperspektiv. Særlig manifeste menneskeskapt strukturer i landskapet er viktige, som samlingsplasser og gravhauger, samt topografiske knutepunkter og relevante stedsnavn som kan angi sentrumsfunksjoner og peke på eldre samlingsplasser. Disse kan ha lagt føringer for senere handlinger og bevegelsesmønstre. De administrative områdene, som er kjent fra tidlig middelalder, danner en viktig kontekst når jeg vurderer forholdet til andre strukturer. Tingsteders plassering kan indirekte gi indikasjoner på maktforhold i samfunnet. Dersom tingsteder for eksempel ligger på en storgård eid av bønder eller aristokrati, kan det indikere en lokal elites innflytelse på rettssystemet, til forskjell fra mer nøytralt plasserte tingsteder utenfor sentrale bosetninger.

Skipreidene i undersøkelsesområdet har vært underinndelt i fjerding-er. Ut fra et aritmetisk prinsipp og selve benevnelsen «fjerding», er det rimelig å anta at skipreidene opprinnelig var underinndelt i fire deler. Dette kan ha utviklet seg over tid. I høy- og senmiddelalderen er det eksempler på at skipreider hadde mer enn fire fjerding-er. En forståelse av disse endringsprosessene står sentralt, og det er viktig å finne metoder som kan belyse dette. Skipreidetinget representerer et høyere nivå og antakelig med andre funksjoner enn fjerdingstingene, slik de fremstår i kildene fra senmiddelalderen og etterreformatorisk tid. Skipreideting (*skipreiðeping*), våpenting (*vápnaping*) og manntallsting (*manntalsþing*) var forbundet med landevern, våpeninspeksjon og senere også innsamling av ulike pliktytelser til kongedømmet. Ifølge de overleverte landskapslovene ble de kalt sammen en gang i året av kongens ombudsmenn (G 296, 309; F VII. 8, X. 3; L III, 12; Sveaas Andersen, KLNLM XVIII, 350). Som et metodisk utgangspunkt undersøker jeg om noen av fjerdingstingene (*fjorðungsþing*) også kan ha fungert som et fellestingsted for hele

skipreiden. Jeg vil derfor forsøke å identifisere skipreidingsteder både direkte i diplomaterialet fra undersøkelsesområdet, men også ut fra indirekte kriterier som tingtider, tingsammensetning og lokalisering i forhold til naturtopografi og beliggenhet i skipreiden og fjerdingen, samt eiendomsforhold.

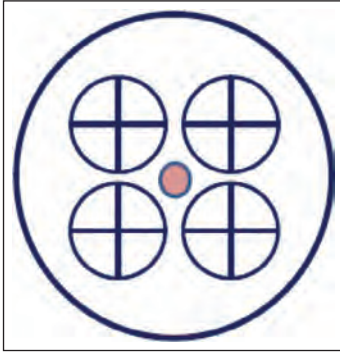
Som en arbeidshypotese og et metodisk utgangspunkt forutsetter jeg at flere tingsteder innen hver fjerding indikerer endringsprosesser og mulige tingsteder på forskjellig nivå med ulike funksjoner. Jeg anvender her tre modeller for hvordan forholdet mellom tingsteder i en skipreide kan være. Jeg antar at et høyere nivå kan inneha en utvikling fra et felleskapt tingsted til et som i større grad ble kontrollert av lokal elite og/eller konge, eller også et tingsted initiert av eliten eller kongen og dermed er et eksogent skapt tingsted. Figur 4.1 illustrerer en fjerdingsdel skipreide, der ett av tingstedene er på et høyere nivå. Figur 4.2 angir en skipreide med fem tingsteder, hvorav ett er på et høyere nivå og som har fungert for skipreiden som helhet. Figur 4.3 angir også fem tingsteder, og som belyser en endringsprosess hvor et tingsted har endret lokalisering. Det nye tingstedet kan i visse tilfeller ha fått funksjon på et høyere nivå, mens det andre går ut av bruk. Her kan en tenke seg tilfeller hvor kongen eller annen maktperson flytter tingstedet nærmere en kongsgård eller andre viktige sentra, som en by eller et kirkested. Om modellene kan

Figur 4.1. til (venstre). Prinsippskisse med ett tingsted på høyere nivå for hele skipreiden. Prikkene illustrerer tingsteder.

Figur 4.2. (i midten). Prinsippskisse av en skipreide med fem tingsteder, der et sentralt tingsted har et høyere nivå.

Figur 4.3. (til høyre). Prinsippskissen har fem tingsteder, som belyser en endringsprosess der et tingsted er blitt flyttet – selv om det ikke trenger å ha vært som følge av endringer i funksjoner, som illustrert her.

Figur 4.4. Modellen viser hvordan flere skipreider sammen kan ha dannet et fellesskap med tingsteder knyttet til de ulike nivåene.

ha gyldighet også for forhold lenger tilbake i tid enn middelalderen og vikingetid, hvor de administrative grensene muligens ikke har ligget fast eller har eksistert, vil bli diskutert, og også hvorvidt fjerdingsinndelingen er primær eller sekundær. Disse modellene kan også ha relevans for høyere nivåer, hvor flere fjerdingsdelte skipreider har dannet større fellesskap (figur 4.4). Det gjelder så vel syssel og fylke som lagdømme. En kan da anta at det har fantes rettslige fellesskap med fellesting langt bakover i tid,

og at det var knyttet forskjellige funksjoner til tingene på de ulike nivåer. Stedene kan være av ulik alder og både eksogent og endogent dannet. Kanskje skal en se for seg oftere og større endringer i de høyere nivå som følge av skiftende maktforhold og maktetabling. Herredømme over tingsteder og administrative nivåer kunne være en måte å styre befolkningen ovenfra. En kan også se for seg at endringer skjedde som følge av lokale behov, og ønske om å gå sammen eller knytte seg til større lovområder for å sikre lov og orden, og dermed en nedenfra-og-opp-ending. Dette er hypotetiske ytterpunkter, og det kan også være en både-og-situasjon. Modellenes gyldighet i undersøkelsesområdet gjenstår å studere.

Disse modellenes aktualitet må vurderes samlet og komparativt innen hele undersøkelsesområdet på basis av ulike kildekategorier, men også tingstedenes lokalisering relatert til administrative grenser på ulike nivå, som lagdømme, fylke, syssel, skipreide og fjerding. Arkeologisk materiale og stedsnavn kan også indikere eventuelle eldre samlingssteder. På denne måten søker jeg å belyse spørsmål knyttet til stabilitet og endring, funksjoner og tidsdybder. Sentralt står også sentraliseringsprosesser, der lokale samfunn inngikk i større fellesskap. Modellenes relevans vil bli vurdert i selve analysen, hvor jeg diskuterer de ulike metodene for å undersøke tingstedene mer konkret. Med utgangspunkt i mine hovedproblemstillinger vil jeg nå gjøre rede for det metodiske

begrepsapparatet under fire hovedpunkter: identifikasjon, kartfesting, datering og kontekst.

4.1 Identifikasjon

Tingsteder fra jernalder og tidlig middelalder er for det meste ukjente, og det er liten kunnskap om tingstedets fysiske og arkeologiske utforming. Opphold på denne typen møtestedet var kortvarige og trolig også sesongmessige. Det har skapt få og lite arkeologiske spor. Tingsteder omtales og diskuteres derfor sjelden i arkeologisk litteratur (Baker og Brookes 2015, 7f.). For å identifisere middelalderens tingsteder må jeg derfor benytte meg av skriftlige kilder, der diplommateriale og stedsnavn er særlig relevant. Videre vil eventuelle arkeologiske samlingssteder også vurderes, slike som bygdeborger, kokegropfelt, forhistoriske kultsteder og yngre kirkesteder. Analogier fra andre land med bedre kildetilfang kan være interessant å trekke inn for å vurdere tingets ulike fysiske karakteristika.

Det kan være bestemte fysiske elementer knyttet til tingsteder som kan bidra til identifikasjon. Dette gjelder særlig topografiske trekk koblet til beliggenhet i landskapet, kommunikasjonslinjer til lands og vanns ved vann, elver og bruer. Visse arkeologiske elementer, som reiste steiner, steinringer, gravhauger og steinsatte veier er også aktuelle (jf. kap. 2.1 og 9.2). Eiendomsforhold ut fra yngre kilder som skattematrikler og indirekte på grunnlag av arkeologisk materiale, som storhauger, prestisjefunn og rike graver, kan også være med å belyse forhold knyttet til lokalisering og maktforhold i landskapet, og må vurderes i forhold til naturtopografiske trekk. Disse elementene vil også benyttes for å identifisere tingsteder.

Av aktivitetsspor som muligens kan knyttes til tingsteder står store kokegropfelt sentralt i undersøkelsesområdet, og muligens bygdeborger som også kan kobles til fellesinitierte tiltak i lokalsamfunnene. Teltplasser nær tingsteder er foreløpig ikke kjent fra undersøkelsesområdet – selv om en kan anta at telt kan ha vært satt opp i nærheten av tingsteder også her, herunder kanskje særlig på makro- og mellomnivå. Tingsteder kan også ha vært utstyrt med boder som har kunnet identifiseres arkeologisk. Gulatingsloven omtaler også en tingbod (G 181). Vebånd beskrives både i Gulatings- og Frostatingsloven som en markering av lagrettenes menn på

tinget (G 91; F I, 2). Ifølge Egilssaga (kap. 56) besto vebåndet av en ring av hasselkjepper med en streng imellom. Disse er vanskelige å påvise arkeologisk, da de bare vil etterlate noen små stauspor som er vanskelig å identifisere og også vanskelig å sette i forbindelse med tingsteder. Det må undersøkes om dette kan identifiseres. Jeg vil nå gå litt mer konkret inn på det ulike kildematerialet som kan identifisere tingsteder i Borgartingslagen.

4.1.1 Kildematerialet

Jeg benytter ulike skriftlige kilder fra middelalderen, både konge- og samtidssagaer, lover og retterbøter fra middelalderen, og yngre skattematrikler og jordebøker fra etterreformatorisk tid, samt stedsnavn av ulik alder. Lover og retterbøter er både normative og deskriptive kilder, hvis formål er å regulere samfunnet. Rettsreglene blir imidlertid ikke alltid fulgt slik de er tiltenkt, og deres virkning må etterprøves ved hjelp av andre uavhengige kilder (Tamm 2009, 16f.). Dette til tross kan lovene gi informasjon om en sosial virkelighet på tilblivelsestidspunktet, og ut fra forbud og reguleringer kan en også slutte til eldre og faktiske forhold (Sjöholm 1988, 26–28). Ikke minst viser diplomaterialet hvordan lovene virket i praksis i lokalsamfunnene og på tingene, selv om jeg i liten grad skal diskutere selve sakene. Av størst betydning er stedenes lokalisering og hva som kan ha vært avgjørende for plasseringen.

Vesentlig for studiet av tingsteder er at rettsdokumenter i stor grad ble utstedt på lokalting i senmiddelalderen. En gjennomgang av slike dokumenter fra undersøkelsesområdet vil dermed kunne gi indikasjoner om tingstedenes lokalisering og om den lokale bygdeorganisasjonen (Imsen 1990a, 15). Diplomer er brev og dokumenter med rettskraft og er utgitt i serien *Diplomatarium Norvegicum* (DN) i 23 bind. Diplomene om ting dukker opp på slutten av 1200-tallet og hyppigere på 1400- og 1500-tallet. Fra undersøkelsesområdet er det anslagsvis 1700 diplomer som kan belyse tinginstitusjonen i større og mindre grad.³ Jeg har også i tillegg inkludert referanser til utrykte diplomer, nevnt av andre forfattere.

Lokaliseringen til tingsteder på høyere nivå er kjente lovtekster og sagaer som rekker lenger tilbake i tid. For lagmannsbrev har jeg også

3 Tallet er beregnet fra bind 1–22.

benyttet Eivind Vågslids (1930) arbeide. Jeg har i større grad enn tidligere forskere arbeidet med å identifisere lokaltingene. Jeg har gjennomgått diplommaterialet og også vurdert Aleksander Bugges arbeid fra 1920 over ulike møtesteder i bygdene. Et problem er at Bugge ikke klassifiserer møtene og skiller mellom dem som er identifisert på grunnlag av diplomer, stedsnavn eller steder fra tidlig nytid, slik at mange av hans steder er relativt usikre og må vurderes i hvert enkelt tilfelle. Gjennomgang har ledet til flere nye identifiserte tingsteder, som jeg så har klassifisert (se under) og kartfestet. I alt 125 tingsteder er identifisert (appendiks 1).

Jeg har benyttet den elektroniske utgaven av DN, bind 1–21, og den trykte utgaven av bind 22. For lagtingene (kap. 5) har jeg også gjennomgått bind 23. Fordelen med den elektroniske utgaven er at en kan søke mer presist og med søkeord som kan identifisere tingsteder, slik som *stevne*, *ting/ping/tingsted*, *lagmann*, *lagrettemenn*, i ulike norrøne og norske skrivemåter, former og kombinasjoner i selve diplomtekstene og utgiveres sammendrag (tabell 4.1). På den måten fanger jeg inn diplomer som antas å være relevante, men som så må vurderes kontekstuellt i hvert enkelt tilfelle. Overlapping mellom diplomer og søkeord forekommer, ettersom ett diplom kan inneholde ulike skrivemåter av samme ord.

Tabell 4.1. Alle undersøkte søkeord som gav treff

Søkeord	Antall
lagrettemenn/lagrettemænd	1881
rettom stempnobøø/retten stempne(by)	11
stevne (søkt i sammendraget)	30
stevne (i brevttekst)	1
stefno/stefnu	75
steffne/stefmmo/stemno/stempno/stemfno/steppno/	162
%stem%	545
sthef/stef%	371
%tæf%	110
stæp	10
støm	245
ting/thing/thing%	277
domsbrev i Regesta Nor.	296

En kryssøking øker sjansen for at de fleste relevante diplomer er inkludert. Brevenes kontekst er fanget opp ved å søke på henvisninger til tilhørende saker og på gårdsnavnet i DN. Domsbrev er også søkt opp i *Regesta Norvegica*, som gir et sammendrag av diplomenes innhold. I tillegg har jeg også kryssjekket med den elektroniske versjonen av *Norske Gaardnavne* (NG) av Oluf Rygh med formål om å sikre at alle relevante diplom på en gård med mulig tingsted er kommet med. Det fungerer slik at diplomer er koblet fra de enkelte matrikelgårder i NG til den elektroniske versjonen av DN. Dersom en får opp et diplom fra et antatt tingsted, kan en enkelt sjekke om det er flere diplomer på gården. Alle diplomer fra gårdene er imidlertid ikke ført på denne måten i NG. Alt i alt har metoden ført til at det nå er kjent langt flere mulige tingsteder enn tidligere.

Det er forskjeller i tingstedenes geografiske utbredelse, som kan skyldes ulik kildedekning. Holmsen har argumentert for at brevenes kronologiske og geografiske distribusjon henger sammen med demografiske forhold (Holmsen 1982, 13ff.), men det er et synspunkt som har møtt motstand (Authén Blom 1992, 14ff.; Imsen 1990a, 45ff.). Imsen peker på at diplomene ofte er hjemmelsbrev av økonomisk betydning knyttet til jordeiendom, og at slike viktige brev derfor har blitt bevart i større grad. I områder med mye kron- og kirkegods er det lite kjøp og salg av eiendom, og derfor utstedes det heller ikke så mange hjemmelsbrev. Likevel slår ikke dette alltid til. Et eksempel er Numedal med en stor andel bondegods (82 %), men få bevarte brev. Det er også kjent at kirke og klostres oppkjøp av eiendom har skapt et betydelig kildemateriale, slik f.eks. Munkelivs jordebok viser (Dybdahl 2008).

Ulikheter kan slik sett speile både reelle forskjeller i nedtegnelse av diplomer, men også skyldes forskjeller i innsamlingsgrad og tradering av diplomer. På Østlandets fremtrer Oslo som et økonomisk sentrum i senmiddelalderen. At det er en større andel bevarte hjemmelsdiplom herfra skyldes at arkivene etter de store jordeierne Mariakirken og Hallvardskirken er bevart (Authén Blom 1987, 20). Det er relativt mange saker om tvistemål og drap i Telemark og Numedal. Dette kan det skyldes en konservativ «æreskultur» og svak statlig inngripen i rettsvesenet. Området fremsto som arkaisk for historieinteresserte embetsmenn, og sogneprester og proster, som på 1700- og 1800-tallet samlet inn diplomer.

Bevaringsgraden av mange drapsdiplom derfra kan også skyldes at bøndene tok vare på diplomene av tradisjonshensyn (Wåge 1990, 86).

4.1.2 Tingtype

Flere diplomer inneholder betegnelsen «rett tingsted/stevnested», som refererer til en bygds fast formaliserte tingsted (jf. Semple *et al.* 2020, 76f.). Ikke alle diplom omtaler et tingsted som et *rett* tingsted, til tross for at det kan ha vært det. Når det forekommer flere diplomer over lengre tidsrom fra samme gård, må vi tro at det viser et rett tingsted. En må utvise større forsiktighet når termen *stevne* opptrer i diplomer. Flere forskere hevder at stevne og ting er det samme på Østlandet (Bull 1924; Imsen 1994, 61), men min gjennomgang viser klart at stevne ikke nødvendigvis er identisk med det rette eller faste tingstedet i bygden. Begrepet stevne har en mer generell betydning som møte og viser oftere til andre typer saker som ble behandlet i bygdene, som åstedssaker, forlik og eiendomstransaksjoner.

Det kan være problematisk å skille mellom tingsteder og steder for forlik og bygdedómer (*sættardómr/skiladómr/sáttmál*) som ofte omhandlet ganske like saker. Her har det også skjedd endringer over tid, som tidligere nevnt (jf. kap. 1.3). Slike saker ble ofte behandlet innendørs og av mindre utvalg, og ikke på utendørs ting. Saker behandlet på f.eks. gildestuer faller også i en slik kategori, og stuene skal ikke oppfattes som tingsteder, men derimot som steder der forlik og minnelig enighet ble oppnådd. Saker ble slik forsøkt løst på et tidlig stadium uten tinginvolvering, og ved lokale nemndemenn og vitner. Når en sak først ble ført på tinget gjaldt andre regler, f.eks. for hvordan bøtene skulle deles, og da skulle også det offentlige ha en andel.

Forskjellen mellom dóm og ting er ikke alltid enkel. I Frostatingsloven er stedet for dómen, *dómstaðr*, tingstedet i bygden (F X, 11; Halvorsen, KLN III, 216). Ifølge Landsloven kunne imidlertid dómen møtes både på åstedet, hos en av partene eller på et offentlig sted i bygden, herunder tingstedet. Ved drap stevnet de pårørende *ørvarting* ved en tingbudstikke, kalt pil (*ör*, gen. *örvar*). Ifølge Gulatingsloven kunne møtestedet være drapsstedet, og da var det nok med 27 bønder til stede for at tinget var gyldig. Ble derimot tingstedet i bygden benyttet, måtte en

fredel av tingmennene være til stede for å få en lovlig dom (G 151; Hertzberg 1874, 197). De tingmøtene som beskrives i diplommaterialet er yngre enn Landsloven, og det er denne lovens bestemmelser om dómen eller bygdeutvalgene som gjelder i de fleste sakene jeg har gått gjennom. Diplomer som ble utstedt ved forlik kan i noen tilfeller være utferdiget på selve tingstedet. En sammenstilling av opplysninger i diplommaterialet og en vurdering av lokaliseringen innen de administrative områdene, kan indikere om stedene virkelig var tingsteder i bygdene. Som en generell regel har jeg likevel ikke inkludert diplomer som omhandler salg, arv (ikke medregnet odel), markegang/delegangsbrev, siden de som regel er utført av en dóm og på «åstedet». Av samme grunn tar jeg ikke med diplomer som omhandler den gården der diplommet er utstedt (jf. Indrebø 1935, 169).

4.1.3 Tidspunkt

Antall, tidspunkt og type diplom, hvem og hvor mange øvrighetspersoner som var til stede, er forhold som også kan ha betydning når en vurderer diplomene som refererer til tingsteder. Lagtingstiden var den eneste lov-befalte tingtiden (Seip 1934, 48). Et årlig lagting var det normale for lagtingene både før og etter Landsloven. Sysseltinget skulle avholdes tre uker etter at sysselmanen var hjemme fra lagtinget, ifølge Landsloven (L I, 7). Lokaltingene har trolig vært holdt om våren (*vårþing* eller *miðföstuping*) knyttet til midfaste (torsdag før fjerde søndag i faste) (G 309; L III, 12; VII 44 og 45) og høst (*haustþing*) (DN II, 772) i ettertid av lagtingets faste sesjon (Sveas Andersen, KLN M XVIII, 347–348). Skipreidinget/våpen-tinget skulle begynne ved kyndelsmesse (2. februar) og være ferdig senest midfaste og innkalt av kongens ombudsmenn (L III, 12). Utover det ble ting også kalt sammen ved behov. Det kan også ha vært ytterligere flere ting utover de kjente vår- og høstting (G 131; Hertzberg 1874, 114, 116).

Tingmøtene var sesongmessige og knyttet til jordbrukets onnetider, og datoen diplomene er utstedt kan potensielt belyse om det dreier seg om faste eller ekstraordinære tingmøter. Tingmøter har vært knyttet til eldre periodiske sammenkomster, og enkelte ting og markeder ble holdt samtidig. Kirken har også lagt sine møter til de vanlige tingtidene (Seip 1934, 48ff.). Det kan derfor være relevant å se på datoen på brevene.

Om en gård bare har utstedt ett diplom og som ikke spesifiserer at det er rett tingsted, er det bare inkludert om det omhandler spesielle saker, som odel, drap, ulike dommer av seks, tolv og tjuefire menn, eller i tilfeller der mange ulike ombudsmenn er nevnt. I tilfeller der diplomer omhandler odel og drap må en være varsom, for de kan som nevnt ha vært tatt opp på åstedet eller gjeldende gård uten at det er spesifisert i brevet. Korrespondanse mellom privatpersoner og ombudsmenn om salg/ eiendom og lignende er ikke tatt med, og skillet mellom privat og offentlig kan være uklar i denne perioden (Njåstad 2003, 52).

Alderen på diplomene er også av betydning. En eldre datering kan kanskje forankre tinget lenger tilbake i tid. Derfor vil jeg si at jo eldre og flere belegg en har for et tingsted, desto større er muligheten for at tingstedet var bygdas rette tingsted og også at det kan ha lengre tidsdybde. Informasjonen må sammenholdes med andre kilder, både arkeologiske og stedsnavn. Min gjennomgang av diplomene viser at tingenes lokalisering endret seg omkring 1590 (se kap. 8.2.1). Referanser til tingsteder etter etableringen av sorenskriverembetet, da tinget trakk innendørs, har jeg skilt ut som en egen kategori. Disse vil i liten grad bli trukket inn i analysen.

4.1.4 Skatteklasse

Landskapslovene viser at en persons juridiske status var avhengig av om han eide jordeiendom eller ei (Vogt 2005, 81). En stor gård ga stor avkastning og stilte større økonomiske ressurser til rådighet (Holmsen 1952–54, 430ff.). Det er derfor relevant å vurdere eiendomsforholdene til gårder med tingsteder. Sentralt er retrospektive metoder, som tradisjonelt har vært benyttet i agrarøkonomisk forskning. Utgangspunktet for den retrospektive metoden er tilbakeslutninger, og forutsetningen er at de forholdene som studeres er forholdsvis stabile og godt dokumentert i de yngre perioder som en sammenligner med. Samtidig må det være konkrete ankerfester i det eldre materialet (Holmsen 1970 [1940]). Metoden må derfor ikke ta kontinuitet gjennom jernalder og middelalder for gitt og ukritisk projisere yngre forhold bakover i tid, slik metoden ofte har vært kritisert for (Österberg 1977; Widgren 1999).

Jeg vil benytte en historisk-arkeologisk metodikk, slik det har vært gjort i flere nyere historisk-arkeologiske arbeider (Skre 1998; Iversen 1999, 2008; Zehetner 2007; Baug 2015). Jeg benytter elementer av denne metoden når jeg skal vurdere tingstedenes gårder og deres gårdsstørrelse, og bygger på yngre skattelister, fortrinnsvis skattematrikkelen av 1647. I undersøkelsesområdet skilles det mellom full-, halv- eller ødegård i matrikkelen. Jeg vil derfor benytte dette relative, om enn grovmaskede, størrelsesforholdet mellom gårdene. Dette vil danne et sammenligningsgrunnlag for gårdenes relative økonomiske yteevne og mellom undersøkelsesområdene. Jeg vil undersøke på hvilke typer av gårder tingstedene ligger. Var gårdene relativt små eller store sammenlignet med de omkringliggende, og sentralt eller perifert til «bygdesentra» og kjente administrative grenser? Jeg vil også vurdere eiendomsforholdene. Var de bondegods, adels- eller kirkelig jord eller krongods i senmiddelalderen? Her vil jeg benytte det eldste kjente eiendomsforholdet, og vurdere om det kan være sammenheng mellom endring i eierskap og flytting av tingsteder. En sammenstilling av materialet kan gi indikasjoner om eierforhold og lokaliseringsprosesser. Mange gårder og gårdparter gikk fra bønder til kirke og adel, og fra konge til kirke (Sveaas Andersen 1977, 212ff.). Det var i liten grad økt tilfang av bondeide gårder i senmiddelalderen. Forbrutt gods ble dessuten delt mellom biskop og konge etter bestemte regler. Dersom en gård med tingsted var bondegods i 1647, vil det kanskje kunne tas til inntekt for at tingets lokalisering i liten grad var påvirket av et øvre sjikt. Og motsatt; dersom jorden var krongods, kan det kanskje indikere at kongedømmet hadde oppsyn over tingorganisasjonen på et lavere nivå. Dette må vurderes nærmere i hvert enkelt tilfelle.

4.2 Kartfesting

All relevant informasjon med et geografisk element er kartfestet i Geografiske Informasjonssystemer (GIS). GIS er et metodisk redskap for å systematisere, håndtere og analysere ulike data. Jeg knytter an til en kulturgeografisk metode, særlig utviklet av svenske forskere på 1980-tallet. Det innebærer historiske landskapsanalyser med historiske kart, også kombinert med GIS (f.eks. Pedersen 1989; Tollin 1991; Jerpåsen 1996;

Jerpåsen *et al.* 1997; Widgren 1997, 1999, 2003; Magnusson og Jansson 2009). Landskapselementer kan vise stor historisk kontinuitet i lokalisering og funksjon (Widgren 1997, 13). Historiske kart er viktig, som i Norge hovedsakelig er datert til 1800- og 1900-tallet. Dette kan gi innsyn i eldre agrar organisering forut for utskiftningene, som fikk særlig omfang i andre del av 1800-tallet, og vil kunne avspeile en langt eldre situasjon, som ferdselsveier, grenser mellom innmark og utmark, åker og eng, tun og gravminner (Jerpåsen *et al.* 1997, 6).

Jeg har produsert ulike «kulturhistoriske» shapefiler av alt relevant kilde-materiale med et geografisk element i en GIS-database, som inkluderer data av forskjellig alder og utstrekning i rom. Slik unngår en at analysen bare er basert på moderne og tekniske kildedata, som har vært en vanlig kritikk av GIS-studier (Gaffney og Van Lausen 1995; Van Leusen 1995). En slik sammenstilling av ulikt kildemateriale gjør at kvaliteten kan variere, avhengig av hvor god datatilgjengeligheten og forskningsstatusen er på feltet. For å unngå ringslutninger bør dataene som sammenlignes, så langt det er mulig, ha samme tids- og detaljrikdom. Dette metodiske opplegget gjør det mulig å håndtere det store og sammensatte kildematerialet i en romlig sammenheng som kan avdekke mønstre og mulige alderslag. Under vil jeg beskrive mer detaljert hvilke shapefiler jeg har laget og på hvilket kildegrunnlag.

4.2.1 Klassifikasjon av tingsteder

Jeg har klassifisert diplomene i tre kategorier av tingsteder etter graden av sikker identifikasjon, og som *sikkert*, *sannsynlig* og *mulig* tingsted. Tabell 4.2 gir en oversikt over kriteriene for hver kategori. I analysen vil *mulige* tingsteder bare vurderes der de er relevante for de aktuelle problemstillingene. Lokaliseringen av tingsteder med betegnelsen *rett tingsted* er sikrere enn for andre mulige tingsteder. Få diplomer benytter imidlertid betegnelsene *rett tingsted* og *ting*, mens ordet *stevne* er vanligere. Ordet *stevne* kan som nevnt referere til et fast tingsted, men trenger ikke å gjøre det. Det vanskeliggjør identifiseringen.

En større utfordring er at diplomene sjelden inneholder mer spesifikk informasjon om tingstedenes eksakte lokalisering i landskapet annet enn

Tabell 4.2. Oversikt over kriteriene for de tre kategoriene av tingsteder, sikker, sannsynlig og mulig tingsted

Sikkert tingsted	Sannsynlig tingsted	Mulig tingsted
<ul style="list-style-type: none"> - Rett stevne/ting, - Fjerding-/skipreide-/våpenting nevnt i diplomene 	<ul style="list-style-type: none"> - Stevne er nevnt (flere enn) en gang, drap/tyveri, dom - Vurderingen er at det er rett tingsted, selv om det ikke eksplisitt benevnes som det i diplomene - Dess flere ulike menn/ombudsmenn - Eldre samlingsplass identifisert av stedsnavn eller arkeologisk materiale koblet til ett eller flere diplom 	<ul style="list-style-type: none"> - Alminnelig stevne («der vi pleier å møtes») - kan referere til rett ting, men ofte bare til en samling, muligens i mer ad hoc-oppnevnte saker - To eller flere diplomer om ulike saker - Ikke delegangsbrev, jordsalg og diplomer som omhandler gården - Brev som refererer til stevne - Kombinasjonen av stedsnavn og ett diplom (eller ev. flere) - Eldre samlingsplass identifisert av stedsnavn eller arkeologisk materiale

referanse til den gården tinget ble holdt på, det være seg ute eller inne i stuene som senere. I de fleste tilfeller har jeg derfor benyttet de historiske matrikelgårdene som har hatt tingsted i senmiddelalderen som analyse-enhet. For å lokalisere de fysiske stedene mer presist, vil jeg benytte stedsnavn, tradisjoner, flyfoto fra 1950-årene og historiske kart, som bl.a. belyser eldre tiders kommunikasjonsårer og forsvunne navn (se Fabech 1998, 156–161). Fra slutten av 1500-tallet ble møtene fortrinnsvis holdt i egne stemne-/tingstuer, men som nevnt vil jeg i mindre grad trekke inn dette materialet om det ikke i tillegg er belegg for at tingstedet ble holdt på samme gård også tidligere.

Diplomene der tingsteder er omtalt skiller seg ikke ut fra øvrig diplommateriale, i og med at transaksjonene og dokumentene ofte er nokså ensartede. En spesiell type ting var våpentinget (skipreidetinget), og lagmannsstevnene som ofte nevner lagmannen og også kan ha en spesiell utforming i skrivemåte (jf. Seip 1934, 40). Andre kilder må derfor trekkes inn for å få indikasjoner om tingenes funksjoner og nivå. Måten å skille dem fra hverandre er også avhengig av selve konteksten.

Gjennomgangen av diplommaterialet viser at mange tingsteder er knyttet til gårder hvor det sto en kirke i middelalderen. Forbindelsen mellom ting og kirke er viktig å undersøke nærmere. Flere undersøkelser

har sannsynliggjort at lokale eliter anla kirker for å opprettholde makt og prestisje (bl.a. Sandvik 1965, 57; Sawyer 1988, 39; Emanuelsson 2005, 243; Brendalsmo 2006, 15). Kirker kunne også være fellestiltak med utgangspunkt i mer sentrale midtpunktplasseringer eller i utbygging av kirkeorganisasjonen (Skre 1988). Derfor vil lokalisering ved en kirke kunne belyse forhold knyttet til hvilke aktører som kan ha vært sentrale på tingmøtene, og også spørsmål om eventuelle endringer i tingenes lokalisering ved kristningen og utbyggingen av kirkeorganisasjonen. De kan også belyse kontinuitet når det finnes eldre indikasjoner om samlinger. Jeg legger stor vekt på om gårdene med kirke omtales som rett tingsted i diplomene og hvilke saker som blir behandlet der. Her gjelder bare saker som måtte behandles på tingene, slik som 12- og 24-mannsdommer, drap, osv., og som regel ikke diplomer som er utstedt av prest eller biskop, da disse ikke viser til kirkestedet som et fast tingsted.

4.2.2 Kartdata og metoder

Jeg har produsert en rekke shapefiler basert på ulikt kildemateriale som inneholder geografisk informasjon. Jeg benytter GIS-programmet ArcView 10.1. Øvrige kartdata er såkalte FKB-data fra «Felles kartdatabase» (N5, N20, N50), som blir benyttet sammen med topografiske kart (*Norge Digitalt; Norge i bilder*) samt ulike webkart, såkalte wms-kart, fra Kartverket.

Jeg vil vurdere tingstedenes administrative tilknytning og fysiske plassering i tingområdet. Administrative områder har i en del tilfeller navn etter gårder med tingsteder. Det kan gi informasjon om hvilket geografisk område tinget hadde funksjoner for. Dersom tingstedet ligger på en annen gård enn den som har gitt navn til det administrative området, kan det belyse endringer og flyttinger av tingstedet eller gården kan ha hatt større omfang. Inndelingsnavn som gikk ut av administrativ bruk i høy- og senmiddelalderen kan også vitne om endringer og eldre forhold (Sveaas Andersen, KLN M XVIII, 348). De administrative grensene er hovedsakelig kjent fra senmiddelalderen. Alder, opphav og eksakte grenser er dermed omdiskutert. Det er viktig å få en oversikt over de administrative nivåer som har vært i Borgartingslagen, både i tid

og rom. Siden mellomkrigstiden har det som nevnt ikke vært gjort noen samlende undersøkelser av den verdslige administrative inndelingen i middelalderen i dette området. En ny gjennomgang av materialet, og ut fra et mer omfattende kildemateriale og kartografiske metoder, er derfor nødvendig.

Jeg har laget mange selvproduserte shapefiler over historiske administrative grenser. De selvproduserte filene har ulikt presisjonsnivå og kildegrunnlag. Kildegrunnlaget er opplysninger fra diplommaterialet, resultater fremkommet gjennom tidligere forskning (jf. kap. 2), informasjon fra skattematrikkelen 1647 og NG. Appendix 5 viser kildegrunnlaget for filene. Grensene har også blitt vurdert mot topografiske opplysninger og landskapstrekk identifisert gjennom kartdataene. I aktuelle områder i mikroanalysen er disse filene nøyaktig kartfestet ned på gårdsnivå. De mest detaljerte shapefilene er skipreide- og fjerdingsgrensene, selv om de kan inneholde små unøyaktigheter når det gjelder grensenes eksakte løp som følge av at enkelte gårder kan ha skiftet kommunetilhørighet i moderne tid, oppkjøp av eiendom i grenseområder eller manglende opplysninger i kildene. Jeg vurderer likevel feilmarginene som små.

Høyere nivå tingsteder for større geografiske områder inkluderer lagsogn, fylker og sysselgrenser. Disse grensene er ikke alltid nøyaktig kartfestet på detaljnivå siden de fortrinnsvis brukes i analysen på makro-nivå. Kirkelige administrative inndelinger, som bispedømme-, prosti- og sognegrenser, er forholdsvis nøyaktig kartfestet ned på gårdsnivå. Moderne kommunegrenser og gårdsgrenser har vært benyttet dersom disse sammenfaller med de eldre grensene.

Ulike verdslige og geistlige grenser blir vurdert i relasjon til hverandre for å se om det kan være et sammenfall mellom dem og dermed kunne identifisere slike som er ukjente eller mindre kjent (Lunden 1965, 270–275; Lunde 1990, 89f.; Norseng 2005a, 274). Når jeg f.eks. benytter sognegrenser til å forsøke å rekonstruere fjerdingen, kan det imidlertid skape sirkelslutninger. Dette er likevel en forsvarlig metode, siden jeg først vil behandle områder hvor forholdene og kildene er forholdsvis gode og ut fra disse undersøke områder hvor omstendighetene er mer usikre.

Ulike historiske kartdata benyttes som grunnlag for opplysninger om veier og historisk bebyggelse samt havnivå i vikingtiden (appendiks 5).

Flere filer med ulikt kildegrunnlag er produsert over veier, noen mer detaljerte, som f.eks. dem over Vestfold og Follo (appendiks 5). Veiene har jeg så sammenlignet etter dagens veiløp i webkart. Selv om dette ikke vil gi et fullstendig bilde, vil det forhåpentligvis fange opp viktige veiløp som kan gå tilbake til middelalderen, eventuelt enda lenger tilbake.

Det har vært argumentert for at maktbasis i jernalderen også har vært forankret i selve jordbruksproduksjonen (Bjørkvik og Holmsen 1978; Bjørkvik 1995, 74; Iversen 2008; Skre 1998). Gravhauger er av flere forskere tolket som markører av eiendomsrettigheter og som symbol på frie bønder (Zachrisson 1994; Iversen 1999, 2008; Skre 1998). I et slikt lys kan gravhauger dermed ses som materielle uttrykk for sosial status, rettigheter til jord og ressurser. Gravenes plassering i landskapet, gravinventaret og også den ytre utforming av gravanleggene, kan vitne om sosiale forskjeller. På den måten vil arkeologisk funnmateriale i form av prestisjevarer i graver, importgjenstander, sammensetning av våpenutstyr og skattefunn kunne gi pekepinn om det økonomiske grunnlaget til gårdeierne. Studier av eldre og særlig yngre jernaldersgraver vil da kunne kaste lys over eiendomsrett for gruppen frie bønder som kunne delta på tingmøter. Dermed har det relevans for gårder med tingsteder.

Flere shapefiler er produsert (appendiks 5), som forhistoriske graver, gravmaterialet, bautasteiner, bygdeborger, kokegropfelt, ryttergraver og kirkesteder. For kirkesteder må en skille ut yngre kirker og såkalte «tradisjonskirker», samt inkludere forsvunne kirker (appendiks 5). En shapefil over alle yngre jernaldersgraver er, foruten innføringene fra de siste tiårene som er mer presise, hovedsakelig kartfestet til matrikkelgårdsnivå. Filen inneholder lister over gjenstandsfunn i graver, men er ikke gjennomgått etter at den ble produsert i 2009 og kan inneholde feilkilder ved at alle gjenstander i gravene ikke er med.

Storhauger er ansett som tegn på politisk og økonomiske sentre. For storhauger inkluderes hauger større enn 20 m i diameter og mer enn 400m³ jf. (Myhre 1978; Ringstad 1987) (appendiks 5). «Rike funn» kan også belyse makt i landskapet. Filer som vurdert sammen kan peke i den retning er skattefunn, prestisjefunn, importfunn, rike funn og depoter samt Huseby- og lendmannsgårder (appendiks 5). Disse filene er nøyaktig til matrikkelgårdsnivå.

Jeg har også produsert en shapefil over relevante stedsnavn. Denne filen er delvis basert på stedsnavnelementer som kan referere til ting- og rettersteder: *-ting*, *-galge*, *-tyv*, *-stegle*, *-leik* (appendiks 5). Denne filen inneholder både referanser til matrikkelgårder og gårdsbruk, men også for enkelte lokaliteter et ytterligere presisjonsnivå knyttet til mindre områder, som gravhauger, åkre, større steiner osv.

Jeg vil som nevnt vurdere tingstedenes sentralitet i relasjon til andre strukturer. Sentralitet har tradisjonelt vært foreslått som en viktig lokaliseringfaktor, men sentralitet kan være et noe problematisk begrep. Med såpass store avstander i tid som det dreier seg om her, må en anta at hva som har vært ansett som sentralt har endret seg over tid; ikke minst må endringer i bosetningstygdepunktet ha påvirket hva som til enhver tid var sentralt. Når steder er valgt i forhold til samtidige maktstrukturer, kan det være vanskelig å gjennomskue i dag. Motsatt kan steder ha oppstått i mer nøytrale områder med felles tilgang, som allmenninger. Noen forskere har benyttet matematiske modeller for å beregne sentralitet innenfor et gitt område (Skre 1988, 20–21). I denne sammenhengen er det er vel så hensiktsmessig å tilegne seg en oppfatning av sentralitet ved å sammenholde eiendomsstrukturer og bosetningsutbredelse som kan avspeiles i GIS-kartene og vurdere dem opp mot de administrative områdene. Selv om bosetningsutbredelsen er moderne, speiler de likevel i stor grad de beste dyrkbare områdene, der bosetningen trolig også tidligere var størst. Dette bør vurderes mot utbredelsen av forhistoriske gravminner og kirkesteder, siden disse kan ha vært koblet til et øvre og fritt sjikt av jordbruksbefolkningen i eldre og sentrale bosetninger.

4.3 Datering

Diplomene kan belegge tingsteder til ulike tidspunkter i høy- og senmiddelalderen, og også i enkelte tilfeller kunne belyse kontinuitet gjennom flere århundrer. Jeg har benyttet diplomer fra ca. 1300 til 1600. Diplomene er imidlertid som nevnt relativt sene kilder i forhold til jernalderske og tidlig middelalderske tingsteder. Direkte datering av tingstedene bakkenfor middelalderens ramme er et problem, da som nevnt tingstedenes eksakte lokalisering er lite kjent og vanskelig å identifisere. Jeg vil derfor

foreta en registrering for å forsøke å identifisere tingsteder fysisk i landskapet og om mulig datere dem. To mindre utgravninger er også foretatt, av et kokegropfelt og et hyllingsting, som forsøk på å datere disse strukturene mer direkte. Dette vil bli nærmere beskrevet under.

Diplommaterialet må, i den grad det er mulig, kobles til andre kilder for å kunne vise bakover i tid. Senmiddelalderens faste tingsteder identifisert av diplommaterialet kan gi en pekepinn på hvor tingstedene lå i bygdene også tidligere. Aktuelle metoder for indirekte datering er dermed å forsøke å skille ut eldre alderslag ved å sammenligne tingstedenes lokalisering med andre multifunksjonelle samlingssteder, som middelalderiske kirkesteder, eldre topografiske knutepunkter og arkeologisk materiale, som kokegropfelt, gravhauger og sammensatt gravgoods, som uttrykk for større samlingsplasser. Analogier til andre nordeuropeiske land med bedre kildebelegg er også aktuelle som referansemateriale. Det er imidlertid vanskelig å datere tingstedene mer presist, annet enn å antyde lokalisering også forut for middelalderen.

Samlingssteder, som middelalderens kirkesteder, har stor relevans for undersøkelsen. Tingsteder lå tilsynelatende ofte ved middelalderkirker (Bugge 1920). Spørsmålet er om samlokaliseringen kan indikere eldre forhold og dermed forankre tingets lokalisering lenger bakover i tid. Eller er det betinget av nye forhold knyttet til kirkestedet, da kirker i økende grad ble sentrale samlingssteder utover i middelalderen, både som religiøse sentra og som offentlige steder hvor rettslige saker måtte lyses? Her vil stedsnavn, arkeologiske strukturer og topografiske knutepunkter kunne gi indikasjoner på mulige eldre samlinger og mulig kontinuitet. De to førstnevnte kan muligens også gi en relativ datering.

For å undersøke i hvilken grad og hvorfor tingsteder ligger ved kirkesteder, vil jeg vurdere om det skyldes en form for plasskontinuitet knyttet til kult og rett fra forhistorisk tid og inn i middelalderen. Jeg benytter kriterier satt opp av Jan Brendalsmo (2006; se kap. 8.2.5). Disse gjelder dokumenterte middelalderkirker (reist før år 1200) på gårder/nabogårder knyttet til kultisk eller teofore navn og/eller offerfester, tingsteder eller plassering på en gårds førkristne gravplass (Brendalsmo 2006, 135ff.). Han har også brukt kriterier fremsatt av Jørn Sandnes (1969) som har undersøkt stedsnavn relatert til kult og kirker, bl.a. navn på og med *-haug*

i Trøndelag. Stedsnavn på *-haug* kan være problematisk da det ikke trenger referere til forfedrekult (Sandnes 1969, 118). De vil bare bli tatt med i de eldste former og dersom de har tilknytning til minst en annen kildeindikator på samlingsplass. I tillegg til kultiske og teofore navn har jeg tatt med ytterligere noen stedsnavn som kan indikere samlingssted, slike som inneholder *-leikr* og *-ting*. Jeg skiller videre ikke mellom «offentlig» og «privat» kult. Avstand mellom et forhistorisk gravminne og en kirke må heller ikke overstige ca. 100 m (Brendalsmo 2006, 84 og note 283 m/ref.). Jeg har målt avstanden i Riksantikvarens kulturminne-database (Askeladden), og feilkilder kan oppstå som følge av at ikke alle gravminner er registrert her. Jeg mener likevel feilkildene ikke er større enn at det gir et relativt bilde, og dessuten at de fleste av gårdene også har andre kriterier som er oppfylt. Jeg har valgt også å ta med nabogårder med kultiske eller teofore navn, siden gårdsgrenser ikke alltid er stabile og gårder i stor grad ble delt i middelalderen. Det gjelder uansett bare et mindretalls gårder. En kan heller ikke vite om selve kultstedet var på tunet til gården det har navngitt, det kan ha ligget i utkanten av gården mot kirkestedet. Det viktigste er uansett å vise områder som kan ha vært sentrale som samlingsplasser for bygdene. En datering av kirkene satt før 1200 kan også være problematisk, siden vi ikke vet når den eldste kirken ble reist forut for de stående kirker eller tidligst dokumenterte kirkene. Det skjedde alt i alt store samfunnsmessige og religiøse forandringer fra den tidligste kristendommen på 1000-tallet og fram mot høymiddelalderen (Skre 1995).

Bygdeboger, som regel fra eldre jernalder i Norge, kan kanskje, om enn mer usikkert, gi indikasjoner om felles initiativ og tiltak for befolkningen i bygdene. Kanskje kan de ses som de eldste spor etter organisert politisk makt (Skre 1998, 286–287; Ystgaard 2014, 208–212). Data om bygdeboger er hentet fra Askeladden.

4.3.1 Arkeologisk materiale

Arkeologisk materiale har i stor grad et uutnyttet potensial for å identifisere tingsteder. Flere forskere har argumentert for at tingsteder har visse arkeologiske og naturlige og/eller menneskeskapte fysiske fellestrekk,

særlig større gravhauger, men også selve lokaliseringen i landskapet (Larsson 1998, 641; Brink 2004; Sanmark og Semple 2013; Baker og Brookes 2013a). Det kan imidlertid være vanskelig å skille mellom gravhauger som faktisk ble brukt som tingsteder og de som har blitt tilskrevet slik status senere. En må derfor trekke inn andre kilder, som stedsnavn og historiske kart, for å vurdere dette på et sikrere grunnlag.

Når de arkeologiske strukturene er kartfestet, kan en sammenligne utbredelsen med de kartlagte middelalderske tingstedene og naturtopografiske elementer, som topografiske knutepunkter, veier og elver, med de senere kjente administrative områdene. På den måten kan de studeres ut fra lokalisering i landskapet, infrastruktur, tilgjengelighet, monumentalitet, skala og sosiopolitiske bosetninger (jf. Baker og Brookes 2013a, 3f.). Tingstedenes beliggenhet og utforming, sett i relasjon til administrative grenser, kan indikere lokalisering på ulike nivåer og funksjoner mellom tingstedene, og også bidra til å identifisere eldre lag (jf. Baker og Brookes 2013a, 8ff.).

Det er dermed hovedsakelig to måter det arkeologiske materialet blir benyttet på. Først ved en «kombinasjonsanalyse» i GIS, hvor alle de relevante arkeologiske strukturer kartfestes og analyseres i relasjon til de dokumenterte middelalderske tingstedene. Slik kan en avdekke ulike alderslag og belyse hvorvidt tingstedene har fysiske eller topografiske felleslekk og for å vurdere spørsmål knyttet til kontinuitet eller endring. Stedenes landskapskontekst er også viktig med hensyn til tilgjengelighet, fysisk fremtredenhets og anvendbarhet for større forsamlinger (jf. Baker og Brookes 2013a, 2f.). Den andre måten er gjennom egne registreringer og utgravninger, som jeg beskriver nærmere under.

Det arkeologiske materialet har muligheter, men også begrensinger i forhold til mine problemstillinger. Mange graver kan være fjernet og bare et mindretall av det totale gravmaterialet er utgravd. Den eksakte lokaliseringen av gravene i gjenstandsbasen og filen over yngre jernaldersgraver er sjelden registrert mer detaljert enn til matrikkelgården, eller det kan være vanskelig og for tidkrevende å gjenfinne den eksakte lokaliseringen ut fra beskrivelsene som er gitt. En annen utfordring er at bare et minimumsantall fornminner så langt er oppført i Askeladden. Dette gjør antallet graver noe underrepresentert. Representativiteten er derfor noe

begrenset i forhold til totaliteten. Dataene vil likevel fortsatt kunne vise generelle tendenser relatert til tingstedenes landskap og gi grunnlag for å kunne vurdere dem mot yngre kilder.

4.3.2 Arkeologisk feltarbeid

Jeg har foretatt egne registreringer på et utvalg av gårdene med tingsteder. Dette danner en viktig del av en vurdering av tingsteder som arkeologiske strukturer. I tillegg har jeg foretatt mindre utgravninger av to relevante lokaliteter, et hyllingstingsted, Haugatinget, og et stort kokegropfelt på Lunde nær Tjølling kirke, begge i Vestfold.

Undersøkelsen på Haugatinget i Tønsberg ble utført som en forskningsgravning av Kulturhistorisk Museum ved Universitetet i Oslo, som et samarbeid mellom *The Assembly Project* og Vestfold fylkeskommune, og er gjort rede for i kapittel 5.4.2 og 9.1.5. Lokaliteten består av to gravhauger. Det ble anlagt en sjakt med gravemaskin i et antatt uforstyrret område i nordøstre del av søndre haug. Sjaktens utstrekning, profilveggene og alle prøver ble digitalt innmålt med CPOS. Haugen var relativt tydelig lagdelt, og stikkprøver fra hvert jordlag ble såldet (Askjem 2013).

Kokegropfeltet som ble undersøkt arkeologisk er lokalisert på gården Lunde i Tjølling i Vestfold. Feltet var registrert geofysisk i 2009 av LBI-prosjektet bestående av Ludwig Boltzmann Institute for Archaeological Prospection and Virtual Archaeology (LBI Archpro), Norsk Institutt for Kulturminneforskning (NIKU) og Vestfold fylkeskommune (Gustavsen *et al.* 2018). Både georadar og magnetometer ble benyttet. Undersøkelsen ble utført som en forskningsgravning i forbindelse med dette arbeidet, av Kulturhistorisk museum ved Universitetet i Oslo i samarbeid med *The Assembly Project* og Vestfold fylkeskommune (Ødegaard 2015; Ødegaard og Iversen 2017; se kap. 9.1.2). Feltet består av omtrent 900–1000 kokegroper. Det ble tatt ut C14-prøver av topp- og bunnlag av et representativt antall kokegroper, totalt 30 groper, spredt horisontalt i feltet. Formålet var å danne seg et bilde av bruksfasene og utviklingen over tid på en mer systematisk måte enn i tidligere undersøkelser. I tillegg ble treart og beinmateriale analysert.

4.3.3 Analogier

Analogier er å slutte fra noe kjent til ukjent (Näsman 1988, 123), men da slik at visse kulturelle eller naturlige forbindelser må kunne etableres mellom de to forhold som undersøkes – ikke ulikt metoden for retrospeksjon. Analogislutninger er likevel kritisert for i stor grad å være basert på fortolkerens subjektive tolkninger og egne erfaringer (Johnsen og Olsen 1992, 419–420; Håland og Håland 1995, 106). Forskeren må derfor kunne begrunne sitt ståsted og bruk av modeller og analogier, og inkorporere så mye som mulig av konteksten eller totaliteten av relevante forhold (Hodder 1982, 14).

Utendørstingsteder synes å ha vært vanlig på De britiske øyer, Irland, Skandinavia og De nordatlantiske øyer (se f.eks. Semple *et al.* 2020, 3), og analogier fra disse områdene er derfor særlig aktuelle som sammenligning. Det finnes flere fellestrekk mellom disse områdene i middelalderen og bakover i forhistorisk tid. Forholdene på De britiske øyer og på kontinentet er langt bedre kildebelagt enn Norge i yngre jernalder og tidlig middelalder, som følge av en tidligere kristning og medfølgende skriftkultur. Det er sannsynlig at det der var tingsteder på ulikt nivå med tilknyttede administrative områder, felles lover og regler. Disse viser likheter over større områder i Nord-Europa, kanskje tilbake til vår tidsregnings begynnelse (Iversen 2013; Semple *et al.* 2020, 7f.), men også med forskjeller i utforming, politisk og religiøs og over tid. Skriftlige kilder og arkeologisk materiale viser at det i vikingtiden foregikk en kulturell påvirkning, både indirekte og direkte, ved at norske konger dro utenlands på oppfostring, og biskoper og andre lærde fra kontinentet og England kom hit, samt resepsjon av lover og regler fra 900- og 1000-tallet av (Helle 2001, 32–39, 180–182 m.fl.; Sunde 2005, 50ff., 103–108 m.fl., 2014). De skandinaviske lovene ligger også relativt nær hverandre i tid, men er likevel relativt senere fra dansk område, tidligst slutten av 1100-tallet (Iuul, KLN M X, 229). I Viken kan særlig dansk overhøyhet ha påvirket de administrative nivåene og rettsorganisasjonen direkte på samme tid. Det gjør analogibruken også sikrere her. Alle disse forholdene gjør at analogier mellom særlig Skandinavia, men også Danelagen og anglosaksiske England og kontinentet, kan brukes kontekstuellt i visse tilfeller.

Særlig sentralt står undersøkelser som vektlegger tingsteders fysiske fellestrekk, og hvor nærhet til både naturlige og menneskeskapte topografiske elementer inngår som viktige kriterier. Det inkluderer også nærhet til sentrale møtepunkter, veier, elver og grenser, og markeringer som kors og reiste steiner (se Semple *et al.* 2020, 65–68). Også internasjonalt finnes imidlertid få sikre arkeologiske spor som kan knyttes til tingsteder (Skinner 2014, 237, 263–266, 274). Det er viktig å identifisere arkeologiske strukturer og relatere dem til andre tingsteder over større områder, eller vurdere eventuelt ulikheter. Det kan i like stor grad være regionale forskjeller som det er likheter i en periode før rikssamlingen. Stedsnavn vil også bli brukt som analogier. Da tenker jeg særlig på hvordan visse stedsnavn knyttet til rettsutøvelse synes å vise likheter og koblinger til visse strukturer, som gravhauger, over større områder. En må likevel ta hensyn til at gravhauger og andre monumenter kan ha blitt brukt aktivt også i historisk tid og gjerne tillagt nye meninger. Ved å trekke inn funn fra et videre område og tolkninger brukt som analogier, kan tinget ses i en større ramme, som vil kunne gi nye perspektiver på hjemlig materiale av udatert opphav.

Tingorganisasjonen er særlig undersøkt i Sør-Sverige (Esricht og Sohlenius 2009), og mer detaljerte analyser er gjort i mindre områder her, Södermanland, Västmanland, Uppland og Mälar-området (f.eks. Brink 2003, 2004; Norr og Sanmark 2008; Sanmark 2009; Sanmark og Semple 2010, 2011, 2013), Danmark (Schledermann 1982); Skåne i datidens Danmark (Svensson 2007, 2015 a og b) og Island, som kan bygge på en vestnorsk modell (Byock 1986, 2002; Miller 1990; Vésteinsson 2013, 113; Mehler 2015), samt Sør-England, særlig Danelagen, og hvor stedsnavn har stått sentralt i identifiseringen knyttet til topografiske landskapstrekk (Meaney 1995, 1997; Pantos 2004; Reynolds 1999, 2013; Baker og Brookes 2013a; Skinner 2014). For eldre kontinentale forhold trekker jeg veksler på Karl von Amira (1874, 1913), Reinhard Wenkus (1985) og P. S. Barnwell (2003) sine arbeider.

Navnene knyttet til administrative områder synes også å følge en fast oppbygning med underinndelinger over større områder, og som ofte har rot i samme ord, slik som f.eks. herred, hundred, hundare, noe som diskuteres nærmere i kapittel 6. Administrative områder som kan

sammenlignes med de norske herred, skipreide og sogn som er særlig relevant for Viken-området er de sør-svenske sogn (Brink 1990a; Lindkvist 1988, 1996), *hund* og *herad*, danske *herred* (Andersson 1965, 1982, 1999, 2000; Lund 1996), og britiske *hundred* og *shipsokes* (Baker og Brookes 2013b).

Sentralt her er det internasjonale HERA-finansierte forskningsprosjektet *The Assembly Project* (TAP), som jeg har vært tilknyttet (bl.a. Hobæk 2013; Sanmark og Semple 2013, 2015; Skinner 2014), og det samtidige *The Landscapes of Governance Project* ved University College London (Baker og Brookes 2013a og b, 2015). TAP har særlig arbeidet med spørsmål knyttet til tingsteders betydning i fremveksten av kongeriker og kollektive identiteter i Nord-Europa i perioden mellom 400–1500 e.Kr. En syntese av dette prosjektet ble nylig publisert og vil være særlig sentral å trekke veksler på (Semple *et al.* 2020). Boken inkluderer også et sammendrag av dette arbeidet. Disse prosjektene har benyttet mange av de samme metodene knyttet til et landskapsperspektiv, særlig med kartfesting av historiske og arkeologiske data i GIS og egne landskapsregistre-ringer, samt bruk av stedsnavn.

4.3.4 Stedsnavn

Stedsnavn kan gi en presis lokalisering av hvor tingsteder ble holdt (Mallett *et al.* 2013, 54). Stedsnavn med ulike funksjonsindikerende for- eller etterledd kan være relevante for å belyse eldre administrasjons-, religions- og rettsutøvelshistorie, og også indikere alder, type lokalitet, karakteristika og geografisk lokalisering innen administrasjonsområder. Stedsnavn kan også vise nå forsvunne lokaliteter som så kan la seg lokalisere, slik som tingsteder og andre eldre samlingsnavn, noe som da indikerer endringer (Dalberg og Sørensen 1979, 18; Svensson 2007). Stedsnavn som kan indikere mulige tingsteder, henrettelsesplasser og/eller eldre samlingssteder og kult, blir derfor trukket inn i undersøkelsen.

De tradisjonelle tolkningene av navneklassene til gårds- og bosetningsnavn blir benyttet her, utgitt i *Norske Gaardnavne* (Rygh 1897–1899) og *Norsk stadnamnleksikon* (Sandnes og Stemshaug 1976). Når det gjelder kronologien og dateringen av stedsnavn må det tas større forbehold, selv

om de kan angi en grov datering for når navnet kan ha vært mest brukt i navngivningen. Slike navn blir til i uformelle mellommenneskelige relasjoner og var funksjonelle og aktive da de ble navngitt. De kan angi steder som ble ansett å ha en spesiell betydning (Vikstrand 2001, 33), slik som tingsteder eller andre kultsteder. En kontekstuell tilnærming blir vektlagt i tolkningene, slik at navnet blir sett i relasjon til navnemiljøet og landskapet rundt, og sett i en bebyggelsehistorisk sammenheng (Vikstrand 2001, 40; 2013, 2015).

Stedsnavn som kilde til førkristen kult er derimot kontroversielt og en sammenheng kan derfor ikke benyttes ukritisk (Vikstrand 2001, 282–283; Eggert 2011, 82–83). Et eksempel er navnet Lund, som *kan* bety «hellig lund» dersom det ligger nær andre kult- eller kirkesteder, men må ellers tolkes profant og kan komme av «skog» (Sandnes og Stemshaug 1976, 296; Vasshus 2011, 12–14). Kulturnavn blir brukt som indikasjon på mulig eldre samlinger i de tilfeller der navnene ligger nær et mulig tingsted eller i relasjon til andre relevante fysiske strukturer. Denne fremgangsmåten gjør at navn kan tas med under en skipreide, men ikke trekkes inn i en annen, fordi det ikke vurderes som relevant i sammenhengen der. Selv om det kan peke på et eldre samlingsnavn, er det samtidig vanskelig å koble det til en tingfunksjon.

Navnene med *-ting* har en fonetisk stabil oppbygning som ikke synes å ha forandret seg i tid så lenge ordet er kjent i (øst)nordiske språk. Det finnes heller ingen ord av stavings- eller uttalelsmessige likheter som det kan forveksles med (Pantos 2004, 194; Svensson 2007, 193–194). *Ting*-navn trenger imidlertid ikke bety en rettslig samling, men kan også betegne «sak, eiendel» (Bjorvand og Lindeman 2000, 940), noe som vil fremgå av konteksten. Når ordet opptrer i sammenheng med enten historisk eller arkeologisk materiale som kan vise rettsaktiviteter, vil det henvise til virkelig rettsutøving. Dette underbygges ytterligere dersom det er flere navn på samme sted (Svensson 2007, 194, 197). Navn sammensatt med *-ting*, eller som peker på andre rettsfunksjoner, står i en særstilling og vil i større grad kunne underbygge tingfunksjoner bakover i tid enn generelle kulturnavn.

Navn relatert til rettsfunksjoner er ofte smånavn, dvs. navn på enkelte mindre lokaliteter, som f.eks. åker, eng, jorder eller skogområder

(Svensson 2015b, 83). I Storbritannia er det gjort undersøkelser av slike smånavn (*minor names*), der det norrøne ordet *þing* også inngår (Pantos 2004, 194). Denne type navn er ansett å være vanskeligere å opprettholde over tid når funksjonene det avspeiler opphører. Siden de har vært betydningsfulle for færre mennesker, forsvinner lettere slike navn.

Det har vært antatt at tingsteder opprinnelig var multifunksjonelle, der leik/skeid, handel, rett, religion og maktstrukturer var samlokalisert (Sveaas Andersen, KLN VIII, 346–359; Baker 2014). De ulike funksjonene kan også ha ligget noe atskilt i landskapet, slik som på sentralplasser som Kaupang og Gudme/Lundeborg (Skre 2007). Kartfesting av slike stedsnavn, vurdert mot andre relevante strukturer i landskapet, vil slik kunne bidra til å belyse landskapet også rundt tingstedene. Det gjelder ulike *ting*-navn, henrettelsesnavn (galge-, tjuv-), lek og konkurransenavn (leik/skeid), kaupang/markedsnavn og hedenske gudenavn (jf. Svensson 2007; Baker 2014). Slike navn er ofte vanskelige å datere, men de er antatt å være fra vikingtid, om ikke før (Sandnes 1976, 31). Her kan en også jevnføre med Ola Svenssons studier på stedsnavn knyttet til rettsutøvelse i Skåne, og engelske tingstedsnavn forbundet med ulike landskapstrekk.

Samlet vil en sammenstilling av eldre og yngre strukturer basert på skriftlige kilder og arkeologisk materiale som lar seg kartfeste og sett i relasjon til topografi og administrative grenser, bidra til å belyse ulike alderslag i tingsystemet.

4.4 Kontekst

En viktig del av analysen er å vurdere endringer i tingstedenes lokalisering over tid. Tabell 4.3 lister opp kriterier som blir vurdert for å belyse tingstedenes funksjoner, nivåer, alder og mulige endringsprosesser. En mulig nøkkel til å fange opp eventuelle endringsprosesser er å sammenligne tingstedenes innbyrdes lokalisering, administrative grenser, tingstedsindikerende stedsnavn og relevant arkeologisk materiale. Dette kan også belyse forskyvninger i tyngdepunkt i maktforhold og demografiske forhold som kan ha hatt betydning for tingenes lokalisering.

Arkeologisk materiale blir også trukket inn for å se tingstedene i en sosioøkonomisk kontekst, der bl.a. storhauger, prestisjevarer og

Tabell 4.3. Kildemateriale som belyser tingstedenes ulike funksjoner, nivåer, alder og endringsprosesser

Kilder - lokalisering	Funksjoner og nivå	Alder	Endringer?
- diplomer	- tingtid	- utnyttning av yngre kilder	- flere enn ett tingsted innen administrative områder eller nær hverandre
- lover	- tings sammensetning	- analogier	
- jordebøker	- lang kontinuitet?	- navnemateriale	- flere enn fire fjerdinger
- skattematrikler	- lokalisering i relasjon til grenser.	- forbindelse til kirker?	- verdslige og geistlige grenser krysser hverandre
- retterbøter	Fellesfunksjoner?		
- kirkelige kilder	- rettersteder?	- arkeologisk materiale:	
- utenlandske kilder	- eiendomsforhold	gravhauger, rike funn, våpengraver m.m.	- navnematerialet, f.eks. fjerdingsnavn i forhold til antatt opprinnelig struktur
- sagaer	- hovedkirke?		
- historiske kart	- arkeologisk materiale: rike funn osv.	- kokegropfelt	
- arkeologisk materiale		- bygdeboger?	- navnemateriale
- stedsnavn			
- foto			
- registreringer			
- tradisjonsmateriale			

våpensammensetninger i graver og depoter vil kunne avspeile gårder og jordherrerens økonomiske grunnlag og sosiale status i jernalder. Var tingstedene anlagt på «vanlige» gårder, «stormannsgårder» eller kongsgårder? I hvilken grad var gårdens størrelse viktig? Fiskalt materiale er viktig for å kaste lys bakover. Forhistoriske gravminner kan også indikere bosetningsområder i forhistorisk tid, forutsatt av GIS-filenes moderne dyrkede mark. Bruken av matrikkelgårder som analyseenhet for forhold i jernalderen er ikke uten videre uproblematisk, siden en vet at bosetninger og jordbruksareal har endret seg over tid (Gjerpe 2014 m/ref.). I min sammenheng er det likevel ikke så viktig om tunene har ligget på eksakt samme sted og om det finnes gårder som er lagt ned, siden tingsteder i senmiddelalderen er sikkert stedfestet og koblet til en gård og et område. De kan studeres også bakover i tid ut fra et kombinert kildemateriale, samt naturlig topografi og kommunikasjonsårer. Kirkesteder, gårds- og stedsnavn, gravhauger og gravfunn gjør det også mulig å vurdere om tinget kan ha ligget der også lenger bakover i tid. Materialet fra jernalderen

og middelalderen må så sammenstilles og vurderes kildekritisk i relasjon til hverandre, for å belyse mulige endringsprosesser. Tendenser og mulige mønstre i kildematerialet vil slik kunne avtegne seg med hensyn til spørsmålet om stabilitet eller endring.

En sammenligning av de tre ulike nivåene i analysene sett mot hverandre åpner for å se funksjoner i et mer samlende perspektiv, også knyttet til maktaspekter og ulike alderslag. Modellene som er stilt opp for å avdekke ulike endringsprosesser (figur 4.1, 4.2 og 4.3), kan så vurderes når det gjelder tingstedenes lokalisering og mot ulike manifeste strukturer, samlingsplasser og gårder av ulik status. Dersom tingstedene viser felles eller særegne topografiske og fysiske trekk, kan det bidra til å belyse tids- og bruksmessige likheter eller ulikheter mellom tingsteder i ulike områder.

De metodiske tilnærmingene som er skissert her, danner utgangspunkt for denne undersøkelsen. Tingets lokalisering studert i relasjon til andre strukturer kan gi informasjon om alder, nivå og funksjoner, med sikte på å risse opp et bilde av det forhistoriske tinglandskapet i Borgartinglagen. I det følgende kapitlet undersøker jeg i hvilken grad modellene knyttet til tingstedenes lokalisering og endringsprosessers har gyldighet i undersøkelsesområdet mer konkret ut fra de nevnte metodene her og det tilgjengelige kildematerialet.

KAPITTEL 5

Rettsområder og tingsteder på makro- og mellomnivå i Viken-området

I dette kapitlet belyser jeg sentrale spørsmål knyttet til tingsystemet i Viken på makro- og mellomnivå, for å etablere en oversikt over disse nivåene og hvordan de virket sammen. En særlig aktuell problemstilling er om og i hvilken grad en utvidelse av lovområder og tingdistrikter representerte styrking av felles samvirkeorganer eller økt herskermakt i denne delen av landet. Hvilke aktører påvirket tinget her? Det forutsetter en undersøkelse av tingstedenes lokalisering, deres funksjoner, nivåer og til dels alder, for å kunne belyse ulike aktørers rolle. Spørsmålet om endringer i forhold til kontinuitet står hele tiden sentralt. Jeg vil først vurdere funksjoner og utvikling av tingsystemet knyttet til det øvre nivå, makronivået, før jeg ser nærmere på tingsteder på mellomnivå. Lokaltingene blir så vurdert i lys av disse.

I den lange tidsperioden denne boken dekker, skjedde det store samfunnsmessige forandringer, der tinget må ses i lys av de historisk kjente omstruktureringer som kan ha påvirket tingsystemet. Imsens argumenter om at tinget var bygdefellesskapets offentlige organ gjennom hele middelalderen (Imsen 1990a, 197), og antakelig også tidligere og dermed kan oppfattes som en stabil struktur, vil derfor bli nærmere vurdert. Seige strukturer, hvor handlinger blir produsert og reproduisert gjennom århundrer, kan, som nevnt ifølge Giddens og Dodgshon, inneha en treghet som motvirker endring. Etablering av tingsteder og administrative områder må utvilsomt ha lagt føringer på senere bruk og bevegelser. Likevel vil noen aktører og grupper alltid ha større påvirkningskraft til å endre etablerte strukturer. Det er derfor viktig å identifisere slike aktører på gruppenivå og i lys av samfunnsstrukturer, for å fange inn tingsystemets utvikling som helhet og grad av stabilitet. Først når stedene

ble del av en felles rettsstruktur og rettsnormer, vil det trolig ha ført til ytterligere styrking av etablerte strukturer.

Det gjør det viktig å kartlegge alle typer strukturer, materielle og immaterielle, som kan ha påvirket tinget og ført til stabilitet, eller motsatt, endringer. Slike strukturer kan være identifiserte tingsteder innen verdslig og geistlig administrative områder fra middelalderen, sentrale ferdselsårer og knutepunkter, og førkristne og kristne monumenter i form av gravhauger og kirker. Viktige politiske hendelser kan da ha ført til endringer, som påpekt av Braudel. For å forstå utviklingen av hele tingsystemet, er det viktig å vurdere og diskutere hvem som kan ha satt i gang eventuelle endringsprosesser og i tilfelle når.

Administrativ struktur og inndelinger på ulike nivåer står sentralt når jeg skal studere tingstedene i romlig kontekst, strukturelle samfunnsforhold og spørsmålet om alder. Dette er viktig for å forstå hvordan tingstedene på høyere og lavere nivå fungerte sammen som en helhet. Det betyr at grensene for de forskjellige områdene blir vurdert i forholdsvis detalj så langt kildene tillater det, herunder skriftlige kilder, navnemateriale, topografi og arkeologisk materiale.

Fra 1100–1200-tallet av kjennes flere verdslige administrative inndelingsnivåer i Viken, fra de minste enhetene – lider, fjerdinge, skipreider og herreder – til de største som fehirdsle, fylke, lagdømmer og lagsogn. I tillegg var det kirkelige inndelinger, sogn, prosti, bispedømme, og prestegjeld, nærmest som en parallell til den verdslige strukturen. Disse inndelingene blir vurdert i relasjon til spørsmål knyttet til alder og utvikling, stabilitet og endring, institusjonalisering og statsdannelse. Tinget knytter også an til ulike styringsorgan med til dels ulike funksjoner og formål, slik som riksmøter og de kongelige retterting, forliksmøter (*dómen/sáttmál*), leidang og andre former for sosiale samlinger, som drikkelag, gilder, hestekamper, ulike typer konkurranser og kappløp, og kult-/religiøse samlinger.

Flere av disse administrative inndelingene oppsto samtidig som samfunnet og Viken-området som helhet ble sterkere organisert. De eldste landskapslovene gir inntrykk av at bygdefellesskap var viktige i retts håndhevelsen, og også at bønder hadde stor grad av medbestemmelsesrett (Norseng 2005a, 53; Sanmark 2006). Det er enighet om at konsolideringen av det norske rikskongedømmet og kirken førte til styrket organisering

av samfunnet (Helle 1974, 216, 224–229). Dette kan ha påvirket og endret etablerte administrative grenser og tingsteders lokalisering. Nye inndelinger ble opprettet, mens andre forsvant som følge av utbyggingen av den kongelige og kirkelige organisasjonen i høy- og senmiddelalderen (Sveaas Andersen 1977, 251). Her blir det derfor undersøkt i hvilken grad den kirkelige organiseringen og den verdslige inndelingen sammenfaller, og om den verdslige var den primære. En sammenligning av grensene kan ha betydning for å forstå inndelingenes alder og utstrekning.

Eldre landskap kan også ha hatt en eldre felles rett eller tradisjoner som en kan finne spor av i senere grenseløp. Det kan også ha vært regionale variasjoner i størrelse og struktur som følge av ulik topografi, spesielle naturforhold og bosetningsmønstre, og senere på grunn av endringer i befolkningstetthet. Slike ulikheter kan ha hatt følger for forskjellige makt-konstellasjoner, grenseløp, tilhørighet og tingsteders lokalisering. Flere forhold kan ha spilt inn for den administrative inndelingen i deler av Viken. For det første var det i vikingtid og tidlig middelalder et periodevis dansk nærvær, tid- og stedvis også svensk (Kock 1946, 34 strofe 1–3; Fagrskinna kap. 8; Håkon den godes saga, kap. 7–10; Olav Tryggvasons saga, kap. 15; Harald Hardrådes saga, kap. 58, 68–69; Magnus Berrfötts saga, kap. 12–15; Olav den helliges saga, kap. 6; Schreiner 1927–29, 377–379; Sveaas Andersen 1977, 106). Grenseområder, som Marker-området i nåværende Østfold fylke, kan også nærmest ha vært som «ingenmannsland». Det er videre uklart om Borgartinget har ligget under Eidsivatingslagen og når det ble et eget rettsområde (Hertzberg 1874, 143–145; Seip 1934, 13–14; Dørum 2004, 390ff.). Det er dermed flere uklarheter i lagdømmets grenser som må belyses.

Her diskuterer jeg spørsmålene koblet til ulike analytiske nivåer: først makronivået lagting og lagdømme, deretter mellomnivået knyttet til syssel- og fylke, samt hyllingsting som gjaldt konger, for å danne en videre forståelsesramme av nivå, funksjoner, utvikling, aktører og endringer over tid som utgangspunkt for den senere analysen. Jeg bygger her i stor grad på eldre historisk forskning. Hvilke områder tilhørte Viken og Borgartingslagen, og når? Hva var forholdet mellom rettsnivå og funksjoner i en tidssammenheng? Et særlig fokus har forholdet mellom verdslige og kirkelige inndelinger. Også hyllingstingenes funksjoner og relasjoner i tingsystemet blir trukket nærmere inn.

5.1 Lagdømme - alder og grenser

Lagtinget utgjorde i tidlig middelalder den øverste lovgivende og dømmende makt i lagdømmet og var et representasjonsting. Det er mange usikkerheter knyttet til de eldste lagtingene forut for Landsloven av 1274. Særlig gjelder dette for Østlandet ettersom de østnorske landskapslovene for det meste er tapt, med unntak av kristenrettene. Selve lokaliteten for Borgartinget forsvant som følge av et ras i Borg i 1702, og lite er kjent om tingets fysiske utseende og dets presise lokalisering. Dette har ført til ulike tolkninger, også når det gjelder lagdømmets alder og grenser. Sagaene forteller om kamper og skiftende politiske allianser mellom kongsslekter i de senere skandinaviske landene på 900- og 1000-tallet, og mer spredt på 1100-tallet til utpå 1200-tallet. Både Fagrskinna (kap. 93) og Heimskringla (Olav den helliges saga, kap. 61) nevner at Olav Haraldsson anla en kjøpstad og borg ved Sarpefossen i 1016 og satte egne menn i alle sysler. Det er derfor antatt at han også opprettet lagtinget i Borg (Hertzberg 1874, 144–145). Restene etter Olavs borg har vært undersøkt arkeologisk, både geofysisk og arkeologisk ved en mindre utgravning, som har gitt en sannsynlig datering til første halvdel av 1000-tallet (se under; Opstad 1976, 125ff.; Stylegar og Norseng 2003, 435–437), slik det står i sagaen. Selv om en skal være forsiktig med å slutte direkte fra beretninger, indiker de, sammen med andre kilder, at danene hadde overherredømme over Viken i store deler av sen vikingtid og tidlig middelalder, men at forholdene var ustabile (Myhre 2015, 133ff.). Det er imidlertid sannsynlig at det norske kongedømmet begynte å få en tydeligere posisjon og overherredømme over Viken i løpet av 1000-tallet (Krag 1995, 177). Til tross for skiftende overherredømme, er det likevel høyst sannsynlig at Viken-området alt i førkristen tid hadde former for rettslig fellesskap og møteplasser, med utgangspunkt i felles normer og lover.

Flere forskere har argumentert for at Viken og Opplandene skal ha hørt rettslig sammen i eldre tid (Knudsen, KLN III, 526; Dørum 2004, 391).⁴ I den legendariske Olav den helliges saga står det bl.a. «þau

4 Dørum mener at Viken og Opplandene utgjør et felles lovområde ut fra at et gaverettstatutt, vedtatt på Borgartinget i 1223/1224 og som derfor angivelig skulle gjelde for begge områder. Et annet argument er at Magnus Lagabøte skal ha revidert lovboken for opplendinger og vikkværing i 1260-årene (Storm 1888, 137). En retterbot fra 1277 om tiende i Viken og på Opplandene, som

standa síðan um upplond oc um vikenau austr ...» (*Saga Óláfs konungs hins helga* kap. 28).⁵ Olav den helliges saga (kap. 114) beskriver hvordan «hæidsævisloven skulle gjelde over alle fylker på Opplandene og så langt omkring andre stader som den alltid har gjort siden». ⁶ Dette er blitt tolket til at loven skulle gjelde på Opplandene i tillegg til Borgartingslagen. Mot dette kan det argumenteres for at kilden kan referere til utkantområder av Eidsivatingslagen som *Historia Norwegie* beskriver som tilhørende det såkalte Søndre Opplandene, som omfattet bl.a. Øvre Telemark og Numedal i andre halvdel av 1100-tallet (Mortensen 2003, 24). Disse områdene kan kanskje også ha vært mer løselig knyttet til Eidsivatingslagen, noe som kan forklare måten de omtales (se under).

I det eneste bevarte fragmentet av en verdslig lov for Østlandet står det «Þriðjunghs þinghs. eða holvu þings. af holvu þingi oc til fylkis þinghs. eða alykta þinghs. af fylkis þingi. cc till .iij. fylkna þinghs». ⁷ Rettsregelen er datert til midten av 1100-tallet (Seip 1934, 13) fra en lovbok som er fra 1200-tallet (Halvorsen 2008, ix), og beskriver hvordan saker skulle gå gjennom de ulike rettsinstansene (se kap. 8.1). Innholdet i dette lovfragmentet er imidlertid omdiskutert (Tunberg 1911, 213ff.; Seip 1934, 13f.; Dørum 2004, 393ff.). Særlig benevnelsen *þriðjungh*, som er knyttet til en

tilskrives Magnus Lagabøte, henvender seg til alle Borgartingsmenn, men hvor han også takker alle vikværingar og opplendinger for den velvilje de har vist (NgL II, 483–484; Dørum 2004, 417). C-versjonen av en retterbot av Håkon Magnusson fra 1307 skal også henvende seg til folk i begge områder, men dette står ikke i de andre versjonene. I tillegg står Eidsivatingsmennene i parentes i versjon C (NgL III, 71 n. 3; Dørum 2004, 417f.). Når det ble gitt egne retterbøter mot slutten av 1200-tallet tilsier det at Opplandene da ble regnet som et eget geografisk område. Lovtekster som henvender seg til både Eidsivatingsmenn og Borgartingsmenn rundt 1300 kan derimot forklares med at de deler av Eidsivatingslagen som lå nærmest Oslo ble lagt til Oslo lagsogn på slutten av 1200-tallet, og at lagmannen i Oslo møtte hvert år på Eidsvoll (jf. videre tekst).

- 5 «Olav sette den lova som heitte Sefslova. Den galdt sidan den tid på Opplandene og aust i Vika» (Den Legendariske Olavssaga, kap. 28). Videre nevnes det at det bare var tre lover i Norge på dette tidspunktet, men det er usikkert hvor mye en skal legge i en enkelt sagabeskrivelse fra 1200-tallet.
- 6 *Pá stefndi Óláfr konungr þing fjölment i þeim stað, sem síðan hefir verit Heiðsævisþing. Sett hann þá þat i logum, at til þess þing skyldi sækja Uplendingar, ok Heiðsævislög skyldu ganga um öll fylki á Uplöndum ok svá við annars staðar, sem síðan hafa þau gengit (Uphaf sögu ins helga Óláfs konungs, kap. 1 H).*
- 7 Oversatt av Magnus Rindal: «han skal bringe rettssaka mot dei til tinget for ein tredel av fylket, eller til tinget for halve fylket, og frå dette tinget til fylkestinget, som tek den endelege avgjerda, frå fylkestinget og til trefylkestinget ...» (NgL II, 523; B tillegg, Rindal 2008, 228–229).

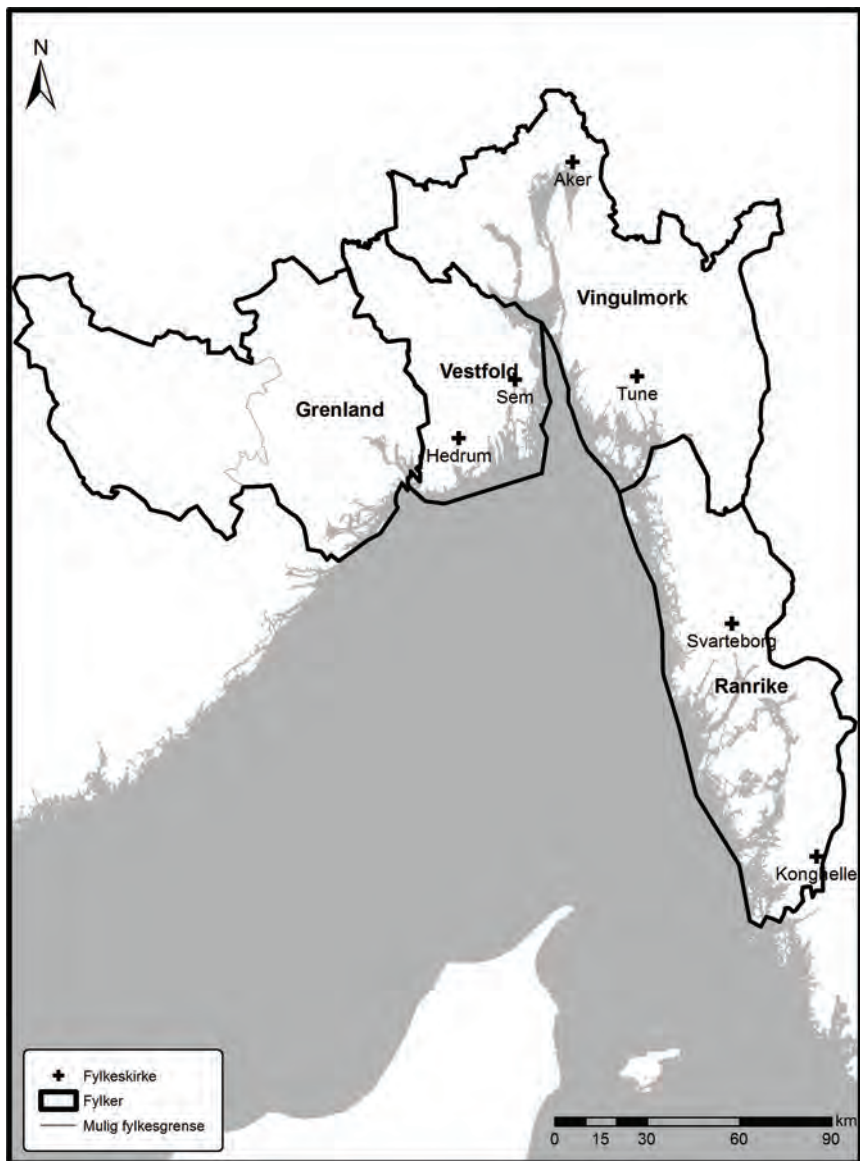
tredel av fylket, er tolket å gjelde for Opplandene, der en kjenner slike tingnivåer. En kan likevel ikke se bort fra at noen av fylkene i eldre tid har vært delt i tre, selv om dette ikke er belagt i kilder fra Viken. Begrepet *alykta þinghs*, tolket som avsluttende ting (Tunberg 1911, 213ff.), er også omdiskutert. Seip anser det som et fellesnavn på hovedtingene i selvstendige, mindre rettssamfunn, og mener det kan omfatte ting av forskjellig karakter (Seip 1934, 14). De andre begrepene, *holvu-* og *trefylke*ting, kan knyttes til Viken, i tillegg til et retts teknisk uttrykk om tredeling (*þri-deili*) av bøter (Knudsen, KLN III, 526). Det er altså mye som knytter dette kildefragmentets terminologi til forhold i Borgartingslagen. Dette kommer jeg skal tilbake til under.

Hertzberg mener at det ikke finnes sikre kildebelegg for at Viken noensinne har hørt under Eidsivatingslagen (Hertzberg 1874, 143). I en retterbot fra kong Håkon Magnusson fra 1307 nevnes «forn vikvesk loghbok» (NgL III, 22), som må være en verdslig lov bok siden det dreier seg om leilendingsbestemmelser (Dørum 2004, 394). De forskjellige kristenrettene tyder også på to separate lovområder (Halvorsen 2008, xvii–xviii). Eldre Borgartings kristenrett, og antakelig også Snorre Sturlasson (Inges saga, kap. 1), nevner en «Lov-Besse» som skal ha satt lov om ekteskapsavtaler (B, tillegg 4 s. 218) i siste del av 1000-tallet (Munch 1853b, 455; Helle 2001, 41). Denne delen er ikke med i de bevarte delene av Eldre Eidsivatings kristenrett, og det er derfor sannsynlig at loven ble til på et ting i Viken. En må også anta at denne Besse, som skal ha levd på 1000-tallet, må ha gitt mer enn én enkelt rettsbestemmelse for å få tilnavnet sitt (Norseng 2005a, 32). Bestemmelsene var trolig også gitt i samråd med bøndene på tinget, noe som trolig kan forutsette lagmenn alt på det tidspunktet (Dørum 2004, 398). De politiske og kristenrettslige forskjellene mellom Viken og Opplandene, som følge av mulig dansk politisk innflytelse og ulik grad av kristen påvirkning, var antakelig også såpass store rundt år 1000 at det kan tale mot en felles verdslig rett for de to områdene (Riisøy 2003, 156). Jeg vurderer det derfor slik at det ikke har vært en felles verdslig lov for Viken og Opplandene, og at Borgartingslagen og Eidsivatingslagen aldri har utgjort ett rettsområde. Det støttes også av regionale ulikheter i rettskretser, nivå og terminologi.

I tillegg til det nevnte lovfragmentet som nevner trefylkesting, nevner den eldste kristenretten i Viken, hvor rettsreglene antakelig kan stamme fra første halvdel av 1000-tallet (Rindal 2008, xxiii; Spørck 2009, 157), seks fylkeskirker i tre fylker i Viken, *Sæx ero fylkis kirkiur j þema iij. fylkium* (B 8). Kirkene lå i Konghelle og Svarteborg i Ranrike, Tune og Aker i Vingulmark, og Sem og Hedrum i Vestfold (B 8; NgL I, 343f., 358, 367), altså to i hvert fylke og som dermed indikerer en halvfylkesinndeling (Taranger 1888, 397) (figur 5.1). Fylkene Ranrike (Båhuslen), Vingulmark (området fra Svinesund til Vestfold, inklusiv Eiker, Lier og Sande) og Vestfold har dermed tradisjonelt vært antatt å utgjøre det eldste området for Borgartingslagen (Munch 1852, 100ff.; figur 5.1). Termen «fylke» festet seg ikke på Østlandet, og etter 1300 nevner ingen kilder fylker her (Indrebø 1932, 33). Renafylke i Båhuslen er det eneste av inndelingsnavnene i Viken som inneholder betegnelsen «fylke», og det bare i to kilder, trolig fra andre halvdel av 1100-tallet (Storm 1877, 478ff.; Indrebø 1932, 16ff., 36). Et eldre navn på dette området er Ranrike, muligens bosted for stammen *ranii* «folk boende i *Ranríki*», nevnt av Jordanes i 551 e.Kr. (Schlager 1913). Tilsvarende kan *grannii* muligens indikere folk som bodde i Grenland (Storm 1877, 482; Brink 2008, 92). Selve begrepet fylke er derfor trolig en sen innføring på Østlandet, trolig en ny benevnelse på en eldre inndeling. Disse områdene tilsvarte antakelig likevel rettslige fellesskap eller tingfellesskap (Bull 1930, 98; Indrebø 1932, 34ff.), noe jeg skal komme tilbake til.

Historia Norwegie, som antas å være nedskrevet mellom ca. 1160–1175 (Mortensen 2003, 24), beskriver hvordan lovprovinsen i øst kalles *Sinus Orientalis*, fra grensen til Danmark til det stedet som er kjent som *Rýgjarbit*, og skal inneholde fire rettsområder (*provincias*).⁸ *Rýgjarbit* er antatt å være østgrensen til Agder (Sandnes og Stemshaug 1976, 262). Snorre nevner også et firefylkersting i Borg i 1164 (*iiii. fylkna þing i Borginni*) (*Magnus saga Erlingssonar*, kap. 24; Hertzberg 1874, 143). Kildene beskriver altså Viken som bestående av fire områder, noe som har ført til ulike tolkninger av inndelingene og når dette fjerde

8 «*Prima patria Sinus Orientalis dicitur, a terminis Dacie oriens, et usque ad locum, qui Rygiarbit appellatur, extenditur IIII provincias continens*» (HN II, 2).

Figur 5.1. Kart over de fire fylkene med fylkeskirker i Borgartingslagen, Grenland, Vestfold, Vingulmark og Ranrike, på 1000-tallet. Området vest i Grenland, deler av Skattlandet, var sannsynligvis også knyttet til Borgartingslagen. Kart: Marie Ødegaard.

området, som har vært antatt å være Grenland, ble inkludert i Viken. De nevnte fylkeskirkene har vært sentrale i debatten om den eldste administrative og rettslige inndelingen (Munch 1849, 13; Storm 1877; Bull 1930; Indrebø 1932). En vet ikke sikkert når disse kirkene ble

bygget, men de kan være fra 1000-tallet, siden Borgartingets kristenrett kan inneholde rettsregler fra den perioden (Rindal 2008, xxiii). Fylkeskirker er også nevnt i den noe senere eldre Frostatingslov (NgL I, 133; F II 7; Spørck 2009, 157). Den legendariske Olavssaga (*Olafs Saga hins helga*, kap. 28, 43) angir Olav Haraldsson som bygger av fylkeskirker, sammen med forgjengeren Olav Tryggvason (Helle 1997, 242). Et fellestrekk ved fylkeskirkerne er at de gjerne lå på kongsgårder (Sandnes 1969, 118; Brendalsmo og Molaug 2014, 172). Det er dermed antatt at byggingen ble initiert av kongen, med samtykke av bøndene på tinget. Sysselmennenes ting er antatt å være holdt ved fylkeskirkerne i Borgartingslagen. Samlet sett regner en derfor med at kirkerne kan være fra den tidlige kristningsfasen, antakelig tilbake til 1000-tallet (Taranger 1890, 257; Sandnes 1969, 116f.; Sveaas Andersen 1977, 319). Som figur 5.1 viser, har områdene vest for Vestfold ingen fylkeskirker. Det har derfor vært argumentert for at Grenland/Telemarksområdet ikke hørte under Borgartingslagen så tidlig (Bull 1930). Den såkalte leidangslisten i Gulatingsloven fra omkring 1150 skiller også mellom såkalt vikkværing og grener (G 315).⁹

Ifølge *Historia Norwegie* hadde altså Viken fire provinser, med lokale hovedting som rettslige appellinstanser fra lavere ting (Seip 1934, 13; Knudsen, KLN III, 525). Her fremgår det at Grenland hørte til Viken, og da senest i siste halvdel av 1100-tallet, noe som også Snorre indirekte forutsetter ved omtalen av fire-fylkestinget i 1164 (Magnus Erlingssons saga, kap. 24). Et spørsmål er derfor hvilket område Grenland omfattet, siden kilder taler for at Grenland ikke tilsvarer det området vi betegner det som i dag (Omholt-Jensen 1926).¹⁰ Hvilket område kan da ha utgjort *Historia Norwegias* fjerde provins?

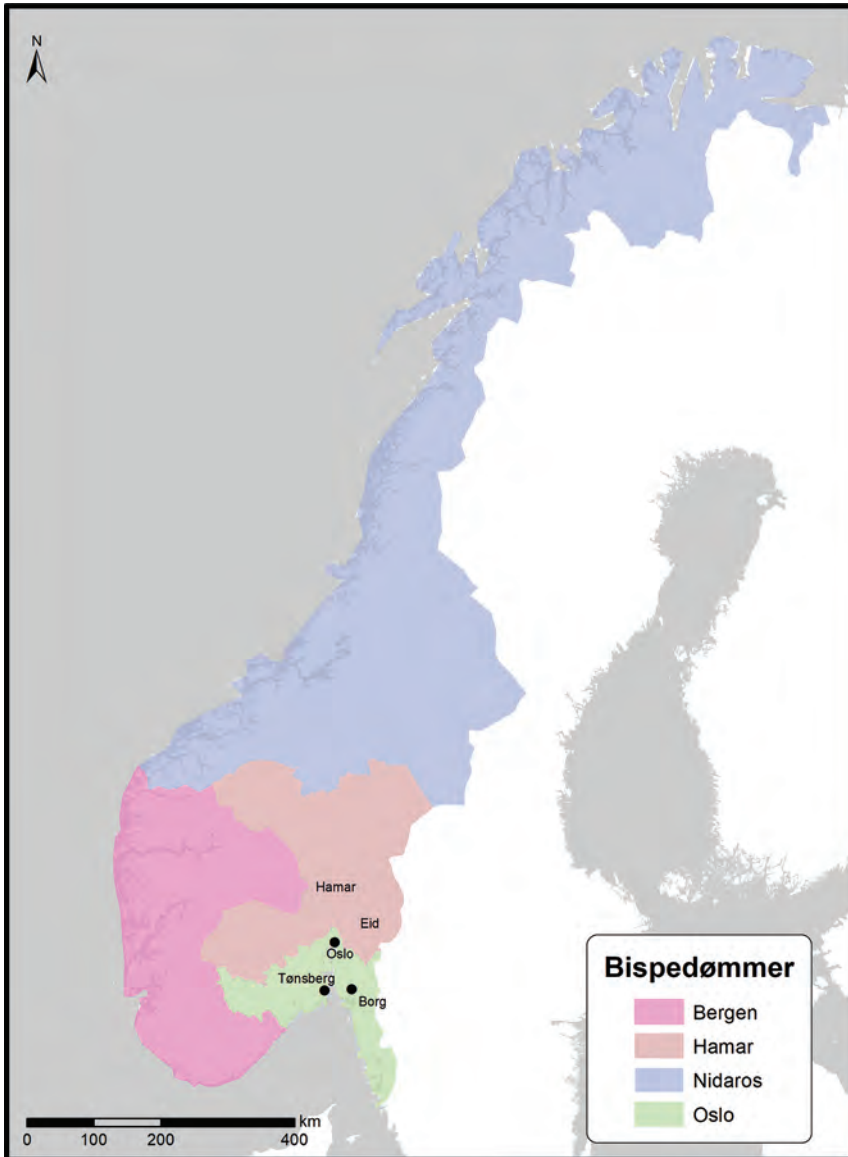
9 *Þat eigu Vikverír at gera sextigu tvitugjefna. oc grøna skip firí* (G 315).

10 Omholt-Jensen (1926) har gått gjennom diplomer fra 1360–1520 som nevner Grenland og finner at navnet bare forekommer i forbindelse med bygdene Lunde, Bø, Saude, Holla, Feen, Romnes, Nes, Melum, Heddal og Hæreseid (Drangedal). Dette støttes av *Rødeboken*, fra slutten av 1300-tallet, som også regner de fleste av disse bygdene til Grenland. Det vil si at områdene nord og vest i Telemark ikke hørte til det gamle Grenland. Gjerpen med Siljan og Eidanger og Bamle med Sannidal og Skåtøy, som tilsvarer skipreidene Gjerpen (Hovin) og Bamle (se kap. 6), hørte heller ikke med til Grenland (Omholt-Jensen 1926, 10ff.; Hals 1968, 149).

5.1.1 Lovområdets ytre grenser

Flere forskere har hevdet at grensene for bispedømmene i de ulike landsdelene tilsvarte grensene for lagdømmene (Keyser 1856, 143f.; Hertzberg 1874, 130; Norseng 1991, 63; Brendalsmo 2005, 202). Spørsmålet blir dermed om dette eventuelt kan bidra til å klargjøre Borgartingslagens grenser. Ifølge Adam av Bremen var bispedømmene i Norge nylig opprettet i 1070-årene (Adam IV, nr. 34). De skandinaviske områdene var underordnet den nordtyske kirkeprovinsen Bremen fram til 1103/1104, da en egen nordisk kirkeprovins ble opprettet med erkebispesete i Lund i Skåne (Gesta III, kap. XVII n. 68; Stylegar og Norseng 2003, 508). I den såkalte Firenze-listen fra 1120, som trolig bygger på en eldre kilde, nevnes bispeseter i Oslo, Bergen og Nidaros (Nyberg 1991, 167). Nylig er det imidlertid argumentert for at Lavranskirken i Tønsberg kan ha vært det eldste bispesetet på Østlandet, og først rundt år 1000 ble setet permanent i Oslo. Grensene var neppe helt fastlagte før den tid og biskopen kan ha hatt flere residenssteder, som Oslo og Hamar (Brendalsmo og Molaug 2014, 173, 178). En egen kirkeprovins med erkebispesete i Nidaros ble opprettet i 1152/53 av paven, utført av kardinal Nicholas Breakspear under hans besøk her. I den sammenheng ble Oslo bispedømme delt i to, en nordre del som utgjorde Hamar bispedømme og en søndre del med sete i Oslo (figur 5.2). Det har ut fra dette vært argumentert for at det først var på dette tidspunktet at Borgartingslagen ble opprettet som eget lagdømme (Stylegar og Norseng 2003, 511). Det virker imidlertid lite trolig, da begge lovområdene antakelig er eldre, noe jeg skal komme tilbake til senere i denne boken. Særlig for Eidsivatingslagens del er dette generelt antatt (Knudsen, KLNMI, 524–525). Et skille mellom Hamar og Oslo bispedømme ble opprettholdt til 1539, da de igjen ble slått sammen til ett bispedømme (Ringstad 1994, 126 n. 51).

For å kunne vurdere bispedømme- og lagdømmegrensene mot hverandre, diskuterer og vurderer jeg derfor også hvilke funksjoner biskopen og kirken kan ha hatt i selve tingorganisasjonen i nåværende Norge. De første biskopene var trolig misjonsbiskoper som reiste rundt med kongens hird (Gallén, KLNMI, 610). I begynnelsen må de sentralkirkelige institusjonene og kongedømmet ha virket sammen, og hvor kongen

Figur 5.2. Kartet viser grensen for bispedømmer i Norge i 1223. Kart: Marie Ødegaard.

hadde kontroll over kirken. De geistlige var avhengige av kongens makt, i hvert fall fram til opprettelsen av erkebispesetet i Nidaros i 1152/53 og særlig etter Sættargjorden av 1277 (Sveaas Andersen 1977, 310ff.). Etter som kongen kunne tilsette biskoper og ha kontroll med deres embetsvirksomhet, har en antatt at kongen ønsket å styrke de sentralkirkelige

institusjonene og anså det geistlige styringsapparatet som del av sitt eget (Sveaas Andersen 1977, 315f.). Kongedømme og kirke var på denne måten nært knyttet sammen den første tiden. Det gjør det samtidig sannsynlig at tidlige administrative inndelinger kan ha påvirket hverandre gjensidig. Foruten lagdømme og bispedømme gjelder det samme forholdet mellom lagdømmets underinndeling i verdslige og geistlige enheter, slik som prosti/syssel, fjerdinge/sogn og i mange tilfeller også skipreider og prestegjeld, og vil bli nærmere undersøkt senere i analysen.

Etter at Hamar bispedømme ble skilt ut som et eget bispedømme ved midten av 1100-tallet, fremstår grensene som noe uklare. I hovedsak svarte Eidsivatingslagen til Hamar bispedømme, herunder Opplandene, Øvre Telemark, Numedal, Krødsherad og Ringerike og Romerike, Østerdalen, og Indre og Serna i dagens Sverige (RN VIII, 1234/1403). Kirkene i Tyldal, Tynset, Kvikne, Dalsbygda (Os), Vingelen, Folldal og Lille-Elvdal/Alvdal (Stein) hørte derimot til Nidaros bispedømme (Brendalsmo 2015, 39). Hallingdal og Valdres hørte til Bergen bispedømme fram til 1125, da de ble inkludert i et nyopprettet sørvestnorsk bispedømme med sete i Stavanger (Helle 2001, 193).

Det har nylig vært diskutert om Romerike og Solør hørte til Eidsiva- eller Borgartingslagen. Gods til Våler kirke i Solør og Sand og Mo kirker i Nord-Odal er oppført i Biskop Eysteins jordebok fra slutten av 1300-tallet. Det indikerer at disse områdene da hørte under Oslobiskopen (Gallén, KLNMI, 619). Innføringene bygger på en eldre jordebok av biskop Helge fra 1316, som var biskop i Oslo mellom 1304 og 1322 (RB 401 n. 2). Området lå trolig også til Oslo bispedømme alt i 1223 (se under). Det er derfor trolig at Romerike med Solør hørte under Oslo bispedømme alt fra delingen av bispedømmet i 1152–1153 (figur 5.2) (Iversen og Brendalsmo 2020). Solør og Romerike kan derimot ikke ha hørt til Borgartingets lagdømme. Da ville i tilfelle selve Eidsivatinget og nærliggende områder ha ligget i Borgartingslagen, noe som er høyst usannsynlig. De østlige grensene for lovområdet kan dermed ikke ha falt sammen med bispedømmet rundt midten av 1100-tallet (se kap. 5.4). Det er derfor et skille mellom verdslige og geistlige grenser på den måten at Romerike og Solør lå verdslig til Eidsivatingslagen, men kirkelig til Oslo bispedømme.

Den vestre bispegrensen gjennom Telemark er også omdiskutert. Her har det vært diskutert hvorvidt sørvestre Skattlandet, det vil si områdene Kviteseid, Lårdal og Mo (dagens Tokke), Fyresdal, Nissedal og Tørdal sogn i Drangedal, hørte til Oslo bispedømme (Munch 1873, 63ff.; Kolsrud 1958; Norseng 1991, 60ff.; Ringstad 1994). Øvre og Nedre Telemark har tradisjonelt vært delt i to på grunnlag av forskjeller i betaling av ytelser til kirken i middelalderen. I Øvre Telemark skal en ha betalt skatt, derav Skattlandet, mens nedre del senere ytte tiende, derav navnet Tiendetaket. I Øvre Telemark skulle folk i stedet for tiende, antakelig fra 1277 av, betale en årlig skinnskatt på ett kalvskinn av hver gård, den såkalte kongsskatten (Storm 1888, 195; Olsnes 1987, 92f.). En annen skatt som ble innført i stedet for tiende i dette området til samme tid, eller muligens alt under Håkon Håkonsson, er den såkalte Olavsskatten. Den var todelt, slik at bøndene, i tillegg til den gamle prestereiden, skulle betale skatt til Oslo-bispen og Olavsskatt til Hallvardskirken i Oslo og Olavskirken i Trondheim (Bjørkvik, KLN M XII, 553ff.; Holmsen 1976; Ringstad 1994, 156f.). Det er dette skillet mellom Skattlandet og Tiendetaket som tradisjonelt har vært ansett som grense mellom de østnorske lag- og bispedømmer.

Tienden kan ha blitt innført under Sigurd Jorsalfare (1103–1130) og senest under Magnus Erlingsson (1161 og 1184) for hele landet, med unntak av Skattlandet (Helle 1974, 63, 237f.). Bøndene i Øvre Telemark og Numedal betalte neppe leidang fra gammelt. Dette kan ha ført til at det var vanskeligere å få gjennomslag for skatter til kongedømme og kirke, blant annet tiende, slik det var i flere utkantområder, som for eksempel Marker (Steinnes 1930, 66–79; Bjørkvik, KLN M XII, 553–556). Bøndene i utkantområder var derfor gjerne lavere skattlagt enn andre bønder (Olsnes 1987, 91–95).

En kilde som har blitt tatt til inntekt for at grensen ikke fulgte den verdslige inndelingen og at områdene i Vest-Telemark hørte til Oslo bispedømme, er et såkalt hyrdebrev til biskop Eystein fra 1395. Her advarer biskopen bøndene i Kviteseid, Tørdal, Fyresdal, Nissedal, Skafså og Mo mot å begå alvorlige straffesaker som manndrap og påpeker dessuten at de ikke har betalt de pålagte utredsler (DN IX, 186/1395). Dette brevet er skrevet på Gimsøy kloster i Oslo bispedømme. Det har derfor vært diskutert om biskopen var på visitas i Sørvest-Telemark og om området virkelig

hørte til Oslo (Ringstad 1994). Det finnes også andre belegg for biskopens visitasreiser, fra henholdsvis 1386 og 1395 (DN IV, 534 og 651), og som også vitner om at bøndene skulle betale bispeskatt til Oslo.¹¹ Rødeboken kunne omfatte eiendommer til kirker i Oslo bispedømme som kan ha ligget utenfor bispedømmet, men ettersom brevet også omfatter advarsler mot straffesaker, antas det at biskopen skrev til sin menighet og at det viser til et tilhørende område. Det finnes videre tidlige belegg for at noen betalte tiende i Skattlandet (DN III, 316/1360; Ringstad 1994, 137). Dette taler for at områdene i Vest-Telemark må ha hørt til Oslo bispedømme. I hyrdebrevet fra biskop Eystein nevnes ikke Brunkeberg,¹² Eidsborg, Høidalmo og Lårdal. Grensen må dermed ha gått sør for disse områdene. Nylig har Brendalsmo vist hvordan grensene kan ha blitt endret en gang mellom andre halvdel av 1400-tallet og før 1570-årene, slik at størsteparten av Skattlandet nå ble liggende under Hamar (Brendalsmo 2015, 40–41).

Figur 5.2 viser den sannsynlige grensen mellom Oslo og Hamar bispedømme etter delingen i 1152/53, og hvor Mo, Fyresdal, Kviteseid, Skafså, Nissedal og Tørdal¹³ samt Romerike og Solør hørte til Oslo bispedømme. Bispegrensene avspeiler dermed lagdømmegrensene for Borgartings- og Eidsivatingslagen i de vestre områdene av Telemark. Dermed går grensene noe annerledes enn slik en i eldre forskning har forstått grensene for Borgartingslagen. Områdene i Sørvest-Telemark var ikke oppdelt i skipreider. Topografisk hang disse områdene likevel mer sammen med Grenland enn områdene i nord, hvor særlig vannveier binder dem

11 Det kompliseres likevel noe av at det i Rødeboken fra omkring år 1400 ikke er innført gods for de nevnte områdene, med unntak av i tilleggsregisteret, hvor Hæríkseid kirke i Drangedal og Biar kirke i Tørdal er nevnt (RB 519). Ytterligere ett skattekrav er ført i Rødeboken (231), som trolig er Åse, gnr. 14, i Mo i Øvre Telemark. Her stilles et krav på hovedtiende så vidt som Oslo bispedømme er og skatten av hver jord som blir sådd. Dette kan tolkes dithen at det ble krevd tiende i dette området eller en kornskatt som tilsvarte reiden. Det tyder på at bispedømmet må ha strukket seg helt til Mo sogn.

12 I 1357 visiterer en kannik i fra Hamar Brunkeberg, noe som indikerer områdets tilknytning til Hamar bispedømme (DN III, 291). Biskop Jens Nilsson oppfører også i sin visitasbok at Brunkeberg lå til Kviteseid prestegjeld i andre halvdel av 1500-tallet, men at det tidligere hadde ligget under Seljord (JN, 16).

13 Tørdal i Drangedal har også vært antatt å tilhøre Skattlandet (Ringstad 1994, 126), men også her skal *vicarius* for biskop Jens i Oslo ha visitert i 1441 og makeskiftet jord i Nissedal og Rørdal kirke (DN I, 778/1441, jf. også DN I, 873/1466). Det må være rett, som Ringstad påpeker, at diplomtet er utstedt ved Tørdal kirke og ikke Tveit kirke i Nissedal, slik både utstedere av DN og DN Series Topographica for Fyresdal oppfører (Ringstad 1994, 133 n. 7).

sammen (Omholt-Jensen 1926, 35). Dersom områdene i Sørvest-Telemark hørte til Eidsivatingslagen, ville det også ha vært svært langt til lagtingstedet i Søndre lagsogn. Det lå antakelig i Ringeriksområdet, muligens nær kongsgården Stein og bisperesidensen på Storøya (Iversen 2017). Jeg antar dermed at områdene i Sørvest-Telemark kan ha hørt med til Borgartingslagen. Dette medfører at undersøkelsesområdet må utvides mot øst, og at flere lokaltingsteder må vurderes. Det har vært hevdet at Skattlandet var et område med større andel bondeeid jord og generelt var dårligere integrert i bispedømmet og tingsystemet. Det hadde også høyere andel drap og kriminalitet enn mer sentrale områder (Imsen 1990a, 43 n. 4; Wåge 1990, 84–92), noe det omtalte hyrdebrevet også indikerer. Det kan da tyde på en senere og/eller svakere integrering, og hvor bøndene hadde større innflytelse over tinget lenger enn i andre områder.

5.2 Lagsogn og lagting – utvidelser av rettsområdet i tidlig middelalder?

I tidlig middelalder var som nevnt alle lagdømmer i Norge inndelt i såkalte lagsogn (*lōgsogn*).¹⁴ Lagsogn i betydningen distrikt er tidligst nevnt to steder i Landsloven,¹⁵ under lovens lagmannsed og i en enkelt bestemmelse fra landsleiebolken «om elgveide» (L II, 11 og VII, 60; Seip 1934, 10). Det er også klart at det fantes en slik inndeling alt i 1223, slik det fremgår i Håkon Håkonssons saga, og at dette kan være en gammel inndeling. Bestemmelsen om elgveide beskriver østnorske forhold, og Seip mener den trolig er hentet fra østlandsk lovstoff (Seip 1934, 10). Det har vært diskutert om lagsogninndelingene, kjent fra senmiddelalderens diplomer, bygger på eldre regioner eller rettskretser eller om de er nyopprettede jurisdiksjonsområder (Seip 1934, 11).

Lagmann (*lōgmaðr*) var en lovkyndig mann og fremtrer tidlig i kildene som bøndenes rettskyndige tillitsmann, knyttet både til lokalting og lagting (Tobiassen, KLN M X, 153). Lagmannens alder er ukjent, men

14 For diskusjon av begrepet lagsogn, se D. A. Seip 1927, 36f. og J. A. Seip 1934, 11f

15 Hertzberg nevner ytterligere to steder i Glossariet til NgL, men ifølge Seip dreier det her ikke om embetsdistrikter, men embete. Han viser også til et enkelt håndskrift av Landsloven fra begynnelsen av 1300-tallet (NgL II, 7 n. 6 og 7; og rettelse i Seip 1927, 36) (Seip 1934, 10 n. 3).

termen nevnes første gang i tilknytning til Eirik Blodøks i første halvdel av 900-tallet, som ombud imidlertid først i Håkon Herdebreis saga (kap. 4) som omhandler 1100-tallet. Lagmenn omtales alltid i flertall på tingene i de eldste kildene (f.eks. Håkon Håkonssons saga, kap. 89–97; E 30, 44; Brandt 1883, 183). Det fantes da alt tidlig flere lagmenn og antakelig flere lagmannsdistrikter i form av lagsogn, slik som senere i middelalderen. Lagsogn representerer trolig rettslig selvstendige områder (Seip 1934, 9, 15–16). Lagmannen hadde tre funksjoner: si lov eller gi «orskurd» (*órskurðr*), dvs. berette hva loven forteller, gi rettsforedrag fra loven, og motta bøter på bøndernes vegne (E I, 30, 44; F I, 1; Tobiassen, KLN M X, 153). Lagmannsombudet endret seg fra andre halvdel av 1100-tallet og fram mot 1300-tallet i retning mot et fast embete og en kongelig oppnevnt ombudsmann. Lagmann fungerende som dommer er belagt i Håkon Håkonssons «nye lov» av 1260 (kap. 16; jf. L VIII, 1.1; L II, 11; Tobiassen KLN M X, 156, 158). Lagmannen kunne nå dømme alene på såkalte *lagmannsstevner* (*lagastefning*) knyttet til sitt lagsogn, men skulle også være til stede ved behandling av grove saker på lokalting (L IV, 18). Grensene for de senere lagsognene kan derfor kanskje kaste lys over det rettslige lovfellesskapet i Viken før etableringen av en overregional kongemakt.

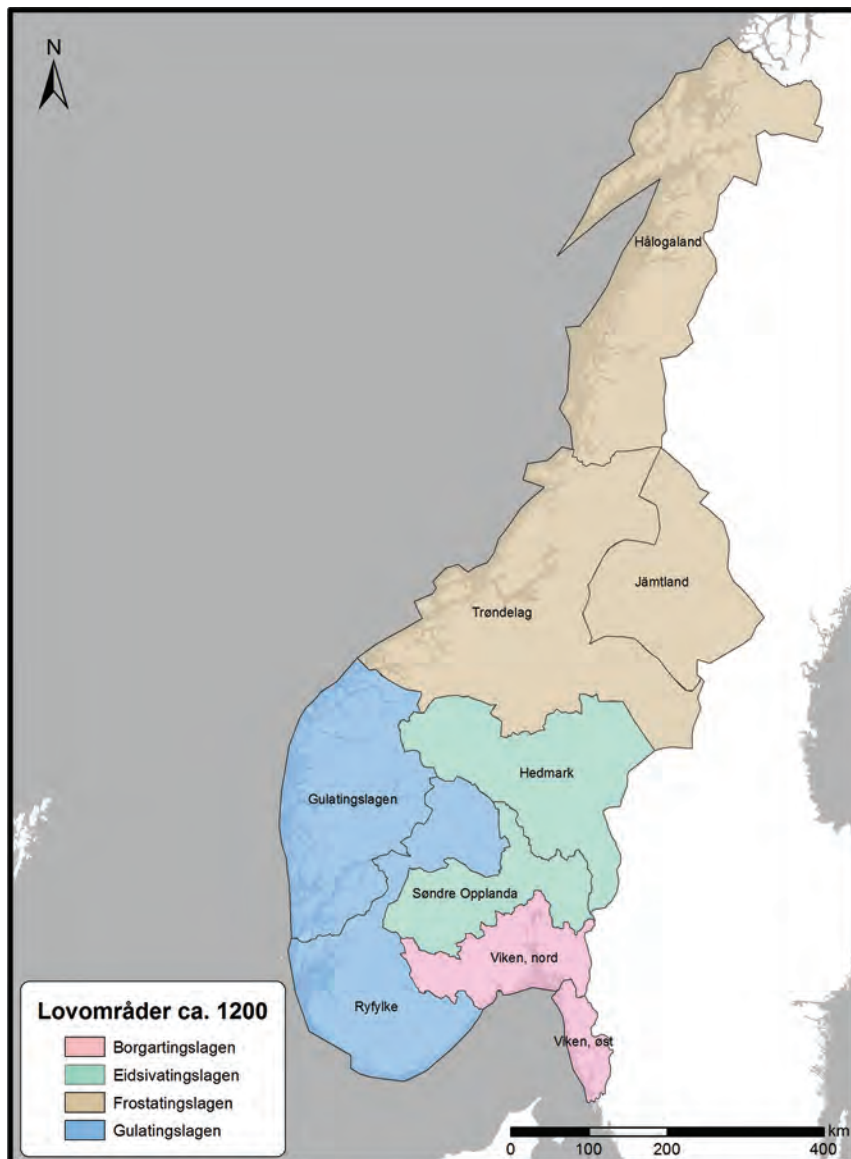
Håkon Håkonssons saga (kap. 85–98) beskriver ni lagmenn på riksmøtet i Bergen i 1223, hvorav to fra Viken. Den ene kom «austr fra Suinasundi» (kap. 94), som sannsynligvis tilsvare Ranrike. Distriktet til den andre er ikke uttrykkelig nevnt. Det er likevel antatt at det tilsvarte Vingulmark, Vestfold og Grenland (Indrebø 1934–36, 492). Dette antydes av to forhold: det ene er at hans forgjenger, Simon lagmann, rundt år 1200 skal ha bodd på gården Tom i Råde skipreide (Sverres saga, kap. 162), som videre indikerer at forholdene må gå bakover i tid. Indrebø argumenterer for at denne lagmannen kan ha bodd i Borgarsyssel, fordi han var fosterbror til Arnbjørn Jonsson som var sysselmann der (Indrebø 1934–36, 492). For det andre gav han orskurd i Kråkstad i Follo skipreide (DN I, 3/1207–17), begge steder i Vingulmark fylke (Indrebø 1934–36, 492). Siden ingen andre lagmenn ellers er nevnt fra Viken, kan det indikere at han var lagmann også for Vestfold og Grenland.

Den ene lagmannen hadde dermed bare jurisdiksjon over Ranrike, et betydelig mindre område enn resten av lovområdet. Det er pekt på at det

danske overherredømmet var sterkere og mer langvarig øst enn vest for fjorden (Bull 1918a; Schreiner 1927–29; Stylegar og Norseng 2003, 379–397), noe arkeologisk og stedsnavnmateriale underbygger. Arkeologisk materiale viser også større påvirkning fra sørskandinaviske forhold. Det gjelder særlig fra merovingertiden av, da gravskikken er gjennomgående enklere og med tilbakegang i antall funn i yngre jernalder i Østfold til forskjell fra Vestfold (Braathen 1989; Kisuule 2000; Forseth 2003). Når det gjelder navnematerialet på østsiden av Oslofjorden, ligger det nærmere sør- og østskandinavisk navneskikk (Stylegar og Norseng 2003, 389–393). Selv om en skal være forsiktig med å trekke disse kildene for langt, kan det være tegn på at Ranrike var en senere innlemming i lovområdet, slik det også fremgår av sagaen (Olav den helliges saga, kap. 61). En ser dermed et eldre kjerneområde innerst i fjorden, som omfattet Vestfold, Vingulmark og Grenland (figur 53).

Fra Ranrike er det kjent to lagting, hvorav ett på Båholm, nevnt første gang i 1396 og senere flere ganger fram til 1600-tallet (f.eks. RN VIII, 506/1396; VIII, 568/1397; DN III, 583/1407; XV, 690/1559), og det andre på Foss (CHIV I, 1), første gang belagt som lagting i 1558 (DN XII, 493). Alt tidligere, i 1444, er imidlertid lagmannen der på stevne (DN XI, 178), og videre i 1450 og 1487 (SDHK-nr: 26289; 31923). Det viser at det senest i første halvdel av 1400-tallet var et lagting her. Trolig går det lenger tilbake, da et ting på Foss er nevnt alt i Sverres saga for år 1200 (kap. 167). Foss ligger i Tunge herred, omtrent midt i Ranrike, og et eldre lagting her har slik en sentral lokalisering. Senest 1546 er Båholmtinget flyttet til Båhus, og fra slutten av 1500-tallet til Konghelle (DN XII, 609; NgL IV, 786 note; Seip 1934, 29 n. 2). Tinget på Båholm var trolig knyttet til borgen, der høvedsmannen hadde sete (Seip 1934, 29). Båhus er antakelig først påbegynt i 1308. Det ligger på en holme i Göta elv rett sørøst for Konghelle, helt sør i Ranrike (SNL 2010). Det var altså to lagting i Båhuslen, men under samme lagmann (NgL III, 786; CHIV, 1; Seip 1934, 18). Kanskje skal tinget ved Båhus tolkes som et byting og Foss som det rurale hovedlagtinget for Ranrike.

Ser en det nevnte fragmentet av Borgartingets verdslige lov som beskriver ulike rettsinstanser (NgL II, 523; B tillegg i Rindal 2008, 228–229), og sammenligner det med det eldste rettslandskapet som kan skimtes i

Figur 5.3. Kart over lagsognene i landet rundt 1200. Et opprinnelig kjerneområde er identifisert i Vikenområdet, bestående av de tre fylkene Grenland, Vestfold og Vingulmark, mens Ranrike først antakelig ble innlemmet på 1000-tallet. Kart: Marie Ødegaard.

kildene, ser det ut til at det avsluttende tinget (*alykta þinghs*) omhandler tinget i Ranrike. Det omfattet da et fylke og lagsogn, med lagting på Foss. Betegnelsen «frå fylkestinget og til trefylkestinget» vil da trolig omhandle det indre lagsognet i Viken med de tre fylkene Grenland, Vestfold og

Vingulmark (jf. Iversen 2017). Fragmentet gir derfor ikke nødvendigvis uttrykk for at det var en felles lov for Eidsivating og Borgarting, slik det tidligere har vært tolket.

Foss kan dermed ha vært et eldre lagting for Ranrike. I det nordre lagsognet innerst i Oslofjorden er det antatt at Borgartinget var et fellesting for hele lagdømmet. Det har likevel vært hevdet at dette lagtinget er en sen innføring med kort levetid (Seip 1934, 26; Norseng 2005a, 34). Det har videre vært foreslått at Haugatinget i Tønsberg skal være et eldre fylkesting (Johnsen 1929, 32; Taranger 1934–36, 291), og det samme gjelder området ved.

Tjølling kirke (se kap. 5.4.1 og 9.1.2). Spørsmålet gjenstår om når og hvorfor Borgartinget ble opprettet og hvordan Borg som lagting passer med de administrative inndelingene i Viken.

5.2.1 Borgartinget – et opphavlig lagting for Viken?

Borgartinget i Borg, nåværende Sarpsborg, er ut fra sagaberetninger kjent som lagting i tidlig middelalder. Lagtingenes funksjoner er tidligere grundig analysert og beskrevet av flere historikere (Hertzberg 1874, 111–186; Taranger 1924, 1930–33; Scheel 1924; Seip 1934), og vil derfor i liten grad bli vurdert her. Flere tingmøter og kongehyllinger foregikk angivelig på Borgartinget fra 1000-tallet, der Knut den mektige skal ha blitt hyllet som konge alt i 1028. Betegnelsen Borgarting forekommer likevel ikke før Harald Hardrådes maktovertakelse i 1047, da han ifølge sagaen stevnet til tings og ble hyllet som konge (Fagrskinna kap. 180–181). Borgartinget omtales første og eneste gang som lagting i 1223/1224 da gaverettstatuttet til kardinal Nicholas Breakspear fra 1152/1153 ble lovtatt der (NgL I, 447f.; KLNII, 148–149). Seip har som nevnt argumentert for at Borgartinget hadde en kort levetid som lagting for hele Viken, og etter kort tid bare ble ett ting for Borgarsyssel (Seip 1934, 26). Han har imidlertid ikke vurdert mulighetene for at det kan ha vært eldre felles ting for området forut for Borgartinget. Det er, som nevnt, sannsynlig at Viken var delt i to lagsogn i 1223. Om Borgartinget var et felles lagting for de to områdene på det tidspunktet er usikkert, men gaverettstatuttets godkjenning i 1223/1224 har vært tolket slik. Det er dermed usikkert hvor langt tilbake Borgartinget

virkelig går som ett lagting og hvorvidt tinget bare var hyllingsting og domsting før 1200-tallet, og bare fungerte som et ting for Borgarsyssell etter midten av 1200-tallet (Seip 1934, 26; KLNII, 149). En beskrivelse av tingstedets lokalisering i forhold til kjente administrative grenser kan kanskje belyse forhold rundt Borgartingets opprettelse og jurisdiksjonsområde.

Flere diplomer utstedt på Borgartinget gir innsikt i lagtingets funksjoner. Det eldste bevarte diplommet som omtaler Borgartingslagmannen i Sarpsborg er fra 1367. På dette tidspunktet har lagmannen imidlertid sete i Tønsberg (se under), slik at diplomene ikke vitner om lagting for hele Borgartingslagen. Fra den tid utsteder lagmannen en rekke diplomer som lagmann over Borgartinget (tabell 5.1). Det er likevel mulig at noen lagrettemenn kan ha behandlet mindre formelle saker i lagtingstiden eller påfølgende dager i Borgartingslagen (DN VII, 561; IX, 508; II, 960; tabell 5.1). Et årlig lagting var det normale, knyttet til Petersmesseaften 28. juni og etterfølgende dager.¹⁶ Landsloven påbyr alle lendmenn, selsmenn og årmenn til konge og biskop å være til stede på lagtinget. Så lenge Borgartinget ble holdt i Sarpsborg, er det eksempler på at geistlige og verdslige ledere møttes der (Opstad 1976, 25). Ikke mange diplomer er belagt fra Borgartinget, men det ser ut til at lagmannen, til tross for at han hadde sete i Tønsberg fra senest 1266 og fram til 1502–1506 (Vågslid 1930, 74; se under), fastholdt å møte i Borg hvert år ved Persok. En gang mellom 1502–1506 ble Borgarsyssell et eget lagsogn, og etter en brann i Sarpsborg i 1567 ble lagtinget flyttet til Fredrikstad (Seip 1934, 27). Det finnes dermed ingen sikre belegg utenom opplysninger i sagaer og beskrivelsen i 1223/1224 for at Borgartinget kom sammen som et lagting for hele Borgartingslagen. Borgartinget lå på gården Borregård, gnr. 92. Alle gårder rundt tinget var gamle kongsgårder: Tune, Prestegården Valaskjold, Alvim, Sandesund, inklusiv Borregård som også var kongsgård til 1312 (DN III, 97) og deretter adelig setegård. Dette må ha vært viktig for lokaliseringen av tingstedet dersom det ble anlagt av Olav Haraldsson, slik sagaene hevder. Flere andre forhold kan også ha vært utslagsgivende for

¹⁶ I to diplomer er møtetiden i oversettelsen satt til begynnelsen av juni, men dette er trolig feil (DN V, 666/1438; V, 726/1444; tabell 5.1).

Tabell 5.1. Oversikt over alle kjente tingmøter som har vært holdt på Borgartinget

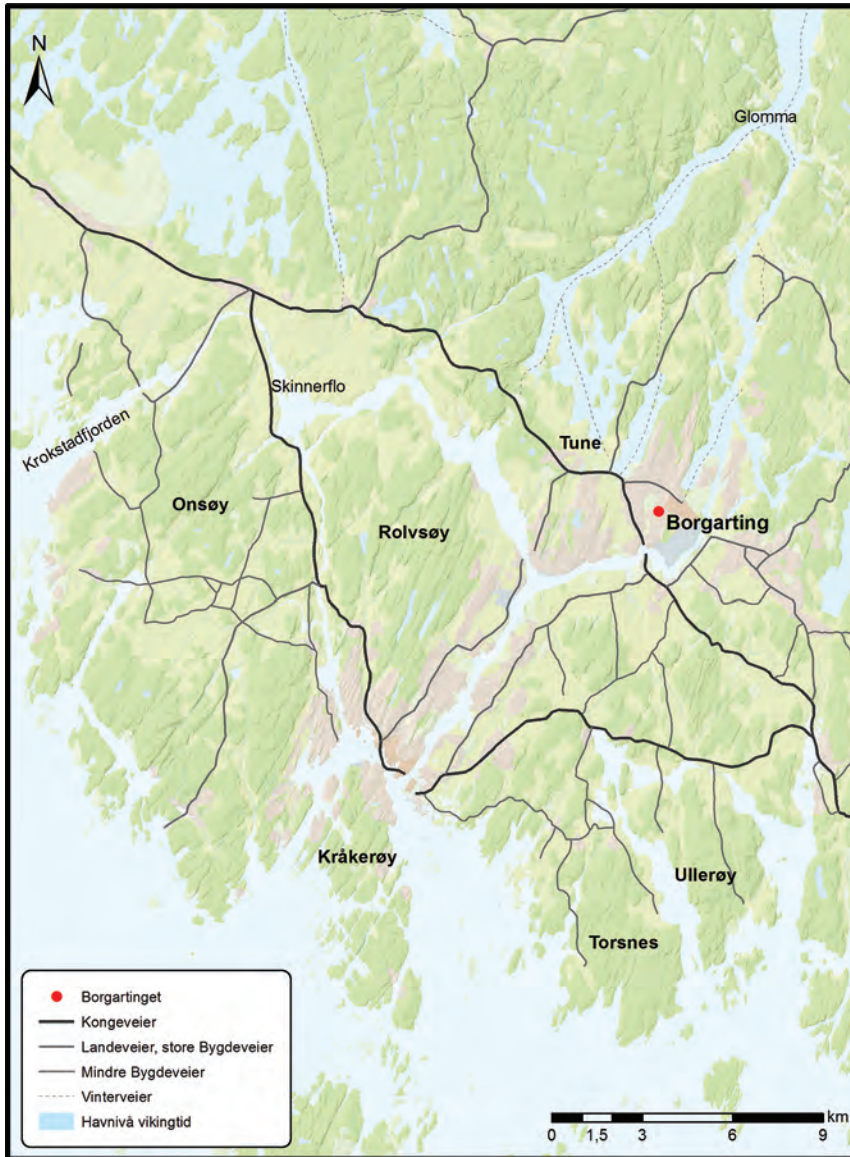
Lagtinget	År	Bevegelig helligdag	Dato	Rett stevne	Omhandler	Lagrette	Øvrighets- personer	Kilde
Borgartinget	1028			Nei, første gang nevnt som tingsted	Kongehylling		Knut den meklige	Kongesagaene, nevnes flere ganger etter 1028
Borgartinget	1047			Borgartinget nevnes	Kongehylling		Harald Hådråde	Fagrskinna kap. 180-181
Borgartinget	1164			Borgartinget nevnes, firefylkersting	Den danske kong Valdemar fordring på Viken for allmuen		Erling av Stødle	Magnus Erlingssons saga, kap. 24
Borgartinget	1196			Borgarting nevnes	Kongehylling		Inge Magnusson	Sverres saga, kap. 132
Borgartinget	1204			Borgarting nevnes	Kongehylling		Erling Steinvegg	Sagaen om baglere og birkebeiner, kap. 9
Borgartinget	1205			Borgarting nevnes	Kongehylling		Inge Bårdsson	Sagaen om baglere og birkebeiner, kap. 16
Borgartinget	1207			Borgarting nevnes	Kongehylling		Filippus Simonsson	Sagaen om baglere og birkebeiner, kap. 26
Borgartinget	1217			Borgarting nevnes	Kongehylling		Håkon Håkonsson	Håkon Håkonssons saga, kap. 28
Borgartinget	1224			Første gang nevnt som lagting	Godkj. kardinalens forskr. om gaver av jordegods		Kardinal N. Breakspear	NgL I, 447f.
Borgarting	1398	Petersvaka	01. jul	alm. lagt.	Dom	Ukj.	Lagmann	DN V, 379
Borgarting	1408	Petersdag	30. jun	alm. lagt	Dom	Ukj.	Lagmann	DN IX, 206
Borgarting	1431	Petersmesse	03. jul	alm. lagt.	Dom	Ukj.	Lagmann, væpner, korsbror	DN I, 734
Borgarting	1438	Petersvake	01. jun	Ja (rett lagt.)	Forlik/arv	12	Lagmann, kannik i Oslo og prest i Tune, Prest Råde, 2 velbårne menn	DN V, 666
Borgarting	1444	Petersdag	02. jun	Nei	Henviser sak	Ukj.	Lagmann	DN V, 726
Borgarting	1449	Petersvake	01. jul	alm. lagt.	Henviser sak	Ukj.	Lagmann	DN V, 760
Borgarting	1454	Petersvaka	01. jul	alm. lagt.	Henviser sak		Lagmann	DN III, 827
Borgarting	1471	Petersvake	04. jul	alm.(!)	Makeskifte/forlik		Ja. Ukj. antall. Lagmann	DN XVIII, 91
Borgarting	1511	Petersmesse	01. jul	alm. lagt.	Stadfestelser en 24.mannsdorn	6	Lagmann	DN I, 1030[1]
Borgarting	1516	Petersmesse	02. jul	lagtinget	Forlik	12	Lagmann	DN X, 311

å plassere et lagting i Borg. Både topografisk og kommunikasjonsmessig lå stedet gunstig til (figur 5.4), oppe på det tørre og slette Raet og med forholdsvis frodige flatbygder rundt. Stedet lå strategisk til i et kommunikasjonsmessig knutepunkt, hvor en både kunne kontrollere ferdsel over land langs Raet, langs Glomma og skipsleden langs fjorden. Nord i skipreiden deler Glomma seg i to løp, hvor Sarpsborg ligger ved det ene, mens det andre deler seg i to og danner ytterligere to «armer», Skinnerflo og Visterflo, på hver side av Rolvsøy og Kråkerøy. I praksis var det da tre løp til sjøen i jernalderen (figur 5.4).

Det er likevel mulig at løpet forbi Skinnerflo kan ha blitt stengt som følge av landheving alt ved slutten av vikingtiden (Stylegar og Norseng 2003, 416). Elvene danner naturlige topografiske grenser og fungerte også som gode ferdselsårer, selv om beliggenheten ved Sarpefossen også kan ha skapt vanskeligheter for ferdselen her. Avstanden til havnen var likevel dårligere enn for andre middelalderbyer i Norge (Opstad 1976, 150).

Navnet Borg tyder på at stedet må ha hatt en form for befestning. Det har vært antydning at Borg ble anlagt ut fra politisk-strategiske motiver, kanskje stridigheter med danene, ettersom byen ser ut til å ha stagnert alt på 1100-tallet (Opstad 1976, 147). Sagaenes omtale av stridigheter om overhøyhet på begynnelsen av 1000-tallet, har gitt argumenter til at Viken på det tidspunktet var et kjerneområde i maktpolitikken (Olav den helliges saga, kap. 54–61; Opstad 1976, 149). Deler av middelalderens bosetningsområde og befestning forsvant i et stort leirras i 1702, men rester av vollen viser at den gikk på tvers over neset ved Sarpefossen, slik det også står beskrevet i sagaen (kap. 73, 90–92, 115, 132–134; Stylegar og Norseng 2003, 48 n. 46). På grunn av raset kjenner en ikke den eksakte lokaliseringen av tinget. Sagaen gir likevel noen viktige holdepunkter. Tinget var knyttet til Mariakirkens kirkegård ved en kongehylling i 1207 (Sagaen om baglere og birkebeiner, kap. 26), som Olav Haraldsson angivelig også skal ha anlagt ved opprettelsen av byen i 1016.

Vollen er nevnt i Biskop Eysteins jordebok fra 1397 som «Borgher armen» (Borgararmr). Navnet gjenfinnes for den nordre del som «Børærmen», som særlig eldre folk i Sarpsborg kaller den (Buckholm 2003, 14). Det er antatt at «Olavsvollen» i Borg var av befestningstypen «motte and bailey», som var vanlig på 900- og 1000-tallet i Nord-Europa (Kaufman

Figur 5.4. Kart over området rundt Borg og Borgarting med vannveier og middelalderveiene fra Amtskartene. Kart: Marie Ødegaard.

og Kaufman 2004, 109–111). Også Oslo skal ha hatt et slikt borganlegg fra samme periode, muligens anlagt av Harald Hårdråde (Schia 1991, 112–113). I denne borgtypen var «motten» en jordhaug med et forsvarstårn av tre, omgitt av vollgraver og palisader. «Bailey» beskriver bolig-, forråds- og

andre uthus som lå beskyttet av en ytre vollgrav (DeVries 2003, 202–212; Creighton og Higham 2004, 35–37). Ofte benyttet slike vollanlegg naturlige formasjoner som del av befestningen. Slik kan det også ha vært med Sarpefossen på østsiden. Snorre beskriver borgen og en vollgrav, og den var fortsatt synlig i terrenget fram til omkring 1900 da den ble fylt igjen (Buckholm 2003, 18–22). Selve vollen har trolig vært ca. 650 m lang, og med Sarpefossen og neset der blir arealet drøye 163 dekar (Opstad 1976, 137). Ved en gravning i 1927 ble det påvist en trekonstruksjon som kan være rester av en vollport. Antakelig har vollen hatt to innganger, en i sør og en i vest, som begge har ledet inn mot kongsgården, der den søndre passerte Mariakirken (Buckholm 2003, 18–22).

Flere undersøkelser av vollen ble gjort på 1900-tallet (Opstad 1976, 125–139). I 2002 ble det videre foretatt geofysiske undersøkelser av rester av den, og som bekrefter at det var en menneskeskapt voll med store innslag av stein (Buckholm 2003, 11–12; Stylegar og Norseng 2003, 440–443). Etttersom denne typen befestninger gikk av bruk forut for 1200-tallet (Kaufman og Kaufman 2004, 111), gir det en grov fremre datering for byggingen av vollen. Flere indikasjoner peker mot at vollen er fra 1000-tallet. Den beskrives ikke som av militær betydning i kilder som omtaler forhold etter 1130-årene. I 1852 ble det funnet flere mynter i vollen, datert mellom 936 og 1066, kanskje helst før 1050 (Opstad 1976, 139–140; Skaare 1995, 33), og som er anslått å være nedgravd rundt 1047 og 1050 (Holst 1954, 110ff.). Samlet peker dette i retning av at vollen kan være anlagt før midten av 1000-tallet. Dermed kan den være fra Olav Haraldssons tid, slik sagaene angir (Opstad 1976, 139f.; Stylegar og Norseng 2003, 436f.). En kan likevel ikke utelukke at både vollen og bebyggelsen kan være både yngre og eldre. Flere forskere har ut fra stedsnavn og geografisk beliggenhet argumentert for at det var en tidlig handelsplass her. Plasseringen ved Glommas utløp og landeveisfarten over Raet kan ha skapt behov for en omlastingsplass alt før bydannelsen (Koht 1921, 23f.; Steinnes 1949–51, 392; Opstad 1976, 144–150). Dette er likevel usikkert og er ikke arkeologisk belagt.

Spørsmålet er om det er indikasjoner på at lagdømmet og lagtinget ble etablert i samme tidsperiode. Som vist, antyder kildene at lagsognene i Viken eksisterte rundt midten av 1100-tallet, og i fra samme periode som

Snorre omtaler det såkalte firefylkerstinget i 1164 og som har vært tatt til inntekt for at Borgartinget var et fellesting (Magnus Erlingssons saga, kap. 24; Hertzberg 1874, 143). I så fall kan det tyde på at lagsognene ble slått sammen til ett lovområde, men likevel beholdt sine lagmenn. I Olav den Helliges saga står det om Svealand at «*i hver av landsdelene er det eget lagting, og de har egne lover i mange stykker, og over hver av lovene er det en lagmann, og det er han som har mest å si over bøndene ...*» Videre: «*Men i alle slike saker som lovene ikke er innbyrdes like i, skal Uppsala-loven gjelde, og alle andre lagmenn skal stå under den lagmannen som er i Tiundaland*» (Olav den helliges saga, kap. 77). Det ser dermed ut til at Svealand var delt i mindre rettskretser med egne lagmenn, men hvor én lagmann hadde høyere rang. At enkelte lagmenn har hatt høyere rang, finnes det også belegg for i Norge, hvor Frostatingslagmannen skal ha vært den fornemste lagmannen (Håkon Håkonssons saga, kap. 91).

I Nicholas Breakspears gaverettstatutt som ble lovtatt på Borgartinget, står det at lovtaket skulle gjelde for vikværinger og opplendinger (NgL I, 447, 448). Knut Dørum tolker dette slik at Borgartinget tjente som fellesting for både Viken og Opplandene, men som før nevnt er det lite trolig. Av vesentlig betydning er også gaverettstatuttets kristenrettslige bakgrunn. Da statuttet ble skrevet i 1152/53 var det bare ett bispedømme på Østlandet og som så senere ble delt. At Borg ble benyttet i dette tilfellet, kan skyldes at det var kjent i samtiden som det gamle lagtingstedet og kanskje med høyest status. Det kan ha gitt tyngde bak avgjørelsen, men likevel en enkelthendelse som det kanskje ikke skal legges for mye vekt på. Annet kildemateriale tyder på at årsaken til at Borg og Borgartinget ble anlagt på begynnelsen av 1000-tallet, er at Ranrike ble innlemmet i lovområdet på denne tiden, og Borg var viktig for å opprettholde herredømmet over Ranrike. Borgartingets sentrale beliggenhet på grensen mellom de eldre kjernelandskapene innerst i fjorden, og Ranrike var derfor trolig avgjørende for lokaliseringen.

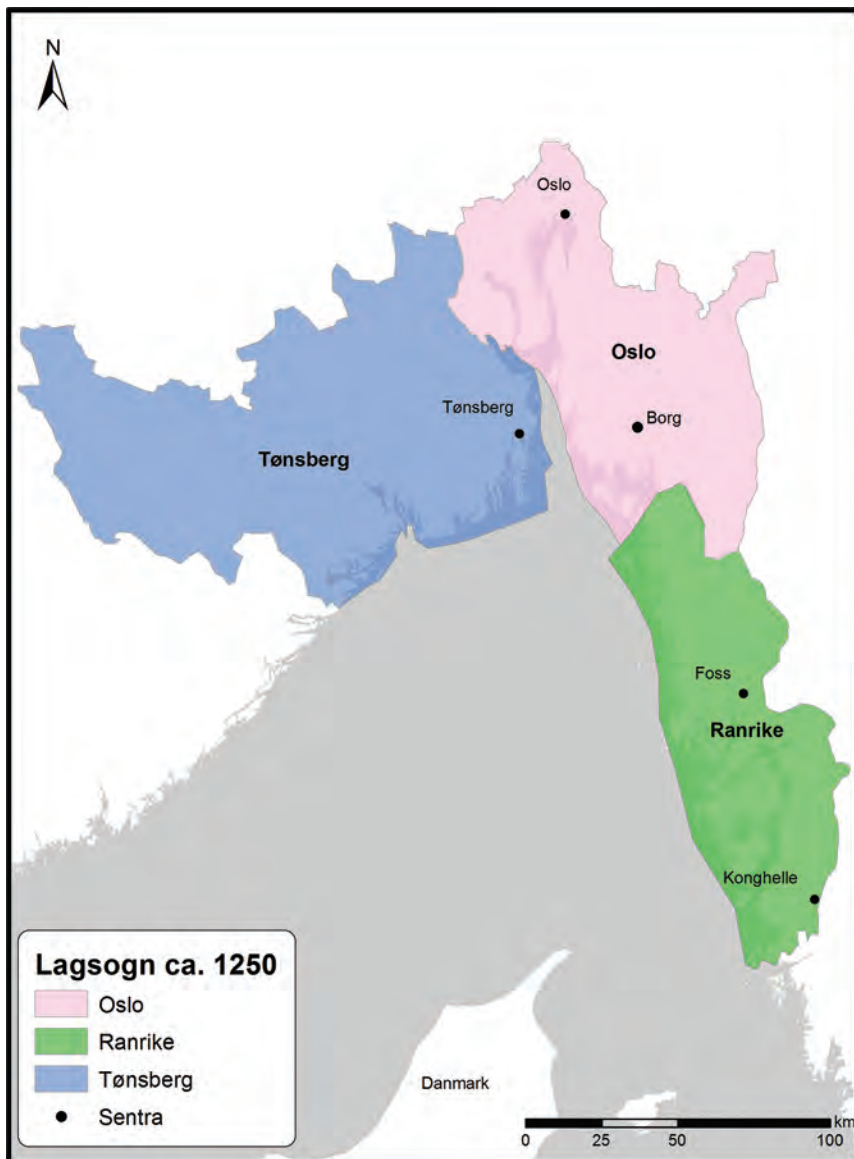
Samlet anser jeg det derfor som sannsynlig at Borgartings- og Eidsivatingslagen aldri har utgjort ett lagdømme. Anleggelsen av Borg bør, slik jeg ser det, ses i sammenheng med Olav Haraldssons forsøk på å legge Ranrike under seg og medstridigheter med danene og tidvis sveakongene, slik sagaen også beskriver (Olav den helliges saga, kap. 54–61).

Borgartinget som et fellesting anses derfor som et forsøk på kongelig regulering av lovområdene i Øst-Norge. Jeg holder det som sannsynlig at de to lagsognene i 1223 var eldre rettsdistrikter med hvert sitt lagting, og som Seip antar jeg at de er langt eldre enn dette. *Historia Norwegie* side-stiller det eldre landskapsnavnet *Sinus Orientalis*, i sagaene Viken, med Gula- og Frostatingslagen som rettsområder. Borgarting- og Eidsivating er nye navn som kongemakten forsøkte å innføre ved Landsloven (Seip 1934, 13, 16). Bare hundre år senere skjedde det imidlertid endringer i lagsognene på Østlandet, som jeg nå skal se nærmere på.

5.3 Videreutvikling av lagsogn og lagting

Allerede i 1266 nevnes to lagmenn i det tidligere Oslo lagsogn, Åmund lagmann i Tønsberg og Sigurd Pertil lagmann i Oslo, og som deltok i flere saker i 1260–1270-årene og trolig fram til 1298 (Ak. 1029, 1030, 1600/1622; NgL II, 491; Munch 1873, 221–222; Vågslid 1930, 13 m/ref; Indrebø 1934–36, 494). Skjedde det da en ny oppdeling av lovområdet? Lagmennene her har blitt tolket som bylagmenn, men som tidlig fikk de omkringliggende bygdene som jurisdiksjonsdistrikter (Seip 1934, 16; Indrebø 1934–36, 495). Det nevnes heller ikke andre lagmenn i disse lagsognene. Ifølge Bjarkøyretten kan det se ut til at lagmannen i Nidaros var den samme som landdistriktene (Bj. 2 og 9; Bøe, KLN M X, 181). Byloven av 1276 spesifiserer imidlertid at de større byene Nidaros, Bergen, Tønsberg og Oslo skulle ha egne lagmenn. Fra 1311 er to lagmenn nevnt i Nidaros (DN I, 127; Indrebø 1934–36, 497), men det ser ikke ut til å ha vært reell praksis på Østlandet (Seip 1934, 36ff.).¹⁷ Det er mulig at to lagmenn i 1260-åra kan indikere at Oslo lagsogn nå var delt to. Grensene kan da ha vært trukket slik at Vingulmark med Marker hørte til Oslo lagsogn, mens Vestfold og Grenland tilsvarte Tønsberg lagsogn (figur 5.5; Seip 1934, 9, 14f.; Indrebø 1934–36, 498).

17 Bylagtinget skulle avholdes i begynnelsen av januar (BY I, 1). Ved en gjennomgang av senmiddelalderens lagmannsdiplomer finner Seip bare tre slike fra Oslo, to fra Tønsberg og ingen fra Skien og Borg (DN V, 133/B40; I 303/B47; III, 1040/1508; IV, 618/B93; II, 606/1409; Seip 1934, 37). Sakene omhandler fast eiendom, slike som alminnelig er fra bygdene. Det ser derfor ut til at det ikke opprettholdes en distinksjon i praksis mellom by- og landsting. Lagsogdenes hovedting blir likevel holdt i byene en gang i året. I byene er det bymøtet der alle husfaste menn kan møte, som benyttes, og som er høyeste domstol (Seip 1934, 37).

Figur 5.5. Kart over lagsognene i Viken-området ca. 1250. Kart: Marie Ødegaard.

En gang forut for 1297, antakelig senest 1294 da Skien lagsogn nevnes (se under), skjedde det enda en oppdeling i lagsognene på Østlandet og som fikk større regionale virkninger og også gikk på tvers av eldre rettsområder. To retterbøter, fra henholdsvis 1297 og 1298 for Ringerike og Hadeland, påbyr at den steinen bøndene skal justere sine vekter etter skal

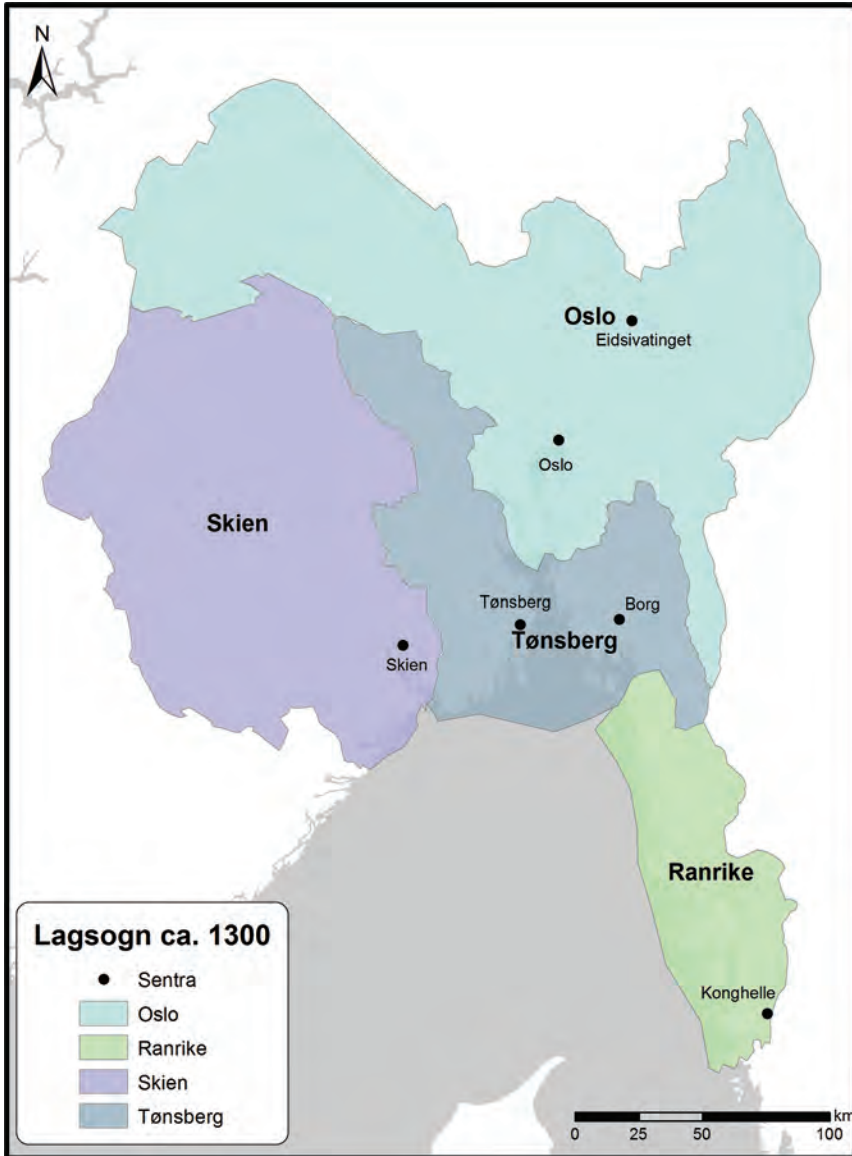
oppbevares i Oslo (NgL III, 28 nr. 5 og 6). Det forutsetter Oslo som lagsogntingsted (Taranger 1930–33, 183; Seip 1934, 15).¹⁸ Etter 1298 fins det heller ikke referanser til lagmannen i Søndre Opplandene. De nye grensene krysser fra nå av eldre skiller mellom Eidsivatings- og Borgartingslagen (Seip 1934, 8). Det er derfor viktig å se nærmere på rettsområdene i Eidsivatingslagen for å kunne forstå endringene som skjedde.

Ifølge *Historia Norwegie*, forfattet på latin, var *zona montana*, fjellsonen, delt inn i fire områder (*patriae*) Hedmark, Gudbrandsdalen, Telemark med Numedal, Romerike og Ringerike med Hadeland og Toten, og 12 mindre provinser (Ekrem og Mortensen 2003). Håkon Håkonssons saga (kap. 95 og 96) nevner to lagmenn herfra på riksmøtet i 1223. En lagmann fra Hedmark, dvs. de to nordligste *patriae*, Hedmark og Gudbrandsdalen med tiliggende områder, de senere nordlige Opplandene, og en annen fra de resterende områdene, senere kalt søndre Opplandene. Det indikerer to lagsogn på det tidspunktet (Seip 1934, 12ff.; Indrebø 1934–36, 494ff.). Hver lagmann må ha hatt myndighet over to av de tidligere *patriae*. Det som skjer i slutten av århundret, er at det søndre lagsognet på Opplandene deles opp og legges til lagsognene i Viken. Endringene har trolig også sammenheng med opprettelsen av Skien lagsogn, nevnt første gang i 1294 (DN II, 34).

Borgartingslagen ble dermed delt i fire lagsogn med senter i Oslo, Skien, Tønsberg og Båholm (Ranrike) (figur 5.6). Grensene for Ranrike, nå kalt Viken, ble ikke endret. Det er særlig i skillet mellom Oslo og Hamar lagsogn det skjedde størst endringer, og også der grensene er mest uklare. Oslo lagsogn ble utvidet mot nord, hvor deler av det søndre lagsognet på Opplandene ble lagt til, men «mistet» Borgarsyssellaget til Tønsberg lagsogn.¹⁹ Kildene er motstridende når det gjelder Solørs tilknytning (Seip 1934, 9; Indrebø 1934–36, 512). Det ser imidlertid ut til at Solør først lå til

18 Vekter og standarder skulle oppbevares i fylkeskirker (NgL III, 27; RN II, 882/1297), som for Oslos del tilsvarer Aker kirke (B 8) (jf. også Iversen og Brendalsmo 2020).

19 Oslo lagsogn besto da av Romerike, Ringerike og Hadeland, og Odalen i Hedmark av det tidligere søndre Opplandene. I tillegg til hele nåværende Akershus, Hobøl (Mossedal) i dagens Østfold (se under), Hurum, Røyken, Lier og Ringerike. Det skjedde imidlertid en del endringer i skillet mot Oppland etter 1300. Hallingdal og Valdres lå til Gulatingslagen i begynnelsen av 1300-tallet, også ifølge *Historia Norwegie*, men kan ha blitt lagt til Oslolagmannen mellom 1334–1368 (DN IV, 465/B65; III 436/1381; IV, 574/1389, XIII, 29/1368; XVI, 82/1424; Steinnes 1933a, 134; Indrebø 1934–36, 507).

Figur 5.6. Kart over lagsognene i Viken-området rundt 1300. Da var Skien lagsogn opprettet, og områdene i Nord-Telemark var lagt dit, Numedal og Borgarsyssel ble lagt under Tønsberg lagmannen, mens Oslo ble utvidet mot nord slik at Romerike, Ringerike og Solør ble inkludert. Kart: Marie Ødegaard.

Opplandene (RN III, 786/1312), slik det var fra gammelt (jf. Iversen 2017), men senere, og senest 1474, lå det under Oslo lagsogn (DN II, 893 og 897/1474). At Solør lå til Opplandene først stemmer med prostigrensene

identifisert tidlig på 1200-tallet, noe jeg kommer tilbake til. Marker lå trolig fortsatt til Oslolagmannen (Indrebø 1934–36, 495, 499). Det er også i tråd med at området tidligere lå under Oslo i verdslige, rettslige og administrative saker, selv om avstanden til Borgartinget var kortere.

Av det tidligere søndre Opplandene ble Telemark og Numedal nå lagt til Skien lagsogn med Grenland, Bamble og Gjerpen (DN VI, 131/1328). Da ble det antakelig også opprettet tre lensmannsdistrikter i Skattlandet. Årsaken kan være at det der ikke fantes inndelinger i form av skipreider og som den videre administrasjonen kunne bygge på.

Tønsberg lagsogn omfattet dermed Borgarsyssel og Vestfold, med Sandsvær, Modum, Sigdal og Krødsherad (Munch 1849, 8, 160, 169; Seip 1934, 8–9). Det er imidlertid usikkert hvorvidt Eiker og Sande skipreider hørte til Tønsberg eller Oslo lagsogn. Steinnes har pekt på at betalingsmåten for vårleidangsskatten i Sande, Lier og Eiker alle steder ble ytt i mel, som i Oslosyssel, og dermed at områdene må ha tilhørt dit (Steinnes 1933a, 57, 64–65, 73). Skattetypen var trolig fastsatt i kraft av en eldre administrativ grense og kan vise tilbake på eldre forhold. Området lå som nevnt også til Vingulmark fylke. Kildene tyder imidlertid på at Eiker og Sande hørte til Oslo lagsogn nå, og skiftet dermed rettslig tilhørighet (Munch 1849, 160ff.; Seip 1934, 8). Det ser altså ut til at endringer har skjedd i selve grensene, mens skattetyperne lå mer fast (Seip 1934, 8 n. 2).

Flere kilder belyser hvordan endringer kunne skje som følge av lovendringer eller lovtilllegg i form av retterbøter, men hvor gammel praksis og sedvane likevel vant gjennomslag. En av de fire håndskriftene av den nevnte retterboten fra 1297/1298 for Ringerike og Hadeland inneholder et avsnitt hvor det står at Eidsivatinget på Eidsvoll har vært forsøkt lagt ned (NgL III, 28 nr. 5 og 6; Taranger 1930–33, 184; Seip 1934, 15). Trolig ble det gjort forsøk på å innføre Hamar og Oslo som nye lagsogntingsteder for sine omkringliggende områder. Endringen ble tilsynelatende ikke gjennomført som følge av motstand fra bøndene, trolig på grunn av den lengre reiseveien (Seip 1934, 15), og kanskje også tradisjoner knyttet til det eldre lagtinget. Dette kan være et eksempel på at bøndene kollektivt kunne få gjennomslag i sine syn og hvordan endringer også kunne initieres nedenfra.

Denne motstanden førte til at lagmennene fra både Hamar og Oslo holdt ting med bøndene på Eidsivatinget ved Eidsvoll én gang om

sommeren imellom onnetidene gjennom hele middelalderen (Taranger 1930–33, 185 m/ref.). I praksis ble dermed den gamle grensen mellom de to lagdømmene opprettholdt, slik at de områdene som tidligere hadde hørt til søndre Opplandene fikk sakene sine behandlet på lagtinget på Eidsvoll av Hamar-lagmannen.²⁰ Det var altså ikke en kollegial domstol og forholdene er enestående (Seip 1934, 25). De områdene av Oslo lagsogn som i eldre tid hadde ligget i Oslosyssel, ble behandlet av lagmannen i Oslo. Tønsberg lagsogn var også i praksis delt i to rettskretser med lokale domstoler (Seip 1934, 26). Bøndene i Vestfold (med Tverrdalene og Modum) søkte derimot lagmannen i Tønsberg. Lagmannen dro også hvert år ved Petersmesse til Borg og holdt ting med bøndene fra Borgarsyssel (fram til ca. 1500) (Seip 1934, 26 n. 3 og 4). Bøndene fra Borgarsyssel har også dratt til lagmannen i Tønsberg utover lagtingsdagen på Borgartinget.

Når Dørum argumenterer for at det var en felles lov for Borgarting og Eidsivating på 1200-tallet, og at Magnus Lagabøte i en retterbot av 1277 om tiende henvender seg til «ollum Borghar þings monnum» og takker «ydr Vikuærium oc Uplendinghum» for velviljen (NgL II, 483–484; Dørum 2004, 417), er det ikke så rart. På dette tidspunktet var de eldre lovområdene oppløst, og det var reelt ikke lenger noe skille mellom de to lovområdene – det søndre lagsogn av Opplandene var nå smeltet sammen med de ulike delene av Borgartingslagen. Landsloven gjaldt i alle områdene, og eneste forskjellen mellom de regionale utgavene gjaldt bestemmelsene om reisevei og reisegodtgjørelse. Taranger peker likevel på at det ser ut til at Skien, Viken og Tønsbergs lagsogn brukte Borgartingslovutgaven av Landsloven, mens Oslo lagsogn, sammen med områdene nordenfor, tilsvarende brukte Eidsivatingens rettsregler (Taranger 1930–33, 185ff. m/ref.). Årsaken er antakelig ulike oppnevnings- og utbetalingsmåter til nemndemennene på lagsogntingene.

Hvorfor skjedde så disse endringene i lagsognenes grenser nå, og som også visket ut det eldre skillet mellom lagdømmene på Østlandet? Som

20 Ringerike, Hadeland og Romerike med Odalen, og muligens Solør. Skillet understrekes ytterligere av at bare lagrettemenn i de øvrige bygder av Oslo lagsogn, dvs. det opprinnelige Oslosyssel, ble edfestet i Oslo på 1500-tallet (Taranger 1930–33, 193 m/ref.; Seip 1934, 25). Solør ble som nevnt behandlet av lagmannen på Opplandene i 1312, men senere på 1400-tallet av Oslo lagmannen (jf. tekst over).

nevnt skjedde etableringen av Borgartingslagen relativt sent, trolig på begynnelsen av 1000-tallet. Lagsognene fra slutten av 1200-tallet reflekterer byenes økende betydning i rettspleien. Sentrum i lagsognene og lagsognnavnene utgjør de mest sentrale byene og bysentra på Østlandet. Etter at byene vokste fram som seter for lagsognets faste lagmannsrett, fikk byene en mer sentral rolle for rettspleien (Seip 1934, 16). Lagsognene på Østlandet fikk nå også inkludert mer marginale innlandsområder, som tilførte viktige ressurser og handelsvarer til byene (Iversen 2017). Som figur 5.6 viser, vitner lagsognene om en geografisk dreining i retning øst-vest, mens de tidligere hadde hatt en nord-sørlig retning. Kampene mellom Håkon Håkonsson og Sigurd Erlingsson Ribbung ha også hatt betydning for prosessen, etter at Sigurd klarte å etablere et kortvarig overherredømme i Viken i 1220-årene og særlig på Opplandene. Det var særlig hans område, søndre lagsogn på Opplandene, som da ble brutt opp (Håkon Håkonssons saga, kap. 57–84, 106–156). Endringene på slutten av 1200-tallet hang nok også sammen med andre viktige endringer i forvaltning og lovgivningsmyndighet. Håkon V Magnusson (1299–1319) søkte å styrke kronens myndighet, bl.a. gjennom å utbygge lagtingsordningen. Kongens ombudsmenn, lagmenn, sysselmenn og andre håndgangne menn fikk fra nå økt domsmyndighet i distriktene (Helle 1974, 265). Hamar, Oslo og Tønsberg ble imidlertid først lagting på 1500-tallet (Seip 1934, 33–34). Der var lagmennene egentlige bylagmenn som tidlig fikk overtatt rettspleien i bygdene (Seip 1934, 16; Indrebø 1934–36, 499). Egne bylagting var derfor overflødige og fikk ingen naturlig plass ved siden av bymøter som en vet ble avholdt i senmiddelalderen (Seip 1934, 37f.; jf. også note 16).

5.3.1 Lagmannens stevner

Fra midten av 1200-tallet fikk lagmannen sannsynligvis funksjoner for både by- og landdistriktene. I første del av 1400-tallet skjedde det endringer i sammensetningen av lagmannsstevnene, der lagmannen ofte dømte med en lagrette på seks eller tolv menn, og hvor rådmenn gikk inn som faste meddommere i domstolen i byene (Tobiassen, KLN M X, 160f.). Det var imidlertid forskjell mellom lagmannens faste stevner i bygdene

og åstedssaker han deltok i. Bare i Skien lagsogn skal lagmannen ha hatt faste lagmannsstevner med bøndene i distriktene, i tillegg til en mer omfattende reisevirksomhet enn i øvrige lagsogn (Seip 1934, 16–17, 32f.; Dørum 2004, 383). Det har vært hevdet at lagmannsstevneinstitusjonen skal ha brutt sammen etter svartedauden, i hvert fall i Gulatingslagen (Sunde 2011, 68). Jeg vil derfor se nærmere på lagmannsbrevene undersøkelsesområdet for å vurdere deres funksjoner.

Det foreligger i alt 47 slike diplomer fra Borgartingslagen.²¹ Av disse er 23 lagmannsbrev fra Skien-lagmannen, utstedt mellom 1331 og 1564 (tabell 5.2; Vågslid 1930, 58ff.), men nevner bare tre kjente steder hvor lagmannen holdt fast stevne med bøndene: Svene i Numedal i 1328 (DN VI, 131), Bø i Lindheim i 1331 (DN I, 212) og Tinne i Heddal i 1337 (DN IV, 228, jf. II, 226). Tinne var kongseiendom på 1500-tallet og trolig også tidligere (Bjørkvik 1968, 65). Det er likevel usikkert om det har vært viktig for lokaliseringen. Lagmannen dømte i de nevnte sakene, slik det fremgår av tabell 5.2. Disse tingstedene omfatter *sannsynlige* tingsteder ut fra mine kriterier (jf. kap. 4.2.1), siden de ikke direkte omtales som «rett tingsted». Lagmannen i Skien har også holdt stevne i Seljord i 1562. Dette har jeg klassifisert som et *sikkert* tingsted, til tross for det noe sene belegget (tabell 5.2). Det er likevel usikkert om det også var et fast lagmannssted (DN XI, 708). Lagmannen overvar en dom her i 1458 (DN III, 841), noe som er blitt tatt til inntekt for at lagmannsstevnet ikke lenger hadde funksjon som domstol (Vågslid 1930, 60; Seip 1934, 18).

På gården Gjerpen har lagmannen utstedt diplomer ved minst fire anledninger. Gården skal ha vært en lagmannsgård nær byen (Bjørkvik 1968, 64). Det kan forklare hvorfor flere diplom er utstedt nettopp der (DN I, 405/1370; V, 305/1378; XXI, 402/1441; I, 873/1465). Det er mulig at lagmannen ble kalt til visse steder fordi de var tingsteder, slik som Mæla i Gjerpen. Der har fogden møtt flere ganger, blant annet for å avklare drapsbøter til kronen. Dette kan tyde på at der har vært fast tingsted (se kap. 9.1.2).

21 I tillegg finnes det et par falske diplom som jeg ikke har tatt med (se Vågslid 1930, f.eks. s. 66). Jeg har søkt på lagmann i DN og sammenlignet med Vågslid. Han har imidlertid bare behandlet diplom fram til reformasjonen. Det kan være diplom fra etterfølgende periode jeg ikke har fått med. Listen er derfor ikke nødvendigvis fullstendig.

Tabell 5.2. Liste over alle steder lagmannen har utstedt diplomer og holdt stevne i de fire lagsognene på Sør-Østlandet. Nummeret henviser til lokalisering i figur 5.7

Nummer	Sted	År	Dato	Referanse	Sak	Kategori tingsted
<i>Skien lagmann:</i>						
1	Seljord	1562	20. mars	DN XI, 708	Forespørsel om lovens innhold	Sikkert
2	Eiken, tidl. Lunde herad	1462	18. nov	DN VII, 461	Forlik etter skade/slagsmål	
3	Bø, Lindheim skpr.	1331	28. mars	DN I, 212	Dom	Sannsynlig
4	Huristveit, Heddal	1458	12. jan.	DN III, 841	Overværer dom	
5	Tinnes, Heddal, gnr. 39/40	1564	9. okt.	DN XI, 716	Dom	
6	Tinne, Heddal	1337	31. jan.	DN IV, 228; jf. II, 226	Forlik etter drap/slagsmål	Sannsynlig
7	Kleaver, Sauder, Lindheim skpr.	1368	20. feb.	DN I, 398	Overenskomst – pant/mødgift	
8	Sauder i Heddal	1456	2. feb.	DN I, 834	Salg	
9	Flathus, Seljord	1445	22. feb.	DN X, 183	Salg av jord	
10	Sandnes i Hollen i Ullefoss	1481	22. sept.	DN VII, 490	Forlik	
11	Fen, Hollen, Ulefoss skpr.	1486	2. apr	DN I, 948		
12	Holtan i Solum i Ullefoss	1338	19. sept.	DN V, 120	Skifte, lagmannen er part	
13	Svene, Numedal	1328	12. nov	DN VI, 131	Dom	Sannsynlig
14	Bø i Gjerpen	1433	19. des.	DN V, 637	Forlik, bygging, saken gjelder gården	
15	Falkum i Gjerpen	1500	12. mai	DN XI, 1016	Opplyser lovens innhold	
16	Mæla i Eidanger i Gjerpen	1426	11. juli	DN V, 577	Vidisse	Sikkert
17	Gjerpen	1370, 1378, 1441, 1456	13. jan., 7. apr., 3. des., 4. okt.	DN I, 405; DN V, 305; DN XXI, 402; DN I, 873	Skifte, Vitnemål om salg, Vidisse, Salg	
18	Haugen (nå forsv.), Eidanger, Gjerpen	1346	21. okt.	DN XIV, 7	Orskurd om arv	
19	Gimsø kloster	1395	19. des.	DN I, 550	Betaling av skyld	
20	Bratsberg		19. mars.	DN I, 1033	Salg	
21	Follau i Gjerpen	1480	13. mars	DN II, 911	Salg	
22	Rong i Bamble	1503	5. aug.	DN IX, 457	Salg/odel	
23	Leirungen, Berg sogn, Numedal skpr.	1449	17. aug.	DN II, 785	Forlik	

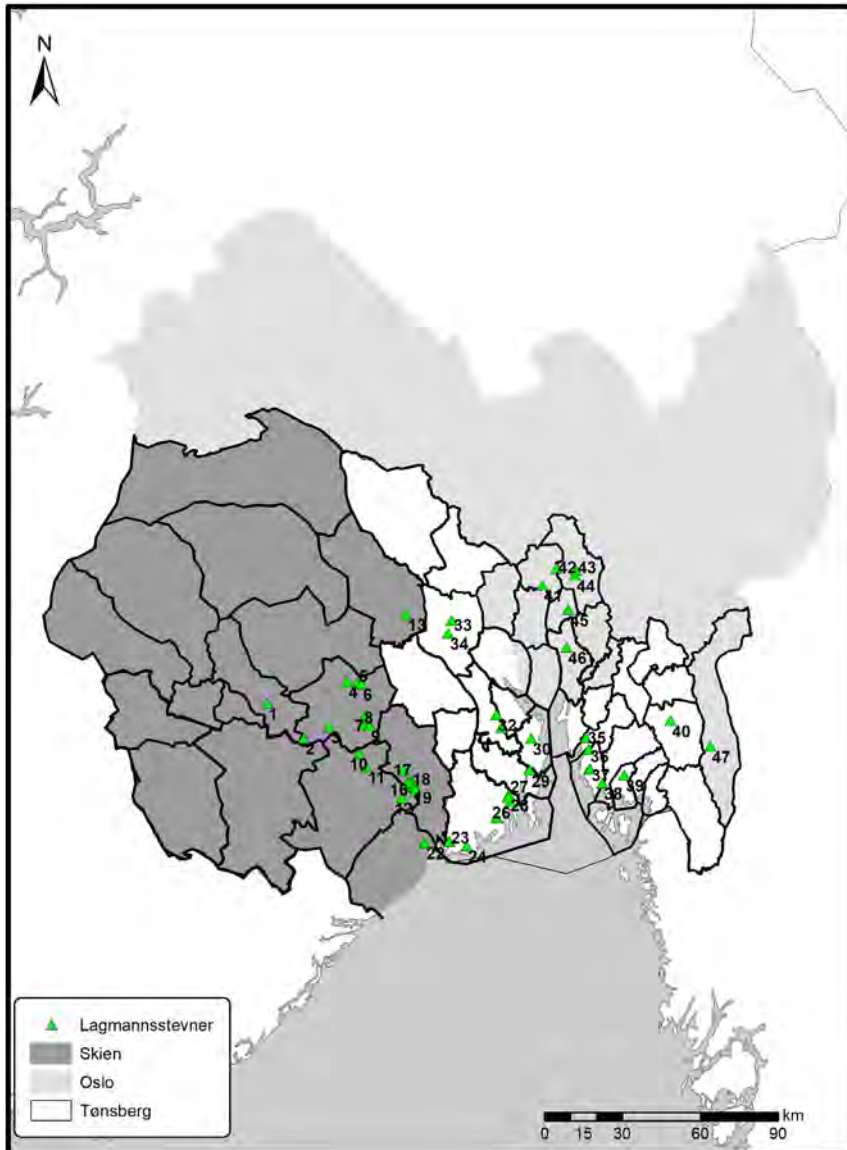
(Fortsatt)

Nummer	Sted	År	Dato	Referanse	Sak	Kategori tingsted
24	Manvik, Numedal skpr.	1335, 1408	23. jan., 6. des.	DN I, 232; X, 107	Salg	
Tønsberg lagmann:						
25	Hybestad, Tjølling	1471	26. aug.	DN II, 882	Delegang	
26	Mønnerud, Sandeherred	1391	10. jun.	DN III, 496	Delegang	
27	From nordre, Sandeherred	1398	21. apr.	DN I, 542	Skitte	
28	Råstad, Sandeherred	1322	8. jun.	DN II, 145	Salg	
29	Teie, Nøtterøy	1378	12. jun.	DN III, 419	Avtalebrudd	Sannsynlig bispegård
30	Adal østre, Borre	1446	24. feb.	DN X, 185	Forlik	
31	Skrilestad, Rammes	1480	11. (?) apr.	DN V, 908	Vitnesbyrd, odel	
32	Heian, Rammes	1379	1. feb.	DN III, 421	Skitte	
33	Foss, Eiker	1542	22. og 23. sept.	DN VIII, 753-756	Salg, makeskitte	
34	Hun, Eiker	1545	23. jul.	DN VIII, 783	Forlik	
35	Sogn, Råde	1403	20. okt.	DN III, 568, jf. III, 565	Arv, lagmannen er part	
36	Tom, Onsøy (Råde)	1399	25. aug.	DN II, 561	Forlik, delegang	
37	Elin, Ønsøy	1433	4. aug.	DN I, 743	Arveoppgjør	
38	Krosnes, Onsøy	1431	7. jul.	DN I, 735	Delegangsbrev	
39	Borge, Åbyggje	1540	16. juni	DN V, 1101	Delegang	
40	Rakkestad, Skaun	1347	5. jun.	DN II, 282	Delegang	Sikkert
Oslo lagmann:						
41	Åen Laksø/vannet Følanger (nå Engervannet), Bærum	1347	1. sept.	DN I, 307	Delegang	
42	Grini, Haslum, Bærum	1348	26. mai	DN IV, 334	Delegangsbrev	
43	Bjølsen	1351	7. apr.	DN IV, 353	Forlik, odel	
44	Aker	1498	6. feb.	DN I, 993	Lagting?	Sikkert
45	Kirkeby, Nesodden	1405	27. mars	DN IV, 747	Vitnesbyrd om krangel	
46	Ketilsrud, Frogn	1344	1. mars.	DN III, 206	Vitnesbyrd om salg	
47	Strøm, Aremark, Marker	1501	18. sept.	DN III, 1022	Salg/odel	

Lagmannen har videre vært på Tinnes i Heddal i 1564 (DN XI, 716), nabogården til den tidligere nevnte Tinne, i forbindelse med en åsteds-sak. Det er nok grunnen til at saken ikke ble avgjort på det faste tingstedet på Tinne. Det heter at lagmannen og fogden overværer, mens sognepresten i Heddal og ti lagrettemenn gransker og utfører delegangen før de dømmer. Til sist forlikes partene om erstatning. Lagmannen bes endelig besegle brevet sammen med resten av dómen. Dette tyder dermed på at lagmannen inngikk som den tolvte mann i dómen. Det kan se ut til at lagmannen godkjente dommen som de i fellesskap var ansvarlig for, noe som igjen tyder på at lagmannen fortsatt dømte i saker på det tidspunktet og at lagmannen fortsatt dro på stevner i bygdene så sent som i andre halvdel av 1500-tallet.

Seip nevner bare 5–6 lagmannsstevner i Skien lagsogn, men som det fremgår av tabell 5.2 og figur 5.7 var lagmannens reisevirksomhet mer omfattende. Gjennom hele middelalderen holdt han lagmannsstevner med bøndene rundt om i bygdene. Det kunne være i alt fra salg av eiendom, som i Flathus i Seljord i 1445 (DN X, 183) og i Fen i Hollen i Ulefoss skipreide i 1486 (DN I, 948), til forlik i en sak om skade og slagsmål i Eiken i Lunde herred (nå i Bø) (DN VII, 461/1462). Figur 5.7 viser at lagmannens virksomhet har vært større nær byen enn i distriktene i Nord-Telemark. Lagmannen i Skien behandlet også saker i andre lagsogn og på andre steder. Av særlig interesse er det at han i tre tilfeller, i 1335, 1408 og 1449, var i søndre Numedal skipreide i Vestfold, på gårdene Leirungen og Manvik. Hvorvidt dette skyldtes at grensene i eldre tid har vært annerledes mellom Grenland og Vestfold og at området har ligget til Grenland opprinnelig, er usikkert.²² Det var imidlertid ikke uvanlig at lagmannen dømte i saker også i andre distrikt (Indrebø 1934–36, 511–517). Området ligger geografisk nærmere Skien enn Tønsberg, og det kan også ha spilt inn at Manvik var sete for en stormannsslekt og at deres saker kan ha blitt prioritert.

22 Alexander Bugge har argumentert for at Brunlanes skulle ha hørt til det mytiske landskapet Vestmar, som også skal ha bestått av Bamle og Gjerpens skipreider (Bugge 1927–29, 19). Han mener Farriselven var et skarpt geografisk skille i Vestfold, og at skogsområder langs Farriselven gjorde at området ikke naturlig var knyttet sammen med resten av Vestfold. Dette er imidlertid usikkert.

Figur 5.7. Kartet angir alle steder der lagmennene har vært på stevne med bøndene i distriktene av Borgartingslagen. Nummereringen viser til nummeret i Tabell 5.2. Kart: Marie Ødegaard.

For Tønsberg og Oslo skal det ifølge Seip ikke være spor etter faste lagmannsstevner i bygdene (Seip 1934, 18). Ingen av de bevarte diplomene knyttet til lagmannen vitner heller om det. I Tønsberg lagsogn tyder likevel diplomene på at lagmannen har vært like aktiv på stevner som

lagmannen i Skien (Vågslid 1930, 65–75), og har holdt langt flere stevner enn de Seip nevner. Det er heller ikke stor forskjell i lagmannens aktivitet i Tønsberg- og Borgarsyssel. I Borgarsyssel har lagmannen vært i minst 5–6 tilfeller. Et brev fra Rakkestad i Skaun nevner en *herra Gudþormar logmadar* som skal ha vært med på en tidligere delegang/åstedssak på samme gård (DN II, 282/1347). Dette er trolig Gudtorm Kolbjørnsson som var lagmann i Tønsberg i første halvdel av 1300-tallet (Vågslid 1930, 65). Diplomet viser at saken har vært omtvistet. Jeg har kategorisert Rakkestad som *sikkert* tingsted (se kap. 7.1.2), men det er likevel usikkert om lagmannen har holdt fast stevne der. På gården Sogn i Råde var lagmannen part i saken, slik at Sogn heller ikke kan tas til inntekt for fast stevnevirksomhet. Diplomene fra Borgarsyssel kan indikere at lagmannen kan ha prioritert saker som gjaldt velstående menn, slik en kan se av diplomene fra gårdene Elin og Tom (DN I, 74; II, 561; tabell 5.2). Som nevnt, kan også det være tilfelle med Manvik. Kildematerialet er likevel for spinkelt til å trekke sikrere slutninger om dette. Det øvrige diplommaterialet fra Borgarsyssel belyser likevel hvordan saker ble stevnet til lagmannen, og det fremgår også av sakene at det refereres til tidligere behandling hvor lagmannens orskurd hadde blitt gitt (f.eks. DN XV, 65/1439).

I Oslo lagsogn (her ikke medregnet områdene tidligere under Eidsivatingslagen) har jeg registrert syv diplomer, mellom 1347 og 1501 (tabell 5.2). Diplomet fra Kirkeby på Nesodden er utstedt av Guttorm Thoresson, som det er knyttet en del falske diplom til (Vågslid 1930, 66). Vågslid, som har undersøkt falske diplomer, nevner imidlertid ikke dette diplom, og det er ikke oppført i DN som falskt. Det stemmer altså at lagmannen i Oslo mellom 1320–1350 ikke deltok på stevne med bøndene i bygdene, slik enkelte har hevdet (Dørum 2004, 383). I tillegg er det flere eksempler på at lagmannen i Oslo lagsogn, og også Hamar, holdt stevne på Eidsvoll (f.eks. DN II, 418/1371; V, 483/1412; VI, 586/1476; XXI, 935/1549), altså de delene som ble lagt til Oslo lagsogn på slutten av 1200-tallet (jf. kap. 5.3). I 1498 hadde bøndene fra Nes og Odal stevnet til lagting ved Akershus i Oslo (DN I, 993). Det viser at det ble holdt lagting i Oslo for hele Oslo lagsogn.

Etter 1501 er det ingen spor etter lagmannsbehandling av saker i bygdene i Tønsberg og Oslo lagsogn. Det kan være at bøndene oftere dro inn til byen, slik diplom,et fra Akershus kan tyde på. Når det gjelder

Tønsberg lagsogn, ble Borgarsyssel skilt ut som et eget lagsogn med lagmannssete i Sarpsborg en gang mellom 1502 og 1507 (Vågslid 1930, 74; Seip 1934, 9, 26). Det ble dermed kortere vei fra landdistriktene inn til lagmannen i Borg, noe som kan forklare at lagmannsstevner opphørte i bygdene rundt. Det kan imidlertid også skyldes sviktende representativitet i diplomaterialet.

Kildematerialet fra Borgartingslagen vitner dermed om at det ble holdt lagtingsstevner i alle lagsogn til langt opp på 1500-tallet. Det er muligens en forskjell mellom lagsognene mellom faste stevner og åstedsaker, noe som Seip også har pekt på. Faste stevner er bare sikkert belagt i Skien lagsogn, der flere av de faste stevnene Seip nevner faller sammen med tingsteder jeg har kategorisert som *sannsynlige* (jf. kap. 4.2.1). Om tingsteder i kategoriene *sikre* og *sannsynlige* kan indikere faste lagmannsstevnesteder også i de andre lagsognene, er imidlertid mer usikkert. Det har vært argumentert for at lagmannens stilling ble svekket i senmiddelalderen, og også at lagmannens gikk fra å være dommer til tillitsmann for lokalsamfunnet (Seip 1934, 118ff.; Sunde 2011, 68). I denne prosessen, og før midten av 1300-tallet, skal lagmannsstevnene ha mistet sin domsmyndighet (Seip 1934, 22). Dette stemmer imidlertid ikke med materialet i denne studien. Riktignok deltar ofte lagmannen som part i en dóm (Seip 1942, 21), men flere diplom belegger også at han fortsatt dømte og enkelte ganger også alene. Det gjelder blant annet to saker fra Tønsberg lagsogn der det refereres til dom og lagmannens orskurd (DN III, 421/1379; X, 185/1446), og på Grini i Bærum i 1348 og Kirkeby på Nesodden i 1405 nevnes lagmannsstevner der lagmannen dømmer (DN IV, 334, 747). Som tabell 5.2 viser, dro lagmannen rundt i distriktene til langt opp på 1500-tallet, og det langt hyppigere enn tidligere antatt. Lagmannen ser da ut til å ha hatt en sterk stilling i bygdene i hele senmiddelalderen. Årsaken til dette kan være at han sto i en mellomposisjon mellom øvrighet og lokalsamfunn med en lengre tradisjon i bygdene enn andre kongelige representanter (Imsen 1997, 20 n. 16).

Gjennomgangen av lagdømmets grenser, utvikling av lagsogn og lagsognting med lagmennes stevnevirkosomhet viser dermed at det skjedde flere endringer i de administrative grensene på makronivået i tidlig- og høymiddelalder. Det er også klart at de fleste rettskretsene bygger på eldre

administrative inndelinger, og de endringene som skjedde, skjedde som følge av kongelige og kirkelige reguleringer, særlig på 1200-tallet. Hvordan endringene påvirket nivåene og tingkretsene på lokalt nivå er derfor noe som også vil bli undersøkt nærmere, og sett i lys av hvordan kongelig og kirkelig organisering ledet til nye rettsdistrikter som medførte endringer i grenser og strid om jurisdiksjon.

5.4 Kongelige og kirkelige inndelinger på mellomnivå

For å forstå utviklingen av ting i Viken er det også viktig å få en oversikt over utviklingen av ting på mellomnivåene – syssel, len, fogderi, fehirdsle og, i kirkelig sammenheng, prosti og prestegjeld. Det har vært argumentert for at verdslige og geistlige administrative områder i stor grad faller sammen på mellomnivå, slik som sysler og prostier. Dette blir derfor diskutert mot rettslige funksjoner og nivåer, samt alder og utvikling. Mellomnivåene fikk likevel trolig relativt lite å si for organiseringen av lokaltingene, ettersom de nok fortsatt var knyttet til de mindre skipreidene og fjerdingene. Det hadde likevel betydning for hvilken type ombudsmenn som var representert på tingene, deres funksjoner og jurisdiksjon.

De eldre fylkesområdene var, som nevnt, gjerne underinndelt i to, og disse områdene tilsvarte sysler med sysselting som trolig ble holdt ved fylkeskirkene. Det gammelnske begrepet *sýsla* dekker større administrative områder, som kongen gav sine håndgangne menn i forlening. Ordet *sýsla*, som kommer av «gjerning», «arbeid» eller «forretning» (Fritzner III, 634–635), har vært i bruk i denne betydningen av ordet på Østlandet alt på 900- og 1000-tallet, både som navn på de ombud og den virksomheten som kongen tildelte noen av sine menn (Sveaas Andersen, KLN M XVII, 646; Norseng 2005a, 61–62). Syssel som administrativt distrikt er nevnt i Olavsteksten i Gulatingsloven (G 3, 30), men det er usikkert om betydningsinnholdet på det tidspunktet var utvidet til også å gjelde som områdenavn eller om det var innebygd fra starten. Fra andre halvdel av 1200-tallet kommer sysselmannen (*sýslumaðr*) til syne gjennom lover og dokument som leder i et lokalstyre med faste ombudsdistrikter.

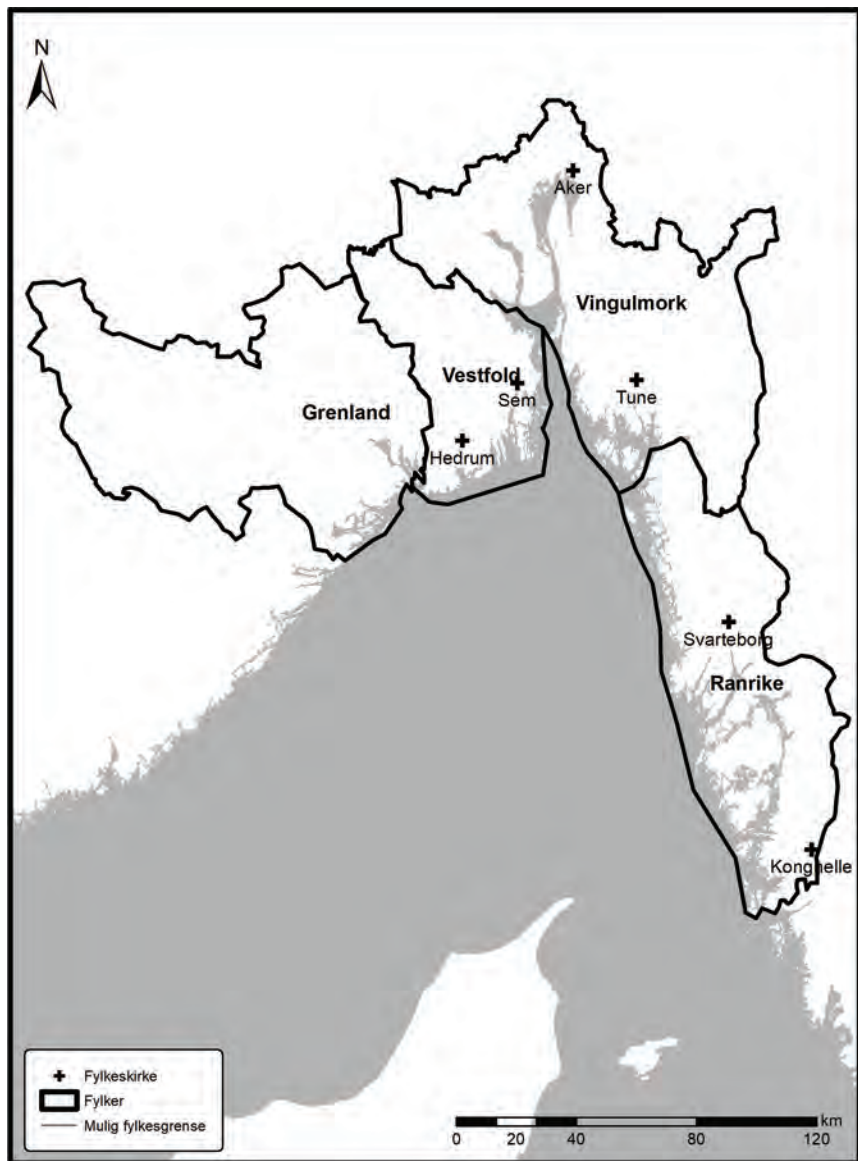
Sysselmannen skulle innkalle til årlig sysselmannsting (*sýsluman-
naþing*) etter tilbakekomst fra lagtinget og lyse vedtak og dommer derfra (L I, 7). I senmiddelalderen hadde de særlig tre oppgaver knyttet til retts-
håndheving, landevern og oppbørsel. Sysselmannen skulle organisere
den lokale rettspleien sammen med tinget, lagmann og lensmann, og han
hadde påtalemyndighet overfor kongen, ordens- og straffemyndighet. I
forbindelse med lagtinget hadde sysselmannen mange oppgaver, blant
annet å tillyse tinget, oppnevne menn til lagtinget og lede forhandlin-
ger (Helle 1974, 207–208; 2001, 152). Sysselmannen på 1300-tallet kunne
inngå forlik eller *sáttmál* med lovbrutere uten ytterligere tingbehandling
(Sveaas Andersen, KLN VII, 651ff.; jf. Seip 1934, 68ff.). Sunde mener
imidtertid at sysselmannen aldri kunne opptre som dommer, men at han
kunne foreslå bøtesatser og gi råd i saker (Sunde 2014, 151f.).²³

Sysselmannen kunne, som nevnt, inngå forlik med lovbrutere uten ytter-
ligere tingbehandling, noe som kunne være gunstig for bøndene (Sveaas
Andersen, KLN VII, 651ff.). Holmsen har pekt på at ved saker som var
botamål, dvs. rettslig avklarte, tilfalt en tredel av bøtene sysselmennene,
noe som stimulerte til å behandle flest mulig slike saker, herunder også
kristenrettssaker, noe som er dokumentert i hvert fall fram til begynnelsen
av 1400-tallet (Holmsen 1976, 173–174). Flere retterbøter og diplomer vit-
ner derfor om at sysselmenn kunne misbruke stillingen til egen vinning (se
kap. 8.2.3). De utførte også andre juridiske oppgaver, som å oppnevne vur-
deringsdómer på seks menn for å foreta straffeutmåling (Riisøy 2004, 68ff.).

På slutten av 1200-tallet var Borgartingslagen inndelt i seks sysler:
Elve-, Ranrike-, Borgar-, Oslo-, Tunsberg- og Skienssyssele (figur 5.8).
Navnene på syslene angir setet for sysselmannen²⁴ og dets administrative
sentrum (Sveaas Andersen, KLN VII, 646). Grensene for de før
nevnte halvfylkene faller stort sett sammen med sysselegrensene (figur 5.8).
Som følge av sysseleinndelingen gikk antakelig navnet Ranrike over til å

23 Det har vært diskutert hvilken ombudsmann det refereres til som «réttari» i manuskriptene til Landsloven. Vanligvis oversettes det med sysselmann (NgL V, 516, jf. s. 375; Taranger 1915, 58; Seip 1934, 68). Sunde påpeker at dette er lite trolig, og at sysselmannen neppe var dommer, men det er klart at han skulle hjelpe dómen og lese reglene for dem før saken kunne behandles (L IV, 18; jf. L I, 11; Sunde 2014, 149ff.). Fra 1280 kunne imidlertid sysselmannen også oppnevne dommere, om ikke lagmannen var i nærheten (NgL III, 8 art. 23; Sunde 2014, 150f. m/ref.).

24 For en oversikt over sysselemenn, se Sagosen 1973.

Figur 5.8. Kartet viser syslene i Borgarsyssel fram til ca. 1300-tallet. Her er fylkeskirkene markert, som viser at det er to i hvert av de eldre fylkene, med unntak av Skien som ikke har noen og Vestfold som har to. Kart: Marie Ødegaard.

betegne fylkets nordre del til Svinesund, Ranrikesyssel, mens den i sør ble kalt Elvesyssel (Storm 1877, 482). Vingulmark ble delt i to sysler, Oslo- og Borgarsyssel. Borgarsyssel tilsvarte omtrent dagens Østfold. Mossedal

(dagens Hobøl) og Marker hørte til Oslosyssel (se kap. 6.1.2). Til Oslosyssel lå dermed dagens Akershus, Eiker, Lier og Sande (Steinnes 1930–33a, 57, 73). Tønsbergssyssel omfattet Vestfold med Modum, Krødsherad og Sigdal. Skiensyssel inkluderte Grenland og også Vest-Telemark, som før nevnt. Det skjedde imidlertid endringer i sysselgrensene, antakelig som følge av endringer i lagsognrensene på 1300-tallet, slik at Eiker og Sande ble flyttet til Tønsbergssyssel (Seip 1934, 8–9). På 1300-tallet er det mulig at Tverrdalene og Modum utgjorde en egen syssel, og også Numedal og øvre Telemark kan ha vært en egen syssel. Ifølge sagaene hadde Oslo- og Borgarsyssel to eller flere sysselmenn fra 1200-tallet av, men om disse har hatt faste grenser og om det er basert på eldre forhold, er usikkert (Sverres saga, kap. 162; Ská 267; Sagosen 1973, 106ff.; Helle 2001, 152).

Fra midten av 1100-tallet skjerpet kirken kravene om uavhengighet fra den verdslige makten, både økonomisk og administrativt. Biskopens årmenn var ofte lekmenn, noe som var lite ønskelig sett fra kirkens side og ble forsøkt innskrenket ved å opprette erkediakoner og proster (Seip 1942, 80 n. 3). Erkediakonatet ble opprettet i 1152/53. Erkediakon var biskopens dommer (*official*) og nummer to i domkapitlet etter dekanen (Halvorsen, SNL 2009). Prosten var biskopens fremste tjenestemann i det kirkelige lokalstyret og skulle bl.a. oppebære inntekter og skatter av prostiet, inklusiv å drive inn bøter (NHL, 261). De eldste opplysningene om proster er fra tidlig 1200-tallet, der en prost (*sira profastr*) nevnes på en runeinnskrift funnet på Bryggen i Bergen i 1981 (RN I, 537; Iversen og Brendalsmo 2020). Det nevnes også en prost fra Tønsberg i 1218 (Ská 337, 377; Norseng 2005a, 65), og prost nevnes i en udatert skipan av Håkon Håkonsson (NgL I, 459; Riisøy 2004, 85).

Det har vært antatt at det bare var i Oslo bispedømme at prostiene fikk faste, regulerte grenser og med proster i ansvar for de fleste lokalkirkelige rettslige funksjoner (KLNМ XIII, 540f.). Hamar bispedømme fikk imidlertid, som vi skal se, også faste grenser med proster relativt tidlig (Iversen og Brendalsmo 2020). I Danmark er prostiene belagt i 1140 og alt fra slutten av 1100-tallet var hele kirkeprovinsen inndelt i prostier. I Jylland knyttes prostiene til sysselinndelingen (Dahlerup, KLNМ XIII, 537).

Også på Østlandet synes prostenes jurisdiksjonsområder å tilsvare eldre rettskretsinnndelinger. På riksmøtet i Bergen i 1223 møtte fra

Borgartingslagen proster fra Konghelle (Olav), Oslo (Ivar Gjæsing), Tønsberg (Jofrøy) og Grenland (Åmunde), som tilsvarer en i hvert fylke, og i tillegg møtte Torgeir erkeidegn. En erkediakon var, som nevnt, rangperson nummer to etter biskopen i et bispedømme. Han kunne også ha embete som prost om han kom fra en domkirke (Rasmussen, SNL 2009). Med tanke på at Romerike og Solør på dette tidspunktet hørte til Oslo bispedømme (jf. kap. 5.1.2.), er det trolig at Torgeir hadde Romerike, en av de rikeste og mest nærliggende prostiene (Iversen og Brendalsmo 2020). Fra Opplandene møtte to proster, Bård prost fra Hadeland, samt en mester Torleiv (Håkon Håkonssons saga, kap. 86, 137). Mester Torleiv kom sannsynligvis fra Hamar eller Ringsaker. Biskopen over Opplandene, Hallvar (1221–1231), møtte derimot ikke, og det er uklart hvorfor eventuelle andre proster fra Eidsivatingslagen heller ikke møtte (Iversen og Brendalsmo 2020).

Gunnes kobler prostiene til de eldre rettsområdene i *Historia Norwegie* fra midten av 1100-tallet (HN; Håkon Håkonssons saga kap. 86, 94–96). Opplandene er som nevnt delt i fire rettsområder (*patria*) og 12 provinser. Nylig er det argumentert for at det var tolv prostier på Opplandene eller Hamar bispedømme i høy- og senmiddelalderen,²⁵ noe som faller sammen med antallet provinser i *Historia Norwegie*. Det stemmer også med opplysninger fra skaldekvad fra rundt 1030 (Iversen og Brendalsmo 2020, 11; jf. Iversen 2017). Det indikerer at både Oslo og Hamar bispedømme hadde en fast prostiinnndeling. De relativt tidlige danske prostier kan ha vært forbilde for prostiene på Østlandet. Kan hende er de innført under Oslobiskopen Nikolas Arnesson en gang mellom 1190 og 1217 (Gunnes 1970, 132–133), eller kan hende noe før, i løpet av 1100-tallet og før delingen av Viken bispedømme (Iversen og Brendalsmo 2020). Prostiene på Opplandene faller også sammen med eldre verdslige tingkretser, med unntak av Telemark,²⁶ og var sannsynligvis tredeler av større rettskretser, trolig de såkalte tredingene (Iversen og Brendalsmo 2020).

25 Enkelte kilder refererer til Solør som et eget prosti på 1400- og 1500-tallet. Det ser likevel ut til at prosten satt på Romerike (Iversen og Brendalsmo 2020, 8 og der anf. litt.). Kviteseid i Telemark var prostikirke i Hamar bispedømme etter utvidelsen av bispedømmet på 1400-tallet.

26 Det er ikke sammenfall mellom eldre tingkretser og prostiene i Telemark og Numedal (Iversen og Brendalsmo 2020, 12). Det er derimot sannsynlig at tingsystemet her gjennomgikk store endringer da Skien lagsogn ble opprettet, trolig i 1260–70-årene.

Forholdene med tolv prostier stemmer imidlertid ikke med forholdene i Håkon Håkonssons saga, der det som nevnt bare omtales to proster fra Opplandene. Hvorfor øvrige proster ikke møtte, er usikkert. To av de tolv fylkeskirkene på Opplandene, Gran i Hadeland og Ringsaker kirke, skiller seg ut bygningsmessig (Iversen og Brendalsmo 2020). Disse to kirkene kan ha blitt betjent av en årmann med ansvar for både konge og biskop i den eldste tiden. Biskopsårmann er nevnt flere steder i Eidsivatingsløven (E 12, 30, 32 m.fl.). I tidlig- og høymiddelalderen var det også kongen og hans biskoper som rådet bispeseter, fylkeskirker og hovedkirker, så en felles årmann er ikke utenkelig. Et ombud med dobbel funksjon underbygges ytterligere av at det i 1310 kom et forbud mot at kongens sysselmann kunne være biskopsårmann. Kan hende skal en se for seg at disse prostene kan ha hatt en overregional funksjon for disse områdene, slik det var i Uppsala bispedømme, men det er høyst usikkert (Iversen og Brendalsmo 2020).

I Borgartingslagen var det to lagmenn og to lagsogn i 1223, men altså fire prostier, basert på en eldre fylkesinndeling, nevnt i andre halvdel av 1100-tallet av Snorre (Magnus Erlingssons saga, kap. 24). En kan derfor tenke seg at prostene her hadde sete i de fire viktigste byene i lagsognene, slik lagmennene fikk senere i dette århundret, og hadde ansvar for to fylkeskirker hver, selv om disse kirkene ikke er sikkert belagt i Skien lagsogn. Det kan være grunnen til at det står Grenland i sagaen og ikke Skien.

Som før nevnt, har det vært en diskusjon omkring grensene mellom bispedømme og lagdømmene på Østlandet (jf. kap. 5.1.2). Det er generelt antatt at grensen mellom Hamar og Oslo bispedømme i sørøst var stabil og at Oslo inkluderte Romerike og Solør, siden jordegodset fra sognene der som nevnt er oppført i Rødeboken. Som diskutert tidligere i kapitlet, var det et skille mellom de verdslige og geistlige grensene, slik at Romerike med Solør lå verdslig til Eidsivatingslagen og kirkelig til Oslo bispedømme. Solør hørte altså til Hamar lagmannen opprinnelig, men ble lagt under Oslo lagmannen senere, mellom 1312 og før 1474. Grensene for lagdømmet og bispedømmet falt altså ikke helt sammen i øst.

Solør lå verdslig til Hamar lagsogn i 1312 (RN III, 786; jf. kap. 5.3), men nevnes altså under Oslo på 1400-tallet. Det er nærliggende å se endringene

i lagsogn og bispedømme i lys av Håkon Vs (1299–1319) endringer av rettskretser og administrasjon på slutten av 1200- og begynnelsen av 1300-tallet, som diskutert over. Jeg regner det derfor som sannsynlig at Romerike verdslig ble lagt til på slutten av 1200-tallet, mens Solør muligens først ble lagt til Oslo lagsogn noe ut på 1300-tallet, samtidig som bispedømmegrensene ble endret slik at Romerike og Solør ble lagt til Oslo.

I senmiddelalderen faller prostiene mer sammen med systemene (KLN M XIII, 540; Emanuelsson 2005, 15). Ifølge Gunnes trengte kirken nå en lokal ombudsmann med autoritet for å veie opp mot lagmannens økende myndighet (Gunnes 1970, 134). Som følge av økte kirkelige funksjoner kan det videre ha vært behov for mindre prostier. Norseng har derfor argumentert for at sysselorganisasjonen bør tolkes på bakgrunn av prostieordningen, hvor systemene skal ha blitt gjennomført etter mønster av prostiene (Norseng 2005a, 65; jf. også Bagge 2010, 198). Dette anser jeg likevel som lite trolig, ettersom jeg tidligere har sannsynliggjort at systemene er eldre. Som nevnt, omtaler allerede Olavsteksten i Gulatingsloven sysler som administrative områder. Jeg vil derfor se nærmere på grensene for prostiene, for om mulig belyse dette spørsmålet klarere.

Prostiene i Oslo bispedømme som er belagt i Rødeboken, er Elvesyssel, Ranrike, Sarpsborg, Eidsberg, Oslo, Solør, Romerike, Vestfold, og Gjerpen. Dermed var Ranrike fylke rundt år 1400 delt i to prostier og sysler, hvor to sysselmenn ifølge sagaene fungerte alt på 1000-tallet (Olav den helliges saga, kap. 61 og 65; Sagosen 1973, 105). En kan likevel ikke utelukke at dette kan være en projeksjon av forhold under nedskrivningen. Borgarsyssel var da også delt i to prostier. Her kjennes imidlertid to sysselmenn først fra begynnelsen av 1200-tallet, og periodevis kan det bare ha vært én sysselmann her (Sverres saga, kap. 162; Ská 267; Sagosen 1973, 106). Oslo var også et eget prosti, med to eller flere sysselmenn ifølge sagaene og som er tilskrevet 1200-tallet (Ská 267; Sagosen 1973, 108). Her kjenner en ikke grensene for systemene, men på slutten av 1200-tallet var det bare én sysselmann. Det samme gjelder i Tønsberg (Sverres saga, kap. 101; Sagosen 1973, 107–108). Det er likevel to fylkeskirker i Vestfold, noe som indikerer to sysler (jf. kap. 5.1). Romerike hørte som nevnt ikke til Oslo lagsogn før mot slutten av 1200-tallet og Solør, som nevnt, sannsynligvis noe senere. Telemark var delt i to prostier, der søndre del, Gjerpen prosti,

lå under Borgartingslagen. Områdets utstrekning er noe uklar, men øvre del av Telemark hørte først verdslig til etter at Skien lagsogn ble opprettet. Det tilsvarte igjen samme areal som Skiensyssel. Før Skien lagsogn ble skilt ut og utvidet, utgjorde dette altså et mindre område. I Skien er det derfor ikke sammenfall verken mellom lagsogn-, sysselgrenser eller prostier.

Dette viser at det ved slutten av 1300-tallet var sammenfall mellom områdene for prosti og sysler. Også på andre områder faller grensene for verdslige og kirkelige ombud og administrative områder sammen. Kirken ser også i liten grad ut til å ha lyktes i forbudet mot lekmenn i prostiembetet, selv om det ble forbudt av erkebispen i 1334 (NgL III, 279; KLNLM XIII, 540–541; Riisøy 2004, 85, 88). Det gjelder også den verdslige inndelingen av landet i fehirdsler fra slutten av 1200-tallet av, der fehirdene ofte var geistlige, selv om ansvarsområdene var av økonomisk karakter og knyttet til oppbørsel (Helle 1974, 210; Authén Blom, KLNLM IV, 210–212). Landet ble delt i fire slike, med seter i Oslo, Tønsberg, Bergen og Trondheim. Borgarsyssel lå under Tønsberg fehirdsle (Norseng 2005a, 74). Det har trolig sammenheng med at Borgarsyssel lå under Tønsberg lagsogn fram til rundt 1300. Mossedal lå til Oslo fehirdsle, mens inntektene fra Marker er usikre. Dersom de følger lagsogninndelingen, lå de imidlertid trolig også til Oslo.

Det skjedde videre en oppdeling av de verdslige inndelinger fra Håkon Vs styringstid. Da ble flere sysler eller deler av dem gitt til private personer eller offentlige institusjoner som vederlag for tjenester til kongen. I Landsloven kommer dette til uttrykk der *lén*²⁷ (len) benyttes synonymt med syssel i lovgivningen (Sveaas Andersen, KLNLM XVII, 645–648). Den politiske utviklingen førte til at syslen som administrativt område mistet betydning og gikk i oppløsning i løpet av 1400-tallet (Sveaas Andersen, KLNLM XVII, 648), selv om grensene da gjenfinnes som prostier. Lenet fikk imidlertid betydning for den lokale rettshåndhevingen og forvaltningen (Norseng 2005b, 86ff.) og gitt til nye ombudsmenn, fogder, fra 1300-tallet av. De hadde ansvar for skatteinnkreving og hadde viktige

27 Hertzberg (1898, 329) har sannsynliggjort en viss forskjell mellom bruken av ordene, der syssel særlig betegnet funksjonen og embete, mens len i større grad ble brukt som betegnelse for de personlige og finansielle avkastningene.

oppgaver i rettspleien, som innkalling av rettsmøter, oppnevning av dommere og når det gjaldt forhør ved forbrytelser (Fladby, KLNIV IV, 466f.). De opptrer derfor ofte på lokaltingene. Fogderiene varierte i størrelse, og i mange tilfeller erstattet de de eldre systemene. Mange skipreider ble også forvaltet sammen som fogderier. I Borgarsyssel kan det imidlertid se ut som om det var én fogd i hver skipreide (Fladby, KLNIV IV, 466). Oppløsningen av et eldre administrativt system fra sysler til en ny lens-administrasjon og med fogderier representerte antakelig likevel ikke noen vesentlig endring av lokalforvaltningen (Benedictow 1987, 100–105; Riisøy 2004, 71f.). I hvilken grad kommer disse endringene fram i kildene når det gjelder sysseltingene?

5.4.1 Syssetling

Syssetlingene skal angivelig ha vært knyttet til fylkeskirkene i Borgartingslagen. Fylkeskirkene er som nevnt identifisert til Hedrum og Sem i Vestfold, Aker og Tune i Vingulmark, samt Konghelle og Svarteborg i Ranrike²⁸ (jf. figur 5.1). Få diplomer er utstedt på disse kirkestedene og ingen diplomer nevner heller spesifikt at det er et syssetling. Det har tidligere vært påpekt at tingsteder på slike mellomnivå vanskelig lar seg identifisere i skriftlig kilder, i hvert fall i Gulatingslagen (Helle 2001, 76ff.). Imsen hevder til og med at det ikke fantes lokale og regionale ting i Borgarsyssel ved utgangen av høymiddelalderen, slik som det er kjent fra Vestlandet (Imsen 1994, 62 n. 6). Jeg vil derfor se nærmere på dette spørsmålet. Om tingene på mellomnivå er mye uklart. Det har vært antatt at de var allting (G 131; Hertzberg 1874, 116), men størrelsen på områdene gjør dette lite trolig, og senere er de dessuten representasjonsting (Helle 2001, 78). Tingets funksjoner kan knyttes til saksanlegg, stevning, kunngjøringer og varselfrister o.l. (Bull 1930, 94). Det sannsynliggjør at de, i likhet med de danske syssetlingene, ikke hadde domsmyndighet (Jørgensen 1927, 930; Lerdam 2001, 203) – noe som er vesentlig ved vurdering av deres funksjoner i denne sammenhengen.

28 Syssetlingene i Ranrike vil ikke bli diskutert videre her, se bokens avgrensning i kapittel 1.1.

Det er antatt at sysseltinget for Borgarsyssel ble holdt nær fylkeskirken på gården Tune, gnr. 63–65. På Tune er det bevart fem diplomer mellom 1385 og 1600, hvorav to omhandler salg av jordeiendom og hvor møtestedet har vært i kirken. I tillegg ble herredagen avholdt her i år 1600 (Indrebø 1935, 175; tabell 53), dvs. et møte av rikets herrer, og en form for riksrådsmøte, som også kunne innebære kongelig retterting (KLNVI, 495). Indrebø refererer videre til to diplomer fra rundt 1600, hvor tingsamlingen blir omtalt som stevnestove. Det dreier seg trolig om bygdestevner eller offentlige tinglysinger. Det stemmer med at sysseltinget sannsynligvis ikke hadde domsmyndighet, men omhandlet lysninger og forkynnelser (Jørgensen 1927, 930; Bull 1930, 94).

I de to mest interessante av diplomene herfra, fra henholdsvis 1536 og 1543 (tabell 53), angir det eldste at allmuen fra Borgarsyssels tolv skipreider (*Wij menighe almoghe wdy desse xij Skypredhe wdy Borghesyssell*) møttes på Tune (DN XVI, 588). Det inneholder ingen opplysninger om at sysselmann eller andre representanter for øvrigheten hadde møtt, med unntak av biskopen i Oslo og riksrådsmedlem herr Gaute (Gude) Galde, som var part i saken (DN XVI, 587; X, 687). Ved kyndelsmesse i 1543 møtte derimot mange øvrighetspersoner, herunder lagmennene fra Borgartinget og Oslo, samt høvedsmannen i Oslo, på et tolv-skipreideting i Tune i en sak som gjaldt innkreving av større skatter. Siden Borgarsyssel besto av 12 skipreider, må det være sysseltinget det er snakk om. Diplomene viser at Tune var et regionalt tingsted, hvor representanter for de 12 skipreidene i Borgarsyssel fortsatt kom sammen. Det dreier seg altså ikke om Borgartinget, selv om lagmannen i Oslo også var der (Imsen 1994, 39, 62). Et tolv-skipreideting nevnes også i et diplom av 1525, der bøndene skal ha protestert mot en skatt (DN VII, 612; Agerholt 1950–53, 157 n. 1), samt i 1532 (DN XII, 500). På begynnelsen av 1500-tallet heter det at det stevnes til tolv-skipreiders landsting (*landztynghe*) i Borgarsyssel ved Sarpsborg. Det gjelder trolig også sysseltinget (DN XXII, 69).

I 1456 ble det utstedt et diplom på Sandesund, *vppa xii skipredhe tinghe*, som er et overfartssted over Glomma, like sør for Borg (DN XII, 224). Det omfatter salg av gods på Hvaler og er utstedt av to lagrettemenn. Det er godt mulig det også her er tale om et ting med representanter fra alle skipreider i Borgarsyssel, siden avstanden til Tune ikke er mer enn

Tabell 5.3. Oversikt over diplomer som kan gi indikasjoner om sysselting i undersøkelsesområdet

Gård	Sted	År	Bevegelig helligdag	Dato	Rett stevne	Omhandler	Lagrette-Øvrighetspersoner menn.	Referanse
Tune	K	1385	Hellig torsdag?	11. mai	Nei	salg	2	DN X, 82
Tune	K	1475	St. Johannesdag	24. jun.	Nei	Salg	2	DN II, 894
Mora (Tune Aker)		[1508]		29. feb.	Tolv skipreiders landsting til tings/vil tinge	Brev, stevning	Ukj.	Kong Christian II (?), biskop Karl DN XXII, 69
Tune?		1532		18. sept.	Tolv skipreiders ting	Pålegg til innbyggerne i Borgarsyssel		Biskop Hans Rev av Oslo, DN XII, 500, jf. nr. Høvedsmenn på Varberg og Båhus, 499 (riddere, lagmenn, borgermester, råd og allmue)
Rogøen?								
Tune	P	1536	M jomfrudag	21. okt.	Nei	Vitnesbyrd	12	Biskop Hans av Oslo, Hr. Gude Galde DN XVI, 588
Tune		1543	Kyndels-messe	1. feb.	12. skipreiders ting	Lese kongens brev, allmuens svarer		2 væpnere, Borgartingets lagmann, DN XXII, 442 lagmann i Oslo, to borgermestre, skriver og rådmann i Sarpsborg, og høvedsmann på Akershus
Tune	Ukj.	1600	Ukj.	31. jul.	Nei			NHD 2. r. III (1) s. 94, 31. juli 1600; Indrebø 1935a, 175 n. 29 DN XII, 224
Sande-sund		1456	St. Birgittadag	8. okt.	xii skipredhe tinghe	Salg og betaling	2	
Aker-(shus)		1498	Kyndels-messe	6. feb.	Nei	Ulovlig budgavle	Ukj.	Biskop, erkeprest, lagmann, borgermester, rådmenn DN I, 993
Oslo		1525		20. okt.	12. skipreiding	Protest på skatt		Diplom fra biskop Hans Rev av Oslo DN VII, 612
Sem	Ukj.	1533	St. Maria Magdalena dag	22. jul.	Nei	fullmakt	6	DN X, 654
Sem	Ukj.	1533	St. Jakob apostelens aften	24. jul.	Nei	Fullmakt	12	DN X, 656
Sem	Ukj.	1533	St. Jakob apostelens dag	25. jul.	Nei	Fullmakt	6	DN X, 657
Sem	Ukj.	1533	Jakob apostelen	25. jul.	Nei	Fullmakt	5	DN X, 658
Sem	Ukj.	1533	Søndag etter Jakob apostelen dag	27. jul.	Nei	Fullmakt	6	DN X, 660
Hedrum	KG	1435	Mikkelmessedag	29. sept.	Nei	Jordskifte	3	DN III, 731
Tjølling	KG	1577	Fastelavnssøndag	6. mar.	Nei	Opplesen kongens brev, dorn	4	2 lensmenn. Kansler og høvedsmann DN I, 1118 på Flekkershus

anslagsvis 2,3 km og til Borg 1,8 km. Siden det gjelder salg av en eiendoms-part, og diplom et bare er utstedt av to lagrettemenn, er det imidlertid nærliggende å tenke seg at det er en skrivefeil for et to-skipreiding, et «mellomnivå» som det finnes et par andre eksempler på (se kap. 10.1.2). I så fall vil det stemme godt med at Åbyggje skipreide, hvor Tune lå, og Hvaler kan ha vært regnet sammen som én skipreide i senmiddelalderen (se kap. 6.2 og appendiks 2 og 3). Et skipreiding ble også holdt her i 1639. Det viser at på det tidspunktet var Sandesund et fellesting for to skipreider, Tune og Åbyggje fogderi (se kap. 7.1.8 og 7.1.9). Det dreier seg derfor neppe et sysseltingsted. At det kan ha vært regnet som en formular eller som en slags enhetsbetegnelse tyder et diplom utstedt i København i 1559 på, der det gis skattelettelse til de *12 Skibreder i Agershuus Len* (NRR 1, 271; Agerholt 1950–53, 157).

I 1498 ble det holdt Akersting på Akershus (tabell 53). Til stede var mange øvrighetspersoner, men sysselmannen er ikke nevnt. Her kom også representanter fra allmuen i Nes og Odal, områder som lå til Oslo-syssel fra omkring 1300. Det finnes også flere referanser til Akersting fra 1500-tallet, men det er uklart hvorvidt det her sikter til Akershus festning (DN XXII 23, [1502?], XXII 69/1508).

Mellom 22. og 27. juli i 1533 møtte representanter fra fem skipreider, Arendal, Slagen, Råbygge, Sande og Våle, i Vestfold ved fylkeskirken på Sem, hvor representantene fra hver av dem utstedte et diplom (tabell 53). På det tidspunktet var det sannsynligvis len og fogderier som var forvaltningsdistrikter og ikke sysler, men de utgjorde likevel omtrent det samme området. Tønsberg fogderi besto da av de fem nevnte skipreidene, samt Sandsvær og Lardal (Rynning 1914, 23ff.). Noe diplom om representanter fra Sandsvær og Lardal er ikke kjent. Uansett vitner diplomene at det eldre sysseltingstedet ble opprettholdt som møtested godt inn på 1500-tallet. I søndre Vestfold utgjorde det tidligere Numedal skipreide nå et len med sete på gården Brunla. Fra fylkeskirken på Hedrum er det kjent et diplom som omhandler jordskifte, men her er ingen øvrighetsrepresentanter annet enn tre lagrettemenn nevnt (tabell 53). I 1577 ble det holdt et alminnelig ting for Brunla len ved Tjølling kirke, med mange øvrighetspersoner til stede (tabell 53). Tjølling-området var trolig et sentralområde med stor betydning i jernalderen og tidlig middelalder

(Skre 2007, 385–406; Ødegaard 2019a). En stor samlingsplass er indirekte belagt gjennom et stort kokegropfelt på Lunde og et senere tingsted ved Tjølling kirke, som kan indikere tradisjoner lenger tilbake. Dette kommer jeg nærmere inn på i kapittel 9.1.2.

Gjennomgangen av kildene viser at det var møteaktivitet på flere av de eldre sysseltingstedene i Borgartingslagen, som fungerte som regionale ting i senmiddelalderen og tidlig nytid. Alle sysseltingstedene lå forholdsvis nær kysten, de fleste ved sjø/vann/elv, og i kommunikasjonsmessige knutepunkt til lands, som Sem, Hedrum og Tune på Raet. De er også plassert i gode jordbruksområder. Navneklassene angir høy alder og status. Både Sem og Hedrum er sammensatt med etterleddet *-heimr*, som tyder på at de kan være fra eldre jernalder (Sandnes 1976, 30). Det usammensatte navnet Tune kan komme av *tún*, men det har også vært pekt på at navnet kan vise til stormenn med hallbygninger (Stylegar og Norseng 2003, 372), og en har ment at navnet trolig går tilbake til folkevandringstiden eller før (Sandnes 1976, 29ff). Fra Tune kommer også den såkalte Tunesteinen, en runestein datert til slutten av 300-tallet e.Kr. Inskripsjonen beskriver et arveoppgjør og regnes som en unik rettsinnskrift – den eldste av sitt slag i Europa (Spurkland 2005, 41; Riisøy 2013, 29). Aker, som også er et usammensatt naturnavn, kan gå tilbake til eldre jernalder (Sandnes 1976, 29).

Et fellestrekk ved alle fylkeskirkene og sysseltingstedene er at de lå på kongsgårder (Sandnes 1969, 118; Brendalsmo og Molaug 2014, 172; Brendalsmo 2016; men se Iversen og Brendalsmo 2020). Kirkene her er også monumentale, oppført som romanske steinkirker i tidlig middelalder, der Tune kirke er en av de største i Borgarsyssel (se kap. 7.1.8). Aker, og også Tjølling kirke, er basilikaer, en kirketype som er relativt sjelden i Norge, særlig utenfor byer, og er ofte knyttet til viktige steder i Skandinavia (Wienberg 2001, 279). De er likevel forskjellige i størrelse, der Aker er den største (434 m²), etterfulgt av Tjølling (394 m²). Kirkene i Sem og Hedrum er langt mindre enn Tjølling, men likevel gjennomgående større enn øvrige kirker i Vestfold og vanlige sognekirker, og det er også antatt at de hadde inntekt fra et større omland (Skre 2007, 389–395; se kap. 9.1.2). Både Sem og Hedrum har dessuten rikt ornamenterte portaler (Lidén 1981, 67).

Det tidlige kongedømmet hadde en svakt utbygd administrasjon. Etableringen av fylkeskirker kan trolig tolkes som et forsøk på å få økt oppsyn over både religion og rettsutøvelse over større områder (Sveaas Andersen 1977, 306–344; Brendalsmo 2010, 31; Iversen og Brendalsmo 2020). Ombudsmenn i form av sysselmenn fikk viktige tilsynsroller over befolkningen i distriktene. Prestene, som antakelig ble innsatt av kongen, sikret at den kristne praksisen ble opprettholdt i distriktene. Når kirke- og tingsteder ble koblet sammen på denne måten, kan det ha styrket dem som samlingssteder og representere en form for institusjonalisering (jf. Iversen og Brendalsmo 2020). Som både Giddens og Paasi har påpekt, blir gjerne regional bevissthet og sosiale strukturer styrket når det kobles til en institusjon. Dette lar seg også lettere opprettholde når det knyttes sammen over tid og i rom (Giddens 1984, 181; Paasi 1986, 104ff.). Når både kirke og tingsteder ble koblet til samme lokalitet, og der stedene inngikk i samme struktur, må de ha blitt styrket som møtested.

Ut fra det samlede kildetilfanget ser det da ut til at systemene oppsto som en underinndeling av områdene Vestfold, Vingulmark og Ranrike omtrent samtidig med at fylkeskirkene ble etablert. Grenland har derimot ingen kjente fylkeskirker. Grensene for systemene trenger imidlertid ikke ha vært fastlagte fra starten. En kan ikke se bort fra at det fantes eldre tingsteder som gikk ut av bruk ved opprettelsen av sysseltingene. Som påpekt av Indrebø, kan selve betegnelsen fylke være innført sent på de eldre landskaper i Viken, ettersom termen ikke ser ut til å ha festet seg der. Derimot fikk systemene og sysselmanen vesentlig betydning som område- og ombudsmann, selv etter at systemene som administrativ benevnelse gikk ut av bruk. Det kommer tydelig fram med opprettholdelsen av sysseltingene i senmiddelalderen og tidlig nytid. At sysseltingene ikke hadde domsmyndighet, har antakelig ført til at de i så liten grad fremtrer i materialet og dermed ført til antakelsen om at mellomnivåtingene forsvinner eller ikke har fungert etter lovens hensikt. Materialet fra Borgartingslagen vitner derimot om at stedene ble opprettholdt som viktige møtested for tinglysninger og kunngjøringer. Dette antyder en kontinuitet knyttet til slike i utgangspunktet betydningsfulle steder.

Det var tolv prostier på Opplandene og fire i Borgartingslagen, og med faste og regulerte grenser trolig alt på 1100–1200-tallet. Prostiene kan ha

blitt innført av kongen som del av rikssamlingsprosessen og for å øke egen legitimitet. Her ser det ut til at de fire eldre fylkene kan ha vært mal i Borgartingslagen. I Eidsivatingslagen faller prostiene sammen med eldre regionale tingkretser eller landskap, *Historia Norwegies* provinser (Iversen og Brendalsmo 2020). I høymiddelalderen faller prostiene i Borgartingslagen i større grad sammen med syslene.

5.4.2 Hyllingsting

En annen form for tingsted på høyere nivå var hyllingsting, der særlig sagaene beskriver hvordan kongsemner lot seg hylle på ulike ting. Konge (*konungr*, *konongr*) er et patronymikon av *kongr*, fornem mann, slektning, og skal ha grunnbetydningen «sønn til fornem mann» eller «mann som ætter fra gudene» (Bøe, KLN M IX, 1). Kongens rett til tronen var basert på en blanding av arv og valg. Alle kongssønner, både ekte og uekte, kunne velges til konge, men valgretten lå hos bøndene (Taranger 1934–36, 112, 291). Det er derimot ikke mulig å identifisere spesielle hyllingsting i det yngre diplomaterialet, men da var også den politiske situasjonen en annen. Kongehylling eller *konungstekja* betegner den formelle hyllingen av kongsemnet som var nødvendig for å bli regnet som lovlig konge (Taranger 1934–36, 112). Kongehyllinger fremstår som en gammel rett og som allting (G 131; F I 4; Helle 1972, 123). Det fungerte slik at kongen måtte bli hyllet på minst ett ting i alle eller de viktigste «landskap» i landet. Om det skjedde etter en fast rute, slik det var med Eriksgatan i Sverige, er ukjent (Hasselberg, KLN M IV, 22–27; se kap. 9.1.5). Den første kjente kongehyllingen er av Håkon den gode i 934 (Håkon den godes saga, kap. 1; Taranger 1934–36, 111, 141). Fra 1163 kom tronfølgeoven til Magnus Erlingsson som innførte enekongedømme, og fra 1260 av var det slutt på den eldre typen kongehyllinger. Etter tronfølgeoven til Håkon Håkonsson skulle dette fra da av bare foregå på Øyrating i Trøndelag (NgL I, 263; II, 309), selv om dette ikke alltid ble fulgt i praksis.

Hyllingene foregikk trolig slik i tidlig middelalder at en tingrepresentant gav kongsemnet kongsnavn på vegne av tingfolket (Bøe, KLN M IX, 3), og deretter løftet biskoper, lagmenn og andre stormenn kongen opp i høysetet, etterfulgt av en edsverging. I 1163 ble Magnus Erlingsson den første norske

kongen som ble kronet, og som senere ble vanlig praksis (Bøe, KLN IX, 3f.). Det er uklart hvor langt tilbake i tid kongehyllingstingene går, og om de har hatt andre funksjoner ut over å være hyllingsting.

Tinget ble sett som et ledd i en kongelig strategi for å sikre autoritet og makt over omkringliggende områder, og et sted hvor kongen kunne møte befolkningen og pleie forholdet til bøndene. I forhold til andre tronpretendenter og lokal elite var tinget trolig også viktig. Om en ble hyllet her, ble en ansett som rettmessig arving til området – selv om dette kunne motstrides av andre. Støtte for å bli rettmessig valgt var derfor avgjørende (jf. Barnwell 2003; Sanmark 2009). På kongeting forhandlet trolig også kongen med lokal og regional elite og hirden, gjerne i forkant av selve tinget. På selve hyllingen og tinget var det forhandlinger, der kongenes forslag og hyllinger ble støttet med (våpen)larm av de oppmøtte tilhørerne (Taranger 1934–36, 292; Barnwell 2003, 27–28). Dette er trekk som gjenfinnes over større områder og fra ulik tid, fra frankernes hyllinger på 500–800-tallet på kontinentet til tidlig middelalderske hyllinger i Norge, der kongen holdt ting med hirden før og etter selve tingmøtet (Helle 1974, 268; jf. Sundqvist 2001, 628). Av betydning er også at kongen, og særlig om det var flere pretendenter, kunne overgå hverandre ved å tilby bøndene «retterbøter», altså forbedre landsdelens eller en særlig samfunnsklassers rett (NgL V, 516; Taranger 1934–36, 112f.).

Her ser jeg derfor nærmere på hyllingstingene i Viken, med fokus på Borgar- og Haugating. Flere kongehyllinger er også kjent fra Båhuslen; Håkon Håkonsson fikk kongsnavn på stevne i Vette herred, Hornboruting ved Hamburgsund i Kville herred og på Älvebakke ved Kongälv/Konghelle i 1217 (Håkon Håkonssons saga, kap. 45, 49). Det har derfor vært argumentert for at Ranrike i eldre tid skal ha bestått av tre landskap, Vetteherred, Ranrike og Älvsyssel, som ennå i 1352 nevnes som egne enheter i et kongebrev (Lönnroth 1963, 102). Vetteherred er imidlertid ikke kjent som noe eget administrativt landskap senere i middelalderen. Av betydning er det også at lokaliseringen av tinget ved Konghelle lå knyttet til byen, mens de to andre kan ha mer rural plassering.

På Borgartinget er det nevnt flere kongehyllinger (jf. tabell 5.1). Den første en kjenner som ble hyllet på Borg var danskekongen Knut den mektige i 1028 (Olav den helliges saga, kap. 174) og Fagrskinna (kap. 180–181)

nevner at Harald Hårdråde ble hyllet der i 1047 (Seip, KLNII, 149). Etter dette nevnes hyllinger flere ganger i sagaene, henholdsvis i 1196, 1204, 1205, 1207 og 1217. En enkeltstående hylling er nevnt i Oslo i 1226 (Helle 1972, 185 m/ref.). Det mest kjente hyllingstinget for Borgartingslagen er Haugatinget i Tønsberg, der mange kongehyllinger er belagt i sagaene. Den første var Harald Gille i 1130 (Magnus Blindes og Harald Gilles saga, kap. 1). Det nevnes dessuten mange hyllinger i Viken forut for dette som kan ha vært holdt på Haugatinget, men uten at stedet spesifiseres (f.eks. Harald Hårfagres saga, kap. 29; Olav den helliges saga, kap. 53; Johnsen 1929, 68, 80, 87f., 92). I hundreårsperioden 1150–1250 kjennes fem hyllinger, 1185, 1193, 1196, 1204, 1205 og 1217 (Helle 1972, 185 m/ref.). Valdemar den store stevnet videre til ting på Haugar i 1165, men ingen bønder dukket opp (Magnus Erlingssons saga, kap. 27). Den siste som ble hyllet der var Magnus 7 Eriksson i august 1319 (Opsahl, NBL 2009). En vet derimot ikke om tinget har hatt andre tingfunksjoner. Haugar har dessuten tidligere vært ansett for å være fylkestingsted, som etterfølger av tinget ved Tjølling (Johnsen 1929, 32; se kap. 9.1.2 og 9.1.5). Sveaas Andersen mener derimot at stedet har hatt en ubetydelig rolle eller ikke var et hyllingsting i sen vikingtid, siden stedet nevnes så få steder i eldre skriftlige kilder (Sveaas Andersen 1977, 256).

Haugatinget har to store gravhauger, og ifølge Harald Hårfagres saga skal hans to sønner ha blitt drept i 934 og begravet i haugene. «*Da han [Kong Eirik] kom til Tønsberg, gikk Olav og Sigrød med sin hær ut øst for byen og fylkte der på bakken. Eirik hadde mye større hær, og han seiret. Olav og Sigrød falt begge to. Det er én haug over hver av dem der på bakken hvor de lå, da de var falt*» (Harald Hårfagres saga, kap. 44). Sagaen ble trolig skrevet i 1218 da Snorre skal ha besøkt Tønsberg (Gansum 2013), slik at han kan ha sett haugene selv. Bakken er blitt tolket som Møllebakken eller Haugar. Om haugene var anlagt slik at de ble begravd i eldre hauger eller om haugene var nye anlegg på det tidspunktet, er ukjent.

Haugatinget er et av de få hyllingstingene en kjenner den eksakte lokaliseringen til. Haugar ligger dominerende i landskapet på en fjellkulle, like innen²⁹ eller i grensen til takmarken til middelalderbyen Tønsberg

29 Grensene for takmarken til Tønsberg i middelalderen er omdiskutert. Beskrivelsen fra Harald Hårfagres saga nevnt over kan kanskje tas til inntekt for at Haugar lå utenfor byen på det tidspunktet, selv om en ikke bør legge for mye i en enkelt sagabeskrivelse. Tolkninger av byloven av

(Ulriksen 2005, 14–16). Begge haugene er 35–40 m i diameter (figur 5.9), og må i eldre tid ha vært godt synlige fra Byfjorden og den indre skipsleden, og også fra landskapet øst for Haugar med søndre del av Slagendalen. De ligger dermed på et sentralt kommunikasjonsmessig knutepunkt, i et åpent landskap som strekker seg mot nord-nordvest og kongsgården Sem med fylkeskirken (Gansum og Østigård 1999, 76).

Figur 5.9. Den sørøstre gravhaugen på Haugar mot vest. Utgravningssjakten ble åpnet på motsatt side, i øst. Foto: Marie Ødegaard 2012.

Tønsberg har vært tolket som en form for emporium eller tidlig bydannelse fra slutten av 800-tallet, slik som Kaupang i Tjølling eller helst som Gokstad i Sandar, som har spor etter bylignende strukturer fra slutten av 900- eller begynnelsen av 1000-tallet (Brendalmo og Molaug 2014, 187). Sikrere arkeologiske spor av bybebyggelse i form av klarere kultur-lag, håndverksaktiviteter og bygårder er derimot først arkeologisk påvist fra 1100-tallet (Ulriksen 2008, 108). Haugar har en strategisk beliggenhet

1276 kan derimot tas til inntekt for at grensen strakk seg opp til eller over Haugar (f.eks. Wienberg 1992; Brendalmo 1994, 68; Ulriksen 2005, 14–16; Brendalmo og Molaug 2014, 163).

med to utseilingsmuligheter, en i indre og en i ytre leden, Tønsbergfjorden og Oslofjorden. Det kan muligens ha vært dannet en kanal, lik Spangereidkanalen fra 700-tallet, som gjorde det mulig å seile mellom havnen til Tønsberg mellom Nøtterøy og dagens fastland (Brendalsmo og Molaug 2014, 186 n. 4). Veien var også kort til Raet, der hovedlandeveien gjennom Vestfold gikk. Fra Tønsberg var det videre bare ca. 3 km til kongsgården Sem. Det samme mønsteret kan gjenfinnes andre steder, bl.a. ligger kongsgården Årstad like utenfor Bergen. Både på Sem og Tønsberg har det vært flere storhauger og gravhauger (Gansum og Østigård 1999, 77), blant annet ligger en stor, men flat haug sørøst for gravhaugene på Haugar. På disse stedene ble det på 1100-tallet reist steinkirker, slik at monumentaliseringen fortsatte på begge lokaliteter inn i tidlig middelalder. Her ser en dermed en interessant parallell til Tune og Borgartinget på andre siden av fjorden, med kort avstand til hverandre, også der om lag 3 km, og der begge er kongsgårder. Som kjent ble Tune fylkeskirke anlagt der og ble sysseltingsted, mens Borgartinget ble et tingsted både for hyllinger og lagting, og hadde også flere kirker.

Ved Haugatinget ble det foretatt en utgravning i 2012. Resultatet beskrives og diskuteres mer i detalj i kapittel 9.1.5. Det har gjort det mulig å undersøke dette stedet mer konkret enn de øvrige hyllingstingsteder. Dateringene viser at haugene ble bygd i vikingtid, sannsynligvis en gang mellom ca. 670–970 e.Kr. Av betydning er trolig at Haugatinget lå i Tønsbergtakmarkens grense, dvs. på grensen mellom by og land. En udatert retterbot vedtatt av Magnus Lagabøte på Haugatinget (NgL II, 485) kan også gi viktige opplysninger om stedet som et tingsted også i høymiddelalderen, siden retterbøter er kongelig tillegg til tidlig lovgivning (Bull 1918a, 261). Den må derfor sannsynligvis stamme fra etter Landsloven av 1274. Retterboten omhandler bestemmelser om at herredstinget skal være instans for spørsmål knyttet til bygging av ødejord. Dette er et ruralt spørsmål, som ikke hører hjemme på et byting. Diplomene fra lagmannen i Tønsberg vitner også om at disse stevnene ble holdt andre steder i byen, selv om det eldste diplom et riktignok er fra 1403 (DN I, 586). At det nettopp er en retterbot som ble utstedt her kan være av betydning, siden det som nevnt var vanlig at retterbøter kunne utstedes på kongeinnkalte ting som hyllinger. Alt i alt var neppe Haugatinget verken et fylkesting

eller lagting, og hadde neppe funksjoner ut over å være kongehyllingsting og et sted der kongen kunne kalle inn til ting – en skapt, symbolmettet plass som primært tjente kongen, slik Øyratinget også kan ha vært (Sandnes 1967). Haugatinget og koblingen til gravhaugene er interessante når jeg skal nærme meg spørsmålet om tingstedenes alder og forbindelse til forhistoriske gravhauger (se kap. 9).

5.5 Samlet vurdering av tingstedenes makronivå

Denne gjennomgangen av tingsteder har vist hvordan de administrative områdene og tingstedene på makronivå var nært forbundet. Manglende kildemateriale i den eldste tiden gjør at det likevel rår usikkerhet knyttet til innføringen av de eldste rettsområdene og deres grenser.

Hovedtrekkene som trer fram, er at det i perioden mellom 900–1100 skjedde store samfunnsendringer som følge av religionsskiftet og rikssamlingsprosessene. Det foregikk en territorialpolitisk rikssamling, dels som militære erobringer, men også som en administrativ konsolidering (Sveas Andersen 1977, 99, 273f.). Konger eller andre overherrer fikk tidvis indirekte styre over områder gjennom sitt overherredømme, hvor makten ble delegert til ledende menn, som herser, jarler og lendmenn. Kongen og andre eliter konsoliderte i økende grad makt over folk og landområder. Selv om mye er usikkert, kan det se ut til at det eldste lovområdet i Viken først omfattet den indre delen av Viken: Vingulmark, Vestfold og Grenland, og at Ranrike er en senere innlemmelse. Sysler og halvfylder ser ut til å utgjøre samme geografiske enhet, knyttet til etableringen av fylkeskirker, der sysseltingene også ble holdt. Disse synes å være innført av «norske» konger tidlig på 1000-tallet. Opprettelsen av Borg og Borgatinget, trolig også på begynnelsen av 1000-tallet, er tolket som forsøk på å ta og opprettholde makt over Ranrike. Her hadde Borg en strategisk beliggenhet, nærmest på grensen til dette området. Haugatinget kan også ha hatt en sentral rolle, som et særskilt sted for kongeinncalte ting.

På 1200-tallet ble både kirke og kongedømme tydeligere institusjonalisert (Helle 1974, 242), med en sterkere utbygd lokaladministrasjon av kongelige ombudsmenn (Gunnes 1970, 123). På slutten av 1200-tallet kan en

spore de største endringene i administrative områder på Østlandet, både verdslig og kirkelig med betydelig overlapp. En kan skimte en utvikling hvor inndelinger som prosti ble innført basert på eldre rettsområder, men der også andre gamle rettsområder som lagsogn ble endret, som følge av økt kongelig og kirkelig regulering. Ombudsmenn, som fogder og proster, fikk i senmiddelalderen stadig mer sentrale roller. Sammensetningen på tingene kan ha blitt endret som følge av dette, men det er foreløpig uklart om endringene på dette øvre nivået resulterte i store endringer i de lavere nivå, annet enn når det gjaldt hvilke type ombudsmenn som skulle møte på tingene og deres funksjoner. Opprettelse av nye rettskretser kan trolig også ses som ledd i en kongelig strategi for å styrke styringen over områder og befolkningen i distriktene. Flere endringer ser ut til å ha skjedd i grenseløp, likevel sjelden slik at de brøt helt med eldre forhold, med unntak av lagsognene fra slutten av 1200-tallet. Det er også mulig å spore hvordan disse inndelingene kan ha vært over tid. Utviklingen preges dermed av både endring og kontinuitet, og mange av de områdene som ble etablert før 1300-tallet, opprettholdt faktiske eldre grenseløp. For konger og andre regionale eliter var det trolig hensiktsmessig å bygge på eldre inndelinger, men samtidig tillegge dem nytt innhold. Slik pekte de bakover i tid til eldre tradisjoner, noe som igjen gav legitimitet og autoritet til nye handlinger (jf. f.eks. Sanmark 2017, 82ff., 246).

I bunn ser de nye lagsognene ut til å bygge på eldre rettsområder, og de administrative enhetene ser ut til å ha holdt seg relativt stabile gjennom hele senmiddelalderen, selv om betydningsinnholdet ble noe endret, hvor særlig systemene gikk ut av bruk som administrative områder rundt 1400 for å bli erstattet av fogderier. Til tross for noen spredte belegg ser det ut som om fylkeskirkene som møteplasser for sysseltinget ble opprettholdt gjennom hele middelalderen. Det skjedde selv om systemene som administrative enheter, og også fylkeskirkenes rolle som hovedkirke for et større område, opphørte. Dette tydeliggjør hvordan overordnede strukturer kan ha lang varighet og bli opprettholdt tross i endrede samfunnsforhold. Sysseltingene hadde neppe domsmyndighet, noe som kan forklare hvorfor de er underrepresentert i diplomaterialet.

Lag- og bispedømmegrensene falt ikke fullstendig sammen i tidlig middelalder. I sørøst har jeg argumentert for at Romerike og Solør kirkelig

hørte til Oslo bispedømme, mens området lå verdslig under Eidsivatingslagen. Områdene av Vest-Telemark som lå til Oslo bispedømme hørte til Borgartingslagen, så her falt grensene sammen. Årsaken til uklarheten er at området hele tiden fremtrer som noe marginalt, og var forholdsvis svakt integrert i både lag- og bispedømmeorganisasjonen. Det kommer også til syne i at områdene hadde høyere andel drap og kriminalitet, samt få bispevisitasjer og muligens heller ikke betalte tiende. Områdene nærmere kysten var inndelt i skipreidene Grenland, Bamble og Gjerpen, som var tettere integrert både verdslig og geistlig. Tre lensmannsdistrikter opprettes antakelig i Skattlandet i Skien lagsogn på dette tidspunktet. Lagmannsstevnene vitner likevel om at lagmannen reiste på både faste stevner og åstedssaker i Telemark, men det synes å ha vært flere jo nærmere lagsognets sentrum en kom. Det samme synes å gjelde også i de andre lagsognene. Kildematerialet vitner dessuten om at lagmannen dro på stevner og dømte i saker i bygdene lenger opp i tid enn tidligere antatt.

I den tidlige kirkeorganiserings brukte kongen kirken som et ledd i riksdannelsen og for å øke legitimitet til begge prosesser. Det er tydelig ved at kirkeorganiserings bygger på eldre tinglag og kongekretshyllinger (Iversen og Brendalsmo 2020). Fylkeskirker og prostier ble så anlagt, henholdsvis på 1000- og 1100-tallet. Kristendommens og kirkens påvirkning på tingorganisasjonen ble antakelig mer fremtredende etter 1150, etter at kirken som institusjon ble klarere institusjonalisert med opprettelsen av erkebispetet i 1152/53 og forsøk på å få full overtakelse i kristenrettssaker (Gunnes 1970, 124f.; Bagge 1981, 140ff.). Det er likevel fortsatt uklarheter knyttet til kirkelig jurisdiksjon i den tidlige fasen forut for midten av 1200-tallet (Seip 1942; Schreiner 1943–46; Sandvik 1965, Gunnes 1970; Bagge 1981, 2008).

I tidlig middelalder ser en at grensene for prostiene i Borgartingslagen falt sammen med de eldre fylkene, fire til sammen. I senmiddelalderen ble det opprettet flere prostier, og likhetene med systemene ble større i Borgartingslagen. I Eidsivatingslagen falt grensene for prostiene sammen med eldre rettskretser eller landskap, tolv til sammen. Det nevnes to lagsogn og to proster på riksmøtet i 1223. Det er uklart hvorfor det ikke møtte flere proster fra dette området. Det kan hende det fantes to «storprosti», men det er høyst usikkert. Kildene fra tidlig i middelalderen vitner generelt

om tett sammenvevd jurisdiksjon i verdslige og kirkelige saker, og inndelingene ser også ut til å ha vært nært knyttet sammen. Det tyder på at eldre områdeinndelinger ble vurdert og funnet hensiktsmessige da andre inndelinger ble opprettet. Dette, og hvorvidt de eldste sporbare inndelingene var dannet som følge av kollektive nødvendigheter eller var drevet fram av en elite, vil bli mer diskutert senere.

Som helhet viser kildene fra middelalderen at det var kongedømmet som sto i spissen og regulerte de administrative grensene på makronivå. Det er derfor interessant å undersøke om en kan finne en tilsvarende sterk kongelig tilstedeværelse også på lavere nivå, eller om en kan spore andre aktører og eventuelt eldre røtter. Dette blir videre undersøkt i analysen av de ni skipreideområdene i kapittel 7 etter en analyse av de lavere administrative nivå i Borgartingslagen i det neste kapitlet.

KAPITTEL 6

Lokale tingkretser i Borgartingslagen

I dette kapitlet står de lokale rettskretsene i Borgartingslagen i sentrum. Målet er å belyse hvilken innvirkning og betydning de hadde som tingkretser for lokaltingene. Det er viktig å diskutere og sammenstille de administrative områdene som kan ha hatt betydning for tingene – skipreider, herreder, fjerdinger og lider – samt forholdet til kirkelige sogne- og prestegjeldsgrenser. Alderen på disse inndelingene er i utgangspunktet usikre. Et spørsmål er om de kan gå tilbake på eldre felles samvirkeformer i bygdesamfunnene, eller om de administrative områdene en kjenner fra tidlig middelalder var enheter initiert ovenfra. Det er også viktig å søke klarhet i grensenes relative og absolutte alder, og om de kan være opprettholdt innen samme geografiske enheter inn i senmiddelalder og tidlig nytid. Sentrale spørsmål er derfor knyttet til kronologi, utvikling, nivå og funksjoner i tid og rom. Videre, i hvilken grad er det mulig å etterspore aktørene bak etableringen av de ulike inndelingene eller er bakgrunnen å finne i mer naturgitte avgrensninger? Et særlig fokus er rettet mot forholdet mellom verdslige og kirkelige inndelinger.

Også i dette kapitlet bygger jeg på tidligere historiske undersøkelser, basert på skriftlige kilder, med diskusjon av rettskretsene og hvilke områder de omfattet. Jeg tar utgangspunkt i de metodene som ble beskrevet i kapittel 4, hvor en sammenstilling av arkeologisk og historisk materiale, stedsnavn og naturtopografiske trekk blir vurdert i relasjon til rettskretsene og til nivå og utstrekning. Ved å sammenholde ulike kildetyper, åpner det for at tidligere forskeres inndelinger kan vurderes på et nytt og bredere grunnlag. Her tenker jeg særlig på tidligere vurderinger av skipreider og herreder, med underinndelinger i fjerdinger, som bl.a. Indrebø som nevnt er blitt kritisert for å foreta altfor mekanisk (Holmsen 1940–42). Spørsmålet om stabilitet eller endring vil også bli vurdert ut fra et utvidet kildemateriale og i lys av nyere teoretiske perspektiver.

6.1 Skipreider, herreder, lider – rettskretser for lokalting?

Skipreidene i Borgartingslagen er først kjent fra senmiddelalderen og tidlig nytid. Da var de kretser for leidangsutbud, lokal rettshåndheving og administrasjon med egne lokalting. En skipreide (*skipreidda*, f.) var opphavelig et kystdistrikt som skulle stille med skip og mannskap til landets forsvar (Bjørkvik, KLN M XV, 546; Ersland 2000). Senere, i 1273, ser det ut til at utskrivning av leidang også inkluderte innlandsområdene av det tidligere Eidsivatingslagen (NgL II s. 428–30; RN II, 106). Sagaene inneholder også beskrivelser av at leidangen i østre Viken (Borgarsyssell og Ranrike) brukes til landforsvar, der bøndene skal stille med hest i stedet for skip (Sverres saga, kap. 18; Håkon Håkonssons saga, kap. 125). Fortsatt i 1370 skal hester, i stedet for skip, ha blitt kalt ut fra Ranrike (DN II, 410). Det ser ut til at leidangsplikt til lands også gjelder i Trøndelag (DN I, 121/1309; Bull 1920, 43). Det er likevel usikkert hvor fast ordningen med «landleidang» var, eller om det er snakk om spesielle hendelser.

Som nevnt i kapittel 2, har det tradisjonelt rådet et diffusjonistisk perspektiv i forskningen, hvor en har antatt at leidangen ble innført i Viken på 900-tallet under dansk påvirkning, siden en underinndeling i lider i dette området også er kjent fra Danmark (Hertzberg 1914, 247ff.; Tunberg 1911, 79–86; Bull 1920, 55). Samme argumentasjon er anført for de danske fjerdingdelte herreder (*herað*, n.), og som det videre er antatt at skipreiden skal ha erstattet i Viken. Ordet lid (*liði*, m.) som kommer av «mann, følgesvenn» (Fritzner II, 503–504), opptrer i senmiddelalderkilder som betegnelse på en krets av gårder som opprinnelig skulle stille og ruste ut én mann til leidangsskipet. En lide tilsvarte antakelig tre-fire gårder (Bull 1920, 54; Steinnes 1929, 56). I denne betydningen er liden likevel bare kjent fra østre del av Borgartingslagen, dvs. Elve-, Ranrike- og Borgarsyssell (Steinnes 1933a, 95–102). Noen navn på lider er også kjent for en del av Skjeberg og Idd i Borgarsyssell og Kvilde i dagens Båhuslen (DN IV, 278, 279 og 305; Bjørkvik, KLN M X, 436). De er likevel ikke like enkle å rekonstruere, og det er heller ikke noe mål her. Mer relevant er spørsmålet om forholdet mellom de nevnte inndelingene og deres alder.

Steinnes har argumentert for at liden opprinnelig var en økonomisk enhet som ikke hadde noe med leidangen å gjøre. Han mener at den oppsto som et felles samvirkeorgan mellom nabogårder og som først senere ble brukt som utskrivningsenhet for landevern og leidangsskatt, slik det er kjent fra 1300-tallet (Steinnes 1929, 53, 55ff.). Han har videre funnet holdepunkter for at Vestfold og trolig resten av Borgartingslagen fra Follo til Tiendetaket hadde en liknende inndeling, kalt leidangstuft (Steinnes 1933a, 95–102). Både liden og leidangstufte tilsvarende dermed noenlunde den vestnorske manngjerden (*manngerð*, f.), som der var kretsen for å utruste én mann til leidangen. Manngjerden ser imidlertid ikke ut til å være en fast gårdsrets, men en manntallsenhet (G 296, 297).³⁰ Gulatingslovens bestemmelse om ølgjerd, en form for samdrikkelag hvor bønder skulle gå sammen om å brygge øl, kan også ha sammenheng med manngjerden (G 6, 23; Bjørkvik, KLN XI, 323–324). Det fantes i det hele flere felles samvirkeorgan på bygde- og grannenivå, som grannestevner, gilder og bedelag, dvs. kretser av gårder med gjensidige forpliktelser og sosiale samlinger, som bl.a. gravøl og bryllup (Østberg 1928). At det har vært former for fellesskap i og mellom grendelag, og som grunnet i et mer eller mindre fast distrikt forut for etableringen av store lovområder i middelalderen, er høyst trolig. Liden kan også ha behandlet fellespolitiske og rettslige forhold (Steinnes 1929, 57). Liden kan slik ha sin opprinnelse i et mindre, felles samvirkeorgan som har utviklet seg naturlig mellom gårder og grender (Steinnes 1929, 57), som i andre deler av landet, men med ulike benevnelser. Den kan likevel senere ha blitt benyttet om utskrivningsenhet og i skatteinnkreving.

Det har vært foreslått at leidangen ble innført først på Vestlandet, trolig etter angelsaksisk forbilde på initiativ av Håkon den gode (styringsperiode 933–961), slik sagaen beretter. Det er videre foreslått at påvirkningen kom fra en angelsaksisk militær organisasjon, kalt *fyrð* (gammelingelsk; «opbud, krigerisk ferd»), kjent alt i Ines lov fra 600-tallet.³¹ Grunnlaget for denne tjenesteplikten er imidlertid omdiskutert (The Laws of Ine,

30 I full allmenning skulle det kalles ut en mann til leidangen fra hvert syvende hode over tre år.

31 If a nobleman who holds land neglects military service, he shall pay 120 shillings and forfeit his land; a nobleman who holds no land shall pay 60 shillings; a commoner shall pay a fine of 30 shillings for neglecting military service. *Gif gesiðcund mon ladagende forsitte fierd, geselle cxx*

kap. 51, trykt i Attenborough 1922, 52–53). Bakgrunnen kan kanskje søkes i germanske stammer som invaderte England på 400- og 500-tallet, og som skulle ha fotsoldater støttet av utskrevet mannskap fra gruppene til militærtjeneste, kalt fyrd (Preston *et al.* 1956, 70). I England forpliktet råderett over jord til fyrdtjeneste fra 700–800-tallet, men den besto antakelig hovedsakelig av eliter og deres krigerfølge. Fyrden ble særlig utbygd av Alfred den store (871–899) av Wessex, og omfattet sjøforsvar (Abels 1988, 110–111, 231).

At det har fantes former for forsvarsorganisasjoner i Norge forut for 900–1000-tallet, er sannsynlig. Dette underbygges av de store naustuftene langs vestlandskysten og nordover, datert fra ca. 50 til 1500 e.Kr. (Myhre 1985; Grimm 2006, 325ff.; Ystgaard 2014, 221–224). Bygdeborgene – vanligvis datert til yngre romertid og enkelte til folkevandringstid, men er også eldre og yngre – må trolig også ses i et slikt lys, som del av et områdes felles forsvarssystem (Munch 1965; Myhre 1987a). Også de før nevnte ringtunene kan tyde på samlingssteder og en form for rettslig og militær organisering, tilbake til 100-tallet e.Kr. og kunne være i bruk fram til ca. 1000 e.Kr. (Storli 2006, 2010; Grimm 2010; Olsen 2013; Iversen 2015 a–c). Veter og vetesystem har også vært en del av forsvaret senest i middelalderen, men disse er så langt ikke nærmere datert. De er imidlertid nevnt i Gulatings- og Frostatingsloven (G 311; F V 1), og Fagrskinna (kap. 32) nevner varder fra sør til nord, men uten at en vet hvor gamle de da var (Skre 2005, 435). Det kjennes omtrent 800 stedsnavn som kan relateres til vete og varde i Norge, og som viser at de har hatt vesentlig betydning (Ersland 2000, 56–59). Disse formene for forsvar må ha vært lokalt forankret, men regionale og overregionale i karakter. Folk fra ulike bygder og områder har kommet sammen til forsvar av nærliggende områder. Tinget har trolig spilt en viktig rolle i organiseringen og opprettholdelsen av felles normer og regler, som har spredt seg når folk fra større områder kom sammen.

At Håkon den gode utvidet forsvarssystemet til et mer landsomfattende system, er sannsynlig. Men også i Norge kan en se for seg en

scill. 7 ðolie his lands; unlandagende LX scill; cierlisc XXX scill. to fyrdwite (The Laws of Ine, kap. 51, trykt i Attenborough 1922, 52–53).

utvikling fra krigerfølger som stilte private skip til generell forsvarsplikt (Lindkvist 1988, 45–58; Lund 1996, 287–290). Sagalitteraturen nevner flere eksempler på at høvdinger brukte egne skip til leidangen (f.eks. *Saga Óláfs konungs hins helga*, kap. 28, 141). I bestemmelser av Magnus den gode (1024–1047) eller Håkon Toresfostre (1069–1095), og som trolig peker bakover til eldre forhold, heter det at privatpersoners skip ble brukt til forsvar (G 148) (Ersland 2000, 51). Som en landsomfattende organisasjon kan dermed leidangen gå tilbake til midten av 900-tallet, men antakelig i en mer løselig form enn den en kjenner fra høy- og senmiddelalderen da den i hovedsak gikk over til å bli en økonomisk ytelse.

Likheter mellom herredene i Viken og de danske fjerdingsdelte herreder er tradisjonelt tolket slik at herredsinndelingen representerer den eldste inndelingen i Østfold og Båhuslen, og at skipreiden bygger på den (Bull 1918a, 262; Indrebø 1935, 159; Rasmussen, KLNVI, 488–491; Sogner, KLNVI, 492–494). Forholdet mellom skipreider, herred og bygder er imidlertid omdiskutert, både når det gjelder kronologi og romlig utstrekning.

Herred og det svenske *hundare* er nevnt i skriftlige kilder rundt 1000-tallet. Fra Oslofjord-området og deler av Danmark er det kjent at herredet var underinndelt i flere mindre tingdistrikter (Den Jyske Lov II:1; Indrebø 1935). Førsteleddet i ordene herred/härad kommer av hær, «krigerskare» og etterleddet av råd, i betydningen «makt», og er tolket som «av en høvding som har hatt makt over en bevæpnet skare» (Andersson 1965, 1999, 2000). Den aktuelle sammenhengen de to ordene «råd» og «makt» har inngått i, er imidlertid mer omdiskutert og uklar (se Svensson 2015a, 27–34 og der anført litteratur). Lingvisten Thorsten Andersson mener at utviklingen har gått fra 'makt' > 'maktområde' > 'område, distrikt' (Andersson 1999, 437). Det skjer altså en utvikling fra den sosiale sfæren mot en geografisk betegnelse. Førsteleddet kan også diskuteres, men det gir utvilsomt militære assosiasjoner (Svensson 2015a, 28f.). Flere forhold vitner likevel om en klar kobling mellom tinget og våpenføre menn, som for eksempel knyttet til bifall på tinget ved å lage leven med sverdene og navnet på dette, såkalt våpentak, og som senere gjenfinnes i rettsdistrikter i Danelagen kalt wapentake (Iversen 2013) (jf. kap. 1.3 og 8.2.1.). Denne koblingen bekreftes ytterligere av at Knut den

stores hær, ifølge Knytlingasagaen, skal ha blitt kalt tingmannaliden (Svensson 2015a, 29 og der anf. litt.).

I Svealand i Sverige og på kontinentet kjennes liknende inndelinger, avledet av ordet *hund*, *hundrað*, belagt i stedsnavn fra 700-tallet av og på runesteiner fra rundt 1000 (Strid 1993, 91; Andersson 2000). Disse inndelingene er også omdiskutert. Hund og hundare kommer av det germanske regneordet *hunda n. av «hundre» (Andersson 1982, 54) og er blitt forklart som «styrke på hundre mann», og viser til det kollektiv som skulle avses til leidangen (Hellquist 1922, 247). Betydningene av det engelske *hundred* er likeledes omdiskutert, men har tradisjonelt vært tolket som uttrykk for antall menn som skulle delta i militærkampanjer, horder av menn eller at det tilsvarte hundre bosetninger, «hundred settlements» (Andersson 2000, 236–247). Det har derfor vært antatt at både herred og hund går tilbake på væpnede styrker og slik inneholder et militært aspekt (Andersson 1999, 10).

Andre mener at disse administrative områdene (herred, hundred, hund) ikke opprinnelig var knyttet til forsvarssystem, men først og fremst anga rettskretser for tingsteder (Lund 1996, 3, 24, 289). Områdene viser slik til bygdelag og angir et minimumstall av mennesker som dannet et kult-, retts- og forsvarsfellesskap, antakelig på 120 mann, som tilsvarte det gammelnorske, såkalte storhundre (Rasmussen, KLNVI, 489). I dag anser man at disse begrepene var koblet til jordeiendom og for å referere til 100/120 enheter (eng. *hide*) land. En enhet tilsvarende rundt 120 mål (eng. *acres*) med land og representerte et område som ble drevet av og forsørget en bondefamilie (Faith 1999, 238f.). Samme type inndelinger finnes også bl.a. i Wales og Irland. Betydningen av navnene på rettskretsene understreker hvordan militære grupper er knyttet til, i alle fall over tid, faste områder. Møter og møtesteder har trolig vært viktige for å skape og opprettholde allianser og gruppeidentitet. Slik er tinget også en viktig territorialiserende agent (Semple *et al.* 2020, 16).

Basert på stedsnavn er det blitt foreslått en datering av hundare til folkevandringstid (Hafström, KLNVI, 76–77; jf. Hald KLNVI, 497), mens andre mener at herred og hundare tilhører sen vikingtid (Tunberg 1911; Bull 1920; Christensen 1969; Jørgensen 1980, 38–39). Hundaren ble i løpet av vikingtiden lagt over hund-distriktene i Mälars-landskapet i Sverige.

Ettersom hundare dateres til sen vikingtid, må hund være eldre, fra tidlig vikingtid eller før (Strauch 2001, 186 m/ref.). Thorsten Andersson mener at både hund og hundare må være eldre enn 700-tallet, siden Tacitus nevner germanske grupper på hundre menn. Hundare har også motstykke i de kontinentale (forntyske) begrepene *huntari* og *hunderi*, i betydningen «krigerskare, en skare menn, en hop av mennesker» (Tunberg 1911, 43; Andersson 1999, 6), kjent alt på 700-tallet. Her har det også vært påpekt at det svenske hund indirekte kan vise til personbenevnelsen *hunn* og *hunne* på kontinentet, og bety «ledere for hundre menn» tilsvarende eksempelvis det frankiske *centenarius* på 500-tallet (Andersson 1999, 6, 2014), som direkte oversatt betyr «bestående av hundre» og «hundrefold» (Lewis og Short 1879). Begrepet *hundred* (*centena*) forekommer alt på 500-tallet på kontinentet, omtalt av de frankiske merovingerkongene Childebert I og Clothar I (*Pactus pro tenore pacis*, 511–558 e.Kr), samt i det austrasiske *Decretio Childeberti II* (596 e.Kr.) (Söderlind 1968, 159ff.; Murray 1988, 75; Iversen 2013, 13).

Alderen på inndelingene er fortsatt uklare, men det synes klart at det kan ha fantes former for inndelinger alt lenge forut for vikingtiden. Flere forskere har argumentert for at herredet som rettskrets bare fantes på Østlandet, i tillegg til store deler av Sverige og Danmark (Tunberg 1911, 49–55; Indrebø 1935, 162–163). Ordet kan derimot også ha hatt en mer generell betydning, «bygd». Det har vært brukt for å forklare forekomsten av mer spredte herredsnavn over hele det vestnordiske området. Benevnelsen herred finnes over hele landet, også i Danmark, i Sverige, på Island og Orknøyene (se Tunberg 1911, 74, 101, 119, 131; Semple *et al.* 2020, 183 og der anf. litt.). Utbredelse, areal og nivå viser dermed store variasjoner som gjør en klar konklusjon vanskelig.

At skipreideinndelingen bygger på en eldre inndeling i herred, er i Båhuslen belagt i selve navnene på inndelingene: Foksaherred, Tungherred, Sotenesherred og Vettaherred skipreider (Bull 1918a, 268 n. 1). Herredsnavnene innerst i Viken, *Óslóarherað*, *Bergeimsherað* og *Skógeimsherað*, kalles heller aldri for skipreider, med unntak av sistnevnte som også kalles Asker skipreide én gang, men gjelder trolig et yngre forhold (Bull 1918a, 271 n. 1). I Vestfold finner en Stokkeherred, Sandeherred og Semsherred. Bull argumenterer for at disse navnene

representerer en sammenblanding av eldre områder og yngre sogne-
navn, og derfor er yngre navn. Sandeherred er et nyere navn på Skaun-
herred, en sammenblanding av det eldre bygdenavnet Skaun og sognet
Sande, men som likevel vitner om en eldre bygdeinndeling (Bull 1924,
140). I Nedre Telemark var derimot herredene navn på mindre områ-
der, som Solumsherred, Lundaherred og Bøherred, med navn etter
kirkested og sogn. De er derfor tolket som yngre enn sognedannelsen
(Bull 1924, 141). Tilsvarende er herred blitt tolket også på Vestlandet
(Steinnes 1930–33b, 464–465). Det finnes dessuten herredsnavn som kan
betegne en fjerding: *Lómherað* tilsvarer omtrent Revlings fjerding, og i
Vågå er navnet *Norðrherað* det samme som Finnu treding (*þriðjungr*)
(Indrebø 1935, 162).

Herredsnavn kan dermed vise til områder av ulik størrelse og muli-
gens nivå. I hvilken grad de også viser til kronologiske forhold, er fortsatt
ikke avklart (se også Andersson 1965, 1982; Svensson 2015a, 88ff.). Uten å
kunne avgjøre dette nærmere, kan det dermed bare slås fast at herred har
vært en vanlig betegnelse på mindre områder og har vært i bruk over lang
tid. Det kan ha betegnet en bygd, men også i visse områder en rettskrets.
Herredets forhold til øvrige områdeinndelinger og alder er dermed fort-
satt noe uavklart, og vil bli diskutert nærmere i kapittel 8.2.4.

De eldste rettskretsene har trolig vært bygd på kollektiv deltakelse og
felleskap, som senere ble avgrenset territorielt. Det har sannsynligvis
vært lettere å innføre og organisere pliktytelser og forsvarssystem ved
å benytte alt eksisterende inndelte territorium (Ersland 2000, 52). At alt
etablerte distrikt likevel kunne endre omfang og terminologi, er godt
belagt også i England (York 1995, 127; Brooks 2000, 267–270). I Wessex var
antakelig flere *hundreds* i Domesday Book fra 1086 basert på eldre inn-
delinger, som ble gitt nye navn etter påvirkning av karolingiske og fran-
ske *centena*. På 900-tallet var flere *hundreds* antakelig alt slått sammen
til *shipsokes*, mens andre igjen forble private godseiendommer (York
1995, 125–128). Forskjeller i navngiving, organisering, størrelse og gren-
ser kan ut fra dette også avspeile kronologiske forskjeller, som er viktige
momenter i den videre analysen. Det er også argumentert for at de eldste
inndelingene i Danmark finnes på øyene, der grensene følger utkant-
områder mellom eldre bygder og bosetninger (Rasmussen, KLNVI, 489).

Det er derfor viktig at forholdet mellom skipreider, herreder og bygder i Viken-området blir klargjort nærmere.

6.1.1 Skipreider

Magnus Lagabøtes testamente fra 1277 lister opp antall skipreider i daværende Norge, i alt 279 (DN IV, 3). Her nevnes også skipreidetallet i hvert fylke eller landskap. Fra *Rýgjarbit* til Borgarsyssel, regnes det 16 skipreider, fra Kambo til Svinesund, som omfatter Borgarsyssel, regnes det 16 skipreider, og fra Svinesund så langt som til Elven er det også 16 skipreider, totalt 48 skipreider.³² Mange har forsøkt å jevnføre disse skipreidetallene med senere kjente skipreider (Brandt 1871; Hertzberg 1914; Taranger 1904; Jerstad 1927–29; Bull 1920; Steinnes 1927, 1929). De tar utgangspunkt i oversikter over skipreidene som er kjent først fra 1500-tallet, og spredte opplysninger i diplomaterialet fra perioden 1300–1600, og dessuten fra regnskaper og jordebøker fra 1500–1600-tallet (Bull 1920, 109–110).

I senmiddelalderen var skipreidene egne rettskretser – og trolig også tidligere. I Viken var mange skipreider i senmiddelalderen delt i fire, i såkalte fjerdingar (Indrebø 1935; BØ XI, 303). Om alle skipreidene her hadde denne inndelingen, er imidlertid usikkert, og blir derfor nærmere diskutert. Hver fjerding i Borgartingslagen hadde trolig et tingsted, som utgjorde lokaltingene (Indrebø 1935, 136ff.). Trolig var ett av de fire felles for hele skipreiden, det såkalte skipreidinget. Alle disse tingene var sannsynligvis allting (G 131; L III, 12; L VII 56). Saker som var felles for hele skipreiden ble tatt opp, sannsynligvis særlig knyttet til leidang og våpenkontroll. For å kunne identifisere skipreidinget og rekonstruere eventuelle fjerdinggrenser der disse ikke er kjent, blir det i min sammenheng særlig viktig å kartlegge lokaltingkretsenes grenser.

I tidlig nytid var skipreidetallet i Borgarsyssel redusert fra 16 til 12. Flere kilder på 1500-tallet nevner 12 skipreider (f.eks. DN VII,

32 *A loco qui dicitur Ryarbit, usque ad provinciam que dicitur Borgarsyslo, ubi computantur sexdecim skipreidæ, quadraginta octo marcas conferimus. A Kamborn usque ad Svinasund, qui sunt termini Borgarsyslo, ubi computantur sexdecim skipreidæ, quadraginta octo marcas conferimus. A Svinasund usque ad Albiam, ubi sunt sexdecim skipreidæ, quadraginta octo marcas conferimus* (DN IV, 3/127).

612/1525; XII, 499 og 500/1532; jf. kap. 5.4.1) og syv fogderier rundt 1640³³ (NHL, 96). Det er uklart hvilke endringer denne prosessen hadde for tingorganisasjonen.

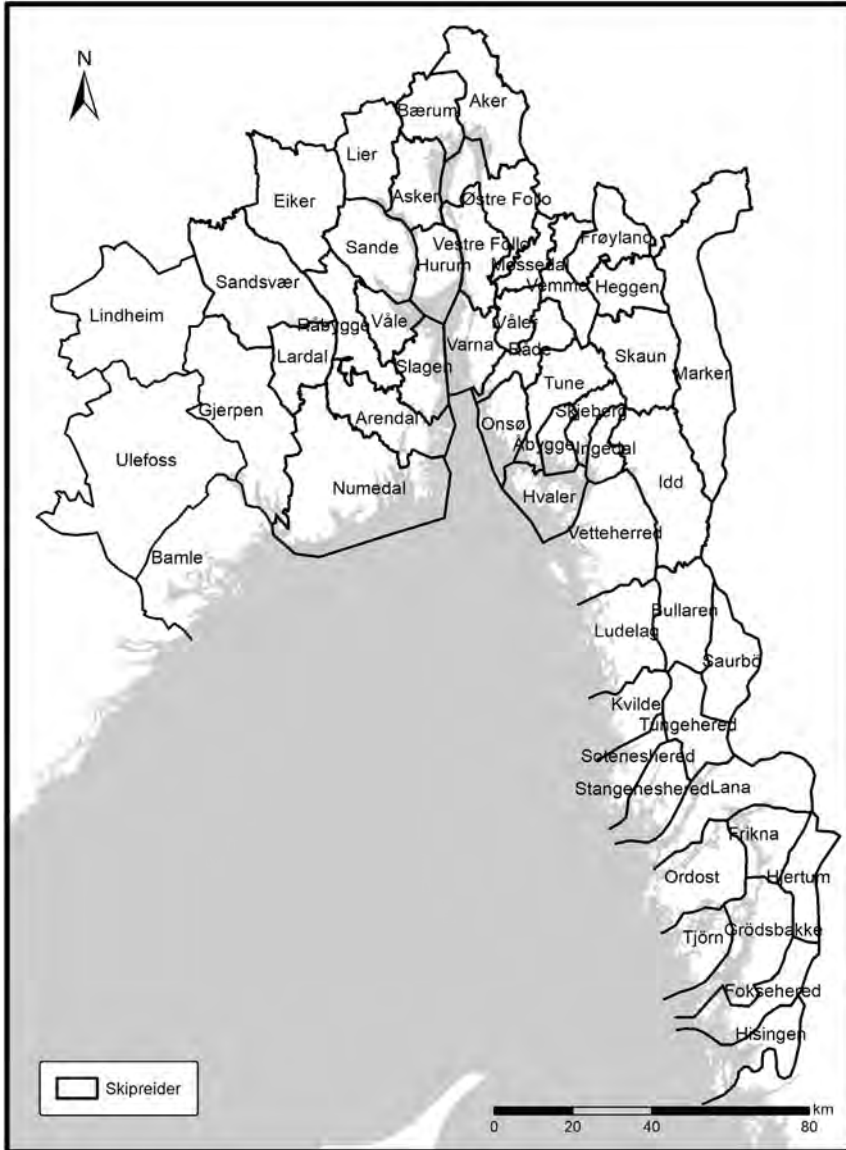
I denne følgende analysen tar jeg utgangspunkt i skipreidetailene fra 1277.³⁴ Siden skipreidene ofte faller sammen med yngre herred-³⁵ og prestegjeldsgrenser, kan de gi viktig informasjon til å belyse eldre grenseløp. Fra Svinesund og til Göta elv (Båhuslen) er det kjent 16 skipreider i kildene mellom 1300 og 1600 (figur 6.1). Disse var Ludelag, Kvilde, Lana, Frikna, Hjertum og Vistelend, Grødsbakke, Foksehered, Bullaren, Saurbø, Vetteherred, Tungehered, Stangeneshered, Soteneshered, Ordost, Tjørn og Hisingen (Bull 1920). For disse vil grenseløpene imidlertid ikke bli diskutert nærmere i detalj.

Kildene fra 1300–1600 nevner 14–16 skipreider i Borgarsyssel, fra Kambo til Svinesund; Idd, Ingedal, Skjeberg, Åbyggje, Tune, Onsø, Råde, Varna, Våler, Vemme, Frøyland, Heggen, Skaun og muligens Hvaler (figur 6.1). Deres grenser er analysert og fremstilt i appendiks 2. I tillegg er Mossedal (Hobøl) og Marker distriktsnavn som kan ha falt sammen med skipreider, og som derfor blir vurdert i mer detalj. Det er som før nevnt noe usikkert om Mossedal lå under Borgarsyssel eller Oslosyssel på 1200-tallet, og om Marker eventuelt besto av én eller flere skipreider. Det er også usikkert om Våler og Hvaler skal regnes som egne skipreider. Dersom Mossedal regnes til Follo, men en antar at Våler og Hvaler var egne skipreider og Marker besto av to skipreider, utgjør dette i alt 16 skipreider (Bull 1918a, 137–139). Dersom Våler hørte til Varna skipreide, eller Hvaler var del av Tune, ville Marker kunnet ha omfattet tre skipreider (Stylegar og Norseng 2003, 484–485). Jeg vil derfor vurdere grenseløpene for de skipreidene som er mer usikre, for om mulig å avgjøre om de virkelig var skipreider i 1277. Her vurderer jeg alle tilgjengelige kilder som kan gi informasjon, men legger særlig vekt på om og når de er nevnt

33 Mossedal og Rakkestad fogderi, Verne kloster len, Moss, Onsøy, Vemme, Tune og Åbygge (med Hvaler) fogderi, Idd og Marker, og Heggen og Frøland fogeri (NHL, 94–95). Det var en del endringer i forleningene før grensene ble faste i Borgarsyssel (se Agerholt 1950–53, 158ff.)

34 Dersom ikke annet er nevnt, bygger fremstillingen på Bull 1920, 134–145; Steinnes 1933a, 55ff.; Indrebø 1935; Agerholt 1950–53 med der anførte kilder.

35 Her refererer herred til de som er kjent fra 1800-tallet, og som i grove trekk tilsvarende skipreidene og senere kommuner.

Figur 6.1. Kart over skipreidene i Borgarsysla ca. 1277. Grensene i Ranrike (Bohuslän) er ikke like nøyaktig kartfestet som de øvrige. Kart: Marie Ødegaard.

som egne skipreider i kildene, og om de har underinndelinger som fjerding, som igjen kan indikere skipreidestatus.

Marker (*Markir*) utgjør et stort og langstrakt område langs dagens svenskegrense med bygdene og hovedsognene Aremark (*Aramørk*),

Rømskog, Rødenes (*Aursmørk*) og Øymark (*Øyjamørk*) (figur 6.1). Navnet Marker kommer av *mork* f. i betydningen «skog, grenseskog, utbygd» (Hovda, KLN M X, 253). Det var også andre svenske *mork*-bygder som grenset til disse bygdene. Indrebø har tidligere vist hvordan Aremark, Rødenes og Øymark var fjerdingsdelt senest fra 1350-tallet (se kap. 6.2) (Indrebø 1935). At de er fjerdingsdelt har vært tatt til inntekt for at Marker omfattet tre skipreider. I tilfelle må Rømskog enten ha ligget utenfor denne skipreideinndelingen og ikke hørt til Borgarsyssel, eller ha ligget under Rødenes, men i så tilfelle stemmer ikke fjerdingsgrensene der. Rødeboken (RB 149) opplyser nemlig at det var 12 lider i Rødenes (Steinnes 1933a, 94). Dermed synes Marker å ha hatt både fjerdings- og lideinndeling – inndelinger som i andre områder av østre Borgartingslagen er tatt til inntekt for en skipreideinndeling.

Spørsmålet er likevel mer komplekst. På et riksmøte i Tønsberg i 1273 ble det bestemt at hver skipreide i Viken skulle utrede en 20-sesse, det vil si med et mannskap på 40, pluss styrmann (NgL II, 428ff.; RN II, 106; Steinnes 1929, 52). Det samsvarer med at hver skipreide angivelig skulle være delt i 40 lider som da skulle stille med én mann. I 1344 var Skjeberg skipreide inndelt i 44 lider og Idd 40, herunder 38 hele og fire halve lider (DN IV, 278–279). Rødenes med sine 12 lider må da ha vært for liten til å utgjøre en skipreide. De andre bygdene på Marker av omtrent tilsvarende areal, må dessuten ha hatt mindre bosetningstetthet enn i mer tettbygde områder. Dersom de andre Marker-bygdene hadde det samme lidetallet, ville det dermed bare vært 48 lider på Marker. Det kan tyde på at Marker neppe omfattet mer enn én skipreide, dersom ikke området lå utenfor skipreideorganisasjonen med fysiske utbud da ordningen ble introdusert der.

Marker skal heller ikke ha ytt tilsvarende leidangsskatt som resten av Borgarsyssel, nordre Båhuslen og Vestfold, slik Landsloven forutsetter. Det viser at Marker var en utkantbygd som det kunne være vanskeligere å få inn utredslar fra, på samme måte som vist for Telemark. I Marker var fjerdingen utligningsenheten for leidangsskatten på 1600-tallet, og delt likt for hvert kirkesogn (Steinnes 1929, 52f.). Det kan derfor se ut til at det var sognene som var delt i fjerdingar på Marker (Bull 1920, 139; Indrebø 1935, 153) og at leidangsordningen var sekundær (Steinnes 1929,

53). Sognene, og de mindre fjerdingene, kan likevel bygge på en eldre bygdeinndeling, men det kan også være at det var den enheten som kom til å få mest betydning og slik sett holdt seg lenger i tid.

I sagaer beskrives Marker som tilhørende Västgötalagen i deler av vikingtiden og middelalderen (Magnus Berrfötts saga, kap. 12–15). Norseng har derfor argumentert for at det var først i den etterfølgende perioden, da leidangen angivelig gikk over til en årvisst skatt på 1200-tallet, at Marker ble en del av det norske riket og en fiskal skipreide med leder etter mønster fra resten av Borgarsyssel (Norseng 2005a, 1–15, 248). Det er godt mulig at Marker ble fast inndelt senere som følge av sin mer perifere beliggenhet i et skogsområde og som neppe kan ha fungert som et sjømilitært distrikt (Indrebø 1935, 153 n. 7a). Marker kan likevel ha vært regnet som en skipreide i testamentet av 1277, og som nevnt kan det senere også ha vært krevd mannskap til landforsvar herfra. Spørsmålet er dermed til hvilket område det tilhørte. Som før nevnt, lå Marker verdslig til Oslo lagsogn mellom 1300- og 1600-tallet (DN I 616/1408; X 170/1440; IV 630/1480–1500; III 1022/1501; Steinnes 1929, 54, 1930, 56f.). På 1500- og 1600-tallet var Marker og Idd blitt et len, hvor Marker lå under Oslo, mens Idd hørte til Tønsberg lagsogn. Marker hørte imidlertid kirkelig til Borgarsyssel (Steinnes 1929, 53f.). Det meste taler derfor for at Marker hørte med til Oslo lagsogn i senmiddelalderen, men forut for dette er forholdene usikre. Dette spørsmålet kommer jeg derfor tilbake til etter at jeg har vurdert de øvrige skipreidene.

Mossedal (*Morsudalr*), det senere Hobøl, er et annet område med usikker inndeling som egen skipreide og tilhørighet til henholdsvis Oslo- eller Borgarsyssel før ca. 1300. Kildene er uklare, noe som har ført til forskjellige tolkninger. Mossedal ser ut til å ha hørt til Oslo lagsogn og prosti fra senest 1400-tallet, mens området i noen opptegnelser fra 1300-tallet av er regnet som en egen enhet.³⁶ Andre samtidige

36 Mossedal har hatt en skattemessig særstilling ved at de bare betalte halv utfareleidang, noe som kan ha vært en realitet alt på 1300-tallet (Steinnes 1933a, 56f.). År 1300 la Håkon V Magnusson inntektene av «de to skipreidene i Follo» til Mariakirken i Oslo (RN II, 1012). Fjorten år senere legges leidangen av Nesodden til samme sted (RN III, 905). Dette kan tyde på at Nesodden ikke lenger regnes til Follo. En har da foreslått at Mossedal var skilt fra Follo skipreide alt ved år 1300. På 1500-tallet ble leidangen betalt til Akershus, og ikke til Mariakirken (Steinnes 1933a, 71f.). I 1514 var ikke Mossedal skattemessig regnet med i oppgaver over leidangen fra den øverste skipreiden på Follo (DN IX, 480).

kilder omtaler Mossedal som del av Follo-bygdene (DN V, 608, 751, 809; XXI, 1058; og også kirkelig RB 120, 122, 549³⁷). Både Mossedal og Follo har antakelig ligget som len under Mariakirken i Oslo fram til midten av 1500-tallet. Da kom Follo under Akershus len, og Mossedal ble slått sammen med Rakkestad til ett fogderi (Agerholt 1950–53, 161–162; NHL, 95–96). Hans Hosar har ut fra gjennomsnittet av markebol for en lide i Borgarsyssel kommet fram til at Mossedal ikke omfattet mer enn 20 lider. Det utgjorde dermed bare halvparten av nødvendige mannskap til et leidangsskip (Hosar 1993, 159). Mossedal har derfor neppe utgjort en skipreide alene og hørte trolig sammen med nærliggende Østre Follo (Munch 1849, 162; Bull 1920, 138; Steinnes 1933a, 56f.). Indrebø har videre argumentert for at Mossedal og Våler hadde to fjerdinge hver, som topografisk hørte sammen og utgjorde én skipreide (Indrebø 1935, 179ff.). Mossedal ser imidlertid ut til å ha hatt fire fjerdinge, kildebelagt tilbake til senest 1300-tallet. Det indikerer at også Mossedal kan ha vært en skipreide (se kap. 6.2). At Mossedal hørte til Østre Follo, kan derfor representere en senere utvikling eller være betinget av skattemessige hensyn. Lokaliseringen av den før nevnte Husebygården i Follo, som del av et kongelig administrativt system og oppsamlingssted for skatter og avgifter, bare omtrentlig 1,5 km fra grensen til Mossedal, kan være viktig her (Westerdahl og Stylegar 2004; F. Iversen 2011). Det kan være med å forklare Mossedals tilhørighet til Follo. Jeg anser derfor Mossedal som en skipreide.

I den indre del av Oslofjorden – fra *Kambhorn* til *Rýgjarbit* – rår det også usikkerhet omkring skipreideinndelingen. Særlig gjelder det spørsmålet om Hurum, Lier, Sande og Eiker var egne skipreider, og hvorvidt de i tilfelle lå til Oslo- eller Tønsbergssyssel. Alle de nevnte områdene var inndelt i skipreider i senmiddelalderen, men de kan likevel være yngre enn på østsiden av fjorden (se kap. 6.2). Av disse var Eiker fjerdingsinndelt, og Drammensvassdraget har gitt tilgang til sjøen i vikingtid og tidlig middelalder. I 1390-årene kjøpte bønder i Eiker et skip (DN II, 519 og 562), muligens et leidangsskip (Indrebø 1935, 110; Moseng 1994, 76–80). Ut fra dette regner jeg Eiker som en skipreide. Lier og Sande har også

37 Oppregninger i RB (244) fra 1396 kan tolkes slik at Mossedal var en egen enhet.

fjerdingsinndelinger, der begge områder har hatt tilgang til sjø. Det indikerer at også de var egne skipreider. Også Hurum hadde en fjerdingsinndeling, men alder og tilknytning er mer uviss, og er et spørsmål jeg må ta med meg videre (se kap. 6.2).

Ifølge Indrebø kan *Óslóarherað*, *Bergeimsherað* og *Skógeimsherað* ha fungert som judisielle herred, men han regner det som tvilsomt om grensene for herred og skipreide falt sammen (Indrebø 1935, 184), uten å begrunne det nærmere. Ettersom Lier, Sande og Eiker ser ut til å ha hatt en tilsvarende fjerdingsinndeling som områdene i Borgarsyssel, anser jeg det likevel som sannsynlig at dette mellomområdet hadde det samme. *Skógeimsherað*, som antakelig er samme område som Asker, omtales også som skipreide i 1409 (DN V, 462; jf. Bull 1918a, 271 n. 1).

Grenseløpet for de ni mulige skipreidene i Vestfold blir også gjort rede for i appendiks 2 (figur 6.1). Mens Arendal, Slagen, Våle, Råbyggje – eller Rørdal, Sande eller Engra – fremstår som relativt sikkert avgrenset, er grensene for Numedal,³⁸ Lardal, Nøtterøy og Sandsvær og deres skipreide-tilknytning mer usikker. Numedal omfattet det senere Brunla len, som på 1800-tallet besto av fem herreder: Brunlanes, Hedrum, Tjølling, Sandeherred (nåværende Sandefjord) og Tjøme. Numedal ytte til sammen fire-fem ganger mer leidangsyttelse enn skipreidene lenger nord (Steinnes 1929, 59). Dette tilsvarer forholdene også da området som nevnt var inndelt i fem herred. Det tyder på at leidangen ikke har vært større i Numedal enn i nordre del av Vestfold. Etter gårdstallet å dømme, tilsier dette dermed at leidangsyttelsene var forholdsvis jevnstore over hele Vestfold. Ut fra størrelsen på leidangsskatten fra Numedal mener Steinnes at området i prinsippet kan ha stilt med tre skip, mens Våle og Slagen til sammen bare kan ha utredet ett (Steinnes 1929, 59). Det står likevel åpent om Numedal skipreide omfattet flere enheter tidligere, siden ikke dette lar seg kildebelegge (se kap. 9.1.2).

Det er usikkert om Lardal og Sandsvær var egne skipreider og hvorvidt de lå til Numedal eller lå utenfor skipreideinndelingen (Bull 1920, 136).³⁹

38 Numedal skipreide må ikke forveksles med dagens Numedal i Buskerud som forut for 1300-tallet lå til det søndre lagsogn av Opplandene og under Eidsivatinglagen (jf. kap. 5.3).

39 Steinnes skriver at det ikke er riktig at bygdene omtales som skipreider. I diplommet omtales lagrettemenn «paa Egger Sandsuerd Laurdall och Sandenn skipredt», og Steinnes antar at bare

Lardal og Nøtterøy står oppført alene i jordebøkene, og de er ikke omtalt som skipreider. Steinnes har ut fra dette ment at Nøtterøy i middelalderen hørte til Arendal skipreide, og Lardal muligens lå til Råbyggje (Steinnes 1933a, 57 n. 4). Topografisk sett kan Lardal like gjerne ha hørt til Sandsvær, siden bygdene henger sammen langs Numedalslågen. Sandsvær skal imidlertid ha vært regnet til Vestfold (Indrebø 1935, 185), og i så fall kan også Lardal ha hørt med. En kilde fra 1356 betegner Sandsvær som *herað* (DN I, 349). Det er likevel usikkert om det refererer til en bygd eller er brukt i teknisk-judisiell betydning og kan derfor ikke tillegges særlig vekt (Indrebø 1935, 185). Ifølge et privilegiebrev til Sandsvær fra 1307 skulle Sandsvær være fritatt for militær leidang (NgL III, 69f.). Diplomet er likevel såpass sent at Sandsvær kan ha vært regnet som en skipreide i skattemessig betydning, slik trolig også Marker var. Jeg ser det derfor som sannsynlig at Sandsvær opprinnelig utgjorde en skipreide, siden området dekker et forholdsvis stort areal og det er kjent mange tingsteder her (se kap. 9.2 og appendiks 4). Jeg har derfor regnet Lardal og Sandsvær som skipreider i 1277. Som Bull, regner jeg det videre som sannsynlig at Nøtterøy lå under Arendal skipreide (Bull 1920).

I det historiske Grenland, ytre del av Skienssysse, var det antakelig fire skipreider: Hovin (Gjerpen), Ulefos, Lindheim og Bamble. Bare de tre førstnevnte er uttrykkelig nevnt som slike (DN IX 228/1419; III 750, 752/1439; Bull 1920, 137). Fra Hovin er det kjent at to menn skulle dra til lagtinget i Skien, to fra Bamble og fire fra Grenland⁴⁰ (NgL IV, 428; L I, 1d), dvs. to mann fra hver skipreide (Steinnes 1933a, 57). Det kan igjen tyde på at også Bamble var en egen skipreide. Med unntak av Lindheim, mener Bull at skipreidene her likevel ikke lar seg bestemme (Bull 1920, 134). Steinnes på sin side mener at navnene Lindheim og Ulefoss gir holdpunkter for hvor grensen har gått, siden de to gårdene som har gitt skipreiden navn ligger bare 11–12 km fra hverandre. Den ene ligger ved Norsjø, på hver side av skillet mellom Holla og Sauherad, mens Lindheim ligger i nord og Ulefoss i sør (Steinnes 1933a, 58). Skipreidegrensene i

Sanden er skipreide (RA yngre dipl. 8. mai 1591; ref. i Steinnes 1933a, 57 n. 4). Jeg vil imidlertid anta at det ikke er umulig at de førstnevnte er skipreider, selv om betegnelsen ikke står direkte etter distriktet i en slik opprømsing.

40 Det skulle i tillegg reise to fra hvert prestegjeld i Skattlandet og to mann fra Numedal.

historiske Grenland er, som andre steder, dermed rekonstruert på grunnlag av eldre forskningsresultater, gamle herredsgrenser, navnemateriale og spesielle topografiske trekk (figur 6.1 og appendiks 2).

6.1.2 Skipreidetail og alder

Jeg har så langt omtalt og vurdert 52 mulige skipreider. Disse blir nå sammenlignet med Magnus Lagabøtes testamente og andre kilder, siden disse er de eldste sikkert kjente rettskretsene for lokaltिंगene i Borgartinglagen, og mange også er inndelt i fjerdinger. Det er derfor viktig å få et så riktig bilde som mulig av det eldste administrative landskapet. Testamentet angir som nevnt 48 skipreider, eller 16 for hver geografisk inndeling, slik at Telemark til og med Follo skulle ha 16, og det samme med Borgarsyssel og Båhuslen. I sistnevnte område stemmer antallet med opplysningene fra testamentet, mens i de to andre områdene må yngre kilder gi grunnlag for diskusjon.

Selv om Markers beliggenhet taler mot at den har vært del av et opprinnelig sjøforsvar, er også testamentet fra en tid da leidangen hadde mistet betydning for sjøforsvaret. Det kan derfor ha medført endringer i administrative grenser for innbetalinger av skatt. Derfor kan Marker fortsatt ha vært betegnet som en skipreide i opplistingen i diplomtet av 1277.

Marker og Mossedal utgjorde to skipreider i 1277. Selv om jeg har vist at både Marker og Mossedal lå til Oslo lagsogn fra senest 1300-tallet, kan de likevel ha vært regnet med i den geografiske oppregningen av skipreider fra Kambo til Svinesund i 1277. Kambo er et område i nordre del av Moss i Østfold, og det er mulig at Mossedal ble regnet til Borgarsyssel for å få skipreidetallet til å gi uttrykk for større regelmessighet enn det som kanskje var tilfelle. Regnes disse to med, blir antallet skipreider i Borgarsyssel 16, slik testamentet angir. På 1500-tallet omtales som nevnt likevel alltid «de 12 skipreider i Borgarsyssel» (jf. kap. 5.2.1). Det tyder på en reduksjon i skipreidetallet, og at noen skipreider var slått sammen. Da lå Hvaler trolig under Åbyggje, men omtales også som egen skipreide i enkelte kilder. Lensregnskaper fra 1500-tallet viser at Våler antakelig hørte verdslig-administrativt under Varna skipreide, men likevel var egen skipreide forut for 1343 (appendiks 2). Når Mossedal og Marker inn gikk i Oslosyssel, gir det et antall på 12 skipreider.

I området fra Telemark til Follo var det 19 mulige skipreider (appendiks 2). Et diplom fra 1533 forutsetter en gjennomført skipreideinndeling for hele det sønnafjelske (DN X, 622; Bull 1920, 136 n. 136). Siden kilde-materialet er mangelfullt, vet en ikke om inndelingen var innført for hele Viken. Flere forskere har pekt på regionale forskjeller i arealinndelingen av skipreider og med ulike underinndelinger (Tunberg 1911; Bull 1918a; Steinnes 1929, 59; Indrebø 1935, 128ff.). Bull påpeker at inndelingene synes mest systematisk gjennomført i Båhuslen og Borgarsyssel, med relativt små, og antakelig, fjerdingsdelte skipreider. Resten av Viken hadde derimot større skipreider med en mer usikker underinndeling, særlig i Akershus og søndre Vestfold og sørover (Bull 1918a, 272).

I dette området er det heller ikke mulig å få antallet skipreider til å stemme med testamentet. Dersom Lardal hørte til Sandsvær og Nøtterøy til Arendal, mens Hurum, Eiker og Lier utgjorde egne skipreider, utgjør dette i alt 18 skipreider. Ingen av de nevnte områdene er likevel med sikkerhet omtalt som skipreider. Ettersom Hurum, Eiker og Lier hadde fjerdingsinndeling, var de nok mest sannsynlig skipreider (se kap. 6.2). Fordelingen av skipreider indikerer også at de har vært del av skipreideorganisasjonen. Det er alt i alt vanskelig å komme noe lenger ut fra det tilgjengelige kildematerialet. Dette blir derfor videre undersøkt i analysen av fjerdinge og selve tingstedene som muligens kan gi indikasjoner om skipreidegrensene også.

Kildematerialet er i det hele komplekst og ikke entydig. At det er oppdelt i tre ganger 16 kan virke oppkonstruert og vel skjematisk, preget av en skjematisk-geografisk tenkning. Testamentet er skrevet på latin, der det kan være en viss usikkerhet knyttet til stedsbetegnelser, der det «regnes» (*computantur*) 16 + 16 skipreider fra *Rýgjarbit* til Svinesund, mens det fra Svinesund til Elven heter at det «er» (*sunt*) 16 skipreider (Bull 1920, 108 n. 2). I det ene tilfellet kan det være en konstruksjon og i det andre referere til faktisk inndeling. I Vestfold og Vingulmark kan det dermed ha vært en mer organisk og mindre systematisk inndeling. Det finnes også eksempler fra Viken på at skipreider gikk sammen om å stille skip og/eller kunne bygge mindre leidangsskip (DN II, 385/1365; I, 470/1382), som kan skyldes bosetningsnedgangen i senmiddelalderen. Dette viser at organisasjonen kunne variere og kontrahere etter naturlige

behov og endringer i selve leidangsordningen, som kan forklare reduksjoner. Dette er viktig å ha in mente. Generelt gir de administrative inndelingene av Viken, med fjerdingsdelte herreder og skipreider, et bilde av et regulert og normert samfunn og rettsliv. Spørsmålet om det faktisk har vært slik i praksis, vil bli nærmere vurdert og diskutert i den videre analysen.

Jeg anser det imidlertid som sannsynlig at termen skipreide kan ha blitt lagt over eldre områdeinndelinger i Viken og innført som et ledd i å styrke herredømmet over områdene. Det var derfor behov for administrative støttepunkter her. Skipreidesystemet kan neppe være eldre enn tiden da kongene faktisk fikk større kontroll over området, sannsynligvis først på 1000-tallet eller senere, som diskutert i forrige kapittel (se også kap. 8.4). At strukturene likevel har en stor tidsdybde, reflekteres i naturlige grenser og gamle bygdenavn. Jordanes omtaler som før nevnt to stammer i Viken i 551, som peker på eldre landskap som kan gjenfinnes i de eldre fylkene (jf. kap. 5.1, 9.1.2. og 9.3). Eldre territorielle inndelinger fra jernalderen trenger likevel ikke nødvendigvis ha vært knyttet til fastlagte territorier og kan gjelde overherredømme over mennesker (Lindkvist 1988, 14–26). Det kan også ha sitt utspring i felles rett/kollektiv styring over felles ressurser som dannet bakgrunnen for territorialitet. Kollektiv styring, som hadde en horisontal bestemmelsesrett, trenger ikke ha vært en trussel, men heller et komplement, til den økende maktbasen til kongelige styringssystemer (Ooisthuizen 2016, 212, 218). Når faste grupper av mennesker møttes på samlingssteder, kan det ha ledet til fastere grenser i landskapet som senere administrative system kunne bygge videre på. Slik skal kanskje lidene og de større nausttuftene tolkes – som et fellesskap for den kretsen av gårder som inngikk. Disse kan ha eksistert forut for etableringen av lovområder eller andre senere kjente administrative inndelinger. Dannelsen av større regioner kan bygge på slike mindre inndelinger, som over tid fikk behov og ønske om samvirkeorganer for større områder. Det trenger likevel ikke være noe fast forhold i lider i henhold til distrikter eller større regioner – lider er heller ikke vidt utbredt. Det er også usikkert om inndelingene er av samme alder over alt. For å belyse disse spørsmålene, er det derfor nødvendig å vurdere fjerdingene og deres alder nærmere.

6.2 Fjerdinger

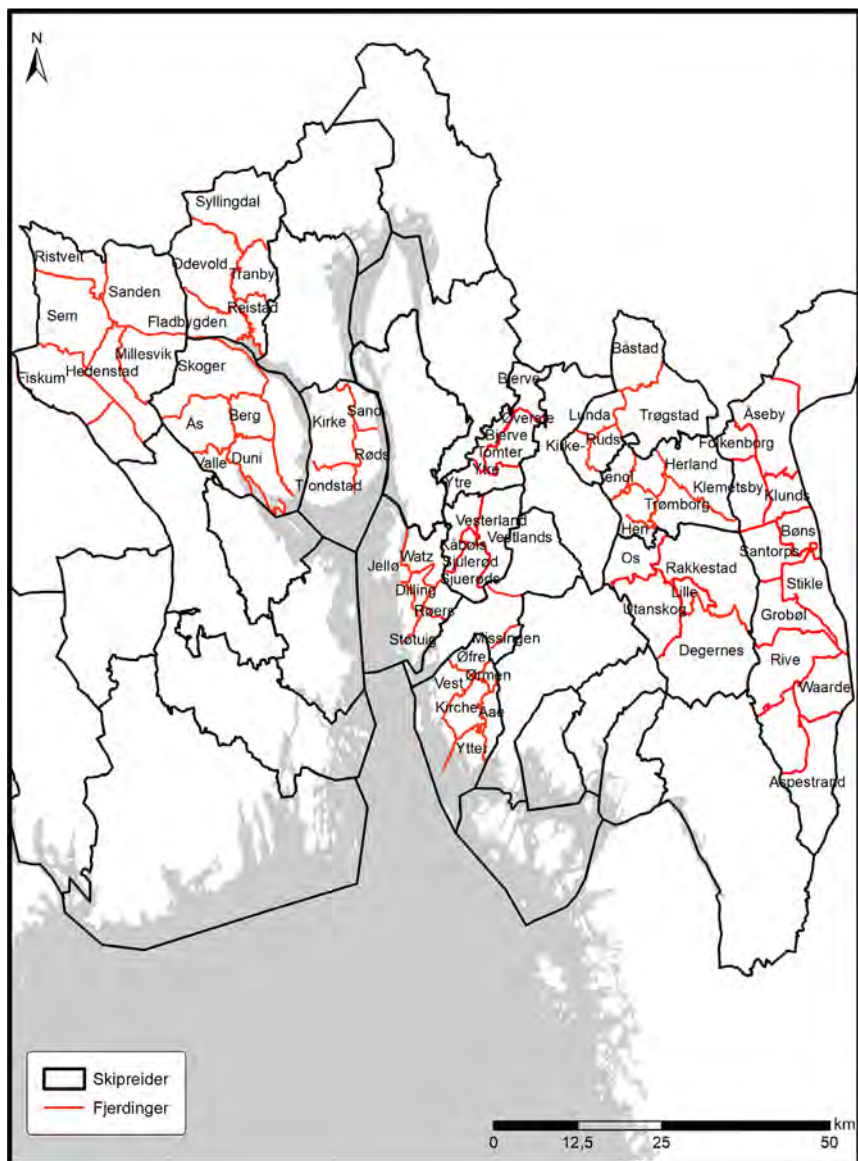
Fjerdingsinndelingen var en viktig administrativ inndelingsform i middelalderen og antakelig også tidligere. Det er store forskjeller mellom landsdelene i hva en fjerding representerte administrativt. På Vestlandet svarte de til en større administrativ enhet som omfattet flere skipreider, som en underinndeling av fylket (Helle 2001, 76–80; Hobæk 2013). Ulike strukturelle, topografiske og bosetningsmessige forskjeller var medvirkende faktorer til dette. De eldste inndelingene som ble etablert la føringer som igjen påvirket senere inndelinger og kunne resultere i regionale forskjeller. Det var likevel ikke statisk og uten endringer. I løpet av middelalderen ble eksempelvis flere fjerdinge i Borgartingslagen opprettet, slik at en skipreide kunne omfatte mer enn fire «fjerdinge». Årsaken til slike forskjeller kan skyldes befolkningsvekst, utvidelse av bosetningsområder og andre bosetningsendringer i tidlig middelalder og høymiddelalder. Det kan senere igjen ha resultert i sammenslåinger av fjerdingsområder eller grensejusteringer som følge av bosetningsnedgangen og ødeleggingen etter svartedauden og etterfølgende pester. Tilsvarende kan ny befolkningsvekst som følge av gjenoppbyggingen av nedlagte gårder etter den demografiske krisen i senmiddelalderen, ha ledet til behov for og oppretting av flere tinglag (Indrebø 1935, 179–182; Norseng 2005a, 249).

Om det var slik at alle herreder/skipreider var delt i fire, slik Indrebø ser for seg, og om forholdene var så strukturerte alt i starten og lot seg opprettholde over tid uavhengig av samfunnskontekst, er likevel langt fra sikkert. De fjerdingene som er belagt i kildene fra tidlig i senmiddelalderen, forutsetter uansett et regulert system. Det var avhengig av at det fantes styringsapparat som var sterke nok til å etablere og holde oppe slike systemer, eller at befolkningen fant inndelingene tjenlige og opererte etter tradisjonsbundne normer. Hvorvidt det har vært samme form for fjerdingsinndeling i hele Viken, er også usikkert og trenger nærmere granskning.

På grunnlag av alle tilgjengelige kilder søker jeg derfor å kartlegge den eldste fjerdingsstrukturen, for å se om den kan være samtidig med de tingstedene som har latt seg identifisere i senmiddelalderen. De eldste kildebelagte fjerdingene i Viken er fra 1315 (DN IV, 111) og videre fra utover

på 1300-tallet. Det er noe uklart om fjerdingsområdene var utgangspunktet for herredene og de senere skipreidene, eller om skipreidene først senere ble delt i fire. Vest i Viken kjenner en bare navn på noen få fjerding, mens det fra Borgarsyssel foreligger relativt mange opplysninger om fjerding. Når det gjelder de ni skipreideområdene som inngår i mikroanalysen, vil fjerdingsgrensene bli nærmere diskutert der (se kap. 7 og appendiks 3). Jeg skal først, så langt det lar seg gjøre, rekonstruere de øvrige fjerdingsdelte skipreider i Borgartingslagen, med unntak av Båhuslen, ved å vurdere og diskutere inndelingen i forhold til grenseløp og alder, og dessuten forholdet mellom herredet/skipreiden og den kirkelige inndelingen i sogn. Ettersom det i stor grad er Indrebø som har studert fjerdingene, anvender og vurderer jeg også bruken av hans aritmetiske metode i lys av kildene. Fjerdingsinndelingen er gjort nærmere rede for i appendiks 3.

Mossedal (Hobøl): Et tienderegister fra 1664 oppgir en inndeling i bare tre fjerding (Ytre, Bjerve og Tomter), men hvor en *Ytzi* og *Øfsti* fjerding er nevnt på 1300-tallet (figur 6.2; appendiks 3). Navnet *Ytzi* dekker Ytre fjerding i 1664, samt muligens søndre del av Bjerve fjerding, mens *Øfsti* er nordre del av Bjerve med Tomter sogn, ifølge Indrebø. Han argumenterer for at det var to fjerding, Øvre og Ytre, i Mossedal i høy middelalderen, og at Mossedal og Våler sammen utgjorde én skipreide (Indrebø 1935, 180). Dersom en ser nøyere etter, stemmer dette ikke helt. Det er nemlig de samme fjerdingene en ser spor av på 1600-tallet som på 1300-tallet. Den eneste endringen er at gården Hollebø, gnr. 34, er nevnt i *Øfsti* fjerding, mens den egentlig er lokalisert i Bjerve. Denne gården ligger imidlertid helt på grensen til Tomter eller til *Øfsti* fjerding, noe som kanskje like gjerne kan tyde på at det bare har skjedd en mindre grenseendring her. Hosar (1993) har på sin side vist en annen kilde fra 1663 som nevner fire fjerding, Ytre, Tomter, Bjerve og Melleby (appendiks 3). Det tyder på at inndelingene i store trekk er de samme, men at Bjerve fjerding på det tidspunktet er delt i to fjerding med grense i Hobølven som deler den naturlig i to. Spørsmålet er om det er en ny eller gammel inndeling. Med utgangspunkt i de registrerte tingstedene har Mossedal to, muligens tre *sikre* tingsteder. Disse er Melleby, Bjerve og muligens Tingulstad, alle nevnt på 1400- og 1500-tallet, og hvor de

Figur 6.2. Utbredelsen av fjerdingar i Borgartingssyssel. Ingen sikre fjerdingar er belagt og kartfestet vest for Vingulmark fylke. Kart: Marie Ødegaard.

to sistnevnte ligger i samme fjerding. En ser dermed at de to sikre tingstedene har samme navn som fjerdingene, som som nevnt trolig indikerer rettslige funksjoner (jf. kap. 4.2.2). Det underbygger at firedelingen går tilbake til senest 1400-tallet og sannsynligvis enda lenger, tilbake til

perioden forut for nedgangen i senmiddelalderen. Jeg anser derfor dette å være den opprinnelige fjerdingsinndelingen og at Mossedal har vært én skipreide.

Våler: I Våler er det omtalt tre fjerdinge i 1593 (figur 6.2; appendiks 3). Indrebø mener at Sjulerød er en yngre fjerding ut fra *rud*-navnet og at bygden ble ryddet sent. Det anser jeg ikke som noe vektig argument for at inndelingen ikke kan være eldre, ettersom *rud*-navnene kan stamme fra både tidlig- og høymiddelalder (Sandnes 1976, 31). Gården kan også ha byttet navn. Han argumenterer videre for at Våler og Mossedal har hørt sammen, siden begge skal ha hatt to fjerdinge hver. Det er alt sannsynliggjort at Mossedal var en egen skipreide, og jeg antar at Våler også var det. I Våler er det likevel ingen tingsteder som kan belyse en eldre fjerdingsinndeling, og en vet derfor ikke helt hvordan inndelingen har vært her. Skipreiden hørte antakelig til Varna i senmiddelalderen (se under).

Varna: Fra 1593 er det nevnt hele seks fjerdinge i Varna skipreide (figur 6.2; appendiks 3). Sannsynligvis er to (Watz og Jellø) yngre, men hvordan grensene har vært er ikke mulig å identifisere (Ødegaard 2019c; jf. Indrebø 1935, 178). Jeg har tegnet inn de seks fjerdingene, men med visse endringer til Indrebøs forslag. Inndelingen er likevel usikker visse steder. Det kan ha vært et mulig samlingssted på Dilling, Løken og Lyby i Dilling fjerding, og Støtvig og Rygge i Støtvig fjerding. Fjerdingsnavnene indikerer også at det kan ha vært et ting på Rør, Værne, i Watz og på Jellø, men det kjennes ikke fra andre kilder. Materialet indikerer dermed at noen administrative områder hadde flere tingsteder, mens andre ingen, noe som vitner om endringer. De administrative grensene har også endret seg. Det er registrert sannsynlige tingsteder på gårdene Evje, gnr. 38 (DN IV, 593/1391; XXI, 626/1488; XXI, 647/1491), Dilling, gnr. 69 (DN XXI, 346 og 348/1434; på midten av 1600-tallet var det tingstue på Dilling (SM I, 212)) og Rygge, gnr. 48 (f.eks. DN I, 933/1482; XXI, 659/1493; I, 1075/1528) forut for 1600-tallet og et mulig tingsted på Værne kloster, gnr. 89 (f.eks. DN II, 883/1472; DN I, 913/1475; DN XVI, 260/1476) (Ødegaard 2019b). Senere hørte som nevnt Våler til. Varna skipreide ble senere også delt i to fogderier, henholdsvis Varna og Moss (NHL, 94, 96).

Marker besto som før nevnt av fire bygder og sogn i senmiddelalderen: Rødenes, Øymark, Aremark og Rømskog (figur 6.2; appendiks 3). Alle

unntatt Rømskog var fjerdingsinndelt (Steinnes 1930, 63; Indrebø 1935, 97f). I tillegg sto det en kirke på gården Klund i Rødenes, men det er usikkert om den hadde sogn. Den omtales som «øde kapell» i 1589 (JN, 9) og er i dag forsvunnet. Som figur 6.2 viser, kjennes det fra Rødenes fire fjerding (appendiks 3). Åseby i nordre delen av Rødenes sogn, Klund i sørøstre, Folkenborg lå i nord, mens Klemetsby fjerding utgjorde den sørvestre del av Rødenes. Fjerdingene i Rødenes har alle navn etter gårder, som ligger i midtpunkt i hver sin fjerding (Indrebø 1935, 97f.). Rømskog sogn kan ha ligget i den nærmeste fjerdingen i Rødenes, Åseby fjerding. Den utgjør da i tilfelle et svært stort areal dersom dette regnes med.

Fra Øymark er det kjent fire fjerding ut fra jordebøkene fra 1600-tallet: (figur 6.2; appendiks 3). Bøns lå nordøst i sognet, Sandtorp i nordvest, Stikle i sørøst og Grobøl i sørvestre del. Jeg har kartfestet grensene i tråd med Indrebøs vurdering. Alle fjerdingene har også her navn etter gårder. Fra Aremark kjennes på samme måte fire fjerding (appendiks 3). I sørvest lå Kvistler fjerding, *Waarde* i øst, Aspestrand i sør, mens Rive fjerding utgjorde den nordre delen av sognet. I Aremark er *Waarde* den eneste som ikke har navn etter en kjent gård, noe som kan indikere at gården tidlig ble delt opp eller har forsvunnet (Indrebø 1935, 101). Det kan da se ut til at det var sognet som var fjerdingsdelt på Marker, men kildene er unge, fra 1600-tallet. Er sognet fjerdingsdelt, kan det bety at inndelingen er yngre enn i resten av Borgarsyssel. En kan likevel ikke se bort fra at de har vært inndelinger av et distrikt vi i dag ikke kjenner det administrative navnet på og som er eldre enn sognet.

Lier var fjerdingsinndelt i 1664, i hele fem fjerding (appendiks 3; tabell 9), men ingen eldre opplysninger kjennes. Dette må være et sekundært fenomen. Indrebø argumenterer for at Fladbøigden og Odervold opprinnelig har utgjort én fjerding som senere ble delt (Indrebø 1935, 112). Dermed ville alle fjerding være jevnstore etter senere matrikkelskyld, naturlige topografiske grenser og avgrenset av hovedvassdrag. Jeg har fulgt Indrebøs inndeling her (figur 6.2).

Sande skipreide var også delt i fem fjerding i 1664 (appendiks 3). På det tidspunktet hørte Skoger, som nå er en del av Drammen kommune, til Sande. Indrebø mener at kildematerialet ikke gir grunnlag for å hevde at Ås-, Valle- og Duni-fjerdingene hadde en annen utstrekning i

middelalderen enn i 1664. Skoger lå under Berg fjerding (DN VII, 495/1484; VIII, 769/1544). Det gir en firedeling. Berg fjerding blir dermed mye større arealmessig enn de andre, men dekket store skogpartier. Strøm herred, i dag Svelvik kommune, hørte verdselig til Sande skipreide på 1600-tallet (Johnsen 1929, 376), men det er usikkert hvor langt tilbake i tid dette går. Kirkelig lå det under Hurum prestegjeld til 1861 (NG VI, 1). Indrebø er usikker på om Strøm har ligget utenfor fjerdingsinndelingen eller var delt mellom Duni- og Bergsfjerdningen. Fjerdingsstrukturen i Hurum taler mot at den har hørt dit (se under), men det kan skyldes senere endringer. Bebyggelsen i Strøm ligger langs fjorden mot Hurumlandet, mens området mellom fjorden og bygdene på Sande er dekket av store skogstreknin-ger, noe som kan tale for at området lå til Hurum. Enten har Strøm vært delt mellom de to fjerdingene i Sande, eller så må det ha skjedd endringer i fjerdingene i Hurum. Alle de antatte middelalderske fjerdingene her har navn etter gårder.

Fra *Hurum* kjennes også enkelte fjerdinge r. Et diplom fra 1513 nevner Sandsfjerdningen (DN I, 1037). Ettersom Sand, gnr. 53, og Børsand, gnr. 50, ligger nordøst i Hurum, dekket antakelig fjerdingen dette området. Johnsen gir videre opplysninger om fjerdinge r på Hurum fra 1528, men som kan være gamle: Kirkebygden i nordvestre del, Tronstadfjerdningen i sørvest, Rødsbygden var den sørøstre del, mens Sandsbygden omfattet nordøstre del av Hurum (Johnsen 1903, 23). Grenseløpene er foreslått av Sigfrid L. Eier (1963, 111ff.), og jeg har tegnet dem slik. Indrebø er forsiktig med å trekke disse fjerdingene tilbake til middelalderen fordi de først er belagt i 1513 (Indrebø 1935, 183). Tar en senmiddelalderens krise i betraktning, er det likevel grunn til å føre dem lenger tilbake i tid, senest til før nedgangen i senmiddelalderen. Her kan som nevnt Strøm, eller dagens Svelvik kommune, ha hørt til, uten at dette er kildebelagt. I så fall har Kirkebygden og Tronstadfjerdningen vært mye større enn de andre fjerdingene, om det ikke har skjedd endringer i grensene. Strøm kan ha vært en egen fjerding, og de fire fjerdingene på Hurumlandet kan representere en senere oppdeling. Dette er likevel usikkert.

Bull anfører at Hurum har hørt til *Skógeimsherað* (Asker). I så tilfelle må denne fjerdingsinndelingen være forholdsvis ung. En kan ikke se bort fra at det også i Hurum var sognet som var fjerdingsdelt. Da kan

imidlertid ikke Strøm ha hørt til. Skipreidens størrelse kan gi noen indikasjoner på eldre forhold. De ytre skipreidene i Borgarsyssel har langt færre gårder enn de indre (Bull 1918a, 268), og det samme kan gjelde her. Til sammenligning har Frøyland skipreide i indre Borgarsyssel 278 matrikkelgårder, Skaun 250, Heggen 225, mens Varna og Råde i ytre del har 133 og 143 matrikkelgårder hver (Bull 1918a, 268). På vestsiden av fjorden har Andebu i alt 303 gårder, Aker 206, Lier 200, *Skógeimsherað* (Asker) 181 gårder og *Bergeimsherað* (Bærum) 117. Alle disse utgjør ytre skipreider. De ser dermed ut til å ha vært noe større enn de ytre skipreider i Borgarsyssel, med unntak av Bærum. Hurum har derimot bare 57 gårder, men 96 gårder om en regner med Strøm. Dersom både Røyken og Hurum uten Strøm har hørt med til *Skógeimsherað*, vil det ha vært omtrent 238 gårder der, noe som kan være fullt mulig. Forskjellen mellom Bærum og Hurum med Strøm er derimot ikke så stor. Det er derfor like sannsynlig at Hurum med Strøm har en vært egen skipreide. Topografien taler også for at Strøm har hørt til Hurum. Det kan også ha vært forskjeller i bosetningen, slik den var i middelalderen og slik de er oppgitt i NG. Til tross for det lave antall matrikkelgårder, anser jeg det for sannsynlig at Hurum med Strøm har vært en egen fjerdingsdelt skipreide, men at det senere har skjedd endringer i fjerdingene. Med unntak av i Kirkebygden har de andre fjerdingene navn etter gårder.

I tillegg til de her nevnte fjerdingen er Kvilde skipreide i Ranrike belagt med fjerdingen i 1346 (DN IV, 305; Indrebø 1935, 92f.), men ellers nevnes ingen andre i Ranrike.

Foruten de alt nevnte skipreidene og de ni som vil bli nærmere undersøkt i neste kapittel, foreligger det spredte oppføringer av fjerdingen fra Viken. I Borgarsyssel nevnes ytterligere én fjerding: *Vllerøsz* fjerding i Skjeberg skipreide, hvor gården Østby er nevnt i 1556 (DN XI, 695; Indrebø 1935, 174). Enkelte fjerdingen er også kjent i Oslo- og Tønsbergssyssel. Fra Røyken (*Mýrahvarf*) benyttes betegnelsen tredjung i et par diplom fra slutten av 1300-tallet (appendiks 3). Det kan representere en underinndeling av sogn eller mer sannsynlig en sekundær tredeling av bygden *Mýrahvarf*, som er et eldre navn på deler av Røyken (NG V, 353). Jeg vurderer det slik at Røyken hørte sammen med *Skógeimsherað*,

som trolig igjen var delt i fjerdinge, uten at dette er direkte belagt i kildene.

Et diplom fra 1464 tyder på at det kan ha vært en fjerdingsinndeling i Arendal skipreide i Vestfold (appendiks 3), men den er ikke nevnt i andre kilder. I den store Numedals skipreide er Istre fjerding i Tjølling sogn nevnt i 1439 (DN I, 769). Istre er navn på et lite sogn og senere annekskirke, som er arealmessig for lite til å kunne refererer til en firedeling av skipreiden.

Samlet er det vanskelig å avklare omfanget av en fjerdingsinndeling ut fra de spredte opplysningene fra Oslo- og Tønsbergssyssel, også fordi de er sene, alle fra 1500- og 1600-tallet. Det er derfor usikkert hvor langt tilbake i tid de har dekning. Det kan være at områder ble delt opp i såkalte fjerdinge relativt sent. Det er også mulig, som filologen Tom Schmidt antar, at innholdet i begrepet fjerding kan ha fjernet seg fra den opprinnelige juridiske koblingen til rettskrets for et tinglag, og at fjerding i større grad kan ha gått over til å betegne «del av bygd» (BØ XI, 303). Jeg vil derfor være forsiktig med å slutte at det har vært en fjerdingsinndeling i hele Viken i tidlig middelalder ut fra disse spredte og forholdsvis sene beleggene.

Indrebø finner at mange distrikt i Sørøst-Norge var delt i fjerdinge. Foruten de nevnte i Borgartingslagen gjelder det sentrale strøk av Eidsivatingslagen, men ikke vest for Tverrdalene og Modum, nordvest for Hadeland og Ringerike, unntatt én fjerding nevnt i Valdres i 1475 (DN VI, 581). Det gjelder også videre opp til Gudbrandsdalen, men ikke Østerdalen, Solør og Odalen. Forholdet til herred og treading er derfor uklar. Når Indrebø i stor grad ser det som et mønster, kan det henge sammen med hans noe diffusjonistiske perspektiv, der han ser for seg at fjerdingen og herredet ble spredt fra Danmark og Sør-Sverige, gjennom Viken og så nordover, der han forutsetter en sene deling (Indrebø 1935, 258ff.).

Bull påpeker på sin side at fjerdingsområdene faller sammen med områdene der betegnelsene herredskirke og herredsstevne, *heraðstefnubær* (stevnested for fjerdingkrets), nevnes i lover og diplomer (Bull 1924; Indrebø 1935). Riktignok er utbredelsen av ordet stevne bedre belagt enn sikre fjerdinge. Eksempelvis kjennes ingen fjerdinge i Numedal,

mens det er flere referanser til stevner der (DN V, 435/1404; XII, 285/1524; IX, 321/1649). Årsaken kan være at fjerdingen var og fortsatte å være en viktig aritmetisk inndelingsform som kan ha oppstått, men uten å spre seg fra en kjerne. Slike aritmetiske inndelinger av områder skal også være belagt fra kontinentet alt tilbake til før 500-tallet (von Amira 1913, 156ff.; Iversen 2013). Det er rimelig å anta at tingsteder, grenser og navn kunne endres som følge av endringer i bosetninger og nye makthaveres pålegg. Mange fjerdinger er først belagt i tidlig nytid, der de ofte faller sammen i utstrekning med sogn, slik som i Borgarsyssel. Som eksempel kan nevnes at Etnedals anneks ble brukt synonymt med Etnedals Fierding (Indrebø 1935, 205).

Samlet viser denne gjennomgangen av fjerdingene i Borgartingslagen at når de opptrer i kildene fra senmiddelalderen, inngår de i et regulert og aritmetisk system som ser ut til å reflektere kretser for lokalting i et fast tingsystem. Utbredelsen av fjerdingene er bare sikkert belagt i Borgarsyssel og til en viss grad også i Eiker, Sande, Lier og Hurum, som utgjorde del av det opprinnelige Vingulmark (figur 6.2), samt i én skipreide i Båhuslen. Det tegner seg dermed et visst mønster i utbredelsen i Borgartingslagen. Jeg anser det som sannsynlig at det kan reflektere faktiske forhold, særlig siden mange diplomer også omtaler ulike stevner og ting. Det ville vært påfallende om ikke flere referanser til fjerdinger også var belagt, om de fantes i resten av Borgartingslagen. At det er flere enn fire tingsteder i de øvrige skipreidene uten belagte fjerdinger indikerer likevel at det nok har vært underinndelinger også i disse områdene.

At det bare er Vingulmark og antakelig Ranrike det er sikre belegg for i en middelaldersk fjerdingsinndeling, kan skyldes ulike politiske forhold og tilknytning til lovområdet, med en senere innlemming og økt kontroll med oppdeling av mindre, administrative områder. Som før nevnt, viser utbredelse av forhistoriske graver og gravskikk, samt navnematerialet, også ulikheter mellom de to sidene av fjorden (jf. kap. 5.2). Det kan være viktig å huske på i den videre analysen.

Et problem er at fjerdingene ikke kan belegges sikkert i kildene lenger tilbake i tid enn til begynnelsen av 1300-tallet, mens de fra da av har god kildedekning. Det tyder likevel på at de inngikk i en innarbeidet

rettspraksis og var godt kjent blant folk. Det kan tale for at de kan gå lenger tilbake i tid. Det er grunn til å anta at det vil ta noe tid før nye inndelinger og navn fant feste blant folk og administrative ombudsmenn. Slik de omtales må en anta at de har vært meningsbærende og betydningsfulle, som igjen har ført til at de ble opprettholdt over tid. Når de først var etablert, ville de også legge føringer for senere inndelinger. Jo større betydning inndelingene hadde også for andre strukturer, og for mange mennesker, jo mer levedyktige vil de ha vært.

Når fjerdingene har navn etter gårder, kan de peke tilbake på steder som utgjorde tyngdepunkter i bosetningen da fjerdingene oppsto. Navnet kan dermed peke tilbake på eldre samlingssteder. En hypotese er derfor at slike steder i tilfelle lå forholdsvis sentralt i fjerdingen. Når en kjenner navnet på fjerdingen, kan det peke mot samlingssted og også antyde opprinnelige grenser dersom disse ellers er ukjente. Så langt har jeg også kunnet vise at det flere steder kan ha vært sognene som var fjerdingsdelte. Denne hypotesen vil jeg derfor undersøke nærmere på mikronivå og sett i større kontekst.

6.3 Verdslige og kirkelige inndelinger på lavere nivå

Etableringen av sogn og relasjonen til verdslige inndelinger er omdiskutert. Det gjelder også følgene kristendommen og den kirkelige organisasjonen fikk for kult- og tingsystemet. Religionsskiftet førte ikke bare til religiøse endringer, men også endringer sosialt og i rettslivet. Sognet, som antas å ha fått en fastere geografisk inndeling i løpet av 1100-tallet, var en inndeling som virket direkte inn i folks hverdagsliv og trolig kan peke tilbake på eldre strukturer og bevegelsesmønstre. Religionsskiftet og rikskongedømmets etablering førte til at eldre organisasjonsformer, som kultfellesskap, ble brutt ned, men hvor enkelte tidligere strukturer, som grenser, likevel kan ha blitt opprettholdt. I denne sammenhengen ser jeg særlig på forholdet mellom grensene for sognene og de senere prestegjeldene. Et spørsmål er i hvilken grad sogn og prestegjeld faller sammen med tinglag eller eventuelt andre organisasjonsformer.

Borgartingslagens eldre kristenrett refererer til ulike kirketyper, *fylkes-, herred- og høgendeskirker*. Det er antatt at fylkes- og herredskirkene har navn etter områdene de tilhørte innen den verdslige administrative inndelingen, mens høgendeskirker omfatter privatkirker (Smedberg 1973, 42). Fylkeskirkene skal ha vært de eldste kirkene, bygd på kongelig initiativ, men antakelig med godkjenning av bøndene på tinget (Hamre KLN M XVI, 378). I Gula- og Frostatingslag skal det ha vært en kirke pr. fylke, i Borgartingslag to og i Eidsivatingslag tre kirker per fylke (G 10; F II, 7; E 35; E anheng s. 63–64 i Halvorsen og Rindal 2008; B 8; Taranger 1890, 255f.). Rundt disse kirkene skal de eldste sognene ha blitt dannet. Det er likevel noe uklart hva som ligger i begrepet *herredskirke*, men det er antatt at herredskirkene (*heraðskirkja* f.) referer til en sognekirke for et herred (NgL V, 282 m/ref.), noe som vil bli diskutert mer i kapittel 8.2.4.

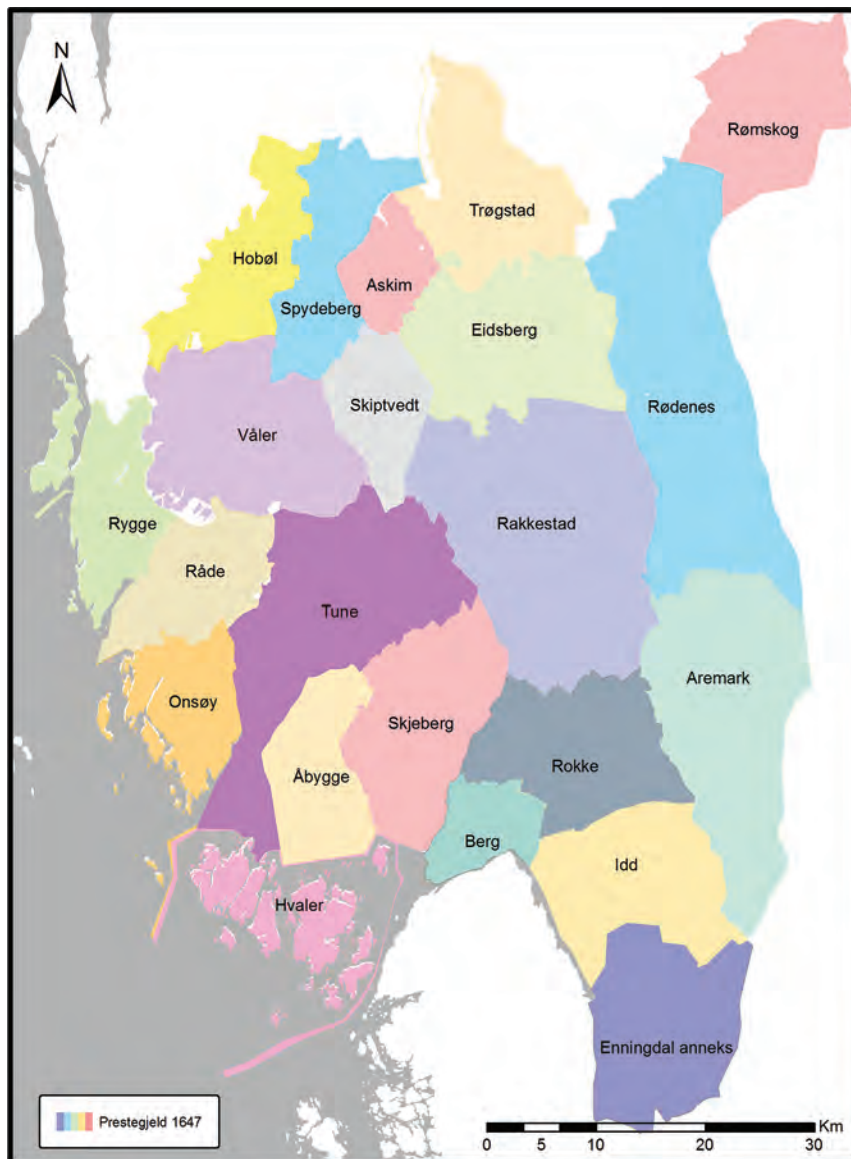
Det er fortsatt noe usikkert hvordan sognene ble dannet og forholdet til andre inndelinger. Det er vanlig å se etableringen av sogn i forbindelse med innføringen av tienden, i Sigurd Jorsalfares regjeringstid (1103–1130) eller senest under Magnus Erlingssons (1161–1184) lovrevisjon (Hamre, KLN M XVIII, 281). Sogn er imidlertid først nevnt i skriftlige kilder fra begynnelsen av 1200-tallet (Helle 1999; Andrén 2009). Forut for tienden ytte folk såkalt reide til biskop og prest i form av full årskost og en ytelse ut fra gårdenes størrelse (Olavssåd) (B 12.3; jf. kap. 5.1.2). Det er antatt at Borgartingslagen har vært tidligst ute (KLN M XIV, 10). Reiden var trolig basert på et personlig forhold til presten og kirken, mens tienden var knyttet til produksjon og gårder skulle betale en tidel av den, som ble delt mellom kirke, prest og til fattigunderhold. Tienden gav dermed en fastere geografisk inndeling knyttet til en bestemt kirke. Biskopene krevde fra andre halvdel av 1100-tallet myndighet til å tilsette prester, over kirkebygningene og deres tilhørende gods. I denne prosessen og senest på 1200-tallet ble mange tidligere privateide kirker, sognekirker (Brendalmo 2008, 32, 55).

Sogn i utkantstrøk har oftere bygdenavn enn dem i mer tettbebygde strøk, der de har gårdsnavn (Bull 1918a, 263ff.; Sandnes 1984, 28). Om lag 700 av 1000 sogn bygger på gårdsnavn, mens 200 er distriktsnavn, ifølge Jørn Sandnes. Skipreider og også herreder har derimot som regel

distriktsnavn. Årsaken kan være at utkantområdene ble delt opp senere, og bebyggelsene er mindre der, slik at bygdenavnet var tilstrekkelig som referanse til sognet også (Sandnes 1984, 28). Herredene/skipreidene er derfor gjerne ansett som eldre enn sognene (Bull 1918a, 263ff.), selv om det ikke er allmenn enighet.

Blant andre Bull har pekt på at det var lite sammenfall mellom sognegrenser og skipreider på Sør-Østlandet. Skipreidene synes eldst og bygde på naturlige topografiske grenser, mens sognene først ble etablert med den kirkelige organiseringen fra 1100- og 1200-tallet av (Bull 1920, 262–267). I områder som på Romerike (Steinnes 1932, 86ff.) og i Uppland i Sverige (Ståhle 1948, 137) har det imidlertid vært stor grad av sammenfall mellom verdslige og kirkelige inndelinger, som er antatt å indikere at sognene ble lagt over en eldre inndeling (Steinnes 1932, 86ff.). For Vestlandets del ser en derimot oftere at sognegrenser og skipreidegrenser krysser hverandre og ikke alltid sammenfaller (Bull 1920, 262ff.; Steinnes 1932, 86ff., Hovda 1978). Det antyder regionale forskjeller. Det kan skyldes at ulike sosiale og politiske enheter kan ha lagt føringer for de eldste sognegrensene (Lindkvist 1996, 221). Også topografi og naturtopografiske grenser har vært viktige for grenseleggingen. Hvilken rolle sogneinndelingen kan ha spilt for senere etablering av verdslige administrative enheter og oppbørselsdistrikt, er imidlertid lite utforsket (Hamre, KLNVI XVI, 379). Jeg anser det mer trolig at sogneinndelingen heller bygger på eldre inndelinger, f.eks. i fjerdingen.

Noe ut på 1400-tallet dukker begrepet prestegjeld opp i kildene som en underinndeling av prostiene, og var større enn sogn (figur 6.3). Det har vært antatt at bakgrunnen for opprettelsen var endringer i bosetningsmønstre og folketall etter svartedauden. Mange kirker og sogn mistet sitt befolkningsgrunnlag og, som følge av prestemangel, ble de lagt ned. Prestegjeld ble dermed opprettet i stedet, bestående av hovedsogn med annekssogn betjent av en sogneprest (NHL, 323–329). Nylig har det imidlertid blitt argumentert for at prestegjeldene er eldre, i form av den fremste sognekirken blant sognekirker i et bygdelag, og at de kan ha oppstått alt på 1200-tallet (Iversen og Brendalsmo 2020). Jeg har ikke funnet noen undersøkelser som har studert forholdet mellom verdslige og kirkelige inndelinger særlig inngående for hele undersøkelsesområdet, og heller

Figur 6.3. Kart over prestegjeldene i Borgarsyssel, basert på skattematrikkelen av 1647.
Kart: Marie Ødegaard.

ikke forholdet mellom tinglag og kirkesogn, og ulike typer lokalkirker. For å få et bedre grunnlag for å vurdere og diskutere endringer over tid, så vil jeg derfor gå nærmere inn på dette spørsmålet og vurdere det på mikronivå i det neste kapitlet.

KAPITTEL 7

Tingsteder i Viken

Det sentrale spørsmålet i denne delen av analysen gjelder hvor tingstedene har ligget innen de administrative områdene på lokalnivå. Jeg vurderer om det finnes spor av regulering også på lavere nivå i Viken, slik analysen har vist for de høyere nivå, eller om rettskretsene er basert på naturlige avgrensede enheter. Jeg vil se om arkeologiske funn og stedsnavn kan reflektere eldre samlingsplasser. Det er viktig å kunne identifisere strukturer som kan peke lenger bakover i tid for de senere belagte tingstedene. Stedsnavn og relevant arkeologisk og historisk materiale, som graver fra jernalderen, samt sagaopplysninger og eventuelt andre skriftkilder, er viktige kilder. For å undersøke aldersspørsmålet tar jeg utgangspunkt i skipreideområdene og sikre og sannsynlige fjerdinger med respektive tingsteder. Jeg undersøker om det fremkommer romlige mønstre, og hvorvidt lokalting har hatt en annen struktur enn tingene på et høyere trinn i rettshierarkiet. Det er videre spørsmål om lokaltingene oppsto som naturlige samlingspunkter, eller om stedsvalget i større grad var styrt av en elite. Er det geografiske variasjoner i lokaliseringen, og kan dette eventuelt skyldes tingsteder på ulike nivå? Kilderepresentasjonen og forskjeller i overleverte diplomer vil også vurderes, for å se om de reflekterer reelle regionale variasjoner eller skyldes kildenes representasjon.

Registreringen av tingstedene ut fra diplomene tyder på flere lokalting enn det som er blitt fanget inn i den eldre forskningen (Bugge 1920; Bull 1924), med i alt 119 mulige lokale tingsteder i Borgartingslagen, men som nevnt uten Ranrike. Som tabell 7.1 viser, er 49 av disse tolket som *sikre* tingsteder ut fra benevnelsen *rett tingsted*.⁴¹ Ytterligere 22 er vurdert som *sannsynlige* tingsteder ettersom de fremtrer som

41 Her er ikke fylkesting/sysseltung, lag(sogn)ting og hyllingsting medregnet, samt ikke lagmannsstevnene i bygdene.

Tabell 71. Antall dokumenterte tingsteder og deres klassifisering fordelt i deres respektive administrative områder i Borgartingslagen, samt antall tingsteder ved kirker

Fylke	Sýsla	Skipreide/ herred	Middelalder fjerdinger	Dokumenterte tingsteder totalt	Rett tingsted	Sannsynlig tingsted	Mulig tingsted	Ant. ting v/kirke
Víngulmark	Borgar	Idd	Nei	4	2	1	1	1
Víngulmark	Borgar	Ingerdal	Nei	2	1	1		
Víngulmark	Borgar	Skjeberg	Ja (1)	1			1	
Víngulmark	Borgar	Hvaler	Nei	1	1			
Víngulmark	Borgar	Tune	Nei	2			2	
Víngulmark	Borgar	Åbyggje	Nei	1		1		1
Víngulmark	Borgar	Onsøy	Ja	5	2		3	1
Víngulmark	Borgar	Råde	Ja (1)	3	2		1	1
Víngulmark	Borgar	Varna	Ja	4		3	1	
Víngulmark	Borgar	Våler	Ja	0				
Víngulmark	Borgar	Vemme	Ja (1)	4	1		3	1
Víngulmark	Borgar	Frøyland	Ja	5	4		1	3
Víngulmark	Borgar	Skaun	Ja	6	3		3	1
Víngulmark	Borgar	Heggen	Ja	6	1	1	4	1
Víngulmark	Borgar	Marker	Nei?	4	3	1		2
Víngulmark	Oslo?	Mossedal	Ja	4	2	2		1
Víngulmark	Oslo	Vestre Follo	Nei	2	2			2
Víngulmark	Oslo	Østre Follo	Nei	1	1			1
Víngulmark	Oslo	Aker	Nei	0				

(Fortsatt)

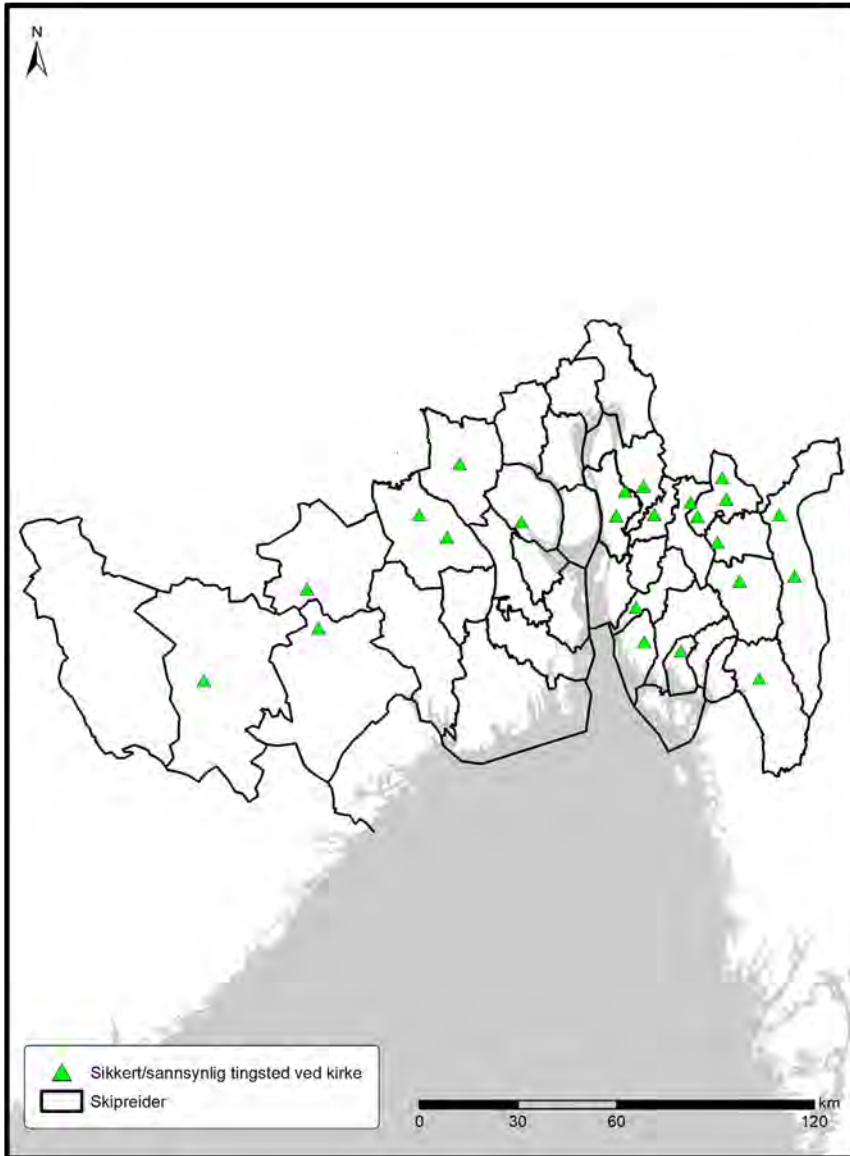
Fylke	Sýsla	Skipreide/ herred	Middelalder fjerdinger	Dokumenterte tingsteder totalt	Rett tingsted	Sannsynlig tingsted	Mulig tingsted	Ant. ting v/kirke
Vingulmark	Oslo	Bærum	Nei	1	1			
Vingulmark	Oslo	Asker	Nei	3	2		1	
Vingulmark	Oslo	Hurum	Ja	1			1	
Vingulmark	Oslo	Lier	Ja	4	1		3	
Vingulmark	Oslo	Eiker	Ja	6	3	1	2	1
Vingulmark	Oslo	Sande	Ja	4	2	2		1
Vestfold	Tønsberg	Våle	Nei	2	1		1	
Vestfold	Tønsberg	Råbyggje	Nei	2	1		1	
Vestfold	Tønsberg	Slagen	Nei	0				
Vestfold	Tønsberg	Arendal	Nei?	3		2	1	
Vestfold	Tønsberg	Lardal	Nei	5	3		2	
Vestfold	Tønsberg	Numedal	Nei? 1?	8	2	1	5	
Vestfold	Tønsberg	Sandsvær	Nei	6	5		1	2
Grenland	Skien	Lindheim	Nei	5		3	2	1
Grenland	Skien	Gjerpen	Nei	4	2		2	
Grenland	Skien	Bamble	Nei	0				
Grenland	Skien	Ulefoss	Nei	2		1	1	1
SV- Telemark	Skien	Kviteseid	Nei	3		1	2	1
SV-Telemark	Skien	Fyresdal	Nei	5	1	1	3	
Totalt				119	49	22	48	23 kirker i 38 distrikter

faste tingsteder, selv om de ikke eksplisitt kalles «rett tingsted» (jf. kap. 4.2.1). I tillegg har jeg registrert 48 *mulige* tingsteder, der flere omtales som «stevne» og som derfor ikke trenger å bety et fast tingsted. Den sistnevnte gruppen blir derfor i mindre grad trukket inn i den videre analysen. Alle tingstedene er markert i et kart og navngitt med kildehenvisning i appendiks 1.

Få diplomer gir direkte informasjon om tingstedenes presise lokalisering. Enkelte viser imidlertid at tinget ble holdt i eller ved middelalderkirken, på kirkebakken eller på kirkegården (Sveaas Andersen 1977, 254; Imsen 1994, 76). Ved omtrent en tredel av kirkestedene i den norske delen av Borgartingslagen ble det i middelalderen utstedt diplomer som er bevart. Det gjelder i stor grad tingsteder kategorisert som *mulige* tingsteder. Ettersom folk kom regelmessig sammen til helgemesser, ble kirkestedene også vanlige steder for kunngjøringer av rettslig karakter, i form av forordninger og avtaler. Det betyr likevel ikke at stedene inn gikk som rette og faste tingsteder. Av de 49 stedene som er vurdert som *sikre* og 22 som *sannsynlige* tingsteder, totalt 71 tingsteder, har bare 23 av tingene blitt holdt på eller ved en middelalderkirke. Det betyr at 32 % av de *sikre* og *sannsynlige* tingstedene er koblet til en middelalderkirke og viser dermed en forholdsvis tett forbindelse mellom kirker og tingsteder. Denne plasseringen kan ha både aldersmessig og funksjonell betydning, og kan i tillegg indikere eldre samlingsplasser.

Når over en tredel av de *sikre* og *sannsynlige* tingstedene kan knyttes til en middelalderkirke, representerer det et viktig mønster. Ved å undersøke beliggenheten i forhold til de verdslige administrative områdene, tegner det seg også interessante mønstre ved at kirker med tingsteder i hovedsak er relativt jevnt geografisk fordelt, med ett slikt sted i hver skipreide eller herred (figur 7.1 og tabell 7.1). For innlandsområdene av sørvestre Telemark, som ikke var inndelt i skipreider, benytter jeg i stedet de yngre herredsinndelingene, kjent fra 1800-tallet.⁴² For de i alt 38 distrikter (skipreider og herreder) er det sammenfall mellom middelalderkirke og tingsted i om lag halvparten av dem (tabell 7.1). Fire administrative

42 Her refererer herred til de historiske herredene fra 1800-tallet, slik de fremstår bl.a. i NG. Forholdet mellom den antatte forhistoriske herredsinndelingen og den fra 1800-tallet er imidlertid usikkert i dette området.

Figur 7.1. Kart over sikre og sannsynlige tingsteder ved middelalderkirker i Borgartinglaget, som viser en jevn geografisk fordeling i skipreidene. Kart: Marie Ødegaard.

områder har flere tingsteder ved kirker, der det i Frøyland skipreide er registrert tre tingsteder ved kirker, én i hvert sogn, i Vestre Follo skipreide og i Sandsvær er det to tingsteder ved kirker. Det samme gjelder i Marker, i henholdsvis Rødenes og Øymark sogn. Når 14 av distriktene bare har én

samløkalisering av ting og kirke, kan dette mønsteret ikke være tilfeldig. Jeg vil derfor studere om det tegner seg andre fellestrekk ved disse stedene.

Dersom disse kirkene var etablert som privatkirker av lokal elite, vil dette kunne avspeile et system med tingsteder knyttet til en lokal elite eller være spor etter senere kongelig regulering av tingene. I så fall kan kirkestedene på en eller annen måte være koblet til kongedømmet. Hypotetisk kan dette også ha vært herredskirker som de eldste kristenrettene omtaler (B 8). Dersom disse kirkene er tillagt funksjoner på kongelig initiativ, kan de i utgangspunktet også være spor av våpen- og skipreidingsteder, etter som alle de tre kjente skipreidingstedene hadde middelalderkirke (jf. kap. 6.3 og kap. 8.2.4). Ut fra disse mulige hypotesene ser jeg nærmere på hvordan tingstedene er lokalisert i landskapet over tid, og om ulike funksjoner, nivåer og sentraliseringsprosesser mellom tingstedene lar seg spore. Jeg analyserer materialet i GIS, for om mulig å skille ut ulike alderslag og for å vurdere spørsmålet om eventuelle endringer eller kontinuitet.

7.1 Borgarsyssel

For å vurdere dette spørsmålet undersøker jeg tingstedene på bygdenivå med utgangspunkt i de skipreidene som har ett eller flere *sikre* tingsteder ved en middelalderkirke og ser dem i lys av deres administrative enheter og andre relevante strukturer. Ni skipreider i Borgarsyssel er valgt ut på bakgrunn av sammenfall mellom tingsted og middelalderkirke. I Borgarsyssel (med Mossedal og Marker) har jeg registrert 52 tingsteder, hvorav 22 er klassifisert som *sikre*, 10 som *sannsynlige* og 20 som *mulige* tingsteder (tabell 7.1). Borgarsyssel lå som nevnt under Oslo lagsogn og bispedømme i middelalderen, og det var 16 skipreider her i 1277 (jf. kap. 6.1). Området utgjorde på begynnelsen av 1200-tallet et prosti, som antakelig ble delt i en ytre (nedre) og en øvre del, eller Sarpsborg og Eidsberg prosti, i løpet av 1300-tallet. Navnene henspiller antakelig til hovedsetene for prostene. Det var ti prestegjeld i hvert prosti i senmiddelalderen.⁴³ Borgarsyssel skal ha hatt i alt 52 kirker i middelalderen. Omtrent halvparten av dem skal

43 I Sarpsborg: Idd, Berg, Aremark, Rødenes, Skjeberg, Borge, Glemmen, Hvaler, Tune og Onsey prestegjeld, og i Eidsberg: Rakkestad, Eidsberg (Heggen), Askim, Trøgstad, Skiptvet, Spydeberg, Råde, Rygge, Våler og Hobøl (Klettum 2001).

ha vært bygd i tre, og det er kjent 30 steinkirker⁴⁴ (Christie og Christie 1959a, 10f.). I den videre analysen blir kirkestedene vurdert i forhold til tingstedene, deres størrelse og omland, og knyttet til de skipreidene der ferdingsstrukturen er kjent, og sammenlignet med andre administrative inndelinger.

7.1.1 Skaun skipreide

I Skaun skipreide er det registrert tre (fire) *sikre* tingsteder fra senmiddelalderen, Rakkestad, gnr. 5, Birkenes (nå forsvunnet), Østby, gnr. 221, 224, og Rud, gnr. 92 (figur 21). På Rakkestad står en middelalderkirke. Birkenes var den opprinnelige prestegården, en nå forsvunnet navnegård som har gått inn under den nåværende prestegården Rakkestad. Ikke langt fra kirken finnes navnet Galgemyrene, som kan indikere et rettersted. På Østby kjennes det nå forsvunne navnet, *þingbærghom*, Tingberget, og som vitner om et eldre tingsted. Videre er det tre *mulige* tingsteder: på Holøs, gnr. 230–231, Fosser, gnr. 49–51, og Sønstegaard, gnr. 122. På Holøs har kong Magnus Eriksson utstedt en retterbot (tabell 7.2). I 1424 og 1425 utstedte allmuen i Skaun tre brev til kongen om sin misnøye med fogden (DN II 680, 680–681, 683; Imsen 1990a, 173). Disse brevene er uten stedsangivelse, men er antakelig utstedt på det rette tingstedet for skipreiden.

På Rakkestad ble det utstedt mange diplomer i senmiddelalderen, der gården omtales som *rett stevnested* på 1400- og 1500-tallet (tabell 7.2). Birkenes var i 1426 prestegård til sognekirken (DN VII, 381). Herfra kjennes tre diplomer, og i 1554 omtales stedet som rett stevnested (tabell 7.2). Siden diplomene ofte refererer til både prestegården på Rakkestad og Birkenes, tyder det på ett og samme tingsted og regnes videre som det.

På Rakkestad er tre tolvmannsdommer behandlet, hvorav én draps-sak (DN XI, 249/1482), et forlik om eiendomsrett (DN XV, 140/1510), og i den siste henviser 12 svorne lagrettemenn en sak til videre behandling i Riksrådet i Oslo (DN XV, 142/1512). Med unntak av ett dokument knyttet til eiendom, utstedt av biskopen og sogneprester, er det ellers bare lokale lagrettemenn som opptrer i disse rettsavgjørelsene. Siden Rakkestad var

44 Flere kirker som bare kjennes ved navn kan også ha vært av stein (Christie og Christie 1959a, 11).

Tabell 7.2. Oversikt over de mulige tingstedene i Skaun skipreide, og med angivelser av utstedelse, sakstype, tilstedeværende og tingterminologi

Gård	Sted	År	Helligdag	Dato	Rett stevne	Omh.	Lagr.	Øvr. pers.	Ref.
Rakkestad	KG	1347	Ukj.	05. jun.	Nei	Markegang	12 menn	Lagmann	DN II, 282
Rakkestad	KG	1393	Jonsokvakedag	22. jun.	Nei	Rett til å gå gjennom skogen	2		DN XXI, 188
Rakkestad		1398	Påske	12. apr.	Nei	Vitnesbyrd om slekt	1 ei 4?		DN II, 553
Rakkestad		1485	Botolvsmesse	18. jun.	Ja	Vitneprov om slagsmål	2 (6)	(lensmann)	DN I, 944
Rakkestad	Nedre	1508	Vår frues dag (Mariamesse/vårmesse)	23. mar.	Nei	Salg	2		DN I, 1024
Rakkestad		1510	St. Pauls dag (Pålsdag)	19. jan.	Ja	Forlik	12?	Ridefogd	DN XV, 140, jf. nr. 142, 144
(Rakkestad)	KG	1495	Ukj.	Juni	Nei	Vitnesbyrd + krav	2		DN II, 983
Rakkestad	KG	1500	St. Mortens dag	15. nov.	Nei	Vitnesbyrd	6		DN VIII, 448
Rakkestad		1512	Kyndelsmesse	31. jan.	Ja	Henviser sak	12		DN XV, 142
Rakkestad		1482	Mikkelsmesse	30. sep.	Ja	Dom (drap)	12		DN XI, 249
Rakkestad		1401	Mariamesse	20. aug.	Nei	Vitnesbrev (om frifi. v/drapp)	3		DN III, 558
Rakkestad	K	1414	Kyndelsmesse	02. feb.	Nei	Fått betaling	2		DN IX, 220
Rakkestad	P	1501	St. Klemetsaften	22. nov.	Nei	Salg	1	Presten	DN X, 289
Rakkestad	P?	1536	St. Paul (Pålsdag)	c. 25. jan.	Nei	Salg/vitne	-	Presten	DN X, 694
Rakkestad	KG	1422	<i>hvitthasuno dagh</i>	31. mai	Nei	Makeskifte	3		DN XVI, 77
Birkenes	P	1554	Mikkelsaften	28. sep.	Ja	Slekt og odel	2		DN XXI, 1006

(Fortsatt)

Gård	Sted	År	Helligdag	Dato	Retts stevne	Omh.	Lagr.	Øvr. pers.	Ref.
Birkenes	P	1426	Lauparsmesse	22. feb.	Nei	Vitneprov	7	Biskop	DN VII, 381
Birkenes	Ukj	1566	Ukj.	18. jan.	Ja?	Ukjent	Ukj	Ukj	Ra. Dipl. 18 jan. 1566
Østby		1445	Botolfi (botolvsmesse)	16. jun.	Ja	Tiltale, ulovlig hogst og vei	2	Lensmann	DN I, 793
Østby (Buer)		1446	St. Botolfs dag	Juni	Nei	Henviser sak til Østby	Ukj	ukj	DN III, 790
Østby		1577	Dominica Reminissere??	07. mar.	Ja (fjerdings- stevnestue)	Vitneprov	2		Ra. Dipl. 7 mars 1577 +trykt i Indrøbe 1935b, 66
Rud		1410	fredagen fyrsto a sumbre a eino are	18. apr.	Ja? (rett stevne)	Vitnesbyrd om ekteskapsinngåelse		Ombudsmannen i Skaun	DN I, 627
Fosser		1347	Ukj.	05. jun.	nei (to- fjerdingssting)	Markegang	12 menn	lagmann	DN II, 282
Fosser		1416	Ingen	20. apr.	Nei (alm. stevne)	Markegang	12	Ombudsmann i Skaun	DN XIII, 77
Holøs		1348	Vinternettene	12. okt.	Nei	Makeskifte	3		DN IV, 339
Holøs		1346	Ukj.	25. apr.	Nei	Retterbot for Oslo bys borgere	Ukj.	Kong Magnus Eriksson	RN IV, 843
Holøs		[1390-1400]		Ukj.	Nei	Forlik	Ukj.	Ukj.	RN IV, 900; DN XI, 104
Sønstegaard		1488	Mortensmesse	17. nov.	Nei	Utlegg på lokalling	2		DN VIII, 418
Sønstegaard		1536	Fastelavn	28. feb.	Nei	Salg	2		DN XXI, 817

en av biskopens veitslegårder, forklarer det hvorfor biskopen utstedte flere diplom her. Dette har likevel ikke avgjørende betydning for å se stedet som fast tingsted (DN I, 923; IV, 956). I 1422 ble det videre inngått et makeskifte her mellom to gårder i Utanskogsferding. Hvorfor disse har vært foretatt på Rakkestad og ikke på tingstedet i Utanskog (DN I, 627/1410), er usikkert. Det kan imidlertid skyldes at tinget på Rakkestad representerte et høyere nivå.

Det mest spesielle diplommet, som også er det eldste, gjelder et tvistemål om gårdsgrenser. Her møttes vitnene først på det faste tingstedet, deretter gikk de markegang langs de omtvistede grensene, før de gikk tilbake til tingstedet (se også Myking 2007, 187). Her er det tydelig at de møtte opp på den *mulige* tingstedsgården Fosser, i *Fossa skoghe a Læggho backa vidar Ramfnabærgh* (DN II 282/1347). Flere av vitnene ble der nest innkalt til såkalt femtestevne (*fimtarstefna* f.), m.a.o. ting om fem dager (Fritzner I, 412–413), for å gå opp grensene for gårdene hver for seg. Møtestedet spesifiseres da til Rakkestad kirkegård. Det er interessant at det omtales som et to-fjerdingsting – et nivå som ikke var vanlig. Fosser lå i Litlefjeringen, mens Rakkestad kirke lå i Rakkestadfjeringen. Det kan indikere at de to fjerdingene opptrådte rettslig sammen. Når partene skulle møte på tinget på Rakkestad, kan det ha vært felles fast tingsted for begge fjerdingene og med en høyere tingfunksjon. Trolig tilhørte Litlefjeringen opprinnelig Rakkestad, men det er uklart når delingen eventuelt skjedde.

Frostatingsloven beskriver en rettergangsmåte ved tvister, der en i saker hvor mer enn en firedel er uenig i en sak på fylkestingene, skal saken skipes til to-fylkesting. Blir en ikke enig der, går saken til fire-, og dernest åttefylkesting (F X, 30; jf. også NgL II, 523; B tillegg, Rindal 2008, 228–229; se kap. 8.1). Dette er ting på høyere nivå, men det kan representere et prinsipp der flere administrative områder på samme rettsnivå møtes for å løse tvister (se kap. 8.1). Dette tyder dermed på at Rakkestad var et skipreidingstingsted i skipreiden. Når det førnevnte stedet Galgemyrene forekommer, ca. 500 m fra kirken, og som kan vitne om en retterplass (se kap. 9.1.7), underbygger det denne tolkningen og tyder på at gården var et rettslig sentrum i skipreiden, der også alvorlige forbrytelser ble behandlet og straffen eksekvert.

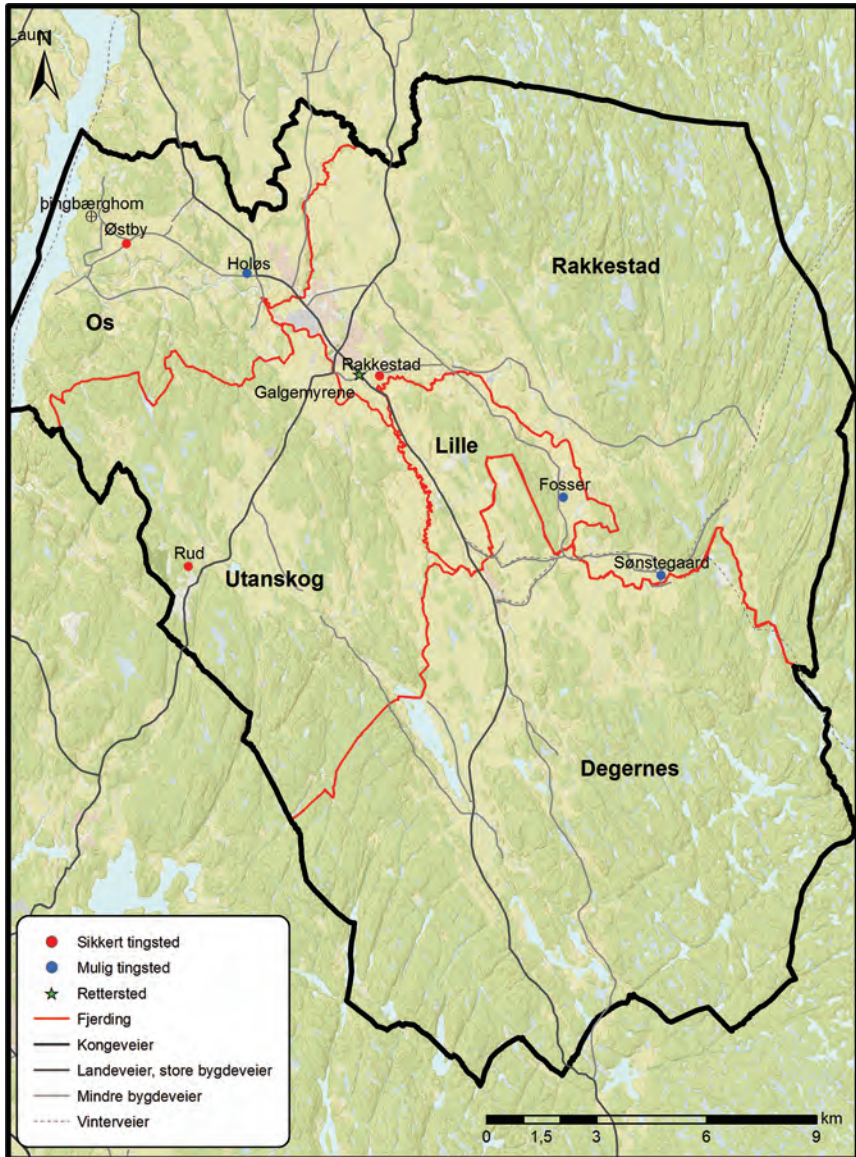
Fra Fosser foreligger ytterligere et diplom, fra 1416, om et alminnelig stevne (DN XIII 77). Siden begge diplomer gjelder grenseopp ganger på selve gården, trenger Fosser ikke å ha vært rett stevnested. Den vil ikke bli videre vurdert. Ytterligere to gårder, Rud og Østby, er omtalt som *sikre* tingsteder i senmiddelalderkilder. Fra Rud kjennes ett diplom, hvor møtet omtales som rett stevnested. Saken gjelder vitnesbyrd ved ekte skapsinngåelse, og kongens ombudsmann var til stede (tabell 7.2). Rud ligger i Utanskogsfjerding, og gården grenser til Tune skipreide i vest. Lokaliseringen er slik sett heller usentral i både fjerdingen og i skipreiden (figur 7.2). Fra Østby foreligger tre diplomer som peker mot tingsted.⁴⁵ I et diplom fra 1445 omtales gården som rett tingsted og i 1577 kalles stedet for tingmøtet for fjerdingsstevnestue. Dette tyder på et tingsted for Osfjerdingen, der gården lå forholdsvis sentralt (figur 7.2). Det er utstedt diplom på nabogården Nordby også, men vitner ikke om noe rett stevnested der, selv om den hadde samlinger knyttet til kirken, Os (se under).

Gården Holøs er ikke omtalt som rett stevnested og regnes derfor som et *mulig* tingsted. Det ene diplom omhandler et makeskifte, utstedt av tre (lagrette)menn (tabell 7.2). I seg selv viser ikke dette at det var fast tingsted. Et annet diplom omhandler et bevisopptak av et inngått forlik på Holøs (RN IV, 900; DN XI, 104). En retterbot kan som nevnt også ha vært utferdiget her.⁴⁶ Retterboten, som er utstedt av Kong Magnus Eriksson, omtaler rettigheter og plikter for Oslo bys befolkning (RN IV, 843; jf. NgL III, 165–167; NgL IV, 375–376) og har altså ikke noe med rettsutøvelsen i Rakkestad å gjøre. Det understreker at Holøs har vært en viktig gård, men neppe at gården var fast tingsted. Gården vil derfor ikke bli trukket med videre i analysen.

Den siste gården som kan ha vært et tingsted i Skaun skipreide, er Sønstegaard. Der har det vært utstedt to diplomer, ett i 1488 og et annet i 1536 (tabell 7.2). Sistnevnte omhandler salg og betaling av en gård i Degernes sogn. Diplomet fra 1488 er del av en forholdsvis omfattende eiendomssak,

45 I et av diplomene som er skrevet på Buer henviser seks menn saken til tinget på Østby, og dersom de ikke kommer til enighet der skal saken gå til lagmannen i Sarpsborg. Lensmannen var til stede på tinget på Buer. Saken gjelder makeskifte, påtalt av odelsmannen som krever sin rett. Han må bevisse dette. Det er derfor ukjent hvem som var til stede på Østby

46 Oversetterne av Norges gamle lover mener at brevet er skrevet på Valdisholmen i Glomma, nord for Eidsberg.

Figur 7.2. Kart over sikre, sannsynlig og mulige tingsteder i Skaun skipreide og fjerdingar i forhold til middelalderveier fra Amtskartene og bosetningsutbredelse (markert med gult). Kart: Marie Ødegaard.

samt retten til å dømme i saken (DN II, 947; VIII, 418; VIII, 419 og 420). Saken er ført på bygdestevne og for lagmannen i Sarpsborg, men hvor kirkens representanter hevder at saken skulle dømmes av kirken. Denne

saken blir behandlet på minst tre gårder, Sønstegaard og Søndre Fredne i Skaun og Rive i Aremark. Av disse omtales bare Rive som rett tingsted (fjerdingsstad). Også i denne saken er det trolig at en av partene bodde på gården. Søndre Fredne var den omstridte gården. En kan heller ikke se bort fra at en av de stridende parter bodde på Sønstegaard, og den er derfor noe usikker som tingsted. Sønstegaard ligger på grensen mellom Rakkestad og Degernes fjerding og lite sentralt i sin fjerding, men mer sentralt i forhold til skipreiden. Ut fra lokalisering og muligheten for at en av partene bodde på gården, vil den ikke bli tatt med videre i analysen.

Tabell 7.2 viser at en overvekt av diplomene ble utstedt i juni, etterfulgt av april og januar. Tabellen tar ikke med diplomer utstedt av prest og biskop. Ingen diplomer er utstedt i juli og desember. Det viser at en overvekt av sakene var lagt til helligdager: to diplomer er utstedt ved henholdsvis kyndels- (2. feb.), mikkels- (29. sep.) og mortensmesse (11. nov.), mens tre diplomer er knyttet til botolvsmesse (17. juni).

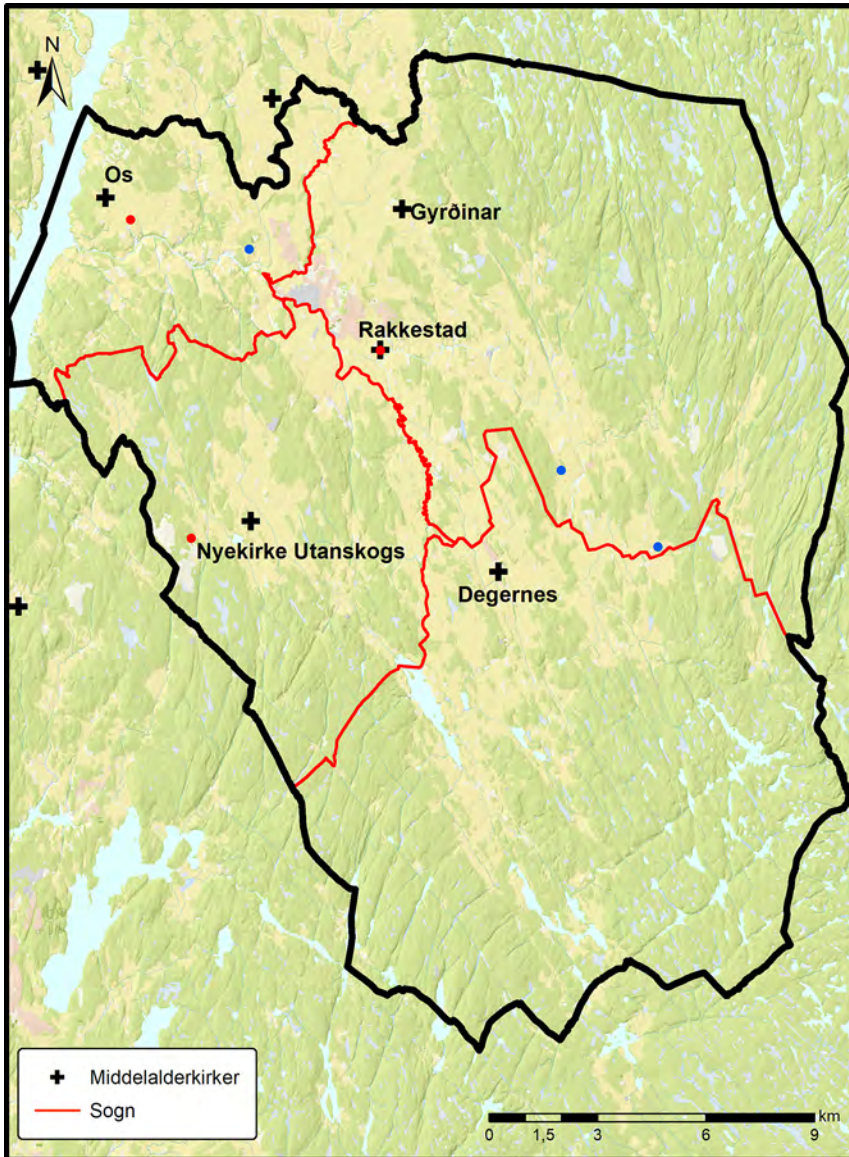
Samlet fremstår dermed Rakkestad med Birkenes som skipreide-tingstedet i skipreiden, mens Østby og Rud trolig var faste lokaltingssteder.

Når det gjelder den verdslige administrative inndelingen tingstedene inngikk i, kaltes området rundt Rakkestad kirke tidligere for Skaun (NG I, 129), som var navn på skipreiden. Det er derfor sannsynlig at denne bygden var sentral alt da skipreidene ble etablert og navngitt. Denne skipreiden er en av de få i undersøkelsesområdet hvor fjerdingsinndelingen fra senmiddelalderen er kjent (Indrebø 1935, 93ff.). På 1600-tallet var det blitt fem fjerding her, Rakkestad-, Utanskog- (Ytterskog), Os-, Degernes- og Lillefjerdingen (figur 7.2). Av disse er ikke Degernesfjerdingen nevnt før etter reformasjonen. Lillefjerdingen var betraktelig mindre enn de andre fjerdingene og har heller ikke navn etter en gård, slik som var vanlig. Indrebø mener at femdelingen er sekundær og at Lillefjerdingen er skilt ut av Degernes, som dermed følger naturlige, topografiske grenseskiller (Indrebø 1935, 97). Det er likevel også mulig at Lillefjerdingen var del av Rakkestadfjerdingen, ettersom de rettslig kan se ut til å ha vært behandlet sammen. I så tilfelle ville grensene sammenfalle med de kjente sognegrensene. Da ville også alle fjerdingene ha et såkalt rett tingsted, bortsett fra Degernes, uten kjente tingsteder. Østby ligger forholdsvis sentralt i fjerdingen, mens Rud og Rakkestad ligger mindre sentralt i sine respektive

fjerdinger (figur 7.2). Dersom Rakkestad var skipreidingstedet, slik jeg mener er mest sannsynlig, vil Rakkestad ligge sentralt i skipreiden som helhet.

Når det gjelder den geistlige administrative inndelingen, er det interessant å se den i relasjon til skipreiden og fjerdingene. Skaun tilhørte Eidsberg prosti i senmiddelalderen og var et eget prestegjeld. I middelalderen var det fem kirker i prestegjeldet, men bare på Rakkestad var det også tingsted. Østby, med tingstedet, var nabogård til Nordby der Os kirke står. Det er sannsynlig at disse tidligere har utgjort én gård, kalt Os opprinnelig (se under; figur 7.3). Det var dermed én kirke i hver av de opprinnelige fire fjerdingene, mens Rakkestad hadde to kirker; Rakkestad og *Gyrðinar* kirke (RB 161) som sto på Gjulem, gnr. 21, men som er nedlagt (figur 7.3). Utanskogsfjerdingen hadde også en kirke, kalt *Nýjakirkja utanskógs*, som lå på gården Torp vestre, gnr. 89, men som ikke er kjent i dag (RB 162). En vet heller ikke om fjerdings- og sognegrensene fullt ut sammenfalt i Skaun. Ettersom et diplom omtaler en nå forsvunnet gård, Ravne, i Rakkestad sogn i Utanskogsfjerding, er dette usikkert (DN I, 1024). Andre antar at Utanskogsfjerding tilsvarte kirkens sogn (Lunde 1990, 58). Heller ikke *Girdiner* sogn, som nevnes i RB (162), faller sammen med en fjerdingsgrense, og grensene for dette sognet er uklare. Bare et fåtalls gårder nevnes, og flere av dem er spredt rundt i skipreiden. Grensen lar seg derfor ikke kartfeste, men det er sannsynlig at sognet omfattet den nordøstre delen av Rakkestad fjerding. De to forsvunne kirkene ble trolig nedlagt etter reformasjonen (NG I, 129), og de to sognene innlemmet i andre, slik at grensene for de nåværende tre sognene først ble dannet da.

Rakkestad var som nevnt biskopens veitslegård i Borgarsyssel, der han hadde rett til opphold i tre netter (DN IV, 829/1426; Lunde 1990, 72). Prestene ved hver av de nevnte kirkene måtte dessuten stille med kost til bispem og følget hans, samt hestefôr (KLNVI, 16). I en oversikt fra 1399–1400 over gamle gjeldsfordringer og nye og gamle takster for forpaktning av tiendeinnkrevningen i Oslo bispedømme (*antiquus taxus*), og som senere ble tatt inn som tillegg i Rødeboken, er flere kirker i Borgarsyssel ikke oppført. Disse er tolket som annekskirker, slik de er kjent fra etterreformatorisk tid (Norseng 2005a, 275; se kap. 8.2.4). Rakkestad kirke er oppført med høy eldre tiende, og det fremkommer at de øvrige kirkene i

Figur 7.3. Kart over tingsteder, middelalderkirker og sogn i Skaun skipreide i senmiddelalderen. Kart: Marie Ødegaard.

skipreiden ikke hadde tiende på nedskrivelsestidspunktet. Det kommer likevel fram at Degernes har hatt eldre tiende, og at *Nýjakirkja utanskógs* har ligget under Degernes (RB 563–567; Emanuelsson 2005, 221 n. 487; se kap. 8.2.4). Rakkestad og Degernes kan ha vært hovedkirker, men noe

senere lå imidlertid alle kirkene i skipreiden under Rakkestad. Dette er interessant i forhold til tegnene på at Rakkestad fungerte som skipreidingsted i Skaun skipreide, trolig før midten av 1300-tallet. Prestegården Rakkestad omfatter fortsatt flere gårder fra middelalderen (NG I, 94). Selve kirken, ca. 200 m sør for prestegården og nord for Rakkestadelven, tilhører en gruppe enkle romanske steinkirker fra 1100-tallet (Christie og Christie 1959a, 16). Rakkestad fremtrer som den kirken med mest omfattende gods i Skaun. Samlet underbygger dette statusen som hovedkirke i prestegjeldet. Det er også et visst sammenfall mellom de fire opprinnelige fjerdingene og sognene Degernes, Utanskogs, Os og Rakkestad, med unntak av Gyrdinar sogn, som lå i Rakkestad fjerding.

I det videre undersøker jeg tingstedenes lokalisering i skipreiden og fjerdingene. Rakkestad er sentral dersom det er riktig at Lillefjerdingen er sekundær, slik også navnet kan tyde på. Rakkestad er også sentral i skipreiden som helhet, vurdert ut fra senere bosetnings- og dyrkingsareal (figur 7.2). Det er også fristende å koble lokaliteten «Galgemyren» (gbnr. 5,3), like øst for Rakkestad kirke, til en henrettelses plass, og knyttet til tingsamlingene ved kirken og som et skipreidingsted. Kirken ligger på en høyde, slik at en ser rett ned på dette galgeområdet, som ville ha vært godt synlig fra kirken og reisende til og fra bygden. Østby ligger også forholdsvis sentralt i sin fjerding, også i forhold til dyrkbar mark og antatt bosetningstygdepunkt, mens Rud derimot ligger usentralt til både i fjerdingen og skipreiden, på grensen til Tune skipreide. Alle tingstedene ligger imidlertid godt til kommunikasjonsmessig.

Tabell 7.3. Eldste skriftlige belegg for gårdene med tingsteder, antall diplomer utstedt på gården, eiendomsforholdene i senmiddelalderen og gårdens skatteklasse i 1647. Forklaring: K = konge, LK = lokalkirke, B = bonde, Ki = kirke, BB = byborger

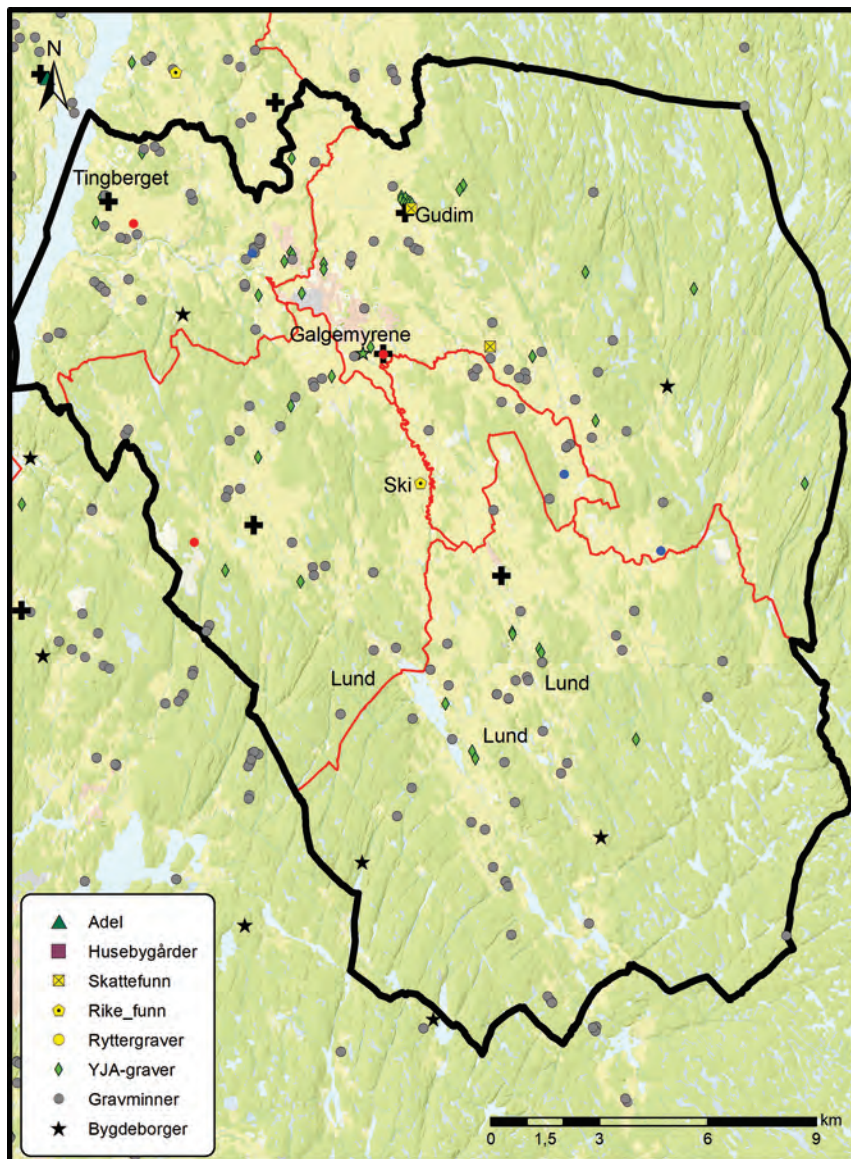
Gård	Eldste belegg	Ant. dipl	Eiend. forh.	Gårds-klasse
Rakkestad	c. 1264/65 (H. H. saga)	14 (15)	K (LK)	F
Østby	1401 (RB 168)	3	B, BB	F
Rud	1401 (RB 161)	1	B, Ki	F, H, Ø

Å avklare hvem som kan ha eid gårdene med tingsteder kan videre bidra til å belyse spørsmål om aktører, alder og funksjoner. Undersøkelser av jordeiendomsforhold viser at kirke- og prestegården i Rakkestad trolig

opprinnelig var krongods (DN XVI, 14/1351; Bjørkvik 1968, 44; Lunde 1990, 180). Østby var delvis bondegods og bygods, mens Rud var delvis bondegods og kirkegods i 1660-årene (SM I, 53, 55f.). Rakkestad og Østby var fullgårder, mens Rud hadde mer delt skyldverdi, med en antatt middelverdi tilsvarende halvgård. Rakkestad, med det antatte skipreidingstedet, peker seg ut som mulig krongods i middelalderen.

Når det gjelder det arkeologiske materialet fra disse stedene er det vanskelig å påvise sikre forhistoriske samlingsfunksjoner. Skaun er den skipreiden i indre Borgarsyssel med flest funn fra vikingtid, i alt 32 kjente gravfunn (figur 7.4; Stylegar og Norseng 2003, 339). På Rakkestad er det registrert to gravfelt og en gravhaug på gården (ID 10140, 39530, 49574). Ett av dem inneholdt funn av kleberkar og leirskår fra yngre jernalder (C35643), men ingen prestisjefunn som direkte vitner om høy status. På Østby er det registrert flere gravminner, samt et funn av en øks fra yngre jernalder (C15783). På både Vestby og Nordby er det mange store gravfelt, hvorav et med 20 rundhauger, ca. 170 m vest for Os kirke (ID 19610). På Nordby er det gjort funn av et spyd fra vikingtid i en gravhaug (C15785), og på Vestby er det blant annet funnet flere glassperler fra eldre jernalder (C7923, C15601), håndteinsneller fra yngre jernalder (C7924) og en tapt fingerring av sølv (ID 29622). Disse gårdene utgjorde trolig én gård tidligere ut fra navneformen og delingsnavnene, og funnene vitner om et statusmiljø i jernalderen. På Rud er det derimot ingen kjente gravminner.

Flere stedsnavn i Skaun vitner om eldre samlingsplasser (figur 7.4). Lund, gnr. 11, i Rakkestad fjerding kan bety «hellig lund» og assosieres med kultsted (Sandnes og Stemshaug 1976, 296), men kan også være et mer trivielt naturnavn. Siden den er nabogård til Gudim (*Gudæimi* RB), et navn sammensatt av *-gud* og *-heim*, og som kan bety «sted som står i forbindelse med førkristen gudedyrkelse (NG I, 34, 94), kan det være med å underbygge Lund som en mulig kultplass. Navneklassen *-heim* kan være fra de første fem-seks hundreårene etter vår tidsregning (Sandnes og Stemshaug 1976, 34). Slike teofore navn kan, som *Oðinsalr* i Onsøy, være knyttet til det øvre samfunnsjikt (Vikstrand 2001, 213). Betydningen av gårdsnavnet Rakkestad er også interessant. Steinnes (1957) mener at forleddet «rakk» har vært tilnavn på menn på kongelige administrative gårder, men dette er usikkert. Etterleddet *-stad* av *-staðir* tyder på at

Figur 7.4. Kart over utbredelsen av adelsgårder i senmiddelalder og tidlig nytid, Husebygårder, middelalderkirker, forhistoriske gravminner og bygdeborger i Skaun. Stedsnavn som diskuteres i teksten er markert. Kart: Marie Ødegaard.

gårdsnavnet kan være fra vikingtiden (Sandnes og Stemshaug 1976, 35). Med tanke på gårdens sentrale beliggenhet, er den trolig eldre. Kanskje har gården skiftet navn som følge av rakk-funksjonen, men også dette er

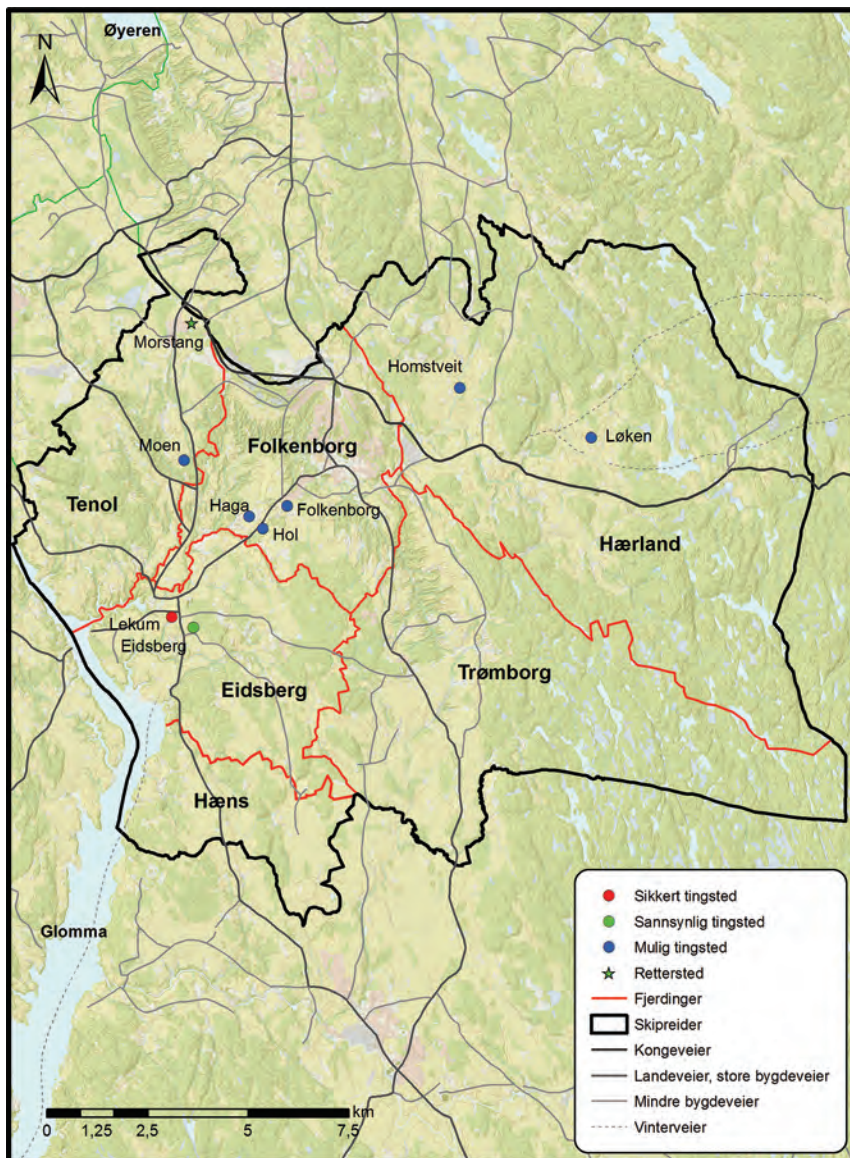
usikkert. Navnet Galgemyrene kan, som nevnt, referere til et eldre rettersted, selv om navnet i seg selv ikke kan dateres til forhistorisk tid (se kap. 9.1.7). Ved Os kirke, på gården Nordby i Osfjeringen, fantes en gård med det forsvunne navnet *pingbærghom*, nevnt i RB (164) og som skal ha ligget på kirkens grunn. Navnet, som betyr «Tingberget», kan referere til et eldre tingsted (NG 1, 129). Tingstedet Østby og kirkestedet Nordby skal ha tilhørt storgården Os, bevart i navnet på kirken og fjerdingen. Navn som inneholder etterleddet *-by* vitner om tidlig gårddeling, kanskje i vikingtiden (Sandnes og Stemshaug 1976, 35). Ettersom kirken har navnet Os, er det sannsynlig at gården ble delt etter at kirken ble anlagt. Det at tingstedet med *ting*-navnet ikke ble liggende på kirkestedet, tyder på at tinget ikke lå på direkte samme sted som kirkestedet, men var knyttet til en annen fast plass. Da gården ble delt, ble ikke lenger funksjonene koblet sammen, men antakelig værende der de alt var.

Ser vi bygdeborgere i et mulig tingperspektiv, er fire slike kjent i Skaun, men ingen nær de middelalderske tingstedene (figur 7.4). Bygdeborgen i Rakkestadfjeringen og den sørøstre i Degernes ligger relativt sentralt i fjerdingen. Alle fire bygdeborgene ligger i utkanten av dyrket mark eller i utmark. Ingen ligger i direkte tilknytning til administrative grenser, men to forholdsvis nær skipreidegrenser. Bygdeborgen i den nordvestlige Osfjeringen ligger nær grensen til Utanskogsfjeringen, og den andre i sørvestlige del av Degernesfjeringen, ikke langt fra grensen Skjeberg skipreide i sørvest. De to bygdeborgene i Degernesfjeringen ligger ved gamle veifar, i større og mindre avstand fra veien. Når de fire bygdeborgene ikke ligger i hver sin fjerding, tyder det på at de ikke er relatert til fellestiltak i områdene for de senere kjente fjerdingene.

Samlet ble tre sikre tingsteder identifisert, der Rakkestad var skipreidingsted med et rettersted, sentralt lokalisert i skipreiden. Fire opprinnelige fjerding er også sannsynliggjort, men det er ikke nødvendigvis sammenfall mellom sogn og fjerding. Delingen av gården Os vitner om at tingstedet og kirkestedet hadde atskilte lokaliteter med ulike funksjoner, men at samlingene kan ha vært koordinert er likevel sannsynlig. Jeg vil nå se i hvilken grad det tegner seg tilsvarende eller eventuelle andre mønstre i de øvrige åtte skipreidene jeg har valgt ut som næranalyse.

7.1.2 Heggen skipreide

I Heggen skipreide har jeg registrert ett *sikkert* tingsted, Lekum, gnr. 90, mens Eidsberg, gnr. 89, er vurdert som et *sannsynlig* tingsted (figur 7.5 og

Figur 7.5. Kart over sikre, sannsynlig og mulige tingsteder og et rettersted i Heggen skipreide og fjerdinger i forhold til middelalderveier fra Amtskartene og bosetningsutbredelse (markert med gult). Kart: Marie Ødegaard.

tabell 7.4). Eidsberg er prestegården i Eidsberg sogn, nabogården til Lekum med kirken. Forholdet mellom de to gårdene er uklart. Jeg har videre registrert fem *mulige* tingsteder: Moen, gnr. 14, Løken, gnr. 198–199, Haga, gnr. 40, 69, Homstveit, gnr. 219–220, og Folkenborg, gnr. 71 (figur 7.5 og tabell 7.4). Et mulig rettersted, Morstang, er videre lokalisert på grensen mellom Heggen og Frøyland skipreide, men i likhet med Galgemyren av ukjent alder.

Kirken i Eidsberg dukker første gang opp i sagaen om Håkon Håkonsson (kap. 186), da kongens lendmann i Borgarsyssel, Arnbjørn Jonson, ble innkalt til ting ved kirkegårdsmuren av kongens motstander, hertug Skule, på begynnelsen av 1200-tallet. Lendmannen bodde selv antakelig bare 4–5 km nord for kirken, og en må tro at stedet var valgt fordi det hadde tradisjon for tingmøter. Fra Lekum kjennes fire diplomer, utstedt fra slutten av 1300-tallet til 1500-tallet (tabell 7.4). Stedet er nevnt som rett stevnested i forbindelse med et tingmøte, og det er også den eneste gården i skipreiden hvor «kongens lensmann» er nevnt å ha vært til stede. På Eidsberg er det utstedt hele elleve diplomer som vitner om tingsamlinger, de fleste ved kirken og på kirkegården (tabell 7.4). Sakene gjelder vitneprov, makeskifter, salg og arveoppgjør. Ingen øvrighetspersoner er nevnt, og sakene er ikke av en slik karakter at de trenger å bety at gården har vært fast tingsted. Ser en på gårdsgrensene mellom nabogårdene Lekum og Eidsberg, står kirken på Lekums grunn, men det utvidede kirkestedet ligger på Eidsbergs gårdsareal, et mønster ikke ulikt det Sandnes har funnet i Trøndelag (Sandnes 1987). Dette kan tyde på nær forbindelse mellom Eidsberg og Lekum.

Opprinnelig lå prestegården i Eidsberg på gården Tue, *Þúfa* (RB 1401), omtrent 300 skritt sør for kirken, på 1700-tallet (Wilse 1791, 24). Dette åpner for at kirkestedet og Tue hørte til Lekum og er skilt ut herfra. I 1503 ble gården Eidsberg lagt til prestegården Tue (DN II, 1018). Et diplom vitner om at presten har skaffet seg en del av Eidsberg alt i år 1400. Det kan kanskje forklare hvorfor det er utstedt et diplom på den gården på 1400-tallet (DN III, 553; tabell 7.4). Navnet Eidsberg ser likevel ut til å betegne kirkestedet som et mer omfattende områdenavn, ettersom Tue utgjorde den utskilte prestegården og kirken sto på Lekum, mens Eidsberg har gitt navn til fjerdingen (se under). Dette tyder på at gårdene har vært tett forbundet så langt tilbake som kildene rekker. At rettsdokumentene ble utstedt på prestegården Eidsberg, kan skyldes at det var et viktig

Tabell 7.4. Oversikt over de mulige tingstedene i Heggen, og med angivelser av utstedelse, saktstype, tilstedeværende og tingterminologi. To biskopsbrev (DN II, 1018/150; VIII, 357/1456) er ikke tatt med her, samt flere som omhandler Eidsberg gård, jf. kap 4. KG = kirkegård, K = kirke

Gård	Sted	År	Helligdager	Dato	Retts stevne	Omh.	Lagr Øvr. pers.	Ref.
Lekum		1550	Ukj.	Ukj.	Bygde-stevne	Stevnet hit	Ukj.	DN IV, 1126
Lekum		1421	Jonsokافتen	23. jun.	Nei	Kunn-gjøring	3	DN V, 544
Lekum		1441	Hallvarðsmesse	15. mai	Ja	Vitnesbyrd/eiend. grense	2	DN XII, 206
Lekum		1578	Ukj.	24. sep.	(stemne-stove)	Ukj.	Ukj.	Ra. Oslo bispestols dipl.; jf. Indrebø 1935a, 173 n. 21
Eidsberg	KG	1236			Nei?	Forlik		H. H. saga kap.186
Eidsberg	K	1404	Botolvsmesse	18. jun.	alm. stevne	Vitneprov/sjelemesse	1	DN VIII, 234
Eidsberg	KG	1413	Påskedag	23. apr.	Nei	Makeskifte	2	DN VII, 361
Eidsberg		1541	Sommernetten (Magnusmesse)	17. apr.	Nei	Videse	4	DN VII, 744
Eidsberg		1562	Kyndelsmesse	4. feb.	Nei	Vitner	2	DN XIII, 716
Eidsberg	KG	1514	Kyndelsmesse	2. feb.	Nei	Salg/bet.	2	DN XVIII, 224
Eidsberg		1373	Vinternetter	16. okt.	Nei	Salg	3	DN I, 425
Eidsberg	KG	1482	Ukj.	1. jun.	Nei	Salg	2	DN I, 471
Eidsberg	K	1407	Botolvsmesse	17. jun.	Nei	Vitne/leie eiend.	0	DN IV, 766
Eidsberg	K	1409	Vinternetter	20. okt.	Nei	Salg	2	DN V, 464
Eidsberg	KG	1413	Påskedag	23. apr.	Nei	Makeskifte	2	DN VII, 361
Eidsberg	K	1451	Påske	28. apr.	Nei	Arveskifte	2	DN IV, 925
Løken		1382-87	Ukj.	Feb.-mar.	(stevne)	Vitner om salg	2.	DN XVIII, 31
Folken-borg		1489	Pålsmesse	18. jan.	Nei	Stevner til lagmannen	2	DN VIII, 421
Folken-borg		1595	Ukj.	15. nov.	(stemne-stove)	Ukj.	Ukj.	Ra. Oslo bispestols dipl.; Indrebø 1935a, 140 n. 14
Haga		1420	Ukj.	U.d.	Nei. Falskt dipl	Ekteskap/årv	2	DN XIII, 84
Haga		1504	Alle helgens dag	6. nov.	Nei	Salg	2	DN III, 1031
Haga		1591	Ukj.	26. feb.	(stemne-stove)	Ukj.	Ukj.	Ra. dipl.; Indrebø 1935a, 173 n. 23
Moen N.		1492	Faste	9. mar.	Nei	Kunnngjøring/drap	2	DN IV, 1013
Homstveit		1393	Magnusmesse-åften	15. apr.	Nei	Stevnet hit/vitne om eiend.rett	2	DN V, 358

geistlig senter. Jeg regner Lekum som rett stevnested i middelalderen og inkluderer Eidsberg under gården som tingsted.

Folkenborg og Haga er begge er klassifisert som *mulige* tingsteder. Folkenborg er nevnt med stemnestove i 1595 og dermed etter de nevnte kongelige reformene av 1590/91, da tingstedene ble mer mobile og ble holdt innendørs (jf. kap. 13 og 8.2.1). Det er derfor mulig det ikke viser tilbake til et eldre, middelaldersk tingsted. Når det i et diplom fra 1489 nevnes at to lagrettemenn stevner partene i en eiendomssak for lagmannen i Oslo, underbygger det imidlertid at Folkenborg kan ha vært fast tingsted i Folkenborg fjerding tidligere i middelalderen. En fjerding har også navn etter gården.

På Haga, nabogården til Folkenborg, er det utstedt to diplomer (tabell 7.4). Indrebø antar at gården var tingsted i Folkenborg fjerding (Indrebø 1935, 173). Det ene diplommet gjelder en eiendomstransaksjon, mens det andre er et falskt rettsdokument om ekteskap og arv. I et utrykt diplom fra tidlig 1500-tall omtales møtestedet med *stemnestove*. Når enda en gård i samme område, Hol, gnr. 70, bare noen hundre meter sørøst for Haga, også omtales med stemnestove i 1623 og 1624 (Ra. Dipl. 31. okt. 1623; 4. nov. 1624; ref. i Indrebø 1935, 173), viser det endringer, trolig som følge av de nevnte reformene av 1590/91.⁴⁷ Verken Haga eller Hol anses derfor som faste tingsteder fra middelalderen. De blir ikke tatt med videre i analysen.

På Moen utstedte to lagrettemenn et diplom i 1492, knyttet til en draps-sak og der vitnemål ble innhentet (DN IV, 1013). Moen kan dermed ha vært et tingsted for denne fjerdingen. Vitnene var fra nærområdet og gjorde nok at saken ble behandlet på det lokale tinget. Jeg vurderer derfor Moen som *mulig* tingsted. Når Homstveit kan være et *mulig* tingsted, er det på grunnlag av et dokument fra 1393. Det omtaler en eiendomstvist hvor en av partene innkalte til stevne der og på rette stevnedager. Gården kalles likevel aldri rett stevnested, og er heller ikke kjent som tingsted gjennom andre skriftlige kilder. Det er derfor mulig at saksøkeren bodde på gården. Ettersom en ikke kan utelukke at gården kan ha vært tingsted, må annet materiale trekkes inn i vurderingen. På gården Løken i samme fjerding ble

47 Kåre Lunden (1965, 266) nevner også ytterligere to stemnestuer som han har identifisert i utrykte dokumenter fra Heggen. Det var på Elvestad, enten gnr. 77 i Eidsberg sogn eller 214 i Herland sogn, (1/4.577 fra Oslo rådhusarkiv) og Tangland, gnr. 85 (R. A. dipl. 16/6.562). Disse mulige stevnestedene blir ikke vurdert i det videre.

det holdt en mulig tingsamling referert til som et stevne, en gang mellom 1382–1387. Saken dreier seg om vitneprov ved salg av en gård i samme sogn. Siden det også dreier seg om et stevne trenger det ikke bety at det var et fast tingsted (jf. kap. 4.1.2). Ettersom det ikke er kjent noen andre belegg for et tingsted her, blir heller ikke Løken regnet med i den følgende analysen.

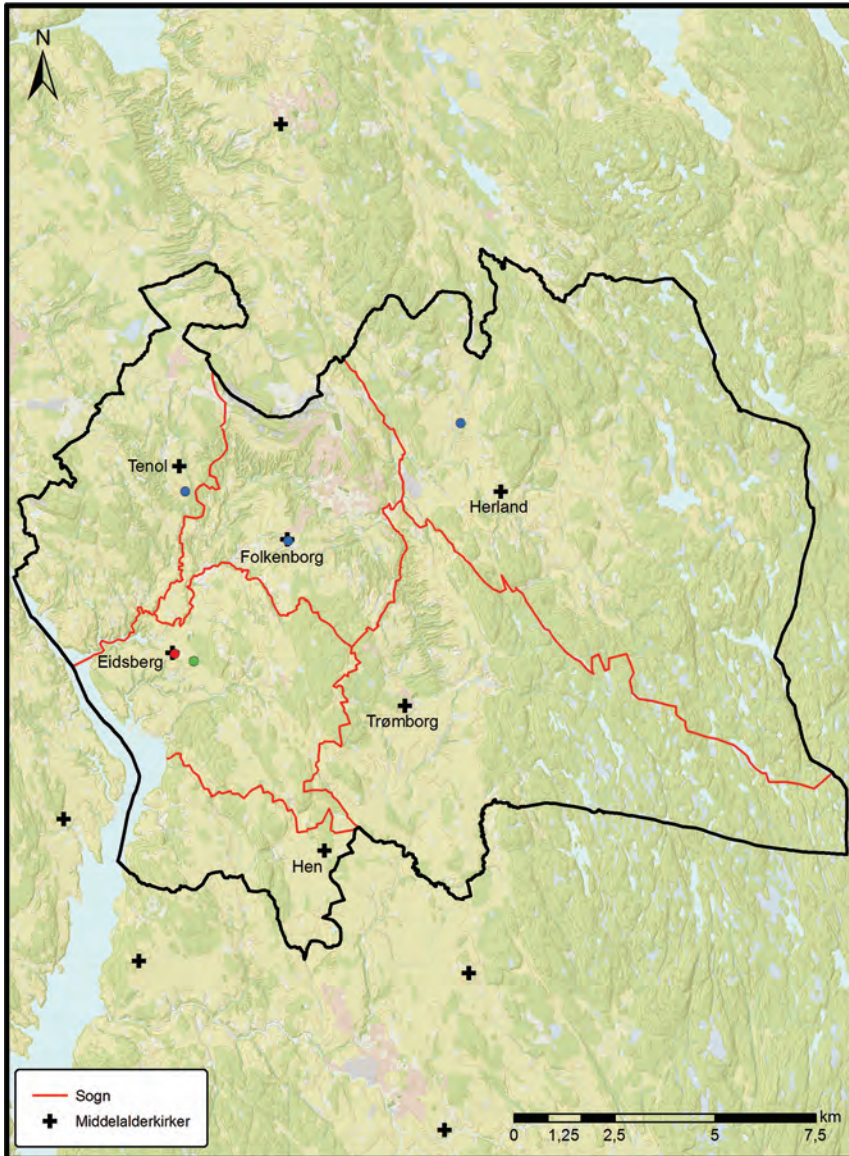
Samlet betyr dette at Lekum med Eidsberg regnes som *sikkert* tingsted, mens Moen, Folkenborg og Homstveit kan ha vært faste tingsteder og klassifiseres som *mulige* tingsteder.

Når det gjelder tidspunktet for tingmøtene, viser tabell 7.4 at flest diplomer ble utstedt ved påsketider i april, etterfulgt i antall av botolvsmesse (17. juni), kyndelsmesse (2. feb.), magnusmesse (16. april) og vinternettene (14. okt.). Møtetidene er dermed spredt over hele årssyklusen, men flest i sommerhalvåret og relatert ulike onner.

Også stedenes sentralitet i forhold til bosetning, ferdselsårer og naturtopografi må vurderes, for å se dem i en større sammenheng. Glomma danner skipreidens vestgrense, mens øvrige grenser strekker seg langs større skoglagte åspartier og skogstrekninger. Mot slutten av middelalderen ble områdenavnet Heggen erstattet av Eidsberg. Senest rundt midten av 1400-tallet var skipreiden blitt inndelt i seks fjerdinge (Indrebø 1935, 172 m/ref.), Trømborg, Eidsberg, Tenol, Hæns (Hens), Hærland (Herland) og Folkenborg (figur 7.5). Av de mulige gårdene med tingsteder i middelalderen lå ingen i Trømborg og Hens, mens de øvrige fire hadde ett mulig tingsted hver. Fjerdingsgrensene eksakte løp er noe usikre. At fjerdingene og kirkestedene har samme navn tyder på en felles administrativ inndeling. For å kunne rekonstruere de opprinnelige grensene, antas det at sognegrensene kan gi indikasjoner om eldre grenseløp.

I dag består skipreideområdet av tre sogn, Eidsberg, Trømborg og Herland.⁴⁸ I middelalderen var det imidlertid seks kirker her, og dermed muligens seks sogn (figur 7.6). Foruten de tre kjente sognekirkene var det kirker på Folkenborg, Tenol og Hens, som alle er forsvunnet i dag. Det kan tyde på at de var privatkirker og muligens ikke hadde sogn. Kirkenavnene sammenfaller dermed med navnet på senmiddelalderens

48 Indrebø 1935, 172ff. og Lunden 1965, 270–275 gir oversikt over kjente gårder i de ulike sognene, men deres lister sammenfaller ikke fullstendig.

Figur 7.6. Kart over tingsteder, middelalderkirker og sogn i Heggen skipreide i senmiddelalderen. Kart: Marie Ødegaard.

fjerdinger, med unntak av Herland, som også ble kalt for Haug kirke og sogn. Herland kan også ha vært et gammelt bygdenavn på området (NG I, 153). Det er antatt at Trømborg (gnr. 179–225) og Herlands (gnr. 133–178) grenser sammenfalt med dagens sognegrenser (figur 7.5 og 7.6),

mens Eidsberg var delt i fire fjerdinge og sogn (Indrebø 1935, 172ff.). Trømborg og Herland med mer skog og åser, medførte nok at disse fjerdingene fikk større areal.

I dag utgjør Eidsberg sogn gnr. 1–132 (figur 7.6). I middelalderen er gårdene 89, 90, 95, 131 og 132 nevnt i Eidsberg sogn. Kåre Lunden har pekt på at flere gårder fra Eidsberg sogn er nevnt under andre fjerdinge, men hvor sognene antakelig har vært brukt synonymt (Lunden 1965, 273). Det vanskeligjør til en viss grad kartfestingen. Folkenborg er kjent som fødestedet til Håkon Håkonsson, og i hans saga (kap. 3) nevnes egen prest her i 1204. Gården Brandsrud, gnr. 53 nevnes under Folkenborg sogn og fjerding (bl.a. DN II, 801/1453; V, 544/1421; 795/1456; V, 829/1460). Folkenborg sogn utgjorde dermed trolig nordøstre delen av Heggen (figur 7.6). Tenol fjerding og sogn (f.eks. DN VIII, 319/1443; V, 464/1409; III, 1031/1504) lå i nordvestre del av Eidsberg fjerding. Hens kirke lå lengst sør i skipreiden, men var alt i 1401 lagt ned og godset lagt under Eidsberg (RB 169) (se appendiks 3 for grensebetrivelse). Det er dermed usikkert om den var en sognekirke.

Det er derfor sannsynlig at fjerdings- og sognegrensene for det meste sammenfalt i Heggen, kanskje med unntak av Hens, som er usikker som sogn (Indrebø 1935, 173; Lunden 1965, 274). Siden seks fjerdinge er et sekundært fenomen, kan utvidet bosetning i høymiddelalderen eller senere etter gjenoppdyddingen ha ført til en videre oppdeling av de tidligere fjerdingene. Ut fra topografiske forhold består de opprinnelige fjerdingene i Heggen skipreide trolig av Eidsberg, Herland og Trømborg, og der området for Tenol og Folkenborg var en eldre fjerding som ble delt. Det ligger et mulig tingsted i hver av de sistnevnte fjerdingene, men om en av dem da også var et tingsted for en eldre fjerding eller om begge er yngre, er vanskelig å avgjøre.

Fjerdingene ser ut til å ha navn etter kirkestedsgårdene, men bare to har også tingsted, Lekum med Eidsberg og Folkenborg. Dette skiller Heggen delvis fra Skaun, der minst to av fjerdingene hadde navn etter gården med tingsted, og kan indikere at organiseringen var yngre i Heggen. Det kan ha skjedd endringer i tingstedenes lokalisering i Heggen som følge av den videre oppdelingen av fjerdingene eller ved at privatkirkene ble sognekirker. I 1592 skal bønder fra nabogårdene Slitu, Sletner og Mo har

lagt fram et diplom som viste at deres forfedre hadde oppført Tenol kirke for egen kostnad, som et fellesforetak (Lange 1856, 491f.).⁴⁹ Tenol kirke var en steinkirke, antakelig fra andre halvdel av 1200-tallet, men lå øde fra ca. 1560. På en utgravning her ble det imidlertid funnet rester etter en eldre kirkegård med flere begravelser. Orienteringen og beliggenheten til begravelsene, som strakte seg inn under skipets nordre fundament, indikerer at det har stått en eldre kirke her. Et påvist sotlag er tolket som at den eldre kirken må ha brent (Christie og Christie 1959b, 58).

Eidsberg kirke ble hovedkirke i Eidsberg prosti, som antakelig ble opprettet ved en deling av Sarpsborg prosti en gang mellom tidlig 1200- og slutten av 1300-tallet (Norseng 2005a, 263). Biskopen kunne bo tre netter i Eidsberg under visitasreiser i bispedømmet (DN IV, 829/1426). Eidsberg kirke er en gotisk steinkirke, men steinrester av en eldre romansk kirke er funnet (Christie og Christie 1959b, 39). En datering av en inskripsjon i kirken, som kan omtale biskop Odinkar den yngre av Ribe, henfører den til slutten av 1000- eller første del av 1100-årene (Rudie 1966, 512). Trømborg var også en steinkirke, mens Herland var en stavkirke. Det er derimot usikkert hva slags materiale Folkenborg og Hens var bygd i (Christie og Christie 1959b, 60). Hens kirke var nedlagt alt før 1401, mens Folkenborg og Tenol ble nedlagt etter reformasjonen (Lunden 1965, 272f.). Det er som nevnt sannsynlig at de forsvunne kirkene i Eidsberg opprinnelig var høgendeskirker, dvs. privatkirker. Steinkirken på Tenol er uttrykkelig nevnt som et fellesforetak for flere gårder, mens den eldre kirken ikke trenger å ha vært det. I det nevnte tillegget i RB over eldre tiende, *antiquus taxus*, er Eidsberg den eneste kirken som er oppført med tiende, og med en høy tiende, slik også Rakkestad hadde (RB 565). De øvrige kirkene var dermed trolig annekskirker til Eidsberg da jordeboken ble ført. Eidsberg fremstår som den største kirken i Heggen og med høyere rang enn de øvrige kirkene. Det er likevel uklart i hvilken grad det hadde betydning for tingets lokalisering og organisering. For å vurdere det må de topografiske og kommunikasjonsmessige forhold vurderes.

Det var flatt jordbrukslandskap rundt Lekum og middelalderkirken på Eidsberg. I områdene Trøgstad og Hærland, der det mulige tingstedet

49 Fra et uttrykt diplom i Riksarkivet, avskrift av 1716. Gjengitt i Lange (1856, 491f.).

på Homstveit er lokalisert, er gårdene store. Lenger øst preges landskapet av åser med skog og tjern (Natrud 1965, 7–13). Kommunikasjonsmessig ligger alle de mulige gårdene med tingsteder forholdsvis sentralt i forhold til bosetning og kommunikasjon, kanskje med unntak av Homstveit som har lenger avstand til en ferdselsåre fra middelalderen (figur 7.5). Særlig Lekum ligger sentralt, langs en gjennomgående vei gjennom skipreiden, i tillegg til at Glomma er seilbar fram til Lekum. Ingen av gårdene med mulig tingsteder ligger likevel sentralt i forhold til fjerdingene og skipreiden som helhet. Lekum og Eidsberg, som et sentralt knutepunkt, synes likevel å ha vært viktig for tingstedenes lokalisering. Håkon Håkonssons saga (kap. 152) omtaler et dragseid fra Glomma til Øyeren ved Lekum (Frøyset 1957, 60). At skipstrekket var viktig underbygges av arkeologiske funn (ID 126997) og faller for det meste sammen med andre middelalderske veifar (Marthinsen 1995, 17). Som vist i figur 7.5, strakk dragseidet seg fra Lekum, forbi Moen og nordover, før det svingte mot vest inn i Frøyland skipreide.

Når det gjelder eiendomsforhold viser landskylden at alle gårdene med tingsteder var fullgårder (tabell 7.5). Eidsberg var en av de største gårdene i hele Borgarsyssel, sammen med Tune kirke, som var hovedkirke i Borgarsyssels søndre del. Eidsberg prestegård var hele fem ganger større enn Rakkestad prestegård, målt etter landskylden (Kirkeby 2006, 17). Av de mulige gårdene med tingsted var Eidsberg med Lekum henholdsvis lokalkirkelig/kirkelig og adelsgoods, eid av en byborger i Fredrikstad i 1647, Folkenborg lokalkirkelig gods og Homstveit adelsgoods, mens Moen hadde delt eierskap mellom kirke, adel og bønder i tidlig nytid. Det var relativt mye krongods i Eidsberg i forhold til øvrige skipreider

Tabell 7.5. Oversikt over eldste belegg for gårder med mulige tingsteder, deres eiendomsforhold og hvordan gården ble skyldsatt i 1647. LK = lokalkirkelig, BB = byborger, A = adel, Ki = kirke, B = bonde

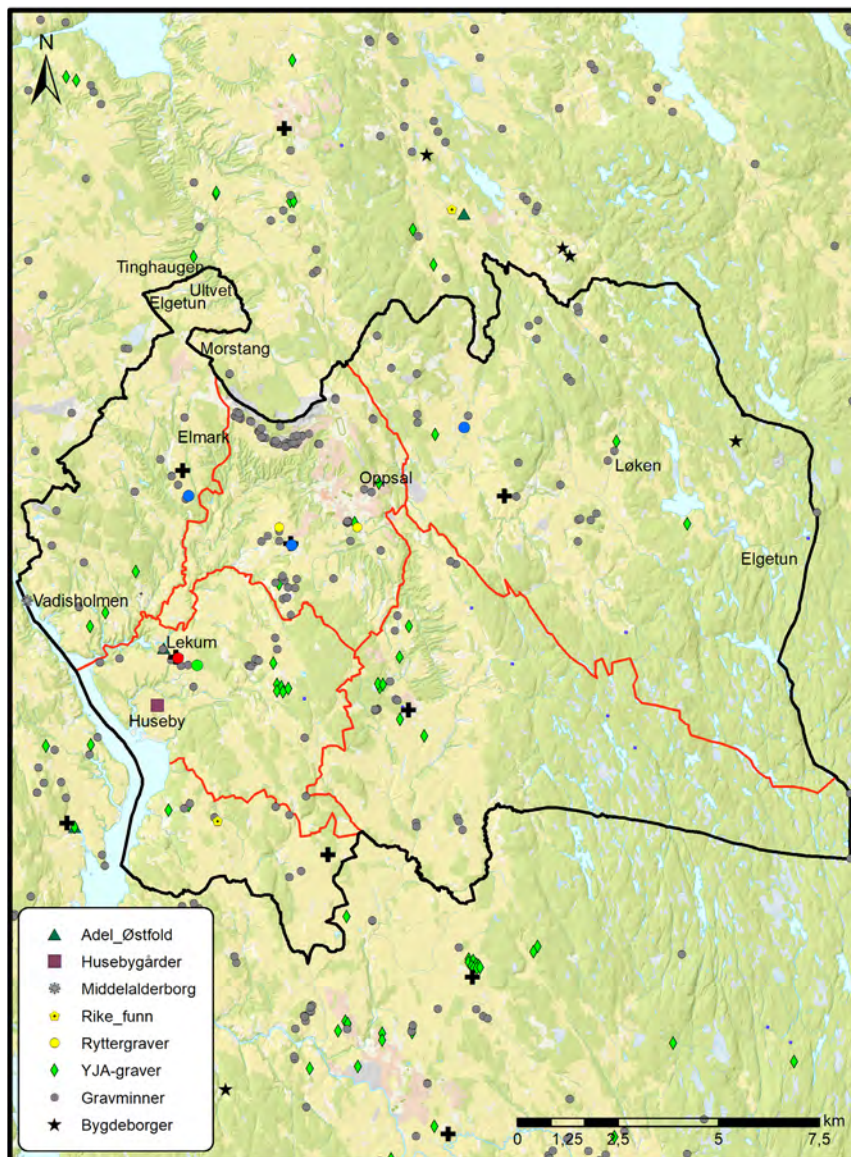
Gård	Eldste belegg	Eiend. forh.	Gårds-klasse
Eidsberg/Tuen	RB 164, 1401	LK	F
Lekum	DN III, 579/1405	BB i 1647, A 1200-1400-t	F
Folkenborg	DN IX, 171/1378	LK	F
Homstveit	DN V, 358/1393	A	F
Moen	RB 166, 171, 173/1401	Ki, A, B	F × 3

i Borgarsyssel. Lunden har regnet ut at i Heggen og Frøland skipreider eide kronen 2,3 % av jorden, mens kirken til sammenligning eide ca. 20 % (Lunden 1965, 236, 249ff.; Bjørkvik 1968, 54). Bondegodset skal ha vært hele 65–70 % av all jord rundt år 1600, og mest sannsynlig også rundt 1400 (Lunden 1965, 260).

Lekum var også adelsgoods på 1400-tallet (DN III, 379), noe som kan gå tilbake til senest midten av 1200-tallet. På slutten av 1200-tallet bodde Tore Håkonsson (Biskopsson) på Lekum. Han var av lendmannsslekt og var sysselmann i Skiensyssel i 1277, i tillegg til kongens kansler og trolig ledende under utarbeidelse av Magnus Lagabøtes landslov (Lunden 1965, 282ff; 1980, 429, 434). Lekum fremstår altså som sete for den absolutte øverste krets i landet på 1200-tallet og var nært knyttet til kronen, noe som er interessant med tanke på at dette er antatt å være skipreidingstedet i skipreiden. Lekum er imidlertid ikke den eneste gården tilhørende eliter i Eidsberg.

På Huseby, gnr. 94, nabogården til Eidsberg i sør (figur 7.7), bodde på begynnelsen av 1200-tallet Erlend av Huseby, som er kjent for å ha tatt seg av den unge Håkon Håkonsson. Han skal også ha gitt baglerkongen Filippus, som styrte Viken og også Opplandene fra 1208, fram til sin død i 1217, kongsnavn på Borgartinget i 1207, (Sagaen om baglere og birkebeiner, kap. 26). Huseby var fortsatt adelsgoods på 1600-tallet, med unntak av en part som tilhørte kronen (Lunden 1965, 252). Det passer godt med at gården kan ha vært knyttet til den kongelige administrasjon alt tidligere, mulig som knutepunkt i skatteoppkrevingen. Fra Eidsberg kirke er det i underkant av 1 km til Huseby, langs veien over Eidsberg (figur 7.7).

Ikke langt fra Huseby, på Valdesholmen ved Lindhol, gnr. 32, skal lendmannen Arinbjørn Jonsson ha bodd, på den samme festningen Valdesholm som Håkon Håkonsson siden utbedret. Den ligger midt i Glomma (figur 7.7). Arinbjørn var også med på å gi Filippus kongenavn på Borgartinget i 1207. Det er også Arinbjørn og hans følge på 360 mann som, ifølge Håkon Håkonssons saga (kap. 186), møtte hertug Skule og hans 420 menn til tingsamling ved kirkegårdsmuren ved Eidsberg kirke i 1236 (Wilse 1791, 3). I den sammenheng ble altså kirken på Eidsberg valgt som et møtested. Lekum og Huseby er nabogårder til Eidsberg prestegård, mens Valdesholm ligger omtrent 4 km lenger nord. Det var altså

Figur 7.7. Kart over utbredelsen av adelsgårder i senmiddelalder og tidlig nytid, Husebygårder, middelalderkirker, rike funn, ryttergraver, forhistoriske gravminner og bygdeborger i Heggen. Stedsnavn som diskuteres i teksten er markert. Kart: Marie Ødegaard.

samlet mange aristokratiske og rikspolitisk viktige personer rundt de to mulige tingstedstedene i Eidsberg fjerding. Det skal ha vært en konsentrasjon av sentralkirkelig-, kron- og adelsgoods i området rundt Eidsberg

kirke, i tillegg til Hen og Folkenborg kirker, og noe av det samme er tilfelle ved Tenol kirke i tidlig nytid (Lunden 1965, 254). Jordegodskonsentrasjonen vitner om et maktsentrum, og dette kan ha hatt innvirkning på tingstedenes lokalisering.

Når det gjelder arkeologisk materiale, ligger ingen av tingstedene nær yngre jernalders graver, rike funn og storhauger (figur 7.7). Alle de mulige gårdene med tingsteder, med unntak av Homstveit, har registrert historiske gravminner fra yngre jernalder, men gravminnene er imidlertid ikke av en slik karakter at gårdene skiller seg nevneverdig ut i forhold til øvrige gårder i området. På nabogården til Moen og Tenol, Sletner, gnr. 13, er det imidlertid oppdaget et av Norges største skattefunn (C2468-C2492; Skjelsvik 1965, 110). Siden gjenstandene er fra eldre jernalder, er det likevel vanskelig å sette det i relasjon til middelaldertingstedet.

En analyse av stedsnavn i Østfold viser et mønster i navngivingen, hvor det i områdene omkring gårdene Eidsberg og Lekum, Folkenborg og Trømborg har vært *by*-navn, og med fravær av funn fra vikingtid lenger unna. Kanskje kan en trekke en analogi til sørskandinaviske forhold, der sentrale bosetningsområder med mindre, avledete bosetninger peker på en godsstruktur fra vikingtid og tidlig middelalder (Stylegar og Norseng 2003, 377; Norseng 2005a, 209). Dersom dette er riktig, passer det med tolkningen om at Eidsberg, Folkenborg og Trømborg var privatkirker, anlagt av lokale storbønder i tidlig middelalder, slik jeg alt har vært inne på. Dette indikerer eldre samlingssteder, men bare for Eidsberg og Folkenborg er det belagt middelaldertingsteder som kan vitne om kontinuitet i samlingsfunksjoner, også på det rettslige området. Det kan være tegn på at lokaliseringen til noen av tingstedene i Heggen vært bestemt av lokal elite.

Like ved Trømborg kirke skal det ha vært en hellig kilde, som kan ha vært sted for kulthandlinger tilbake til førkristen tid (Wilse 1791, 42; Lunden 1965, 271). Selv om det ikke er kjent noen tingsteder på gårdene her, er det interessant at det er et sammenfall mellom samlingssteder for forhistoriske kult og yngre kirkesteder.

Når det gjelder stedsnavn vitner flere navn i Heggen om mulige samlingsplasser i forhistorisk tid, og flere av dem ligger langs med dragseidet fra Glomma til Øyeren. Et slikt navn er Elmark (Eilinmork) (RB 253).

Førsteleddet kan komme av Elin, av *æ*l, og etterleddet *-vin*, sammensatt med *mørk* som tidligere nevnt kan bety «skog, mark» eller grenseområde (Sandnes og Stemshaug 1976, 216). Det første leddet kan ha to forklaringer, enten *áll* m. (eller *ál* f.) av en lang og smal lokalitet eller det gotiske *alhs* f. av «tempel» eller «helligdom» (Olsen 1915, 270f.; Brink 1992; BØ XI 212ff.). Her er det trolig tolkningen av *ahl*, i betydningen «helligdom», som er den mest sannsynlige (Olsen 1915, 270f.; Brink 1992; jf. NG I, 133). Gården, som bare er skilt fra skipstrekket av et mindre dalsøkk, er nabogården til Moen med det mulige tingstedet, og i vest sto Tenol kirke (figur 7.7). Tilsvarende navn finnes også på Onsøy og i Tune, antakelig fra vikingtiden.

Nord i Heggen, og langs det antatte skipstrekket, ligger gården Elgetun, gnr. 8, som har et omdiskutert førsteledd. Ifølge Magnus Olsen kan det komme av det norrøne *elgr* f. som er beslektet med det nevnte gotiske *ahl* i betydningen tempel. Han mener derfor at Elgetun kan være et kulturnavn «tunet, det innhegnete sted med helligdommen» (NG IV, 91; Olsen 1915, 265ff.). Olsen argumenterer for at flere av gårdene med slike navn ligger i nærheten av andre kulturnavn, og nevnte Elgetun ligger nær Ultvet, hvor prefikset kan komme av gudenavnet *Ullr*. I nyere forskning er likevel denne tolkningen kritisert, og navnene forklares heller som av dyrenavn av *elgr* m. eller som et elvenavn (BØ XI, 139ff.). Det er ytterligere en *elgetun*-gård i Heggen, gnr. 204, i Herland, men uten at den har andre samlingsnavn i nærheten.

På gården Mørkved i Frøyland skipreide, på andre siden av skipreidegrensen for det førnevnte Elgetun, er det et gravfelt kalt Tinghaugen (figur 26), med en tradisjon om at det skal ha vært et tingsted. Det har antakelig stått en steinsetning her tidligere sammen med to nå fjernete gravhauger (ID 19909). Det har vært foreslått at stedet var et fellesting for skipreidene Heggen og Frøyland i jernalder og middelalder (Frøyset 1957, 74). Et to-skipreideting er imidlertid ikke en kjent historisk størrelse, men det kan referere til et rettslig samvirke for å løse enkelte tvister og ikke som en permanent løsning (se kap. 8.1). Jeg finner det derfor lite trolig at det var et fast fellesting for to skipreider (se også under Frøyland). Lokaliteten ligger på grensen mellom de to skipreidene, som senere utgjorde et fogderi.

Et middelaldernavn som kan ha relevans for tingorganisasjonen i Heggen, er Morstang, gnr. 2, i Tenol fjerding (figur 7.7). Her er det belagt et rettersted både på 1600- og 1800-tallet, og navnet kan også komme av rettersted. I RB nevnes gården Notstongom (RB 173), som ifølge Rygh kan være forvansket (NG I, 131) ut fra formen **Mørtustong*, en martrestang eller pinestang (Schmidt pers. med.⁵⁰). Mortustokkar eller Martestokker er også kjent fra Oslo, som navnet på middelalderens rettersted (Håkon Håkonssons saga, kap. 231). Nå heter det Galgeberg. Prefikset kan enten komme av latin *martyrium* eller en fornorsket variant i betydningen død, døds måte, lik, og kan dermed tyde på at det har stått en martrestokk eller dødsstang her (KLNM V, 165). Det underbygger at Morstang kan ha vært et rettersted i middelalderen, kanskje alt før slutten av 1300-tallet da gården nevnes i Rødeboken. Denne henrettelsesplassen har en sentral beliggenhet ved en av hovedferdselsårene i Heggen skipreide (Frøysset 1957, 70). Stedet er lokalisert nær den administrative grensen mellom to skipreider.

Flere navn i Heggen kan også belyse samlingsplasser fra vikingtiden (figur 7.7). Gårdsnavnet Oppsal i Folkenborg fjerding, med suffikset *salr* m., betegnet opprinnelig en bygning, en storslått hall for banketter og samlinger, men kan senere ha gått over til å betegne bosetningsområdet som hallen relaterte seg til (Brink 1996a, 255–258). Navnet skulle dermed kunne tolkes som «den øvre salen» eller «salen som ligger høyt» (Stylegar og Norseng 2003, 372), bosted for en konge eller stormann med hallbygning. Navnet Folkenborg og Trømborg er tolket på samme måte, der leddet «borg» kan bety «hall» (Herschend 1997, 26), selv om denne navnetypen er mer usikker som samlingsnavn. Det er også påpekt at navnene ikke trenger å vise til selve stormannsgårdene, ettersom de ofte ligger i utkanten av sentral bebyggelse. De har også en uklar betydning i forhold til tingsteder. Bortsett fra Folkenborg er det ikke registrert samlingssteder i nærheten.

50 E-post-korrespondanse med Tom Schmidt 17.12.2012. Han viser til et utrykt manuskript av Kåre Hoel om stedsnavn i Eidsberg. Schmidt påpeker at Rødeboksformen riktignok er noe usikker og de andre beleggene er unge, fra rundt 1600, slik at en må ta et lite forbehold om tolkningen. Han gir likevel, sett i forbindelse med (sikre?) vitnemål om retter-/tingsted, sin støtte til Frøyssets (1956–1957) og Hoels tolkninger.

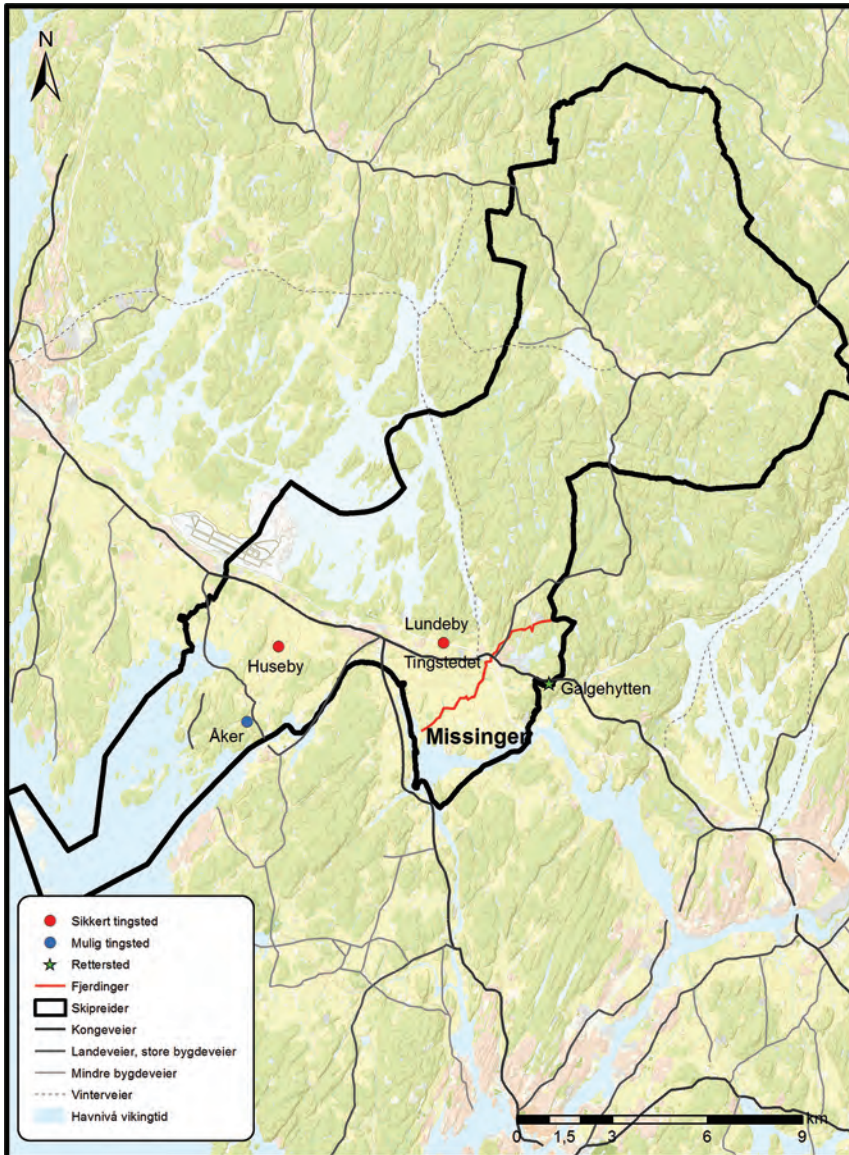
Den antatt faste tingstedsgården Lekum, av *Leikvang, leikr m.*, er et gårdsnavn som kan vise tilbake på et eldre samlingssted for tevlinger (NG I, 11, 142). Navnet er trolig fra vikingtiden (Sandnes og Stemshaug 1976, 35). Det kan tyde på at det har vært holdt samlinger her fra vikingtid og inn i middelalderen, da det ble reist kirke her. Senest fra 1400-tallet har disse samlingene også hatt funksjon som rettsmøter, selv om det er sannsynlig at kult og rett var nært forbundet i den eldste tiden. Også gården Løken i Herland fjerding (figur 7.7) kan ha betydningen «tevlingssted» (NG I, 11). På gården er det som nevnt registrert en mulig tingsamling i 1550, men det sene belegget gjør det usikkert om det har vært rettssamlinger på gården også tidligere i middelalderen.

I Heggen er det bare én bygdeborg, plassert på en høy topp i utmark i Hærland fjerding i underkant av 1 km fra skipreidegrensen til Rødenes i Marker (figur 7.7). Den kan imidlertid ikke knyttes til verken tingsteder, andre former for samlingssteder eller veier som det finnes kunnskap om i dag.

Samlet var da alle de identifiserte tingstedene i Heggen lokalisert i hver sin fjerding. Det var identifisert seks fjerdinge, som er antatt å sammenfalle med sognene. Det er likevel ikke klart om det ble opprettet mer enn fire fjerdinge som følge av behov om flere ting- eller kirkesteder. Seks fjerdinge må være sekundært. Det var vanskelig å rekonstruere sikkert en eldre firedelt struktur, men jeg antar at Tenol og Folkenborg har utgjort én fjerding, og Eidsberg og Hen. Det ser ut til at gårder med sognekirker har gitt navn til fjerdingene, men to av dem hadde også tingsted, slik det også var i Skaun. På skipreidingstedet Lekum bodde mektige stormannsslekter minst tilbake til 1200-tallet, som nok var nært knyttet til kongen, slik forholdene også var i Skaun.

7.1.3 Råde skipreide

I Råde skipreide er det registrert to *sikre* tingsteder fra senmiddelalderen og tidlig nytid, Huseby, gnr. 39–43, og Lundeby, gnr. 63–64, begge antakelig i hver sin fjerding (figur 7.8). Begge omtales som rett tingsted, men først fra slutten av 1400-tallet og senere. Av disse hadde Huseby kirke på gården i middelalderen. I tillegg kan det ha vært et *mulig* tingsted på

Figur 7.8. Kart over sikre og mulige tingsteder og et rettersted i i Råde skipreide i forhold til middelalderveier fra Amtskartene og bosetningsutbredelse (markert med gult). Her er det kjent én fjerdinger, Missingen. Kart: Marie Ødegaard.

Åker, gnr. 33–35, i samme fjerdinger som Huseby. På Lundeby ligger et gravfelt med tre steinsetninger, kjent som Tingstedet, og det må undersøkes om det kan angi tingstedets eksakte lokalisering. Ved grensen til Råde

kjennes navnet Galgehytten, som kan signalisere et gammelt rettersted. Missingen fjerding har navn etter gården Missingen, men ingen tingsteder er belagt. Navnet kan likevel indikere en gård med rettsfunksjoner da fjerdingen ble anlagt.

Fra Huseby foreligger fire bevarte diplomer, hvorav to er utstedt samme år og omhandler samme sak (tabell 7.6). Saken gjelder ulovlig hogst i Haugstens skog i Råde, og en seksmannsdom foretok en markegang (DN XXI, 344). I første instans ble det stevnet til lokaltinget på Huseby og i neste til lagmannen i Tønsberg (DN XXI, 349). I et diplom fra 1509 omtales gården som rett stevnested, i en drapssak der både lensmann og flere såkalte «gode menn» var til stede (DN XI, 287). Huseby blir altså omtalt som både lokalting og rett stevnested for saker av ulik art og alvorlighetsnivå.

For Åker omhandler et diplom fra 1553 en seksmannsdom i en tyverisak. Her ser noen av de involverte partene ut til å ha hatt tilhold på gården. Åker var derfor neppe fast stevnested, selv om det er mulig at lensmannen bodde der (tabell 13; Norseng 2005b, 72). Gården blir derfor ikke behandlet videre. Den samme saken ble ført videre til neste instans på bygdestevne på Lundeby. Saken ble heller ikke her avklart, og ble behandlet på stevner ved flere anledninger, og i 1554 igjen på stevne på Lundeby (DN XVI, 640–643/1554). Tre lagrettemenn bevitnet at lensmannen har forsøkt å stevne disse mennene på Råde kirkegård (tabell 7.6). Hva som skjedde med saken etter siste møtet for lagmannen i Sarpsborg i 1554, er usikkert (DN XVI, 643). Lundeby har ellers flere referanser som rett tingsted, i 1493 og 1554 (tabell 7.6). I to diplomer på 1500-tallet omtales tingmøtet som bygdestevne, og på 1600-tallet finnes tre referanser til *rett stemnestove* (Indrebø 1935, 178 n. 42). Det er tydelig at Lundeby har vært fast stevnested, senest fra 1400-tallet, og fremstår også som et mulig skipreidingsted i skipreiden, hvor bl.a. høvedsmannen på Akershus kalte inn til stevne ved to anledninger.

Når det gjelder tidspunktene for tingmøtene, der datoen er kjent, er det en overvekt av diplomer i juni og februar, to ved botolvsmesse (17. juni) og to ved kyndelsmesse (2. feb.), de samme messedagene som tinget var knyttet til i de to foregående skipreider.

I forhold til den øvrige verdslige administrative inndelingen, hørte Råde skipreide fra middelalderen til midten av 1600-tallet til Verne

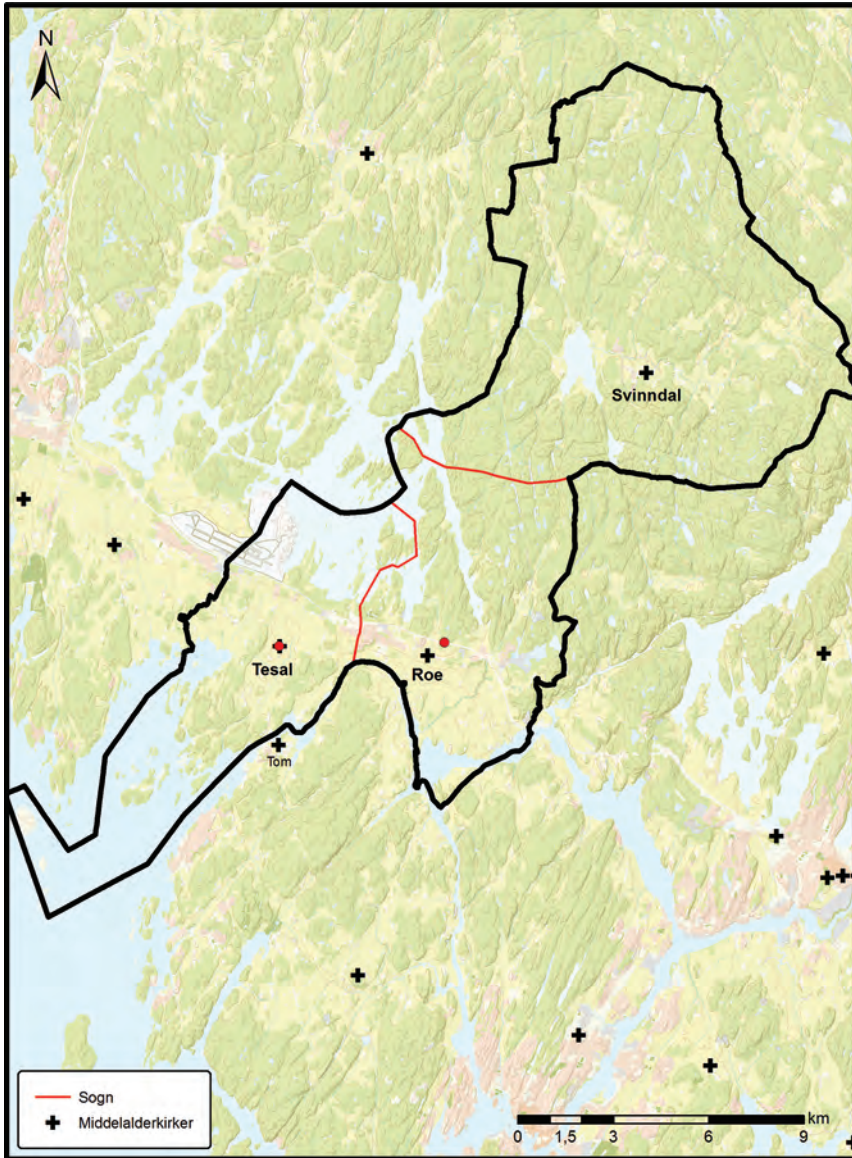
Tabell 7.6. Oversikt over de mulige tingstedene i Råde, og med angivelser av utstedelse, sakstype, tilstedeværende og tingterminologi. Diplom med stjerne er ikke skrevet på Lundeby, men sakene er stevnet dit. De brevene er lest på Råde kirke, jf. tillegg i begge

Gård	Sted	År	Helligdag	Dato	Rett stevne	Omh.	Lagr.	Øvr. pers.	Ref.
Huseby		1404	Vinternettene	14. okt.	Nei	Salg	2		DN XIV, 25
Huseby		1434	Påske	5. apr.	Nei (bygdestevne)	Dom/stevning videre + vitnesbyrd	6	(Herman Molteke)	DN XXI, 344
Huseby		1434	?	29. mai	Nei	Stevnet til Huseby (og til Sarpsborg lagmannen)	2		DN XXI, 349
Huseby		1509	Botolvsmesse	16. juni	Ja	Drap		Lensmann og flere danne mænd	DN XI, 287
Lundeby		1493	Kyndelsmesse	4. feb.	Ja	Vitnesbyrd eiendomsrett	2		DN VIII, 435
Lundeby		1518	Botolvsmesse	19. juni	Nei	Innløsning av pantsatt gård	2		DN II, 1007
Lundeby*		1553	Ukj.	Ukj.	Nei (bygdestevne)	Stevnes til Lundeby		Brev skr. av Hovedsmannen på Akershus	DN XVI, 638
Lundeby*		1554	Ukj.	(29. jan.)	Nei (bygdestevne)	Stevnes til Lundeby		Brev skr. av Hovedsmannen på Akershus	DN XVI, 639
Lundeby		1554	Påske	31. mars	Ja	Krever prov av 5 menn	3	Lensmann, fl.dannemenn	DN XVI, 641
Lundeby		1591		9. jan.	Ja (rett stermestove)				Ra. Dipl. 9. jan. Jf. Indrebø 1935, 178 n. 42
Lundeby		1591			Ja (rett stermestove)				Aktst. til de no. Stændermøters hist., s. 61
Lundeby		1610			Ja (rett stermestove)				Aktst. til de no. Stændermøters hist., s. 61
Åker		1553	Kyndelsmesse	6. feb.	Nei	Tyveri - forlik	6	dannemænd	DN XVI, 637

kloster len. Fra midten av 1500-tallet inngikk Råde i det nye Moss og Tune fogderi, deretter fra 1670-tallet til Moss fogderi. Søndre del av dagens Råde, hele Øvre- og deler av Vestfjerdingen i Onsøy, gnr. 23–25, 90–115, lå under Onsøy skipreide i middelalderen og kirkelig til Råde sogn (se kap. 7.1.6). Gårdene 13–15 i Rygge og Svinndal sogn, som i dag hører til Våler, hørte antakelig også til skipreiden (Indrebø 1935, 176 n. 34). I lensregnskapene fra 1585 fulgte Svinndal Råde skipreide (NHD III 204), men er nevnt sammen med Mossedal skipreide i 1524, og da nevnes Råde for seg. Det er derfor mulig at Svinndal ble skilt fra Råde i 1520-årene, eller at visse offentlige inntekter har gått sammen med Mossedal og noen med Råde (Agerholt 1950–1953, 154 n.1). Det er usikkert om disse nye administrative inndelingene fikk noen innvirkning på tingorganisasjonen, men antakelig ikke på det lavere nivå.

Det er bare kjent én fjerding i Råde i middelalderen, *Meßing fjerding*, etter gården Missingen, gnr. 84. I tillegg har Jørsø, gnr. 79–80, hørt til denne fjerdingen. Området dekket dermed den sørøstre delen av Råde, men det er usikkert hvor grensen gikk. En bekk/elv langs Missingen og sørvest, mot nordre del av Skinnerflo, kan ha vært et skille, ettersom slike grenser som regel fulgte naturlige skillelinjer. Den sammenfaller med eiendomsgrensene mellom gårdene. Det er noe mer usikkert om grensen gikk nordvest for Missingen, mot Borgebunn og Vansjøen, og om de nordre gårdene i Råde sogn hørte med der eller i Missingen, slik jeg har kartfestet det (figur 7.8). Det er ikke mulig å si noe om de øvrige fjerdingene i skipreiden på nåværende tidspunkt.

For å vurdere det vil jeg derfor se om sognegrensene kan gi noen indikasjoner om de opprinnelige grensene, og for å kunne vurdere forholdet mellom sogn og fjerding. I Råde er det kjent tre kirker fra tidlig middelalder og fram til utpå 1500-tallet: Tesal, Råde og Svinndal (figur 7.9). På Store/Nordre Huseby, gnr. 43, sto en kirke, *Tesala* kirke (RB 489), som ligger i sørvestre delen av skipreiden. Kirken er nevnt som et kapell av biskop Jens Nilssøn på slutten av 1500-tallet (JN, 11). Den er nå forsvunnet, trolig nedlagt etter reformasjonen. Det skal ha vært funnet rester av det antatte sørøstre hjørnet, som viser at kirken var av stein (Askeladden ID 77765), men det har vært satt spørsmål ved om lokaliseringen stemmer, for det passer heller dårlig med de sparsomme kildene en ellers

Figur 7.9. Kart over tingsteder, middelalderkirker og sogn i Råde skipreide i senmiddelalderen. Kart: Marie Ødegaard.

har om kirken (Norseng 2005b, 80). I Tesal sogn lå gårdene Fuglevik, Tasken, Store Røstad, Grimstad, Vold og Haugesten (ref. til utrykte diplom i Norseng 2005b, 81, 90 n. 76). Disse ligger imidlertid så langt fra den antatte grensen at de hjelper lite i en rekonstruksjon. Det er usikkert

hvor sognegrensene mellom Tesal og Råde gikk helt nøyaktig, men det er mulig at nåværende Råde sogn var delt i to, eller kanskje var Råde noe større og gikk noe lenger vest enn det kartfestede forslaget til sognegrenser (Norseng 2005b, 72ff.) (figur 7.9). På sin visitasreise fra Tune til Råde i 1594 beskrev biskopen to store, lange steiner på Lundeby som han mente stammet fra et kapell (JN, 253). Dette nevnes imidlertid ikke i Rødeboken, så tradisjonen er derfor usikker. Tom med sin middelalderkirke, som i dag ligger i Råde, ble regnet til Onsøy på det tidspunktet (se kap. 7.1.6).

Råde kirke, skipreiden og sognet har fått sitt navn etter gården Roe (*Róða* f.), gnr. 57–59, som Lundeby kan være skilt ut fra (NG I, 330). Skipreiden har altså navn etter en gård, en navngivning av en skipreide som er mindre vanlig (jf. kap 6). Den stående steinkirken kan være fra slutten av 1100-tallet (Oskarsson 2001, 116). Den hadde et kraftig vesttårn og et rektangulært skip. Svinndal kirke var en langkirke i tømmer på 1600-tallet. Det har likevel stått en kirke der ved slutten av 1300-tallet, som står oppført med forholdsvis mye eldre jordegods i RB, faktisk nesten like mye som Råde kirke, så det er trolig at den også er eldre. Tesal kirke hadde lite eldre jordegods (Emanuelsson 2005, 312). I det nevnte tillegget i RB over forpaktning av tiendeinnkrevningen i Oslo bispedømme, nevnes Råde og Svinndal med eldre tiende, mens Tesal kirke ikke er nevnt og trolig var en underliggende kirke til Råde (RB 544–545).

Det var altså sannsynligvis tre sogn i skipreiden. Ser en på dem sammenlignet med de registrerte tingstedene, er det både kirke og tingsted på Huseby, ved Råde kirke på nabogården til Lundeby med tingstedet, mens det i Svinndal sogn ikke er påvist tingsteder. Det er dermed sammenfall mellom tingsted og kirkested i søndre del av skipreiden, nærmest kysten. Det kan kanskje indikere at sognene markerer fjerdingene utenom Missingen. Dermed ville en ha hatt et «fullstendig» administrativt skipreidelandskap, og hvor de to gårdene med tingsteder var sentrale i sine respektive fjerdinge. For de to siste fjerdingene, hvor det ikke er kjent sikre middelalderske tingsteder, kan navnene kanskje gi indikasjoner om at Svinndal og Missingen også kan ha hatt rettslige funksjoner.

I senmiddelalderen skjedde det endringer i den kirkelige inndelingen. Tesal sogn forsvant, slik at Råde dekket hele sørdelen av skipreiden. Svinndal, som opprinnelig hadde tilsvarende tienderrettigheter som Råde kirke, ble i løpet av 1400- eller 1500-tallet anneksskirke til Våler kirke i Våler skipreide. I tillegg ble som nevnt den nordre delen av Onsøy skipreide kirkelig lagt til Råde. Skipreide- og sognegrensene falt således ikke lenger sammen, noe som tyder på større endringer i den administrative inndelingen i løpet av senmiddelalderen. At skipreide- og sognegrensene ikke lenger sammenfalt i Råde, førte til en geografisk forskyvning, hvor Råde ble sentrum for området (Norseng 2005b, 87).

Når det gjelder tingstedenes plassering og administrative struktur, ligger de tre kjente tingstedene fra senmiddelalderen i Råde skipreide sentralt i sine antatte fjerdinge, særlig dersom en vurderer dem sammenlignet med bosetnings- og dyrkingsarealet. Lundeby ligger også sentralt i skipreiden under ett. Den gamle kongeveien fra Christiania gikk gjennom skipreiden fra vest til sørøst. Lundeby strakte seg på begge sider av den historiske veien og langs gravfeltet, kalt Tingstedet. Huseby lå på nedsiden av kongeveien, lenger øst. Svinndal hadde mindre dyrkbare jordområder og var mer skogkledd. Fra dette området kjennes ingen tingsteder, men har en middelalderkirke sentralt i sognet med hovedveien passerende forbi (figur 7.8). Kommunikasjoner og bosetningsstruktur ser dermed ut til å ha vært viktig for etableringen av de to kjente tingstedene i Råde.

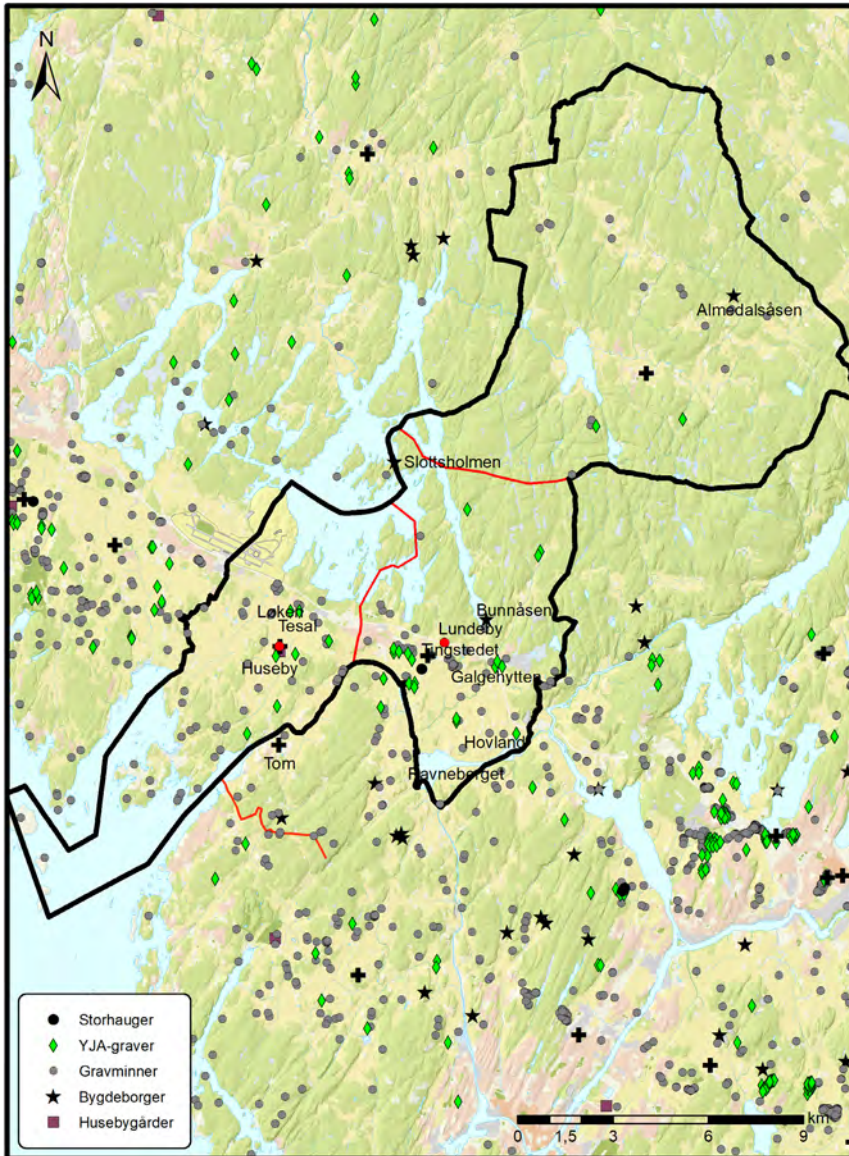
Eiendomsforholdene til gårdene med tingsteder viser at Huseby i skattematrikkelen 1647 står oppført med fire bruk, hvorav tre skattemessig var fullgårder, mens én derimot lå øde. Alt i 1593 skal den imidlertid omfatte fem fullgårder (Norseng 2005b, 62; tabell 7.7). Gården skal ha hatt høy landskyld og mye jordegods på 1600- og 1700-tallet, til og med mer enn den kjente adelsgården Tom i Onsøy skipreide (Bassøe 1968, 256). Fra 1500-tallet og til ut på 1700-tallet lå parter av Huseby under Værne kloster og Tom i Onsøy. Huseby kan opprinnelig ha vært kongsgård eller i det minste hatt en sentral rolle i den administrative organisasjonen (Steinnes 1955). Gårder med *huseby*-navn ble trolig etablert på 900–1000-tallet, men alt på 1200-tallet har de mistet en slik funksjon (Westerdahl og Stylegar 2008; F. Iversen 2011).

Tabell 7.7. Oversikt over de mulige gårdene med tingsteder. Eldste belegg, eiendomsforholdet og gårdens skatteklasse i 1647. K = konge, A = adel, KL = kloster

Gård	Eldste belegg	Eiend. forh.	Gårds-klasse
Huseby	DN XIV 25, 1401	(K 900–1200?) A, KL	F × 3, Ø
Lundeby	1322 iht. Ak 1622, jf. tekst DN VIII 435, 1493	KL/K	F(?) × 2

Lundeby var trolig også en fullgård på 1600-tallet og var krongods i tidlig middelalder (tabell 7.7). I 1322 gav kong Magnus Eriksson Lundeby til Værne kloster. Årsaken skal ha vært at hans morfar, Håkon V, hadde tatt mye gods fra klosteret. I 1483 forlente Kong Hans Lundeby til klosteret, og i 1514 forlente kong Christian II ytterligere to gårder til klosteret (Ak. 153, 160, 605–606/1622; Oskarsson 2001, 120; Norseng 2005b, 115 n. 9). Begge gårdene med tingsteder kan dermed ha vært krongods opprinnelig. Roe, som Lundeby trolig var skilt ut av, må ha gitt bygden navn. I hvilken grad kan det arkeologiske materialet belyse spørsmål om tingstedenes opphav og inndeling forut for skriftkildenes vitnemål?

Arkeologisk er Råde i dag en av kommunene med flest påviste gravhauger i Norge (Johansen 2002, 256). Det arkeologiske materialet fra yngre jernalder på og rundt Lundeby og Råde kirke omfatter flere storhauger, funn av våpen, en båtgrav og våpengraver fra yngre jernalder (figur 7.10). Interessant i forhold til det antatt faste middelalderske tingstedet på Lundeby er det nevnte gravfeltet Tingstedet med sine tre steinsetninger (Se figur 9.9. i kap. 9). To av dem har 13 reiste steiner formet i en sirkel, mens den siste har ti mindre steiner i sirkel, og to steiner i midten av ringen, men kan ha hatt ytterligere tre steiner. Til ringens østside skal det føre en brolegning av småstein (Johansen 2002, 222). I to av steinsetningene er det gjort funn fra eldre jernalder (C4860 og C4861; Askeladden ID 49189). Det er usikkert om navnet Tingstedet kan kobles til det antatte middelalderske tingstedet på Lundeby eller om navnet er sekundært påvirket av gravminnene. Gravtypen er ikke vanlig, og det finnes bare et femtital av dem i Norge (Johansen 2002, 223). Selv om steinsetningene kan inneholde gravminner fra eldre jernalder, kan en likevel ikke se bort fra at de kan ha fungert som markører for lokale tingmøter og også kultisk aktiviteter. Denne typen markeringer har jo også vært koblet til såkalte

Figur 7.10. Kart over utbredelsen av Husebygårder, forhistoriske gravminner der storhauger og yngre jernaldersgraver er særlig markert, samt bygdeborger. Stedsnavn som diskuteres i teksten er markert. Kart: Marie Ødegaard.

dommerringer. Når det er påvist en mulig sammenheng mellom navn og yngre tingsted i nærheten og dessuten på flere slike lokaliteter tidligere (jf. kap. 2.1 og 9.2), er det et sammenfall som må tillegges vekt.

På Huseby er det registrert flere forhistoriske gravminner og også bautasteiner, samt flere rike løsfunn (bl.a. C15069; C53024). Prestisjegjenstander ser ut til å vitne om et høyere sosialt sjikt på gården. Nord for Huseby, på gårdene Løken, gnr. 5–6, og Haugasten, gnr. 1, er det gjort noen spesielle funn av romersk drikkeutstyr, datert til tidlig romertid. Funnene kan knyttes opp mot en karakteristisk gravgaveskikk som vokste fram i Østfold i løpet av det første århundre etter Kristi fødsel, og som en har ment kan ha sitt forbilde i de østgermanske fyrstegravene av Lübsow-typen (Eggers 1950; Stylegar og Norseng 2003, 244–245).

Området rundt Huseby fremtrer arkeologisk særlig tydelig gjennom gravmaterialet fra eldre jernalder, mens den vestre delen av Raet, rundt Råde og Lundeby, først trer fram i yngre jernalder (Johansen 2002, 310). Noen graver fra yngre jernalder er registrert på og rundt Missingen, hvor fjerdingsnavnet indikerer at det kan ha vært et tingsted (figur 7.10). På gården er det funnet spor etter et langhus fra romertid, 61 m langt, med hallfunksjoner, en av de største kjente bygningene fra eldre skandinavisk jernalder. To romerske denarer ble funnet på lokaliteten under utgravningene i 2003/2004 (Bårdseth og Sandvik 2007, 123ff.; Faanes 2010). Bare to tilsvarende bygninger med hallfunksjon fra eldre jernalder er kjent på Østlandet, fra Veien i Buskerud (Gustafson 2000) og Dilling, Rygge, Østfold (Ødegaard og Winther *in prep*). Slike bygninger har vært tolket som uttrykk for et behov for rom for administrative, politiske og religiøse formål (Løken 2001; Bårdseth og Sandvik 2007, 187). Nyere metalldetektorundersøkelser i regi av KHM sommeren 2014, gjorde funn av både verkstedsaktiviteter, håndverksindikasjoner og finsmieaktiviteter, som kan indikere at det har vært et sentralområde eller muligens handelsplass med lang kontinuitet gjennom jernalderen, fra eldre romertid til middelalder, noe som har få paralleller i Skandinavia (Maixner 2015, 37–38). Herfra kunne en kontrollere både land- og vanngående trafikk, på Raet og langs Glommas nordlige løp og over Vannsjøen. Slik hadde stedet forbindelser mellom Oslofjorden og store deler av innlandet i Øst-Norge, og skatlegging eller gevinst av byttehandel med varer kan ha vært vesentlig økonomisk (Maixner 2015, 39). I Svinndal sogn, hvor det ikke er kjent noen mulige tingsteder, er det bare gjort i alt to funn fra yngre jernalder (figur 29).

Stedsnavnene i Råde vitner om flere samlingssteder (figur 7.10). Kirken på Huseby er som nevnt kalt Tesal, med suffikset *-salr*, som kan hensepeile på en kongelig/stormanns hallbygning (Brink 1996a, 255–258). *Salr* er en eldre term enn hall (*ho, ll*) og refererer gjerne til bostedet for konger (Carstens 2014). Huseby kan også ha vært kalt Tesal opprinnelig. Forleddet kan komme av den norrøne guden Tyr eller Ty, i betydningen «Tyr's sal» eller «hov» (Johansen 2002, 334). Navnet må derfor ha oppstått senest i slutten av vikingtiden. Under 1 km nord for Tesal finnes en *løken*-gård, av *leikvin*, et navn som kan komme av sted for tevlinger, og også være fra vikingtiden (NG I, 325; Sandnes og Stemshaug 1976, 32).

Den mulige tingstedsgården Lundeby har et forledd som kan komme av «hellig lund» i de sammenhenger der gården ligger ved kirke og/eller kultsted (Sandnes og Stemshaug 1976, 209), slik som i Råde. Navnene er kan hende fra vikingtiden, og kan kanskje tyde på at gården har hatt samlinger også i forhistorisk tid.

Sør for gården Missingen ligger Hovland, et navn som kan komme av hedensk kultsted (NG I, 332). Navn med *-land* som suffiks dateres vanligvis vidt til perioden mellom 400–1050 e.Kr. (Sandnes og Stemshaug 1976, 30). Gården grenser så vidt til den søndre del av Missingen, men selve gårdsbygningene ligger i dag mellom 1,5–3 km unna. Det er likevel mulig det kan innebære et samlingssted i området i forhistorisk tid.

Navnet Galgehytten på gården Finstad, gnr. 78, først registrert i 1723 (NG I, 332), kan tyde på et rettersted (se kap. 9.1.7). Lokaliteten ligger på grensen mellom Råde og Tune skipreide (jf. figur 7.8), slik en også så at retterstedet i Heggen var lokalisert. Gården Finstad, hvor det mulige galgestedet har vært, var Værnekloster-gods i 1647. Gården kan ha vært krongods opprinnelig, slik både Lundeby og Huseby synes å ha vært.

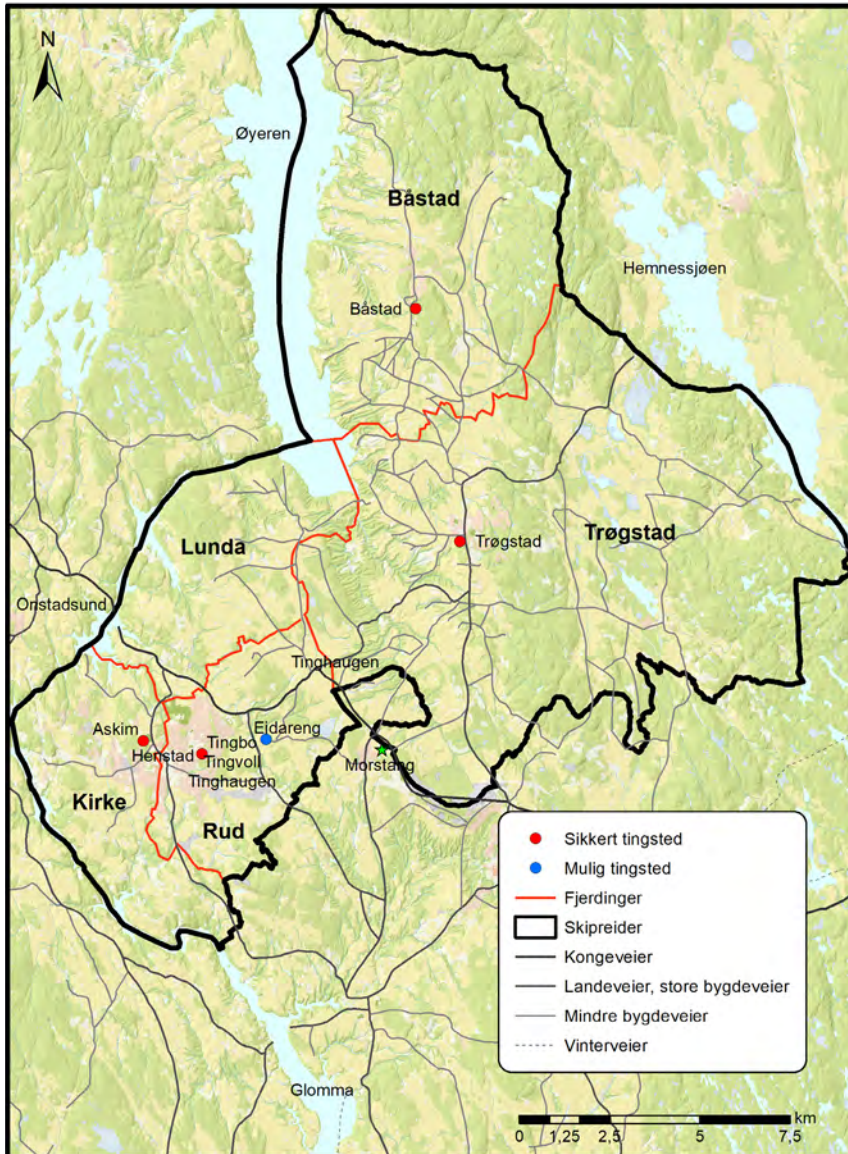
Fire bygdeborger er registrert i Råde skipreide, hvorav én, Ravneberget, er noe mer usikker. Denne er beskrevet av Øystein Kock Johansen (2002, 276), men er ikke oppført i Askeladden. Den ligger ved Skinnerflo, sør i Råde, på den antatte skipreidegrensen mellom Onsøy og Tune. Det åpner for at skipreiden relaterer seg til de eldre bygdeborgene og de tidligere antatte naturlige bosetningsområdene (figur 7.10). «Lundebyfjerdingsgen» har hatt to bygdeborger, hvorav en stor, kalt Bunnåsen, på

Borge Østre, gnr. 66, innerst i Borgebund i Vansjø og i underkant av 2 km fra Lundeby. Den andre bygdeborgen ligger på en holme i Vansjø, kalt Slottsholmen, helt i grensen mellom Råde og Våler skipreider. En bygdeborg ligger også ca. 1,7 km fra grensen til Vemme skipreide og ca. 3,5 km fra Svinndal kirke. Ingen av bygdeborgene ligger ved de senere kjente veiene gjennom skipreiden. De er heller ikke relatert til tingstedene. De er imidlertid interessante sett som grensemarkører, som i stor grad faller sammen med senere kjente administrative områder. Deres funksjon var nok også knyttet til kontroll av grenser og er derfor interessante som langtidsperspektiver.

Samlet viser dette to *sikre* tingsteder i Råde. En sikker fjerding kalt Missingen tyder på at gården Missingen kan ha hatt rettslige funksjoner også. Missingen er arkeologisk belagt som et viktig sted, fra eldre romertid til middelalder, koblet til et øvre sjikt, som kan gi indikasjoner om kontinuitet i rettsfunksjoner. Begge de *sikre* tingstedene lå ved en middelalderkirke, og det ble sannsynliggjort at sognet og fjerdingene kan ha falt sammen i tidlig middelalder. Begge gårdene med tingsteder var trolig kongsgårder, og Missingen var en storgård, trolig gjennom store deler av jernalderen. Det er uklart om Roe, som trolig omfattet Lundeby, hadde tingfunksjoner, men det er mulig. I så fall er det i Råde sentrale juridiske og religiøse funksjoner med ting og kirke lokalisert ikke langt fra hverandre, kanskje på samme gård og koblet til kongen (Lundeby og Huseby) og tidlige elite (Missingen). Det gir et interessant aspekt som knytter makt og ting sammen. Det kommer tydeligere fram her enn i Skaun og Heggen, selv om skipreidingstedet også der synes å ha nær sammenheng med kongen. Det kan dermed kanskje representere plasser etablert og styrt av eliter, og hvor en kan se for seg at de også kan ha kontrollert tingsamlingene.

7.1.4 Frøyland skipreide

I Frøyland skipreide er det registrert fire *sikre* tingsteder i tidlig nytid, på Askim, gnr. 2–3, 99, Kirkeby (Båstad), gnr. 158, Trøgstad, gnr. 61 og Henstad, gnr. 52 (figur 7.11). De tre første har middelalderkirker. Skipreiden skiller seg dermed ut fra de fleste andre i undersøkelsesområdet ved

Figur 7.11. Kart over de sikre og mulige tingsstedene i Frøyland skipreide og fjerdingar i forhold til middelalderveier fra Amtskartene og bosetningsutbredelse (markert med gult). Kart: Marie Ødegaard.

at det er tre *sikre* tingssteder ved tre middelalderkirker. Videre er det ett *mulig* tingssted på Eldareng, gnr. 41 (figur 7.11 og tabell 7.8). Henstad og Eldareng er i samme fjerding, mens de andre ligger i hver sin fjerding. Nabogården til Henstad har tre bruk med *ting*-navn, Tingvoll, Tingbo og

Tinghaugen, som kan vitne om et eldre tingsted sentralt i Askim sogn. På Askim i Kirkefjerdingsgen er det fire bevarte diplomer fra 1400- og 1500-tallet. Bare i én sak, fra 1492, omtales imidlertid rett stevnested (DN IV, 1013). Saken er en drapsdom, der en mann ble frikjent etter at vitner var blitt avhørt. Det er derfor trolig at en kongelig representant var til stede, antakelig fogden. Det eneste stedet som fogd er belagt i materialet herfra, er imidlertid på Henstad, men ikke før ved midten av 1500-tallet.

I Båstad sogn nord i skipreiden er det utstedt to bevarte diplomer på kirkestedet Kirkeby i senmiddelalderen, og begge omtaler stedet som rett stevnested (tabell 7.8).

Trøgstad har flest bevarte diplomer, fra sent 1300-tall til slutten av 1500-tallet (tabell 7.8). Gården Trøgstad omtales som rett stevnested i flere dokumenter, i 1455 og 1577, samt som «stemnestove» to ganger på 1500-tallet (i tillegget i diplommet), og hvor lensmannen var til stede ved flere anledninger. I tillegg var prosten i Øvre Borgarsyssel, som også var korsbror i Oslo på 1400-tallet, til stede på tre møter. Diplomene, utstedt av prosten, indikerer likevel ikke at stedet var rett stevnested, ettersom prosten antakelig var der på visitas. Det må imidlertid bemerkes at prostens oppgave også gjaldt jurisdiksjon, foruten tilsyn med kirkebygningene (Gunnes 1970, 131). Dersom det var brudd på kristenrettene, skulle prosten forhøre seg og dømme under reisene i bygdene, i tillegg til at han dømte i eiendomssaker som omhandlet kirkens menn. Trolig ble slike saker foretatt på lokale tingsteder (Seip 1942, 214; Bagge 1981, 142).

Presten på Askim og 11 andre menn møttes på Eidareng 1336 og idømte en mann bot for uforsettlig drap, som skulle betales i flere terminer. Ut fra dette mener Indrebø at dette kan ha vært fast stevnested. Det er nabogården Rud, gnr. 42–43, som har gitt fjerdingen navn, Rudsfjerdingsgen (Indrebø 1935, 171), noe som kan indikere juridiske funksjoner ved fjerdingsdannelsen (Indrebø 1935, 138). Hvorfor det er nabogården Eidareng som er lokaliteten for tinget er uklart, men det kan tenkes at det representerer en yngre organisering og at Rud var fast stevnested tidligere. I samme fjerding ligger Henstad, som i et diplom fra 1543 (innarbeidet i dom fra 1633) kalles *Heden stad steffnestue i Aschimb Sogenn*. Saken gjaldt eiendomsrett og ble bevitnet av en seksmannsdom. I 1552

Tabell 7.8. Oversikt over de mulige tingstedene i Råde skipreide, og med angivelser av utstedelse, sakstype, tilstedeværende og tingterminologi. K = kirke, P = prestegård

Gård	Sted	År	Helligdag	Dato	Rett stevne	Omhandler	Lagr. Øvr. pers.	Ref.
Askim	K	1394	Påskedagen	22. apr.	Nei	Salg	2	DN IV, 634
Askim	K	1452	Langfredag	7. apr.	Nei	Salg og betaling	2	DN XVI, 172
Askim		1492	Faste	9. mar.	Ja	Drap	2	DN IV, 1013
Askim	P	1562	St. Andersdag	4. des.	Nei	Vidisse av dom	2	DN XIII, 721, jf. DN XIII, 720
Kirkeby		1471	Brettemessedag	11. jan.	Ja	Vitnemål, eiendomsrett	2	DN XI, 229
Kirkeby		1563	Botolvsmesse	14. jun.	Ja	Kunnngjøring/vitnemål	3	DN XI, 711
Trøgstad	P	1385	Brettemesse	09. jan.	Nei	Vitnesbyrd		Presten, Prosten? DN XIII, 38
Trøgstad	K	1413	Gregorimesse	5. mar.	Nei	Salg	2	DN V, 492
Trøgstad		1424	Faste	14. feb.	Nei	Eiendomsrett		Prost./Korsbror DN IV, 822
Trøgstad		1425	<i>purificationem?</i> Pålsmesse?		Nei	Gave til Eidsberg kirke		Prost./Korsbror DN I, 701
Trøgstad	K	1454	Pålsmesse	18. jan.	Nei	Salg	2	DN V, 795
Trøgstad		1455	Jonsmesse	18. jun.	Ja	Bøter v/drap	10	DN III, 828
Trøgstad	K	1461	<i>festum Philippi et Jacobi apostoli/valborgsmesse</i>	26. apr.	Nei	Salg og betaling	2	DN XXI, 518
Trøgstad		1550	Borgevaka	før 16. juni?	Stemmestove	Vitnemål ang eiendom/årv		Lensmann DN XXI, 942
Trøgstad		1577*?	Midfaste	ukj.	Stemmestove	Eiendomsrett	2	Lensmann DN XVIII, 80
Trøgstad		1577*	Ukj.	15. mar.	Ja	Eiendomsrett	2	Lensmann DN XVIII, 80
Eidareng		1336	Askeonsdag	12. feb.	Nei	Dom drap	11	Prest DN I, 236
Henstad		1543*	St. Michaelsaften	28. sep.	Stemmestove	Vitner om eiendomsrett/salg	6	DN XXI, 882
Henstad		1552	Britemesse	7. okt.	Ja	Vitneprov. eiendomsrett	2	Fogd DN XXI, 977

var fogden på Henstad og tok opp vitneprov i en eiendomsrettssak. Tinget omtales som rett stevnested og viser at Henstad var et fast tingsted senest på 1500-tallet.

Det kommer ikke helt sikkert fram hva som kan ha vært skipreide-tingstedet i Frøyland skipreide i senmiddelalderen, men med tanke på at Trøgstad er det eneste sted der lensmannen har vært ved flere anledninger, kan det være der. Alle tingstedene kalles rett tingsted, med unntak av Eidareng hvor det også bare er belagt ett diplom. Kan tenkes har også nabogården Rud hatt rettslige funksjoner.

Diplomene i denne skipreiden er utstedt i henholdsvis april, januar, mars og juni, to i februar og henholdsvis ett i desember, september og oktober. Det utgjør to diplomer ved brettemesse (11. jan.), Pålsmesse (25. jan.), faste (feb. og mars) og påske (april), med andre ord, helligdager i den rolige delen av jordbruksåret.

Ser en på stedene i sin videre kontekst, er skipreiden naturtopografisk avgrenset av flere elver og vann; i vest av Glomma, Øyeren i nordvest, mens Hemnessjøen danner del av den østre grensen (figur 7.11). Grensene mot øst avgrenses av høydedrag og dalfører (Haaheim 1914, 7–10). Skipreiden er dermed gjennomgående naturlig topografisk avgrenset. Frøyland er en av skipreidene som har vært underinndelt i lider, men bare én er kjent, Langset lide i Trøgstad, hvor gården Skratalrud er nevnt (Lunden 1965, 264). Lunden har regnet ut at det i 1349 gikk om lag ni gårdsbruk per lide her, og de omkringliggende gårdene, gnr. 102 og 104, skal ha tilhørt denne. Manglende kildeopplysninger gjør det likevel umulig å rekonstruere denne underinndelingen i Frøyland.

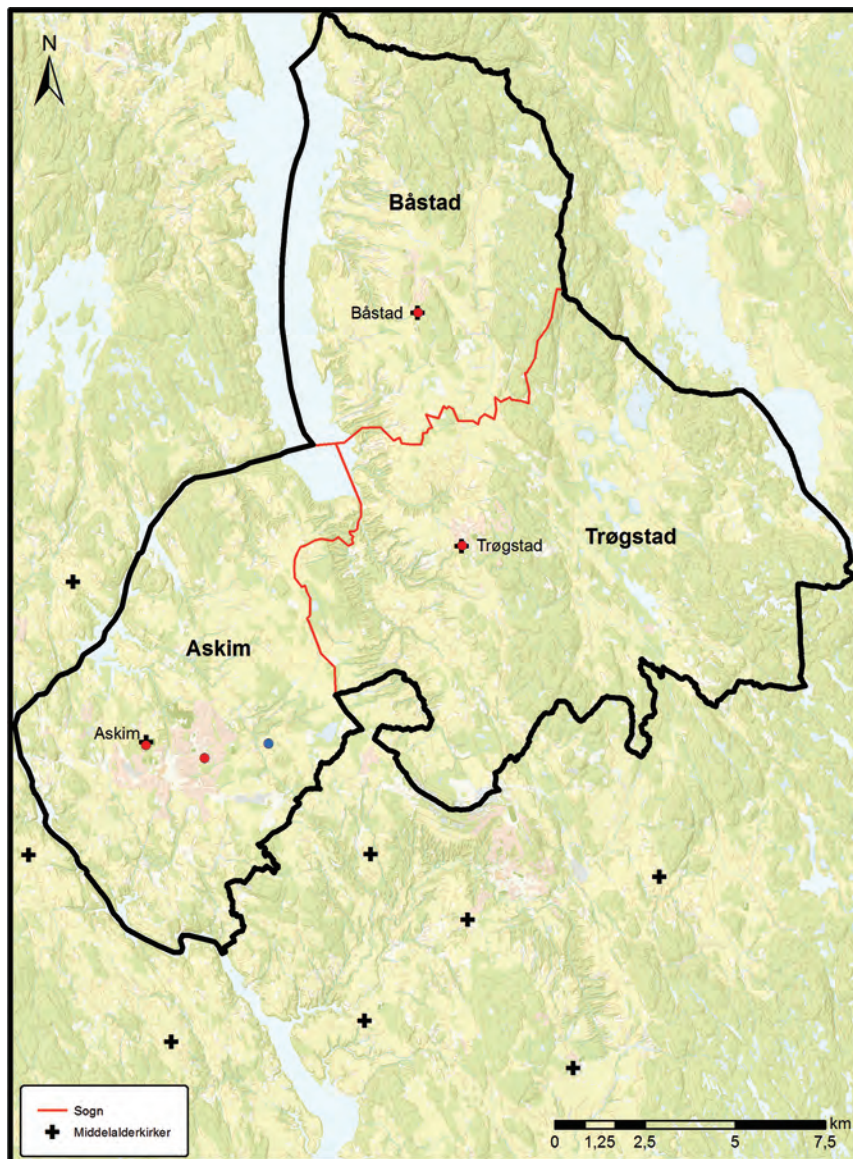
Det er også vanskelig å få tak på fjerdingene. Indrebø nevner tre i Askim sogn, Kirke-, Ruds- og Lundafjerdingen fra rundt 1400-årene, mens ingen er kjent fra Båstad og Trøgstad. Inndelingen i tre fjerdinge i Askim sogn synes sekundær. Indrebø mener det er sannsynlig at Askim sogn, som var mer folkerik enn de to andre sognene, opprinnelig var delt i to, og at sognene Trøgstad og Båstad kan ha utgjort en fjerding hver (Indrebø 1935, 170f.), tilsvarende som i Heggen skipreide. Jeg anser det også for sannsynlig og har derfor kartfestet fjerdingene slik (figur 7.11; appendiks 3). Det er imidlertid ikke sikkert hvilke av fjerdingene i Askim som ble delt slik at en senere fikk den kjente tredelingen. I den antatte

Rudsferdingen, nær grensen til Kirkeferdingen, finnes flere *ting*-navn. På andre siden av den antatte grensen er et også en *hov*-gård. Kanskje skal en se dette som et eldre mulig tingsted for Askim, eller dersom Kirke- og Rudsferdingen har vært en fjerding, ville beliggenheten vært omtrent midt i fjerdingen. Men dette er usikkert. For å kunne tolke de mulige endringsprosessene i fjerdingsinndelingen i Askim, kan kanskje sognegrensene gi indikasjoner.

Frøyland skipreide var senest fra begynnelsen av 1400-tallet delt i to prestegjeld, Askim og Trøgstad. De var igjen underinndelt i tre sogn, Askim, Trøgstad og Båstad (figur 7.12). Grensene til Trøgstad og Båstad sogn faller sammen med de antatte fjerdingsgrensene, mens Askim som nevnt skiller seg ut med tre fjerding. På alle de antatte kirkestedene kan det ha vært fast tingsted i middelalderen, og med unntak av Askim ligger de sentralt i sine respektive sogn og fjerding. Kirkestedet Askim er lokalisert mot fjerdingenes østgrense, men likevel forholdsvis sentralt (figur 7.12).

At alle kirkene i Frøyland skipreide kan ha hatt fast stevnested i middelalderen, er et uvanlig fenomen sammenlignet med de øvrige skipreidene i Borgarsyssel, slik figur 7.12 viser. Askim kirke og prestegård, gnr. 99, het opprinnelig Koltorp (RB 142; NG I, 49), mens Askim er navnet på gnr. 2 og 3. Antakelig har disse gårdene opphavelig utgjort én stor gård. Den stående middelalderkirken er trolig oppført rundt 1200-tallet, og er en steinkirke med rektangulært skip og et forholdsvis langt, smalt kor (Christie og Christie 1959b, 15). Den stående kirken i Trøgstad er en romansk steinkirke fra 1100-tallet, som står på en høyde sørøst for Øyeren (figur 7.12). Prestegården, første gang nevnt i 1385 (DN XIII 31), het opprinnelig *Sjalfvirki*, et navn som kan bety «eget arbeid» eller «selvryddet jord» (NG I, 10). Den var en av de største prestegårdene i Borgarsyssel, med en høy skyld i 1401 (RB 144; Kirkeby 2005, 57f.).

Båstad kirke var anneks til Trøgstad i senmiddelalderen. Ingen prestegård er nevnt i RB fra 1401. Kirken er reist på gården Kirkebys grunn, nevnt første gang i 1376 (DN XI 62), som ligger omtrent 3 km vest for Øyeren. Både kirken og sognet er oppkalt etter gården Båstad, gnr. 166. Kirkeby er et sekundært navn, gitt etter at kirken ble bygget, men et eldre

Figur 7.12. Kart over tingsteder, middelalderkirker og sogn i Frøyland skipreide i senmiddelalderen. Kart: Marie Ødegaard.

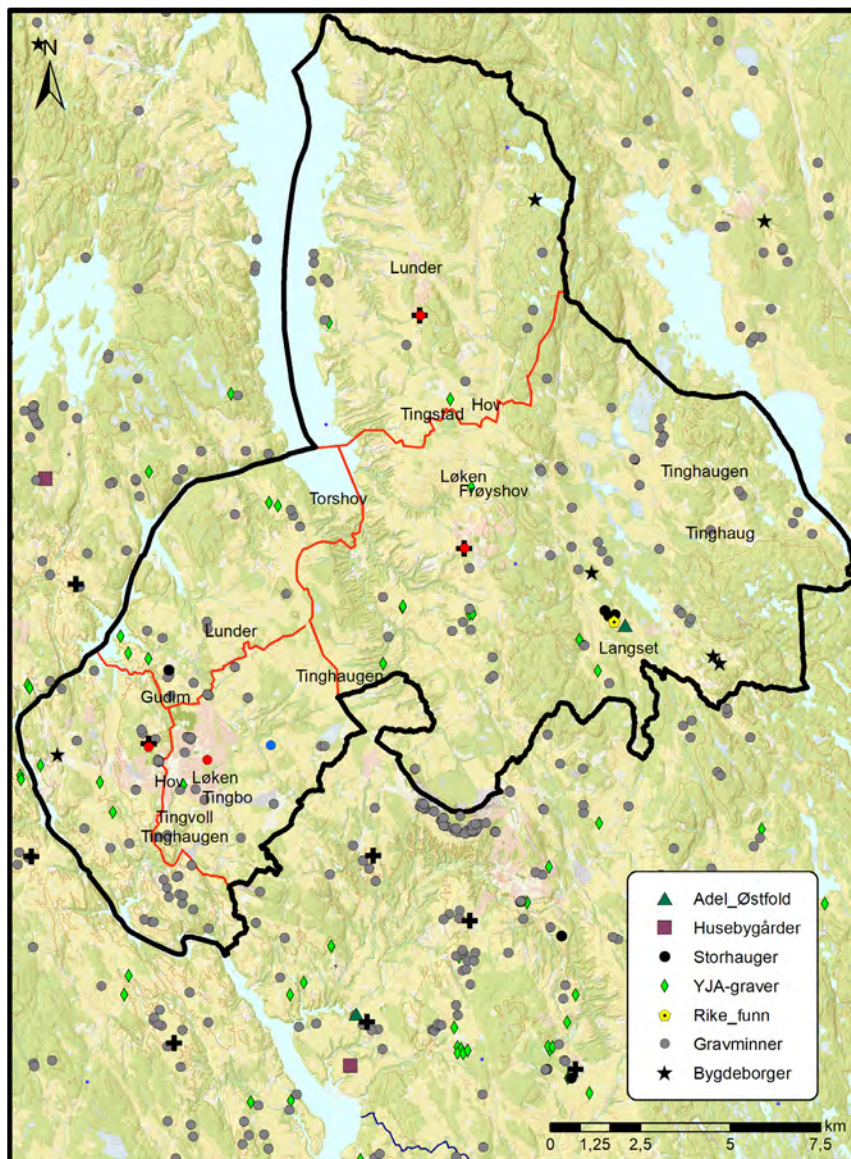
navn er ukjent. Kirkeby ser imidlertid ikke ut til å ha vært del av Båstad, ettersom gården ligger et par kilometer vest og med andre gårder i mellom. Ettersom det er vanlig at kirkesogn har navn etter gårdene hvor kirken ble bygget (Bull 1918a; Lunden 1965, 202), kan det indikere at det kan

ha stått en eldre kirke på gården Båstad, selv om dette er usikkert. I det nevnte diplomet står det *a Kirkiuby j Bodstadum*, noe som kan indikere at Båstad var et områdenavn. I så fall er Kirkeby senere navngitt av bygden og tingstedet.

Både Askim og Båstad står oppført med eldre tiende i RB. Når det gjelder Trøgstad mangler innføringen, men det opplyses at biskopen har to netter visitasrett på Trøgstad og bare én på Båstad. Jeg tolker det derfor slik at Trøgstad har hatt eldre tiende (RB 566). Båstad er på 1400-tallet anneks til Trøgstad, noe som tyder på at det har skjedd endringer (se kap. 8.2.4). Samlet ser det likevel ikke ut til at verken gårdene med kirke eller kirkene i seg selv skiller seg nevneverdig ut fra mønsteret som så langt er vist i Borgarsyssel.

Når det gjelder tingstedenes lokalisering i forhold til den administrative inndelingen, ligger tre av de registrerte tingstedene kjent fra senmiddelalderen sørvest i skipreiden, i Askim sogn. Ettersom den opphavelige fjerdingsstrukturen er usikker i Askim-området, må den vurderes mot den yngre fjerdingsstrukturen. Da lå tingstedene forholdsvis sentralt i sine fjerdinge, også kommunikasjonsmessig, kanskje med unntak av Askim (figur 7.11 og 7.12). Askim-området har relativt mye dyrkbar jord, sammenlignet med Trøgstad og Båstad med mer skog og åser (Lunden 1965, 190). Bosetningen i Båstad og Trøgstad har et yngre preg og er mer glissent enn i Askim (Indrebø 1935, 170) sett i lys av naturtopografi og forhistoriske gravminner (figur 7.13). Dette har også fått følger for den administrative inndelingen, hvor Trøgstad og Båstad var betraktelig større arealmessig.

I kommunikasjonssammenheng gikk det flere viktige ferdssårer gjennom skipreiden, der flere lå ved de antatte middelalderske tingstedene (figur 7.11). En hovedvei gjennom skipreiden fra nord til sør gikk forbi ting- og kirkestedene Båstad og Trøgstad, mot Heggen og sørover. Flere av dem var også knyttet til vannveier som Øyeren og Hemnesjøen. Fra Trøgstad strakte veien seg vestover til Askim sogn (figur 7.12 og 7.13). En historisk vei kom fra nordvest inn i skipreiden ved Onstadsundet og passerte det mulige tingstedet på Eidareng. Langs denne veien ligger mange forhistoriske gravminner. I tillegg gikk en viktig vei gjennom Askim sogn, fra vest mot sørøst. Det skal også ha gått vinterveier

Figur 7.13. Kart over utbredelsen av adelsgårder i senmiddelalderen og tidlig nytid, Husebygårder, forhistoriske gravminner der storhauger, rike funn og yngre jernaldersgraver er særlig markert, samt bygdeborger. Stedsnavn som diskuteres i teksten er markert. Kart: Marie Ødegaard.

gjennom skipreiden, fra nord og vest til Marker (Marthinsen 1995; 8–24; Fønnebø 2004, 51ff.), men disse er imidlertid ikke tegnet i amtskartet og heller ikke her. Kommunikasjonsmessig lå dermed alle tingstedene sentralt i sine respektive bygder.

Når det gjelder landskyldverdien for gårdene med tingsteder ble alle verdisatt som fullgårder i tidlig nytid, mens et bruk av Henstad også ble skyldsatt som ødegård (tabell 7.9). Henstad er eneste gård som var gammelt krongods (NRJ IV 380), og hvor kongen fortsatt hadde bygsel i 1647 (SM I, 26). Ødegården var derimot bondegods (SM I, 32). Det øvrige krongodset i Frøyland skipreide besto da av et par større gårdparter, men for det meste var det små gårddeleer som i Rakkestad (Bjørkvik 1968, 45). Mariakirken i Tønsberg, som var en av de kongelige kapellene der kongen også hadde lagt til gods, eide en mindre godssamling her i høymiddelalderen, konsentrert rundt gården Båstad og nordover langs Øyeren (Lunden 1965, 250). Gården Askim var eid av lokalkirke og bønder, bygselen til Kirkeby var eid av en byborger og Trøgstad var kirkegods (tabell 7.9).

Tabell 7.9. Eldste belegg for gårdene, eiendomsforholdene og skatteklasse i 1647. LK = lokalkirkelig, B = bonde, BB = byborger, K = konge

Gård	Eldste belegg	Eiend. forh.	Gårds-klasse
Askim	DN I 236, 1336	LK, B	F × 3
Kirkeby	DN XI 62, 1376	BB	F
Trøgstad	RB 145, 1401	LK	F
Eidareng	DN I 236, 1336	B	F
Henstad	RB 142, 1401	K/B	F, Ø

Eidareng er den eneste av de mulige tingstedsgårdene som var bondeeid i 1660-årene (tabell 7.9). Bondegodset i Heggen og Frøland kan som nevnt ha utgjort så mye som mellom 65–70 % av all jord. Det er derfor interessant at alle gårdene med mulig tingsted, med unntak av Eidareng, hadde andre eierforhold. Lunden har tidligere pekt på at lokaliseringen av det sentralkirkelige godset og kron- og adelsgodset sett under ett, samlet seg rundt kommunikasjons- og sosiale sentra, slik som kirkestedene og de antatt faste middelalderske tingstedene.⁵¹ Det underbygger at tingorganisasjonen i Frøyland kan ha opphav i kongelige initiativ, men kan også bygge på eldre lokale samlinger, som i Eidareng. Langset, gnr. 102, 104,

51 Jordegodset samler seg nord i Askim, i en konsentrasjon rundt Onstadsundet, overfartsstedet over Glomma, og sørøst langs den gamle ferdselsveien langs Tripestadåsen, samt noe rundt Askim kirke (figur 7.11). I Trøgstad fantes det to slike konsentrasjoner i Østbygden, i strøket mellom Trøgstad kirke og Øyeren, mens i Båstad har en det tidligere nevnte Mariakirkens gods, men også et kron- og lokalkirkelig gods rundt gården Hov (Lunden 1965, 254).

i Trøgstad sogn var en storgård på 1300- og 1400-tallet (figur 7.13), men her er imidlertid ingen middelalderske tingsteder registrert i nærheten. Lagmannen i Oslo eide på midten av 1400-tallet Øiestad i Trøgstad sogn (DN VI 533, 1440–50), men det ser heller ikke ut til å ha hatt forbindelse med tingorganisasjonen i skipreiden.

Når det gjelder det arkeologiske materialet fra yngre jernalder, er det forhistoriske gravhauger på alle gårdene med tingsteder og nærområdet (figur 7.13). Særlig mange er det rundt Askim og nabogårdene (Skjelsvik 1965, 90, 100). Ingen er imidlertid identifisert som våpengraver eller som yngre jernalders gravfunn, rike funn eller storhauger som kan tyde på eldre samlingssteder eller eliter på gårdene med tingsteder, kanskje med unntak av Askim.

Stedsnavnene gir imidlertid flere indikasjoner på eldre samlingssteder, både på gårder og administrative områder, som er viktige for spørsmålet om alder og endringer i tingorganisasjonen (figur 7.13). Skipreidenavnet Frøyland, *Frøylandir*, fra 1400-tallet skrevet Frøland (NG I, 32f.), er sammensatt av det hedenske gudenavnet Frøy og *-land*, og kan dermed bety «Frøys land». Navnet kan ut fra etterleddet gå tilbake til folkevandrings-tiden, men var navnedannende også inn i vikingtiden. Forleddet av navnet er imidlertid også forklart som «fruktbar» (Olsen 1915, 40; BØ III, 167f.). Et eldre navn for bygden og sognet Askim er *Eið*, belagt første gang i 1298 (DN XXI 3). Dette navnet kan ha vært gitt til hele bygden, ettersom Glomma ikke var farbar her, men gikk i fosser og stryk, slik at en dermed måtte følge landeveien gjennom området (NG I, 50f.). Slike usammensatte naturnavn tilhører det eldste navnesjiktet, og kan gå tilbake til de eldste jordbruksbosetningene (Sandnes 1976, 229f.). Det har vært foreslått at Eidareng, som lå ved «eidet» (Frøyset 1957), kan ha vært del av en storgård *Eid* som skal ha gitt navn til bygden og Eidareng, før navnegården forsvant som følge av omfattende gårddeling (Norseng 2005a, 254). Dette er likevel usikkert. Suffikset *-eng* er et såkalt ekspansjonsnavn som angir nyrydning i områder hvor det før var eng og utmark (Sandnes 1976, 31f.). Navnet, som er nevnt første gang i skriftlige kilder i 1336, viser at det er dannet tidligere, trolig i tidlig middelalder eller før (tabell 7.9).

To av fjerdingsnavnene i Frøyland kan også gi viktig informasjon om alder og organisering av ulike samlingssteder. Ruds- og Lundafjerdingen

i Askim kan ha navn etter henholdsvis gården Rud og Lunder. Sistnevnte er et navn som kan komme av «hellig lund» fra hedensk tid, i tilfelle trolig navngitt i vikingtiden (NG I, 38), men kan også komme av «skog» (Sandnes og Stemshaug 1976, 209). Rud er derimot et yngre navn, navngivende ved utgangen av vikingtiden og gjennom middelalderen (Sandnes 1976, 31). Siden gårdene har gitt navn til fjerdingene, kan det vise tilbake på et rettslige sentrum da de ble opprettet, og kanskje indikerer det også en kultforklaring av navnet Lunder.

Gården Gudim i Kirkefjerdingen har, med navn sammensatt av *guð* og *vin*, en navnetype som er tolket som kultsted av Magnus Olsen (1915, 10–25). Gården ligger imidlertid ikke i tilknytning til andre samlingssteder eller kjente middelalderske tingsteder (figur 7.13). For gården Hov i samme fjerding, men sør for kirken, er navnet også tolket som hedensk kultsted, og dateres trolig til vikingtiden eller før (NG I, 19, 46). Nabogården til Hov i øst er Løken, gnr. 53 og 54, av *Løkinnae* sammensatt med *leikr*, et «sted for tevlinger» (NG I, 42). Den er av særlig interesse, siden tre underbruk har *ting*-navn: Tinghaugen, gnr. 53/187, Tingvoll, gnr. 53/188, og Tingbo, gnr. 53/240. Denne gården er videre nabogård til det *sikre* tingstedet Henstad, kjent fra senmiddelalderen, og ligger om lag 1,5 km fra Askim kirke. Jeg har vurdert fjerdingsgrensene i Askim slik at Henstad, Løken og gårdene med ting i navnet ligger i Rudsfjerdingen, mens Hov ligger i Kirkefjerdingen. Disse grensene mellom fjerdingene er som før nevnt usikre. Det er mulig at Hov og Løken med de tre *ting*-navnene kan ha utgjort et «kompleks» av kult, lek og rettssted i forhistorisk tid og er eldre enn fjerdingsgrensene. Det er likevel interessant med tre *ting*-navn på Løken, og det kan indikere at det kan være her et eldre tingsted for området skal søkes.

I østre enden av denne fjerdingen foreligger enda et mulig *ting*-navn. Som nevnt kan skipstrekket fra Glomma til Øyeren også ha gått gjennom Frøyland (Håkon Håkonssons saga, kap. 152). På gården Mørkved, gnr. 39–40, i Rudsfjerdingen skal det ha ligget et nå fjernet gravfelt, kalt Tinghaugen, på grunnlag av opplysninger fra slutten av 1600-tallet (Frøyset 1957, 65). Det har vært hevdet at den ene haugen skal ha vært et felles-tingsted for Heggen og Frøland i fra forhistorisk tid, senere erstattet av Ultvet i Eidsberg på 1600-tallet (Frøyset 1957, 74). Riktignok er det funnet spor etter en rund steinsetning med reiste steiner og to gravhauger her

(ID 19909), men jeg er likevel tvilende til denne tolkningen (jf. kap. 7.1.3). Ytterligere tre gårder med *ting*-navn forekommer i Frøyland, to i Trøgstad og ett i Båstad. En plass under gården Myrvold, gnr. 85, i Trøgstad fjerding heter Tinghaug, tidligst belagt i 1612 (NG I, 14). Også på gården Sørbråte, gnr. 83, er det knyttet en tradisjon om tingsted på gården, hvor lokaliteten Tinghaugen på gårdens tun er navnet på en knaus eller haug, 8 m i diameter og ca. 1 m høy. Det skal ha stått en reist stein på knausen, som nå er forsvunnet (ID 19832). Det er ikke mer enn ca. 1,8 km mellom de to Tinghaug-lokalitetene i Trøgstad. Heller ikke her er det registrert noe middelaldersk tingsted i nærheten. Begge disse Tinghaug-lokalitetene ligger i Østbygden, som er adskilt fra resten av Trøgstad av et gjennomgående nord-sørvestgående skogs- og åsparti. Det kan derfor være mulig at området kan ha hatt et lokalt ting for Østbygden, eller viser tilbake på et eldre ting og at det da har skjedd endringer i tingenes lokalisering. Som nevnt er slike navn også tolket som å vise til «haugene på vei til tingstedet» (jf. kap. 4.3.4), som da indikerer at tinget kan ha ligget et sted i nærheten av de to lokalitetene.

I Båstad på grensen til Trøgstad har et underbruk av gården Skofsrud, gnr. 179, navnet Tingstad (MA 1950). Det er usikkert hvor langt tilbake i tid dette navnet går, men etterleddet tyder på at navnet kan gå tilbake til forhistorisk tid, siden *stad*-navn var i bruk fra folkevandringstiden og inn i vikingtiden. Øst for Tingstad, og også på grensen mellom fjerdingene, ligger gården Hov, også på grensen mellom Båstad og Trøgstad fjerding. Tingstads lokalisering kan kanskje indikere et eldre tingsted forut for fjerdingsinndelingen eller et fellesting for de to bygdene. Dette er likevel usikkert.

I Trøgstad finnes også flere navn som vitner om eldre samlingsplasser (figur 7.13). Nord for Trøgstad kirke ligger Frøshov, *Frøys hov*. Hvorvidt navnet skal settes i forbindelse med navnet på skipreiden, Frøyland, er usikkert. Nabogården er en *løken*-gård, av *leikvin*, slik at her kan steder for tevling og kult ha ligget tett ved hverandre. Begge navnene er forhistoriske, senest fra før vikingtidens slutt. Rundt de to gårdene, sammen med Hov i Båstad, er det flere *-rød*, *-rud* og *-torp*-gårder. Navnestrukturen er tolket som i Heggen (jf. kap. 7.1.3), slik at disse yngre bebyggelsesnavnene, som regel også med fravær av forhistorisk gravminner, ble ryddet fra en sentralgård og med underliggende gårder som del av et storgårdskompleks

(Stylegar og Norseng 2003, 376). Hov ligger på grensen mellom Båstad og Trøgstad, mens Løken og Frøyshov ligger samlet nord for Trøgstad kirke. Om det tidligere har vært samlingssteder på storgårder, er meget mulig, men uten å kunne settes i forbindelse med de registrerte middelalderske tingstedene. Stedsnavnmaterialet i Frøyland gir således inntrykk av flere endringsprosesser.

De fem bygdeborgene i skipreiden, én i Askim, tre i Trøgstad og én i Båstad, har ingen tilknytning til de mulige tingstedene, heller ikke dersom en tar med de mulige eldre samlingsstedene som fremkommer gjennom navnematerialet. Det er imidlertid interessant at fire av bygdeborgene også her ligger nær en skipreidegrense, som kan tyde på en områdeavgrensning langt tilbake i tid. Disse ligger også i utkanten av bosetningsområdene (figur 7.13). Den siste bygdeborgen ligger sentralt i Trøgstad, men likevel slik at den ikke ligger i det mest sentrale bosetningsområdet sett ut fra dyrket mark. To av fjerdingene i Askim har ikke bygdeborger.

Samlet vitner den senmiddelalderske fjerdingsinndelingen i Frøyland om endringsprosesser. I Askim sogn var det tre fjerdinge, Askim-, Rud- og Lundafjerdingen, hvor trolig gårdsnavnene speiler gårder med rettslige- eller sentrumsfunksjoner før fjerdingene ble opprettet og navngitt. På de to sistnevnte er det ikke belagt sikre tingmøter, til tross for at Eida-reng var nabogård til Rud. Det er også bare belagt ett mulig tingsted. Sør i Askim sogn ligger tre *ting*-navn på en *løken*-gård, som muligens kan indikere et eldre tingsted forut for en deling, men det er ikke mulig å komme nærmere andre tingsteder eller sikre eldre fjerdingsgrenser. På midten av 1500-tallet er det belagt et rett tingsted på Henstad, som også var krongods. Kan en her se for seg en flytting av et ting til Henstad som følge av en kongelig regulering av tingorganisasjonen i Heggen? Interessant nok er skipreidingstedene i alle de analyserte skipreidene så langt koblet til kongen eller kongens representanter, som kanskje kan indikere at det var Henstad som var skipreidingsted, selv om det er sent belagt. Lokaliseringen vil i så fall være lite sentral om en bodde i Båstad. Jeg har også vurdert om Trøgstad kan ha vært skipreidingstedet, med sentral beliggenhet i skipreiden og tingfunksjonene belagt tilbake til 1385. Alt samlet vurderer jeg derfor Trøgstad som det sannsynlige skipreidingstedet i senmiddelalderen. De tre øvrige rette tingstedene i Frøyland

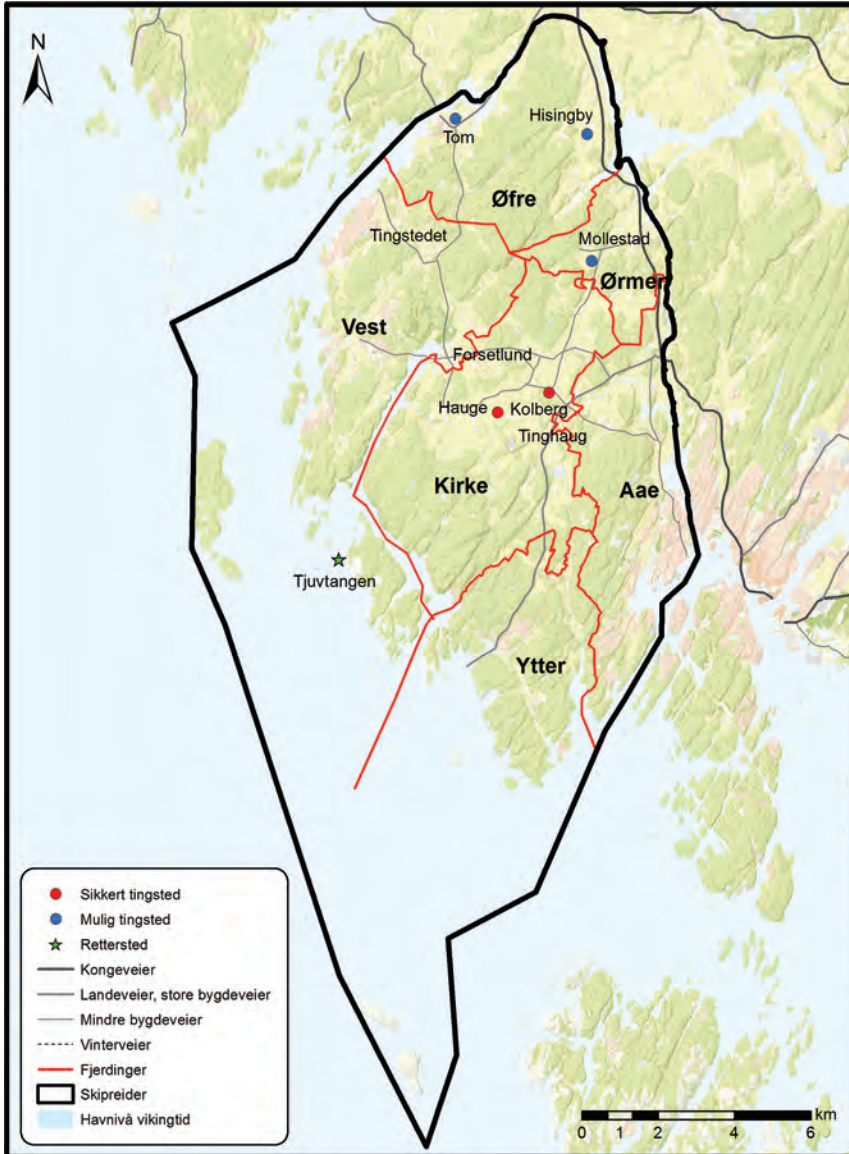
var koblet til kirkesteder, noe som vil bli diskutert nærmere senere i analysen. Bygdeborgene er ikke koblet til tingstedene, men deres plassering ved grenser er interessant sett i forhold til senere administrativ inndeling.

7.1.5 Onsøy skipreide

I Onsøy skipreide er det registrert to *sikre* tingsteder; på Kolberg, gnr. 27 og 28, og Hauge, gnr. 90 og 91 (figur 7.14 og tabell 7.10). Begge gårdene er omtalt i diplomer fra 1400- og 1500-tallet som rett tingsted. Videre kan det ha vært tingsted på Tom, gnr. 25, på Mollestad, gnr. 10, og Hisingby, gnr. 108–111, som utgjør *mulige* tingsteder. Det finnes tre navn som kan referere til ting i Onsøy, Tinghaug på Kolberg, Forsetlund, gnr. 93–95, i betydningen «tinggudens hellige lund», og Tingstedet på gården Røtne, gnr. 90. Sistnevnte navn referer til en steinring med 5–6 reiste steiner og en 2 m høy bauta, som kan ha vært en del av ringen (Johansen 2002, 222). Etttersom det ikke er andre belegg for at det skal ha vært et tingsted på Røtne, og navnet refererer til en steinring eller domarring, er det usikkert om navnet viser til et faktisk tingsted. Navnet Tjuvtangen på Hankø kan vitne om et eldre rettersted, men alder er ukjent (Indrebø 1928, 71).

På Kolberg ble det utstedt mange rettsdokumenter på 1400- og 1500-tallet, som omhandler vitnemål knyttet til salg og odel. Stevnene ble holdt ved kirkegården *kolbergs kirkia tha wthæ pa kirkiagardhen* (DN XXI, 597), eller i selve kirken (tabell 7.10). Det ser ut til at betegnelsen «Onsøy tinghaug» ble brukt synonymt med Kolberg stevnested og Kolberg stevnestue på 1500-tallet (Schou 1993a, 234, 266; 1993b, 209). Det er vanskelig å vite hva navnet refererer til, og om det skal relateres til en haug. Kirken står noe nedtrukket fra en markert høydetopp i landskapet, og sørvest for kirken ligger også et forhistorisk gravfelt, kalt Kampenhaug. Spørsmålet er om navnet kan referere til tingets eksakte lokalisering på Kolberg. Kirken ligger i nedkant av høyden, og et egnet møtested ville vært mellom høydens topp og i hellingen ned mot kirken (se kap. 9.2 og appendiks 4). Når Kolberg blir omtalt som *rette steffne stue* i et diplom fra 1559⁵²

52 I tillegg nevnes gården i to diplomer på 1500-tallet som *stevnestove*, samt at det kan ha vært stevne på prestegården Torp i 1591 (Ra. dipl. 25. sept. 1562; Ra. dipl. 2. feb. 1576; Ra. dipl. 14. mai 1591; ref. i Indrebø 1935, 177 n. 39). Gården kalles også *stevnestove* i 1650 (SM I, 167)

Figur 7.14. Kart over sikre og mulige tingsteder og ett rettersted i Onsøy skipreide og fjerdinger, i forhold til middelalderveier fra Amtskartene og bosetningsutbredelse (markert med gult). Kart: Marie Ødegaard.

(DN XXI, 1084), kan det tyde på at stevnet var blitt flyttet innendørs på dette tidspunktet. Til tross for at det er et forholdsvis sent diplom, tyder det, sammen med de øvrige diplomer, på at Kolberg var rett tingsted i middelalderen. Tingstedet på gården Hauge ligger ca. 2 km sørvest for

Tabell 7.10. Oversikt over diplomer som er utstedt på de mulige tingstedene, med angivelser av utstedelse, sakstype, tilstedeværende og tingterminologi. K = kirke, KG = kirkegård

Gård	Sted	År	BH	Dato	Rett stevne	Omh.	Lagr.	Øvr. pers.	Ref.
Kolberg		1464	Halvardsmesse	14. mai	nei	Eierskap, eiend. rett	3		DN XXI, 547
Kolberg	K	1481	Korsmesse	3. mai	Nei	Vitnesbyrd	2		DN I, 929
Kolberg	KG	1482	Halvardsmesse	12. mai	Nei	Odel	2		DN XXI, 597
Kolberg		1559	Ukj.	1. apr.	Ja	Landskyld	3	Kongens lensmann	DN XXI, 1084
Kolberg	K	1456	Andersmesse	28. nov.	Nei	Salg	4	Adel er part	DN III, 837
Kolberg	Ukj	1562	Mattis- eller Mikkelmesse	25. sep.	Stemnestove	Ukj	Ukj	Ukj	Ra. Dipl.Jf. Indrebø 1935, 177 n. 39
Kolberg	Ukj	1576	Kyndeslmesse	2. feb.	Sstemnestove	Ukj	Ukj	Ukj	Ra. Dipl.Jf. Indrebø 1935, 177 n. 39
Hauge		1406	Søndag nest etter 13. dag jul	10. jan.	Nei	Gave til kirken		Presten	DN VIII, 238
Hauge	Midtre	1423	Treenighetssøndag	28. mai	Ja	Salg	3	Adel er part	DN II, 673
Tom		1413	Halvardsmesse	14. mai	Nei	Salg, omh. gården	4	Adel er part	DN III, 615
Tom		1428	Allehelgensdag	7. nov.	Nei	Salg, omh. gården	4	Adel er part	DN II, 697
Tom		1432	Faste	Mars	Nei	Vitnesbyrd	2	Adel er part	DN II, 710
Mollestad		1538	(Botolvsmesse?)	12. jun.	Nei	Kvitterer for drap	3	Sogneprest, flere gode menn	DN I, 1089
Hisingby		1559	Helligkorsaften	2. mai eller 13. sep.	Fjerdingsting	Eiendomstvist	6	Fogd, lensmann	Se note 52

Kolberg (DN II, 672/1423), begge i den samme fjerdingen, kalt Kirkefjerdingen (figur 7.14). Diplomet fra Hauge, som er fra senmiddelalderen og eldre enn Kolberg, kan kanskje tyde på at det har skjedd en flytting av tingstedet eller endringer i den administrative inndelingen. Navnet Kirkefjerdingen kan være en indikasjon på dette.

Det har vært diskutert om også Tom kan ha vært et tingsted, etter som det ble utstedt flere rettsdokumenter der. I Sverres saga (kap. 172) er det opplysninger om at gården var lagmannssete rundt 1200, antakelig for Vingulmark, Vestfold og Grenland (jf. kap. 5.2), og gården var lensherreresidens på 1500-tallet (Norseng 2005b, 86). Det ble bl.a. avholdt et arveskifte der på begynnelsen av 1300-tallet, hvor vitnene kan ha utgjort lagretten (DN VIII, 49/1317). Det har derfor vært hevdet at Tom utgjorde et fast tingsted for nordre Onsøy (Norseng 2005b, 226). Det er imidlertid sannsynlig at partene i saken hadde slektstilknytning til gården, og det var vanlig at arveskifter ble foretatt på gården som skulle skiftes. Flere diplomer er utstedt på Tom, hvorav ett berører gårdens eiere som parter i saken og ett annet en markegang om grensen for gården. Slike saker ble behandlet på stedet og indikerer dermed ikke nødvendigvis at Tom var et rett tingsted. (DN II, 561/1399; X, 110/1410). I flere diplomer er en av partene Herman Molteke, som var fogd i Borgarsyssel på 1400-tallet (Bjørkvik, SNL 2009). Det forklarer trolig hvorfor diplomene ble utstedt der (DN III, 615/1413; II, 697/1428; II, 710/1432; tabell 7.10). Det er derfor usikkert og lite trolig at Tom var et fast tingsted. Gården vil derfor ikke bli videre vurdert.

Per Norseng mener at Hisingby kan ha vært et tingsted fra midten av 1550-tallet, siden ingen diplomer er kjent fra gården før dette (Norseng 2005b, 109, n. 38). Når både fogd og lensmann var til stede, kan det tyde på rett tingsted, men saken gjaldt imidlertid en eiendomstvist, ofte avgjort av en *domr*, slik som her med seks menn. Hisingby blir derfor bare vurdert som *mulig* middelaldersk tingsted.⁵³ På Mollestad er det utstedt ett diplom, der saken gjelder en kvittering for tiltale i en drapssak. Diplomet

53 Flere utrykte diplomer skal nevne denne gården som tingsted, ifølge Norseng. Ettersom de er utrykte har jeg ikke hatt mulighet til å undersøke dem, og det er usikkert om møtene kalles for rett tingsted. Norseng kaller det «fjerdingsting», men uklart om dette er hans tolkning eller om det står i diplomene (Norseng 2005b, 109).

er også sent, fra 1538. Det er uklart om dette var fast lokalisering for tinget, så den blir derfor bare vurdert som et *mulig* tingsted (DN I, 1089).

Samlet fremstår da Kolberg og Haugen som *sikre* tingsteder, Hisingen og Mollestad som *mulige* tingsteder i senmiddelalderen, mens Tom er mer usikker.

Når en ser på tidspunktene diplomene ble utstedt, ble to skrevet ved Halvardsmesse i mai og ett i midten av mai.⁵⁴ Det er likevel ikke mulig å si noe entydig om tingtider, annet enn at det er en liten overvekt av diplomer utstedt i mai måned, åpenbart etter våronnen. I perioden 1660- og 70-årene er det belagt at det ble holdt i gjennomsnitt ti tingsamlinger per år i Onsøy, i tillegg til åstedssaker (Schou 1996, 213).

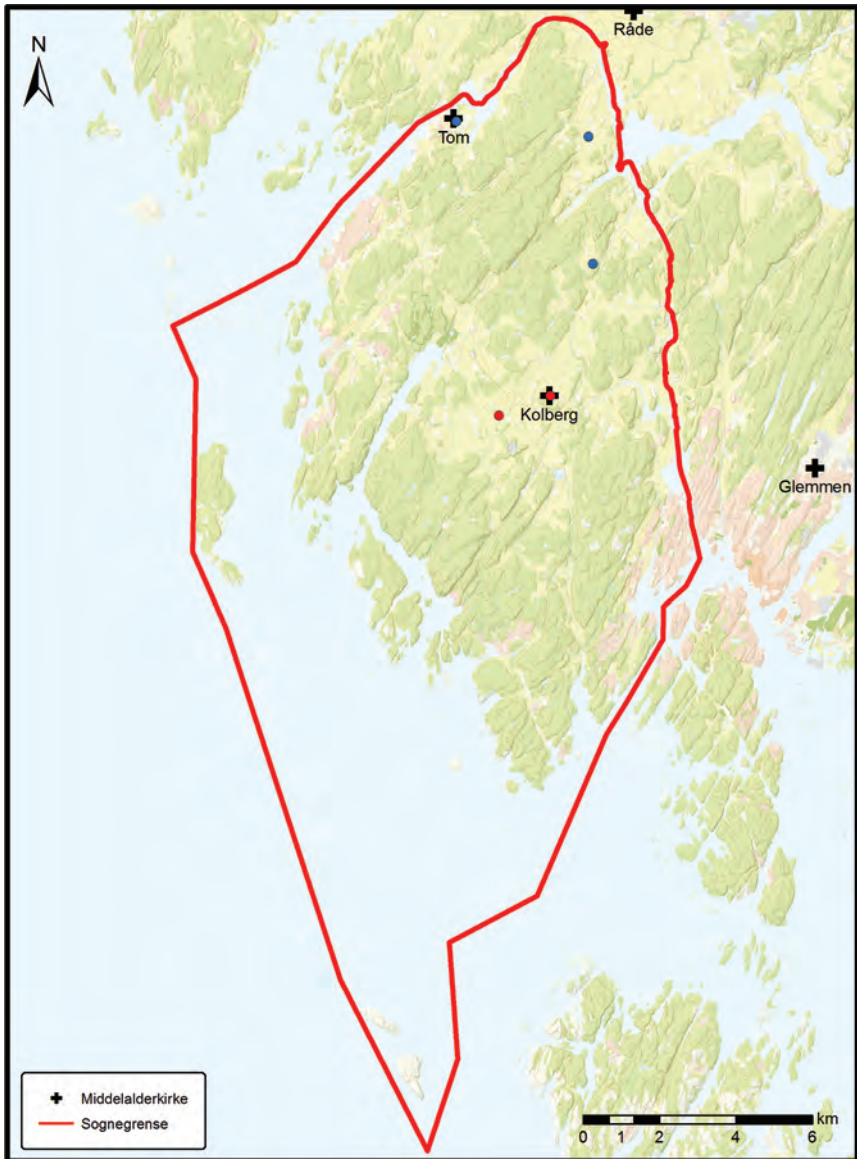
Onsøy er en kystskipreide omtrent midt i Borgarsyssel og besto av Onsøy med den sørøstligste delen av dagens Råde kommune (figur 7.14). Onsøy skipreide fremstår med en utvidet fjerdingsstruktur på 1600-tallet med seks enheter; Ørmen-, Aae-, Ytter-, Kirche-, Vest- og Øfre-Fierdingen (Indrebø 1935, 176; BØ XI, 303–304). Hauge lå midt i Kirkefjerdingen, mens Kolberg ligger noe nærmere fjerdingsgrensen i øst. Tom og Hisingby ligger i Øfre fjerding, mens Mollestad ligger i Ørmen. Med unntak av Ørmen fjerding synes ikke fjerdingene i Onsøy å ha navn etter verken en gård eller en bygd. Ørmen er navnet på gnr. 3–6, 8–9. Aae kan imidlertid være en feilskrivning på gården Aale (Åle), gnr. 50 og 51. Skrivemåten er ikke registrert i NG, men samtidig er det ingen andre kjente navn det kan være avledet av, og gården ligger sentralt plassert i denne fjerdingen. Navnet kan også komme av et eldre navn på Glomma, Åi, og skipreiden kalles en gang, i 1320, for År skipreide, avledet av dette navnet (Indrebø 1935, 176). Ettersom det er antatt at det var fire fjerdingar opprinnelig i hver skipreide, tyder det på en endringsprosess der to av fjerdingene er blitt delt uten at det er mulig å identifisere de opprinnelige middelalderske fjerdingene (Indrebø 1935, 176). Det er sannsynlig at de som er oppkalt etter en gård, er de opprinnelige, dvs. Ørmen og Aae, og at de med delingsnavn er yngre, selv om en ikke helt kan se bort fra

54 De ukjente helligdagene i tabell 7.10 kan være slik: 2 feb. er kyndelsmesse, 1. april ingen, 25. sep. midt mellom Mattis- og Mikkelsmesse (korsmesse er 14. sep.), 14. mai er dagen for Hallvardsmesse.

at alle fjerdingsnavnene er sekundære, slik Indrebø mener. I 1414 omtales «Hisingby fjerding i Råde sogn», og det har vært antatt dette svarer til Ørefjerdingen (Norseng 2005b, 67), hvor som nevnt Hisingen kan ha fungert som tingsted på 1500-tallet (Norseng 2005b, 6, og n. 39). Geografisk, og sammenlignet med fjerdingenes størrelse og dyrkingsjord, er det rimelig å anta at Ørmen og Ørefjerdingen har utgjort en fjerding, mens Ytterfjerdingen opprinnelig kan ha hørt til Aae. Siden det bare er to angivelige *sikre* tingsteder, begge i samme fjerding og to *mulige* tingsteder i nord, er det likevel vanskelig å si noe sikkert om denne strukturen. Jeg vil derfor undersøke om de geistlige grensene kan bidra til å belyse dette spørsmålet.

Kolberg hadde en kirke i middelalderen med navn etter gården, men ble også vekselvis kalt Onsøy kirke (figur 7.15). Onsøy var et eget sogn og senere prestegjeld. Kolberg kirke tilhører gruppen av store, romanske steinkirker i Østfold (Christie og Christie 1959b, 235f). På det *mulige* tingstedet Tom sto også en kirke i middelalderen, kalt, *pufn/pufnar* (RB 489). Det er usikkert og også tvilsomt om den har hatt eget sogn, for senest på slutten av 1300-tallet lå kirken under Råde sogn (DN II, 561/1399). Det lå heller ikke tiende til kirken (Christie og Christie 1959b, 253), så sannsynligvis har den vært en mindre privatkirke, noe den også var på 1500-tallet. Den er likevel oppført med eget jordegods i biskop Eysteins jordebok, men har ikke krav på eldre tiende ifølge det nevnte tillegget til RB, og var da trolig annekskirke til Onsøy. Onsøy sogn dekket dermed sannsynligvis resten av skipreiden, som i praksis utgjorde hele dagens Onsøy. I 1655 kalles Hisingen for «kapellgården» (Norseng 2005b, 76). Kanskje har det også stått en gårdskirke her, selv om det ikke er belagt i andre kilder. Det har dermed sannsynligvis bare vært ett sogn i Onsøy, og inndelingen gir ikke indikasjoner på en opprinnelig fjerdingsstruktur.

Når det gjelder tingstedenes plassering i den administrative strukturen ligger Kolberg og Hauge i Kirkefjerdingen, slik det fremgår av figur 7.14 og 7.15, sentralt i skipreiden og i henhold til kommunikasjon, ved hovedferdselsåren gjennom skipreiden og sentralt for sjøveis ferdsel. Kirken står på høyden Kirkeberget, like ved det nevnte forhistoriske gravfeltet Kampen- haug (Øy 1990, 74; ID 10479). Som nevnt, kan kanskje navnet på tingstedet ha vært Onsøy tinghaug og referere til en lokalisering ved kirken og

Figur 7.15. Kart over kirker i Onsøy sogn i senmiddelalderen. Det er usikkert om Tom hadde sogn i middelalderen. Kart: Marie Ødegaard.

gravfeltet. I så fall er det ett av få steder i undersøkelsesområdet som gir en pekepinn på tingstedets lokalisering. Terrenget heller fra toppen av berget og ned mot kirken og ville ha vært et passende sted for tingsamlinger. I så tilfelle ville veien til kirken fra sør over berget, passert lokaliteten,

før en kom ned til kirken (se kap. 9.2 og appendiks 4). Mollestad ligger nordøst i skipreiden og er nabogård til Ørmen, som har gitt navn til en av fjerdingene. Den ligger sentralt og i midtpunkt om en vurderer den sammenlignet med avstander fra bygden i sørøst og nordøst, men i forhold til fjerdingsgrensene noe mer usentralt. Den historiske veien passerer gården i øst. Gården ligger godt til kommunikasjonsmessig, men noe i utkanten av hovedbygden rundt Ørmen. Hauge ligger også sentralt og godt til kommunikasjonsmessig i skipreiden, bare 1 km fra hovedveien. Tom ligger særlig sentralt i henhold til ferdsel på sjøen, hvor en kunne seile inn kilen nesten helt til gården. Både Tom og Hisingby ligger likevel usentralt i fjerdingen og skipreiden som helhet, selv om hovedferdselen passerer Hisingby under 1 km fra Skinnerflo. Samlet fremstår dermed Kolberg og Hauge som best lokalisert i forhold til kommunikasjoner og administrative enheter (figur 7.14 og 7.15).

I hvilken grad kan eiendoms- og tidsforhold, og dermed indirekte aktørene bak, belyse tingstedenes lokalisering og mulige endringsprosesser? Av de tre mulige tingstedsgårdene i Onsøy var Kolberg trolig lokal- og sentralkirkelig gods i middelalderen, Mollestad og også muligens Hauge var bondegods, mens Hisingby og Tom var adelsgods, vurdert ut ifra kilder fra senmiddelalderen og tidlig nytid (tabell 7.11). Det har ikke vært mulig å identifisere størrelsen for noen av gårdene med tingsted i Onsøy rundt 1650, med unntak av at Hisingby og Mollestad var fullgårder (SM I, 162ff.; tabell 7.11). Dette kommer av at adels- og prestegårder hadde skattefritak og ikke er oppført i matrikkelen. Kolberg kirke har hatt gods og inntekter av en betydelig størrelse, med en landskyld på 10,5 markebol rundt 1350 (Emanuelsson 2005, 312ff.). Landskylden som lå til kirken, utgjorde likevel bare en liten del, 5,6 % av den samlede skylden

Tabell 7.11. Oversikt over gårdene med tingsteder; eldste belegg eiendomsforhold og hvordan gårdene var skyldsatt i 1647. LK = lokalkirkelig, SK = sentralkirkelig, B = bonde, A = adel

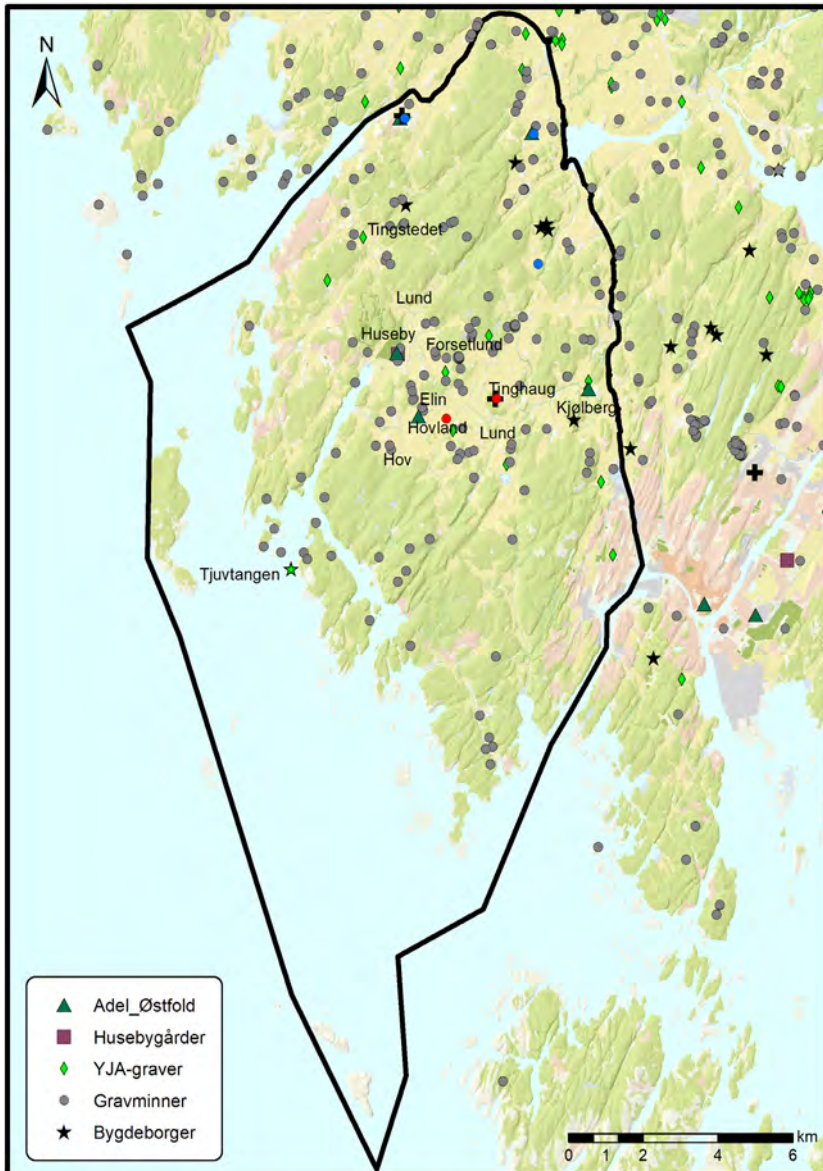
Gård	Eldste belegg	Eiend.forh.	Gårds-klasse
Kolberg	RB 514, 547; 1397	LK/SK	Ukj.
Hauge	DN VIII, 238/1406	B?	Ukj.
Tom	DN II, 55/1299	A	Ukj.
Hisingby	DN VIII, 49/1317	A	F
Mollestad	RB 487, 1397	B	F

i skipreiden (RB 514, 547; Schou 1993b, 92), mens kronen antakelig eide enda mindre, 1,7 %, i Onsøy omkring år 1400 (DN II, 139; Bjørkvik 1968; Schou 1993b, 88, 93). Adelen derimot, eide opp mot halvparten av all jord i Onsøy (Bjørkvik 1968).

Tom er kjent som en adelig setegård med skattefritak (Kiær 1885, 227). Eiendomsforholdene til Tom kan følges forholdsvis sammenhengende langt bakover i tid. Senest fra 1200 fram til tidlig nytid var Tom en storgård og setegård for stormannsslekter, selv om selve godsets sammensetning endret seg over tid (Weidling 2008). Om gården var i kongens eie da den var lagmannssete rundt 1200, er usikkert. På midten av 1300-tallet holdt ridder og riksråd Ogmund Guttormsson til på gården (DN IV, 363/1353; II, 426/1399). Han skal ha vært kongens hirdstyrer for Viken fra senest 1347. På 1400-tallet eide adelsmannen Alv Haraldsson både Tom og Hisingby (Norseng 2005b, 224ff.). Ut fra eiendomsstrukturen har det vært foreslått at Tom, som en stormannsgård med underliggende gods, kan gå tilbake til vikingtiden, siden Rødeboken anfører minst syv-åtte gårder under Tom i et underliggende gods (Norseng 2005b, 225ff.). Selv om dette er usikkert, var Tom etter alt å dømme en storgård i hvert fall fra 1200-tallet og tidvis med nære forbindelser til kongen. Hvorvidt dette kan ha ledet til at Tom hadde tingsted i middelalderen, er likevel usikkert.

Figur 7.16 viser at det også er spor etter andre storgårder og adels-eiendommer i Onsøy. Huseby, gnr. 100, kan som nevnt ha vært koblet til kongen og hatt kongelige militære og/eller administrative funksjoner i tidlig middelalder (Westerdahl og Stylegar 2004, 121–127; F. Iversen 2011). I Onsøy lå Huseby nær fjerdingsgrensen i Vestfjeringen, men ingen mulige tingsteder er registrert der. Det er også et godt stykke til de øvrige mulige tingstedene i skipreiden, med unntak av Forsetlund som har et gårdsnavn som kan indikere tingsted (se under).

I senmiddelalderen var det ytterligere to fremtredende adelsgodskompleks i Onsøy, Kjølberg og Elingård (figur 7.16), men de har ingen tilknytning til noe kjent tingsted fra middelalderen. Elingård i Kirkefjeringen er nabogård til Haugen. Gården het opprinnelig Elin, hvor suffikset ble lagt til på slutten av 1400-tallet da gården ble adelig setegård og lagmannssete (Kiær 1885, 222). Det ser likevel ikke ut til at lagmannen var til stede på det før nevnte tingmøtet på Hauge i 1423. De mange adelige

Figur 7.16. Kart over utbredelsen av adelsgårder i senmiddelalder og tidlig nytid, Husebygårder, forhistoriske gravminner og bygdeborger i Onsøy. Stedsnavn som diskuteres i teksten er markert. Kart: Marie Ødegaard.

setegårdene i Onsøy har gjort at skipreiden har blitt karakterisert som et tyngdepunkt for den norske høyadelen på 1300- og 1400-tallet, hvor særlig Kjølborg og Elin var kjerner i voksende godskompleks på denne tiden

(Schou 1993b, 109). I Onsøy ser likevel ikke de senmiddelalderske adels-godsene ut til å ha vært relatert til tingstedene, kanskje med unntak av de mulige tingstedene på Tom og Hisingby. Hauge var antakelig bondejord. Det er vanskelig å avgjøre om det at lagmannen har vært bosatt på Elin har fått følger for lokaliseringen.

I hvilken grad kan tingstedsområdene kobles til sentralsteder eller fellesfunksjoner ut fra arkeologisk kildemateriale og slik gi en antydning om eldre opphav for tingstedene? Det er registrert flere yngre jernaldersgravfelt koblet til Hisingby (ID 52388, 9769, 19612, 9770), men ingen gjenstandsfunn er avdekket så langt. Også på de øvrige gårdene med tingsteder, med unntak av Mollestad, er det påvist jernaldersgraver på gårdene. Ingen av tingstedene i Onsøy ligger derimot nær rike graver, skattefunn eller storhauger (figur 7.16). Det har heller ikke vært foretatt utgravninger som har kunnet påvise dette.

Flere stedsnavn i Onsøy peker derimot på klarere forhistoriske samlingsplasser (figur 7.16). Selve navnet Onsøy kan komme av *Óðinsøy*, med prefiks som gudenavnet *Óðinn*. Navnet kan stå i forbindelse med et gammelt bygdenavn *Óðins salr* (Fagrskinna kap. 19). Det er likevel usikkert om bygden sammenfalt med Onsøy i utstrekning (NG I, 310). En vanlig hypotese er at *huseby*-navn erstattet de opprinnelige gårdsnavnene da denne organisasjonen ble innført. Det har derfor vært foreslått at Huseby het *Óðinssalr* tidligere (Stylegar og Norseng 2003, 372; BØ XI 19, 210). Teofores navn, slik som *Oðinssalr*, finnes både i sentrale og mer perifere områder i Østfold og trenger ikke i seg selv å indikere et sentrum (Vikstrand 2001, 213).

Kolbergstevnet ble også kalt for «Onsøy tinghaug», senest belagt på 1500-tallet (Schou 1993a, 234). Det er imidlertid usikkert hvor langt tilbake i tid navnet kan gå, men siden det er belagt i senmiddelalderen er det sannsynlig at det peker lenger tilbake i tid. For gårdsnavnet Elin, med en betydning jeg alt har gjort rede for over, kan begge forklaringer være aktuelle; den kultiske forklaring ved at nabogården er en *hov*-gård, og den andre ved at gården ligger ved en lang og smal kil, som da navnet oppsto må ha vært langt mer fremtredende enn i dag (BØ XI, 213–214).

I samme fjerding, og sør for Haugen, peker gårdene Hov og Hovland, gnr. 102, mot hedenske kultplasser (figur 7.16). Navn med referanser

til hedenske guder eller kult er vanskelige å datere, men må senest ha oppstått i vikingtiden (Sandnes og Stemshaug 1976, 35). Hovland er her antakelig sekundær til Hov. Det er likevel reist tvil om Hov har en kultisk betydning, og om navnet heller skal forklares ut fra *hov* n. (mindre) høyde (BØ XI, 220). I nærheten av det mulige tingstedet på Hauge er det dermed to områder med navn som kan indikere forhistoriske samlingsplasser, begge trolig fra yngre jernalder.

Gårdsnavnet Forsetlund, gnr. 93–95 i NG, er lokalisert omtrent midt i skipreiden, også denne i Kirkefjerdingen og omtrent 1–2 km nordvest for kirken (figur 7.16). Navnet Forsete kan vise til en hedensk gud som ifølge *Grímnismál* (str. 15) «forliker alle saker». I *Gylfaginning* står det om Glitre, salen hans, at «den er det beste domssted iblant guder og mennesker» (Bugge 1920, 104; Løkka 2010, 222–223). Navnet inneholder suffikset *-lund*, som kan assosieres med kultsted i betydningen «hellig lund» (Sandnes og Stemshaug 1976, 296). I dette tilfellet kunne det da bety «tinggudens hellige lund», og det kan være oppstått senest i vikingtiden (Sandnes og Stemshaug 1976, 35). På denne gården er det påvist flere reiste steiner, som domarringer. Flere slike fornminner finnes også på andre gårder med gårdsnavn som inneholder *lund*, bl.a. Lund i Skaun skipreide og Lundebý i Råde (BØ XI, 201). Det har derfor vært pekt på at slike steinsetninger kan ha vært et trekk ved disse lundene, og hatt en kultisk eller rituell betydning (BØ XI 201) og kan hende også viser til tingsteder. Eksempelvis har også Lund, gnr. 99, i Onsøy en steinsetning på gården, som er nabogård til kirke- og tingstedet Kolberg. Det er likevel usikkert, og det er ingen andre belegg for tingstedsfunksjoner her.

Navnet Tjuvtangen på Hankø, rett sør for Onsøylandet, vitner muligens om et rettersted (figur 7.16). Navn med *-tjuv* har vært tatt til inntekt for rettersteder ut fra en tradisjon om at tyver og andre ble offentlig henrettet. Lokaliseringen av slike navn vitner om steder hvor mange passerer eller oppholder seg (Indrebø 1928). Holmen ligger i skipsleden, hvor mange båter måtte passere. Alderen på navnet er imidlertid uklart, og det er ikke andre historiske belegg for rettersted her.

Bygdeborger, som var viktige strategiske plasser i ufredstid, kan som nevnt markere forhistoriske grensemarkeringer for større og mindre geografiske enheter. Det er påvist seks bygdeborger i Onsøy (figur 7.16).

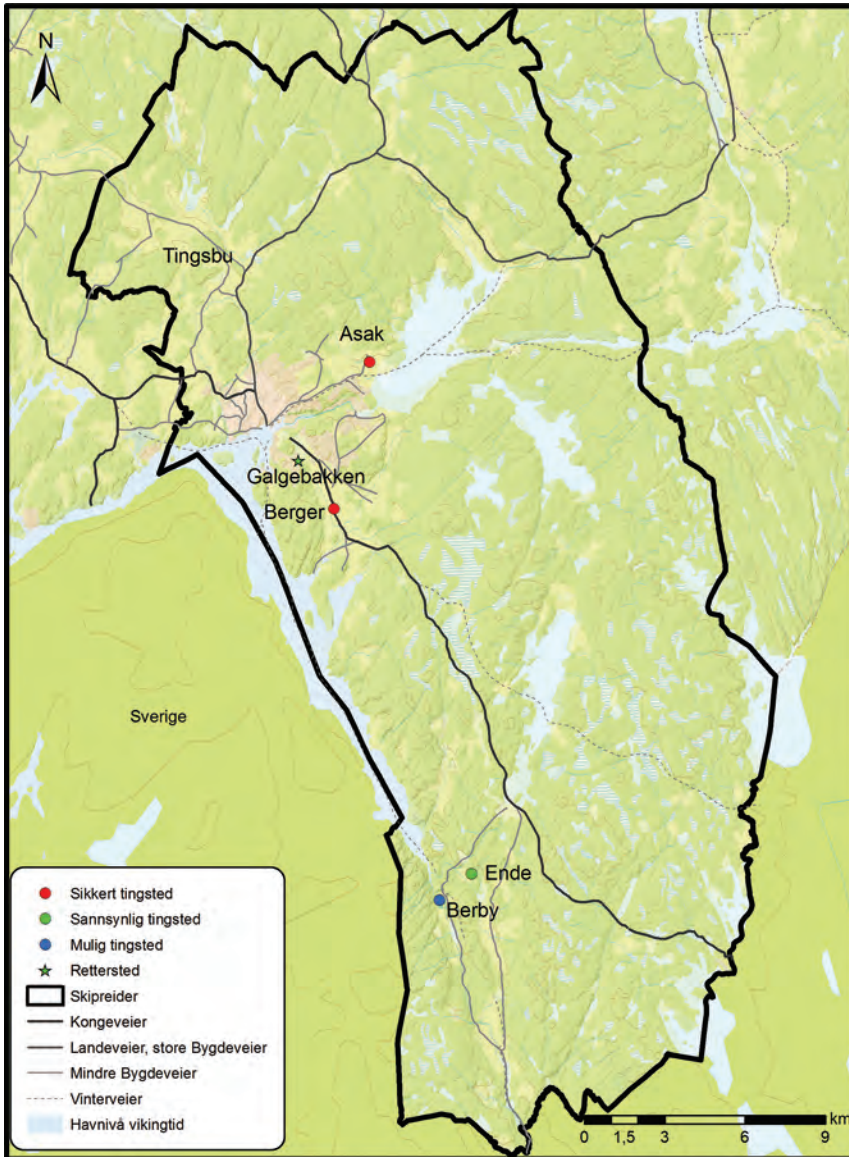
De forekommer i tre av seks fjerdinge, og er som andre steder i undersøkelsesområdet lokalisert i utkanten av dyrket mark eller i utmark. En konsentrasjon med tre bygdeborger ligger ikke langt fra fjerdingsgrensen til Ørmenfjeringen. Enda en bygdeborg ligger ca. 500 m fra fjerdingsgrensen, mellom Øfre- og Vestfjeringen, et trekk som også er felles med bygdeborger i de andre undersøkte skipreidene. De resterende to ligger derimot forholdsvis sentralt i sine fjerdinge. Bygdeborgene i Onsøy kan ikke settes i direkte geografisk forbindelse med de mulige middelalderske tingstedene, men sammenfaller derimot til en viss grad med yngre administrative inndelinger i form av plassering ved grenser.

Oppsummert, viser materialet fra Onsøy at skipreidingstedet var ved Kolberg kirke, muligvis koblet til en høyde med forhistoriske gravhauger med *ting*-navn. I Onsøy er det vanskelig å nærme seg en eldre struktur enn den senmiddelalderske med seks fjerdinge, og sogn og fjerdinge faller heller ikke sammen.

7.1.6 Idd skipreide

I Idd skipreide er det registrert to *sikre* tingsteder fra middelalderen, på henholdsvis Asak, gnr. 74, og Berger, gnr. 172 (i NG gnr. 33), ett *sannsynlig* tingsted på Ende, gnr. 259 (i NG gnr. 121), og ett *mulig* tingsted på Berby, gnr. 258 (i NG gnr. 120) (figur 7.17 og tabell 7.12). Ved Rokke kirke er det registrert et *ting*-navn som kan vise til et eldre tingsted, men alderen er ukjent. Omtrent midt i skipreiden er det også registrert et retterstedsnavn, Galgebakken, gbnr. 27,3 (figur 7.17).

Tingsamlinger på Asak er nevnt i to diplomer som *rette steffne stufue* (DN XXI, 886 og 887; tabell 11), begge fra 1544. De omhandler vitneprov om grensen mellom Idd og Marker, knyttet til samme sak og er fra samme dag, men hvor forskjellige lagrettemenn og vitner deltok, og der lensmannen tok opp vitneprovene. Spørsmålet er om Asak også tidligere kan ha vært et tingsted. Fra gården Berger er det registrert tre vitnebrev fra henholdsvis 1485 og 1545, hvor to omtaler stedet som *rett tingsted* og der lensmannen også var til stede (figur 7.17 og tabell 7.12). Det ene diplommet er utstedt på tokketirsdag, en stevnedag andre tirsdag etter påske, og

Figur 7.17. Kart over sikre, sannsynlige og mulige tingsteder og ett mulig rettersted i Idd skipreide i forhold til middelalderveier fra Amtskartet og bosetningsutbredelse (markert med gult). Her kjennes ingen sikre fjerdinger. Kart: Marie Ødegaard.

som oftest knyttet til eiendom- og odelssaker. Denne saken gjaldt deling mellom to gårder. Ifølge Landsloven skulle slike saker lyses mellom vinternetene 14. oktober og 25. desember (KLNIV XIV, 138f.).

Tabell 7.12. Oversikt over diplomer knyttet til de mulige tingstedene i lidd skipreide, med angivelser av utstedelse, sakstype, tilstedeværende og tingterminologi.
SS = setstovone = hus eller rom på gården

Gård	Sted	År	Helligdag	Dato	Rett stevne	Omhandler	Lagr.	Øvr. pers.	Ref.
Asak		1544	Korsmesse	8. mai	Ja	Vitneprov	2	Lensmann	DN XXI, 886
Asak		1544	Korsmesse	8. mai	Ja	Vitneprov	3	Lensmann	DN XXI, 887
Berger	SS	1392	Jonsokvakedag	21. jun.	Nei	Vitnesbyrd om gård	1 (3)		DN III, 507
Berger		1485	Tokketirsdag	12. apr.	Ja	Vitnesbyrd (om delet mellom gårder)	2	Lensmann, Prest	DN XXI, 615
Berger		1545	Faste	6. mar.	Ja	Vitneprov (forlik)	2	Lensmann	DN XXI, 895
Berby		1387	Botolvsmesse	Juni		Kong Olav stevner til ting på Berby		Offisialen i Oslo, Kongens ombudsmann, lagmann	DN II, 501
Ende		1416	Faste	7. mar.	Nei. Alminnelig stevne	Vitner, mot salg	2		DN V, 515
Idd?		1344		15. mar.	Alminnelig lddar ting	Opptar liste over kongens jordegods	3	Presten på lidd	DN IV, 278

I Enningdalen, sør i skipreiden, er det kjent to mulige tingsteder, ett *sannsynlig* på Ende og ett *mulig* på Berby (figur 7.17). Disse gårdene ligger forholdsvis nær hverandre, og det er derfor viktig å avklare om tingstedet er blitt flyttet eller hadde ulik status. Stevnet på Berby er omtalt i 1387, mens det på Ende er nevnt i 1416. Sistnevnte er vurdert som et *sannsynlig* tingsted, siden det ikke kalles for rett stevne, men alminnelig stevne. Når kong Olav IV Håkonsson etter klage fra biskopen i Oslo kaller til stevne på Berby, dreier saken seg om retten til ålefiske ved Elgelid i Enningdalen. Når de møttes på Berby kan det skyldes nærheten til Elgelid. Det er derfor vanskelig å avgjøre om Berby har vært fast stevnested. En kan likevel ikke helt se bort fra at stevnet kan ha vært flyttet fra Berby til Ende i løpet av de 29 årene mellom de to sakene, selv om det virker mindre sannsynlig.

Et diplom som refererer til «alminnelig Iddar ting» (Tabell 7.12), kan vise til skipreidingstedet i Idd. Nærheten mellom det *sikre* tingstedet på Berger og Idd kirke kan imidlertid peke mot Berger, hvor Idds sentralitet viser seg i at gården har gitt navn til skipreiden. Flere diplom er også utstedt ved Idd kirke. En kan derfor ikke se bort fra at diplomene om alminnelig Iddar-ting er skrevet ved Idd kirke, særlig siden presten på Idd var der (figur 7.17).

Når det gjelder tingtider i Idd kan de se ut til at det er en liten overvekt med utstedte diplomer i mars (3), etterfulgt av to i mai og ett i henholdsvis april og juni. To av diplomene er knyttet til korsmesse, to til faste og ett til henholdsvis jonsok, tokketirsdag og botolvsmesse.

I Idd skipreide var det en inndeling i lider i middelalderen (DN IV, 228/1344), med 38 hele og 4 halve lider. Av disse lå 5 i Enningdalen, 11 ½ i Idd, 6 i Asak, 10 ½ i Rokke. De resterende 7 lå i Berg sogn i nordøstre del av Idd, men som tilhørte Ingedal skipreide. Ifølge denne lideinndelingen skulle befolkningstettheten i Idd ha vært to og en halv gang større enn i Enningdalen, mens nordre delen av Idd skipreide var tettest befolket (Bakke 1915, 40). Dette ser ut til å sammenfalle med bosetningsområder med god dyrkbar jord (figur 7.17). Dette er med på å forklare tingstedenes lokalisering – midt i de tetteste bosetningsområdene, Berger og Asak. Samtidig peker lideinndelingen på at det burde ha vært minst ett tingsted til, i den nordøstre delen av skipreiden. I området kalt Rokke er det mange forhistoriske gravminner som viser at området var bosatt også

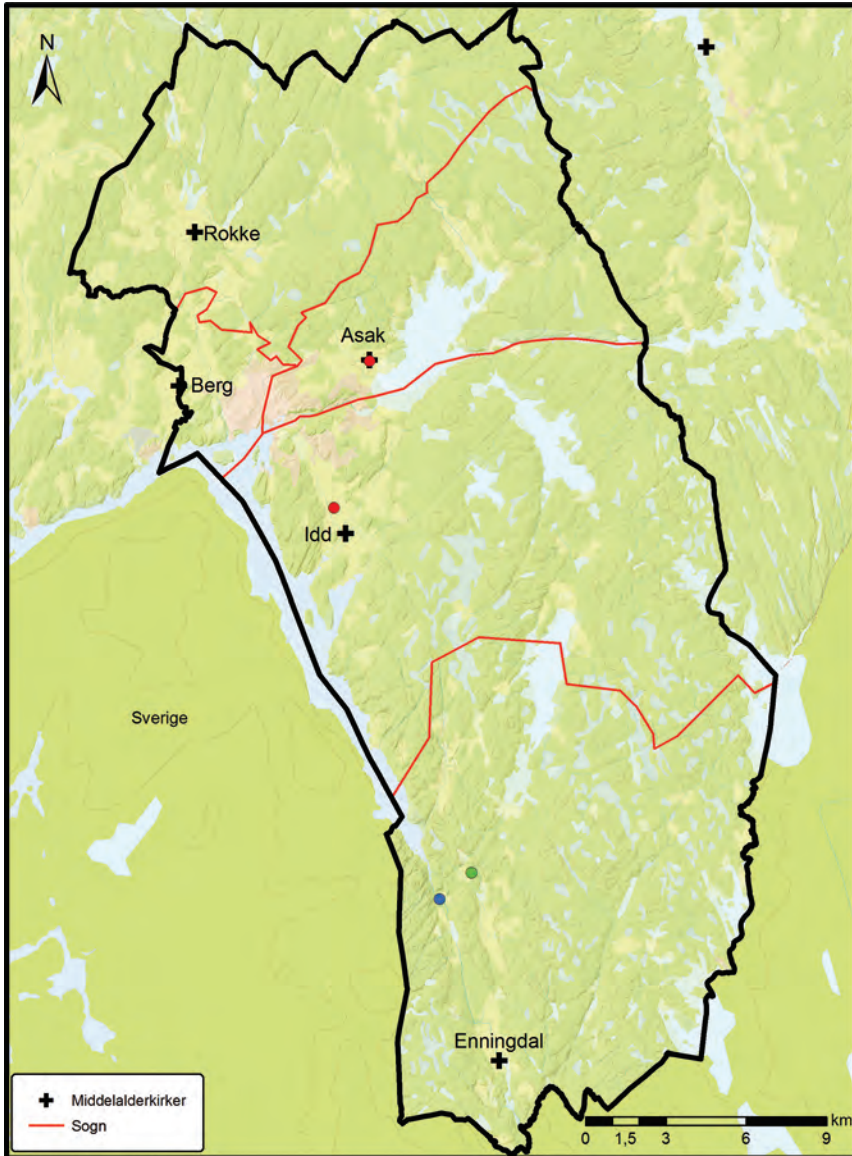
i forhistorisk tid (figur 7.19). Jeg har imidlertid ikke gjort forsøk på å kartfeste lidene i Idd, siden en mangler informasjon om de eksakte grensene. Siden Berg sogn går på tvers av skipreidegrensen mellom Idd og Ingedal, kan det også indikere en endringsprosess her.

I Idd skipreide kjennes elleve bygdenavn fra slutten av 1700-tallet, som i 1885 blir kalt fjerdinger (appendiks 3). Navnene ser ut til å vise til mindre bygdeområder, og taler sann sett ikke for at disse har vært rettskretser som har blitt delt i mindre deler (Indrebø 1935, 175). For å belyse dette spørsmålet vil jeg se på om kirkesteder og sognegrenser kan gi indikasjoner om eldre grenser.

På Asak sto det en kirke i middelalderen (figur 7.18), i dag lokalisert på gården Nordby nordre,⁵⁵ gnr. 78, som må ha vært del av Asak opprinnelig (NG I, 224). I det følgende vil jeg derfor regne Asak og Nordby som én gård da kirken ble anlagt. Kirken står på en lav rygg på vestsiden av Femsjøen (figur 7.18), og var antakelig oppført som en stavkirke (Dietrichson 1888, 8). I 1594 er kirken omtalt som et lite kapell og i 1598 skal den ha gått ut av bruk (JN, 10, 243). Det er usikkert om kirken tidligere har vært sognekirke eller hatt status som privatkirke (NG I, 223; Sætrang 1915, 498ff.). Asak er ikke nevnt i tillegget i RB med eldre tiende (RB 546), noe som indikerer at kirken var en annekskirke. Det er hevdet at kirken lå under Berg kirke i Ingerdal skipreide (Emanuelsson 2005, 221; se kap. 8.2.4).

Det *sikre* tingstedet Berger er nabogården til Idd kirke. I sør ligger Enningdalen kirke, henholdsvis 7 og 6,3 km fra Ende og Berby. Enningdalen utgjorde i senmiddelalderen og fram til 1661 et eget prestegjeld under Ranrike prosti (Christie og Christie 1959a, 2), men lå verdslig til Idd. Kirken er ikke ført med eldre tiende i RB. I den nordre delen av Idd står en kirke på Rokke, men ingen andre belegg enn stedsnavnet Tingsbu kjennes. Rokke har heller ikke eldre tiende ført i tillegget i RB (546). I 1590 var Rokke anneks under Berg kirke i Ingerdal skipreide. Det er mulig

55 Brendalsmo (Askeladden ID 83797) opplyser at kirken ligger på et felleseie mellom Nordby nordre, gnr. 78 og Asak, gnr. 74, men både i FKB-dataene og under eiendomsopplysninger i Askeladden er gården registrert på Nordby, gnr. 78. Øvre Asaks hus skal ha ligget rett vest for kirken, hvor en fortsatt i 1915 kunne se en «gårdsdam», for gården ble rundt 1876 flyttet til Norby søndre grunn (Sætrang 1915, 402, 404). Kirken kan derfor ha hatt en «tunkontekt» da den ble bygget.

Figur 7.18. Kart over tingsteder, middelalderkirker og sogn i Idd skipreide i senmiddelalderen. Kart: Marie Ødegaard.

det representerer tidligere forhold, særlig med tanke på at antakelig Asak også lå under Berg, og er lokalisert øst for Rokke igjen (figur 7.18). I senmiddelalderen hadde både Asak og Rokke status som annekskirker under Berg og dette synes å gå lenger tilbake i tid (se kap. 8.2.4).

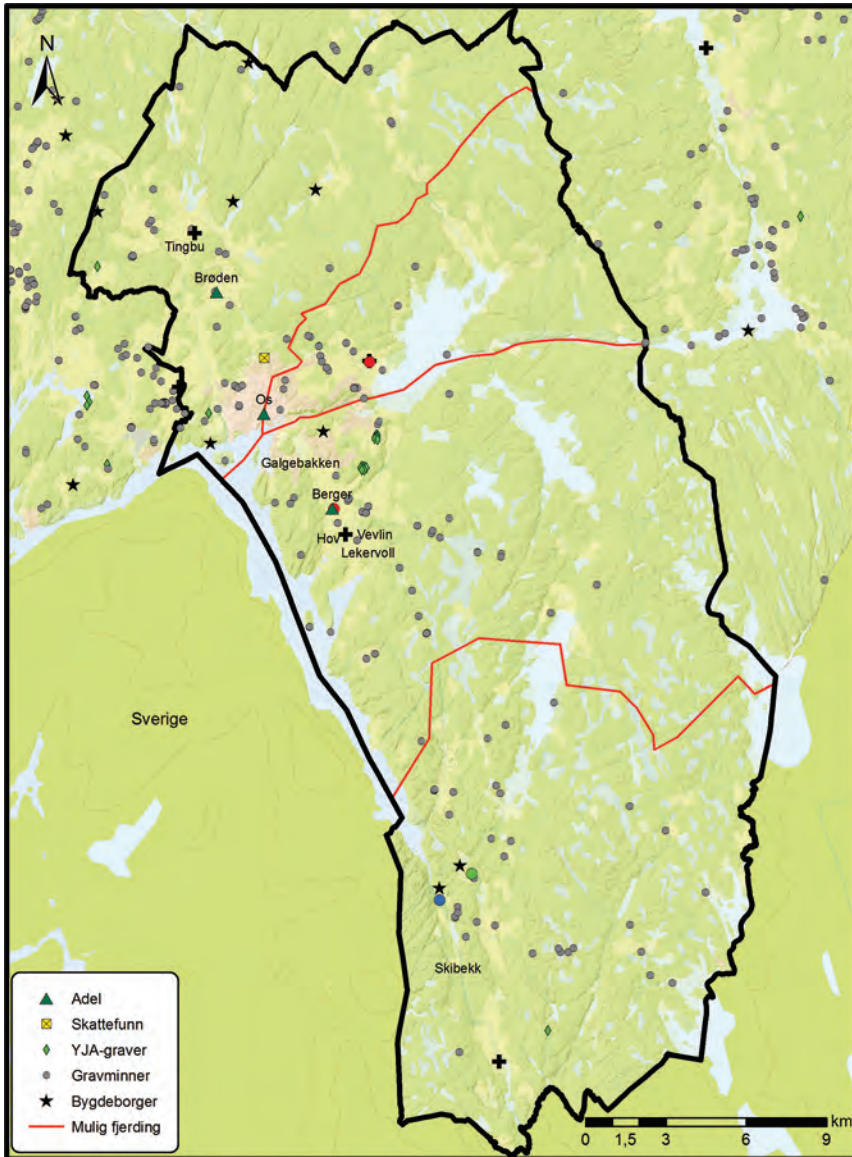
Dersom en antar at alle de fire kirkene har vært sognekirker ville skipreiden ha vært delt i fire og kan kanskje indirekte peke på en eldre fjerdingsstruktur (Figur 7.18). Da ville alle ha et mulig tingsted, med unntak av Enningdalen, med to mulige tingsteder. Ut fra dette er det foreslått en sannsynlig fjerdingsinndeling som tilsvarer sognegrensene, slik det også ser ut til å ha vært i Råde og Heggen og delvis også i Skaun. Det er imidlertid noe usikkert, ikke minst siden det har skjedd endringer i sognegrensene i den nordøstre delen av Idd. Her krysser skipreide- og sognegrensene hverandre, slik at deler av Berg sogn i naboskipreiden mot vest, Ingedal, kom til å ligge i Idd. Berg kirke ligger også helt på grensen mellom de to skipreidene. Til tross for at det kan ha skjedd endringer i grensene nordøst i Idd, er det vanskelig å avgjøre om dette har hatt innvirkning på tingstedenes lokalisering.

Berger fremstår som et særlig sentralt område, både i fjerdingen og i skipreiden. Asak ligger sentralt i den mulige fjerdingen, mens Ende og Berby er mindre sentrale i forhold til jordbruksbosetning og dyrbart areal i den antatte søndre fjerdingen. Alle tingstedene ligger imidlertid strategisk til kommunikasjonsmessig. Berger og Ende ligger langs hovedferdselsåren gjennom skipreiden fra nord til sør, mens Berby ligger sentralt for ferdsel over Iddefjorden (figur 7.17 og 7.18). Bosetningsstruktur og kommunikasjoner ser ut til å ha vært en viktig faktor for lokaliseringen av tingstedene.

Eiendomsforholdene til gårdene med tingsteder i tidlig nytid viser at Berger og Berby da var eid av selveiende bønder, mens de to øvrige var eid av lokalkirke og adel (tabell 7.13). Alle var klassifisert som fullgårder. På 1500-tallet var det tre adelige setegårder i Idd. En av disse var Berger, slik det fremgår av figur 7.19, med skattefritak på 1500-tallet (Norseng 2005a,

Tabell 7.13. Oversikt over gårdene med mulige tingsteder: eldste belegg, eiendomsforhold og skyldsetting i 1647. LK = lokalkirke A = adelsgods B = bondegods K = krongods

Gård	Eldste belegg	Eiend. forh.	Gårds-klasse
Asak/Nordby	DN IV, 228/1344	LK/A	F
Berger	DN III, 507/1392	A (B)	F
Berby	DN IV, 228/1344	B	F
Ende	DN II, 501/1387	LK/A	F

Figur 7.19. Kart over utbredelsen av adelsgårder i senmiddelalder og tidlig nytid, forhistoriske gravminner og yngre jernaldersgraver, skattefunn og bygdeboger. Mulige fjerdinger basert på sognegrensene er markert med rødt. Kart: Marie Ødegaard.

234). Den ble altså først senere bondegods. Også her ses altså en viss tilknytning til det øvre sjikt.

Det arkeologiske materialet fra yngre jernalder kan i liten grad kobles til de mulige tingstedene, verken når det gjelder storhauger, skattefunn

eller yngre jernalders graver (figur 7.19). Nordøst for Berger er det imidlertid gjort 14 gravfunn fra yngre jernalder, mens det i resten av skipreiden bare er registrert fem gårder med yngre jernalders gravfunn. Flest gravfelt er det rundt Rokke kirke, langs Raet og mot sørøst (figur 7.19). Et underbruk av Rokke heter Tingsbu, men er først dokumentert i 1950 (MA 1950). Siden det er fremholdt at navn som inneholder *ting* ikke har endret betydning i tid eller rom, kan være en indikasjon på at stedet har hatt en tingfunksjon (Svensson 2007, 197), selv om dette ikke latt seg bekrefte av andre kilder i dette tilfellet. At det tidligere sto en middelalderkirke her, viser i seg selv et samlingssted. Et mulig tingsted på Rokke ville passe inn i fjerdingsstrukturen, siden det mangler et tingsted i den antatte fjerdingen. Dette er likevel usikkert.

Flere navn kan derimot gi indikasjoner på eldre møtested i Idd (figur 7.19). Mellom Berger og Idd kirke ligger gården Hov, gnr. 36–37, et navn som kan bety møtested for gudedyrking i forhistorisk tid (NG I, 319). Det samme gjelder Lund, Voll og Vevlen. Sistnevnte gårdsnavn kommer av *viflin*, som muligens kan henseile på en førkristen kultleder, *Vivil* (Brink 1999, 425). Den er riktignok mer usikker som forhistorisk samlingsnavn. Når slike navn fremtrer i nærheten av kult- og/eller kirkested (Sandnes og Stemshaug 1976, 209) som her, kan de i større grad tyde på forhistorisk gudedyrking. Med en avstand på 1,5 m fra Berger til Vevlin, er det også tvilsomt om de har hatt noen sammenheng med tinget. Området rundt Berger og Idd kirke kan ha hatt flere eldre samlingssteder, der navnene er vanskelig å datere, men er senest fra slutten av vikingtiden. Sørøst for Idd kirke er det påvist ytterligere et gammelt samlingsnavn, Lekervoll, men først belagt på 1700-tallet. Slike navn kan vise til «samlingsplasser for lek». Navnet i denne formen forekommer likevel ikke som noe eldre gårdsnavn i Østfold, men tilsvarer typemessig de eldre navneformene *Leikvangr* og *Leikvin* (BØ VIII, 100). De kan referere til plassen Løkkevoll, ca. 1,4 km fra Idd kirke. Det er interessant at det forekommer navneformer som kan være mulig samlingssted for hedensk gudedyrkelse like ved den senere middelalderkirken og det middelalderske tingstedet. Området synes dermed å ha vært sentralt både i yngre jernalder og middelalder. Idd har også gitt navn til skipreiden (figur 7.19).

Sentralt i skipreiden og vel 2,2 km nordvest fra tingstedet på Berger forekommer navnet Galgebakken, gbrn. 27,3, som kan referere til et rettersted. Navnet er først belagt i 1773, og en vet ikke hvor langt tilbake det går. Nå ligger Galgebakken ikke langt fra Fredriksten festning⁵⁶ fra 1661. Navnet kan derfor være relatert til festningen. Stedet ligger sentralt plassert midt i skipreiden og langs den antatte hovedferdselsåren. Topografisk passer lokaliseringen godt for et eldre rettersted (se kap. 9.1.7).

Asak, *Ásakar*, tolket som opprinnelig *Ásakarar*, *Aasagrene*, er ifølge NG sammensatt av forleddet *ás* m. høydedrag og *áker* (NG I, 224). Ettersom mange av de 10–12 tilsvarende navn i Norge og Sverige har blitt gitt til kirkesteder, skal navnet muligens heller tolkes som gno. *Ásak(a)*, sms. av *áss* m. 'hedensk gud' og *aka* f. 'kjøring' og i Sverige 'torever'. Etter dette kan navnet dermed komme av «guden (Tors) kjøring» (Sandnes og Stemshaug 1976, 60). Nok et aktuelt navn fra Idd er Skibekk, gnr. 120, i Enningdalen, om lag 2,5 km sør for Berby. Førsteleddet kan komme av *skeið* n. i betydningen «bane til kappløp eller kappridning» (Rygh 1898, 75) eller også «grense, veg mellom åkre, sideveg, vegstykke» (BØ VIII, 219). Avstanden mellom Skibekk og Berby er uansett for langt til at de har noen sammenheng med hverandre.

Tre områder peker seg ut som eldre mulige samlingssteder ut fra navnematerialet; området rundt Berger med Idd kirke, Hov og Lekevoll, Asak og Rokke med Tingsbu (figur 7.19). Det er faktisk de samme stedene som peker seg ut og som finnes igjen som senere middelalderske tingsteder, og er dermed uttrykk for mulig kontinuitet i lokaliseringen fra jernalder til middelalder.

Begge de antatte tingstedene Berby og Ende ligger i nærheten av en bygdeborg, mens de øvrige to tingstedene i Idd ikke har en slik tilknytning (figur 7.19). Av åtte bygdeborger i Idd ligger alle i utkanten av bosetningsområder og dyrkbar jord og to på grensen til skipreiden. Det er noe av det samme mønsteret som er blitt avdekket i de andre undersøkte skipreidene og som kan tyde på markering og kontroll av en grense.

56 Lokaliseringen er ikke helt sikker, siden navnet ikke kjennes i dag. I BØ (VIII, 53) står det at navnet skal ligge nær Fredriksten festning og at navnet er et eldre navn for Schnitlerhytta, som heller ikke var enkel å finne lokaliseringen til.

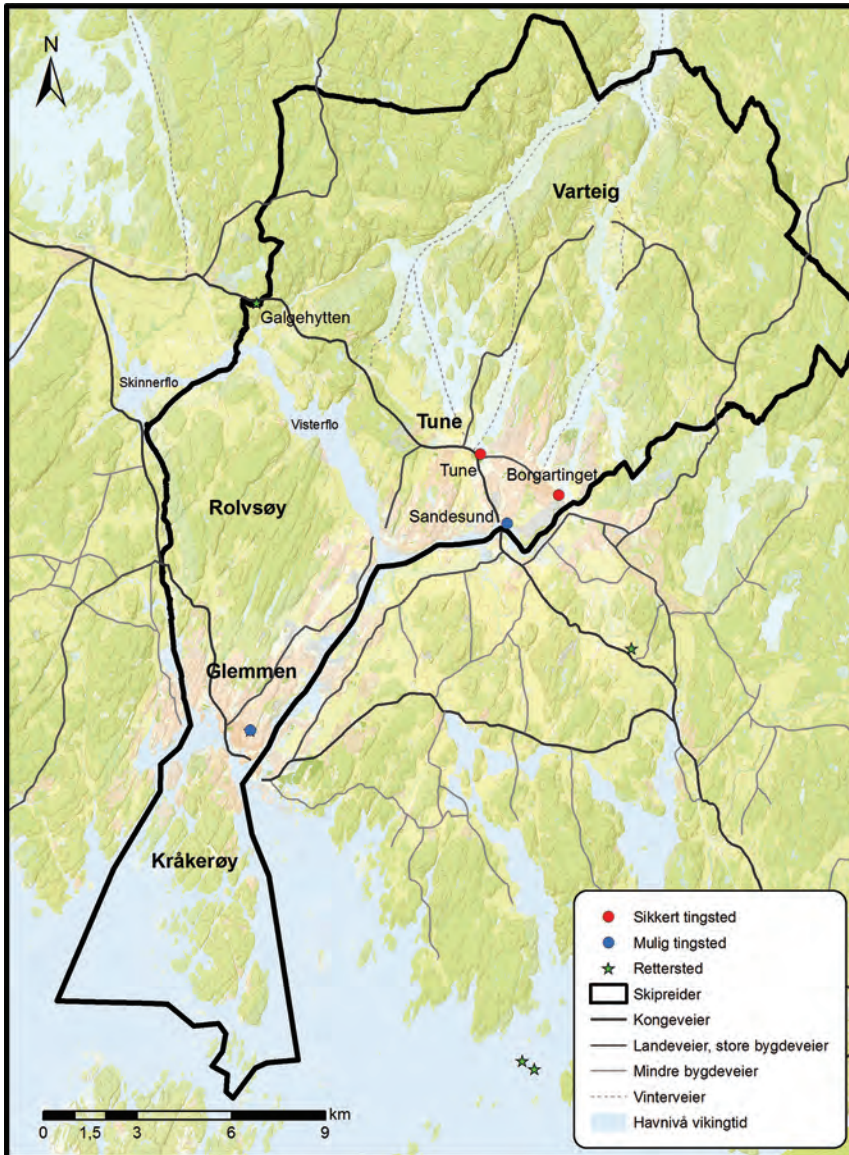
Dersom en ser bygdeborgene sammenlignet med de senere antatte fjerdingsgrensene, ville det være minst én i hver fjerding og særlig mange i Rokke-området, selv om det er uklart hva – og om – dette har vært av betydning for tingsteder og eldre samlingsplasser. Når det tegner seg slike mønstre, er det likevel neppe tilfeldig.

Samlet er det identifisert to *sikre* og to *mulige* tingsteder i Idd gjennom diplommaterialet og ett mulig tingsted gjennom stedsnavnmaterialet, som samlet danner en firedeling. Denne strukturen går i stor grad igjen i sentrale steder identifisert gjennom stedsnavnsmaterialet. Det er derfor foreslått en firedeling av Idd, på grunnlag av tingstedenes plassering og i forhold til de senere sognegrensene. At det er kontinuitet mellom eldre samlingsplasser og senere tingsteder indikerer stabilitet i lokaliseringen og peker mot stabile strukturer som opprettholdes gjennom generasjoner – og stedene får en styrket sentralitet. Et mulig rettersted er også identifisert, men av ukjent alder. Det ligger ikke direkte på grensene slik det gjorde i Heggen, sentralt i henhold til kommunikasjoner, men likevel et stykke fra det antatte skipreidetingstedet. Slik sett ligner det på lokaliseringen av retterstedet i Råde. Tingstedene har i liten grad kunnet kobles til konge og lokal elite i Idd, selv om Berger var i adelig eie i senmiddelalderen.

7.1.7 Tune skipreide

Som vist i kapittel 5, lå lagtinget på Borg og sysseltinget ved Tune kirke. Lokalting er ukjent, med unntak av ett alt nevnt mulig «tolv-skipreideting» og skipreideting ved Sandesund, sør for Borg (figur 7.20 og tabell 7.14). I tillegg har lagrettemenn i Sarpsborg behandlet saker som er mindre formelle i lagtingstiden eller påfølgende dager (DN VII, 561; IX, 508; II, 960). Flere diplom har også vært utstedt på Tune prestegård, men de indikerer neppe et fast lokalting (f.eks. DN X, 82/1385; II, 894/1475; XVI, 588/1536). I Sarpsborg ble det også holdt byting (KLN VII, 9), men slike ting ligger utenfor dette arbeidets ramme.

Det har vært argumentert for at Enhus i Glemmen var tingsted eller stevnested i middelalderen, men dette bygger på en mistolkning av et diplom (DN III, 682/1425; Langekiehl 2000, 483). Et tingmøte på

Figur 7.20. Kart over sikre og mulige tingsteder og ett mulig rettersted i Tune skipreide i forhold til middelalderveier fra Amtskartene og bosetningsutbredelse (markert med gult). Her kjennes ingen sikre fjerdinger. Kart: Marie Ødegaard.

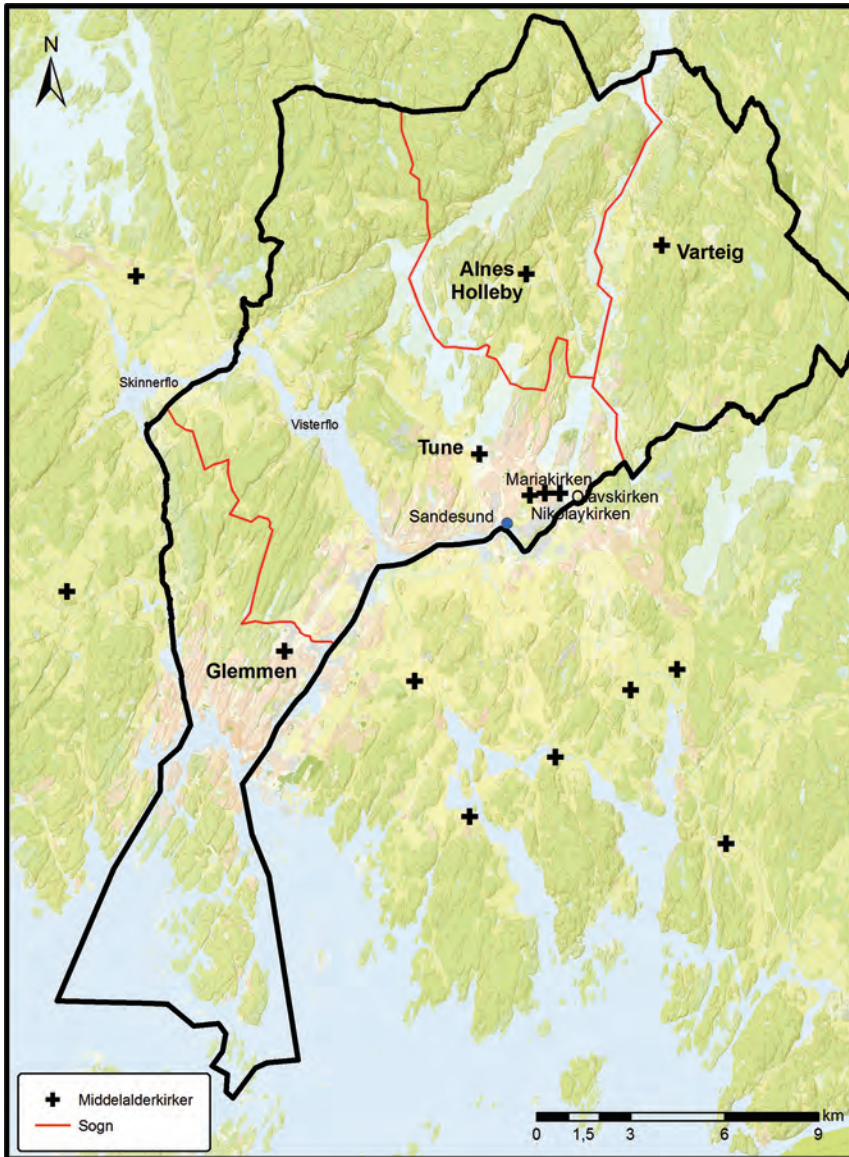
Sandesund i 1456 kalles som nevnt for tolv-skipreideting. Dette diplomets skiller seg fra de øvrige tingene som refererer til sysselting, i og med at lokaliseringen ikke er ved et eldre sysseltingsted, i tillegg til at det

Tabell 7.14. Oversikt over diplomer som kan indikere mulig tingsted i Tune, med angivelser av utstedelse, sakstype, tilstedeværende og tingterminologi

Gård	Sted	År	BH	Dato	Rett	stevne	Omh.	Lagr.	Øvr.	Ref.
									pers.	
Sandesund		1456	St. Birgittadag (Britemesse)	8. okt.	Nei (tolv- skipreideting)		Salg og betaling	2		DN XII, 224
Sandesund		1639		8. feb.	Skipreideting		For Borge og Tune prestegjeld		Fogd	Johnsen 1906, 169

dreier seg om en eiendomstransaksjon. Som nevnt kan det være en feilskrivning, kan hende for to-skipreideting, selv om det heller ikke er noen vanlig størrelse. Lokaliseringen av tinget til Sandesund er også usikker. Selve stedet Sandesund, anslagsvis 2 km sør-sørvest for Borg, var en ladeplass og ferjested over Glomma i middelalderen og kanskje tidligere (figur 7.20; Opstad 1976, 198). Stedet var derfor sentralt kommunikasjonsmessig og dessuten nær grensen til Åbyggje skipreide. Lokaliseringen av et ting her kan skyldes både nærhet til byen og gode kommunikasjonsforhold. I 1639 møtte allmuen i Borge og Tune prestegjeld til skipreideting her. Det styrker antakelsen om at det virkelig har vært et tingsted. På den tiden var Vemme, Tune og Åbyggje med Hvaler knyttet sammen i et fogderi, og lokaliseringen var da sentral som et midtpunkt. Sandesund klassifiseres imidlertid som et mulig tingsted, ettersom nivå og alder fortsatt er usikker.

Tune skipreide omfattet områdene Tune, Varteig og Glemminge (Glemmen). I ny tid ble Kråkerøy skilt ut fra Glemmen som eget herred og Rolvsøy fra Tune. Skipreiden besto således av fem senere herreder. I tillegg lå Sarpsborg i skipreiden (Bull 1920; Klettum 2001, 10). Det er ikke kjent noen middelalderske underinndelinger av skipreiden ut over de senere herredene. Sognegrensene undersøkes derfor for om mulig gi indikasjoner på hvordan inndelingen kan ha vært. I senmiddelalderen kjennes tre sognekirker i skipreiden: Tune, Varteig og Glemminge (figur 7.21). I tillegg kjennes navnet på to andre kirker, Alnes gamle kirke og Holleby kapell. Begge er nå forsvunnet og en vet lite om dem. Alnes er nevnt i 1397 (RB 500) og kan ha vært en sognekirke. Alnes var også navnet på en bygd i den nordre delen av Tune i middelalderen (NG I, 303), men

Figur 7.21. Kart over middelaldkirker og mulige sogn i Tune skipreide i senmiddelalderen.
Kart: Marie Ødegaard.

selve kirkestedet er ukjent. Gårdene Blakkestad, gnr. 5, Stang, gnr. 16 og Kolstad, nr. 57, omtales under sognet til Alnes kirke. Kirken nevnes ikke etter oppføringen i RB. Holleby, gnr. 59, er nevnt som kapell på slutten av 1500-tallet. Det er derfor ikke usannsynlig at Alnes kan være identisk

med Holleby (Christie og Christie 1959b, 232f.; BØ VII, 327). Kapellet på Holleby har trolig avløst Alnes kirke i navnet.

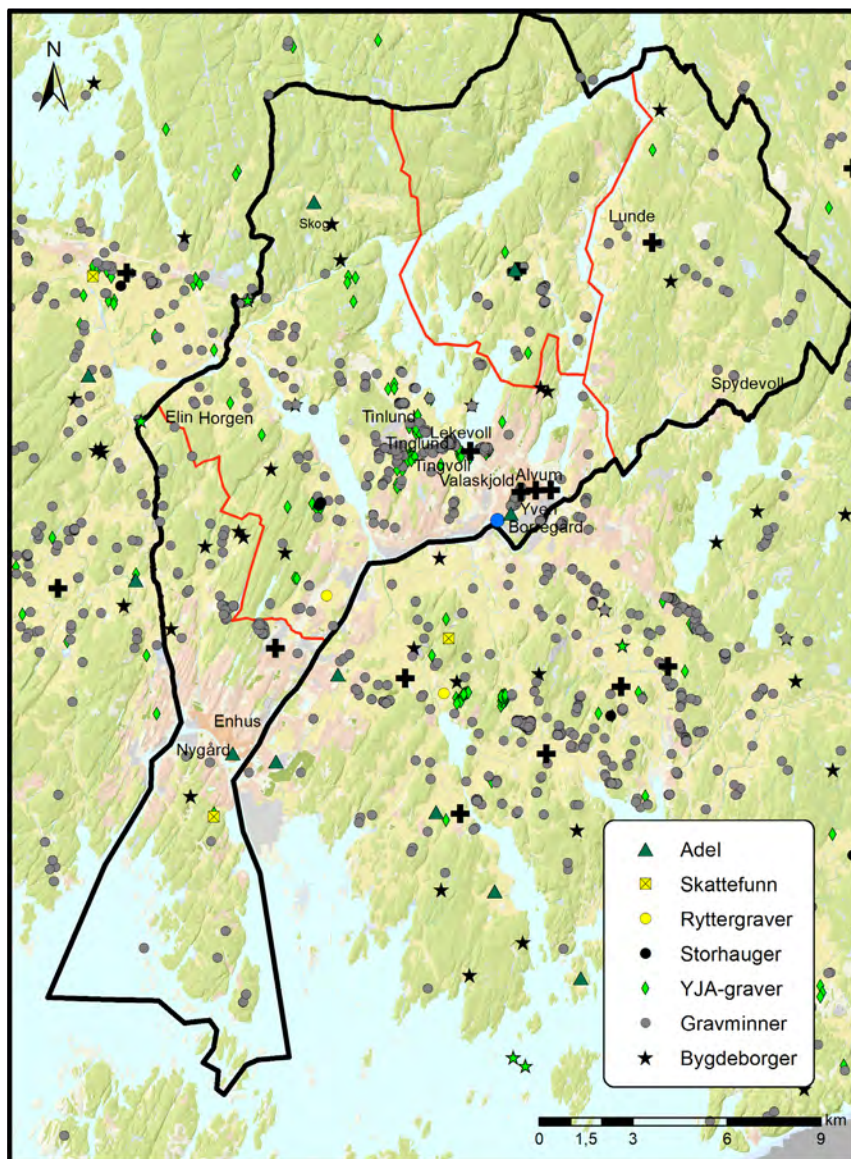
Tune var hovedkirke i Borgarsyssels søndre del og utgjorde også en av de største gårdene i Borgarsyssel. Selve kirken ligger på Lille-Tune, gnr. 64, i delet til Store Tune, gnr. 65, som opprinnelig må ha vært en gård. Kirken ligger midt på Raet, omtrent 3 km vest for Sarpsborg. Den stående middelalderkirken er en stor romansk steinkirke med vesttårn og apsidalt avsluttet kor. Den ble utvidet flere ganger og på 1300-tallet i gotisk stil (Christie og Christie 1959b, 225). Varteig er kjent som stavkirke og revet i 1703. Den lå 1,5 mil nord for Sarpsborg, et par kilometer øst for Glomma (Christie og Christie 1959b, 217). Glemmen kirke er en steinkirke med ujevn form. Kirken står på et høydedrag, omtrent 5 km nord for dagens Fredrikstad (Christie og Christie 1959b, 191). Det fantes dessuten antakelig hele tre middelalderkirker i området for Borg, uten at disse blir vurdert her. Grensene mellom Alnes/Holleby og Tune sogn er noe usikre, og de er kartfestet ut fra topografiske forhold og eiendomsgrenser. Rolvsøy har trolig hørt til Tune sogn (figur 7.21). Det er dermed fire sogn i Tune skipreide i middelalderen. Om disse korresponderte med fjerdingene er mulig, men usikkert. Når det gjelder tingstedenes plassering og administrative struktur i Tune, er skipreiden forbundet med sjøen av Glomma, som var farbar til Sandesund, og et viktig knutepunkt hvor Kongeveien krysset Glomma (Grøndahl 1988, 639ff.). Vann dannet naturlige topografiske grenser i skipreiden, men fungerte også som gode ferdselsårer og forbindelseslinjer.

Varteig, Glemmen og Alnes er oppført uten eldre tiende i tillegget i RB, mens for Holleby er dette ukjent (RB 547). Alle sogn var sannsynligvis anneks under Tune (se kap. 8.2.4). Tune var sysseltingsted, men om også skipreidetinget ble holdt her, er usikkert. Det er mulig at Sandesund kan ha hatt disse funksjonene også tidligere, siden den ikke ligger langt fra Tune og i samme sogn. Den er imidlertid usentral i skipreiden. Det virker også upraktisk å ha flere slike møtesteder så nær hverandre, selv om de kan ha tilhørt ulikt hierarkisk nivå eller ulik tid.

Eiendomsforholdene i Tune i tidlig nytid antyder at alle gårdene rundt Borgartinget har vært gammelt kongseie, herunder Tune, Alvum, gnr. 2084–2090, Prestegården Valaskjold, gnr. 2063, Sandesund og Borregård

(jf. kap. 5.2.1). Sandesund var en liten gård, antakelig utskilt av Borregård, før senmiddelalderen (Grøndahl 1988, 639). Bare Store-Tune står oppført med landskyld i 1647-matrikkelen og var fullgård. De to Tune-gårdene (Store og Lille Tune) skal ha hatt like mye landskyld senere (Grøndahl 1988, 505ff.). Begge var trolig fullgårder. Det samme gjelder Borregård (Grøndahl 1988, 631f.). Det har vært foreslått at Enhus var en *huseby*-gård, fordi gården tidligere het **Innhúsar* og inneholdt etterleddet *húsar*, gen. pl. av *hús*. Med i denne betraktningen har det også blitt trukket inn topografisk og strategisk lokalisering i skipreiden og en mulig tilknytning til den antatte kongsgården *Alfheimr* (Alvum) (Langekiehl 2000, 484). Selve navnet kan imidlertid like gjerne betegne de «indre husene» på gården. Eldste belegg er fra tidlig 1400-tallet, og da var gården adelsgoods, men er oppført som klostergoods mot slutten av middelalderen (Langekiehl 2000, 480). Fire adelige setegårder fra middelalderen er dermed registrert i Tune skipreide, Holleby, Sigerstad, Borregård og Skoge, og i tillegg nevnes Sande som en adelsgård på 1500-tallet av (Grøndahl 1980, 501). Adelsmannen Alv Erlingsson hadde dessuten en befestning på Isegran, på nordsiden av Kråkerøy. Med unntak av Borregård ligger disse stedene ikke nær noe kjent tingsted.

Når det gjelder arkeologisk materiale har Tune skipreide mange rike funn fra yngre jernalder som belyser øvre samfunnsjikt (figur 7.22) og som også vitner om både import og produksjon (Resi 1986; Hjärthner-Holder *et al.* 2002, 159). Tune fremstår som en sentralplass gjennom hele jernalderen og omtales gjerne som Tune-komplekset (Stylegar og Norseng 2003, 320ff.). Ved kirken sto tidligere den såkalte Tunesteinen, en runestein datert til slutten av 300-tallet e.Kr., som beskriver et arveoppgjør. På Tingvoll ved Tune ble det i 1990 utgravd restene etter en bygning, datert til sen folkevandringstid. Denne bygningen er tolket som en hall eller kultbygning (Andersen 1994). Funn av flere tilsvarende bygninger fra Østfold viser at det i stedet er snakk om en relativt normal gårdsbygning fra denne perioden (Gjerpe 2021). En rik kammergrav på Haugen og skipsgraven på Rolfsøy med Tuneskipet belyser stedet og områdets betydning også senere i vikingtiden (Stylegar og Norseng 2003, 324). De viser at Tune utvilsomt var et sentralt sted i jernalderen og trolig også i tidlig middelalder da kirken ble bygget.

Figur 7.22. Kart over utbredelsen av adelsgårder i senmiddelalderen og tidlig nytid, forhistoriske gravminner der storhauger, ryttergraver, yngre jernaldersgraver og skattefunn er særlig markert, samt bygdeborger. En mulig fjerdingsstruktur basert på sognegrensene er markert med rødt. Stedsnavn som diskuteres i teksten er markert. Kart: Marie Ødegaard.

Stedsnavn i Tune vitner i tillegg om flere forhistoriske kult- og samlingsplasser (figur 7.22). Navn på gårdene, som Valaskjold, Alvim og Yven, gnr. 2080–2082, er blitt satt i forbindelse med eddadiktet *Grimnismål*

(Olsen 1931; Steinnes 1949–51; Løkka 2010, 217–227), ansett som et fyrsteideologisk dikt (Steinsland 1991). Alt dette kan vitne om at det bodde en aristokratisk elite her i yngre jernalder. Når det gjelder Valaskjold foreligger flere tolkningsforslag (se BØ VII, 158–160) – alt fra et mytisk navn (Olsen 1915) til en naturforklaring, der etterleddet skal komme av *skjalff* f. «høyde, platå ved bråter eller rydninger» (BØ VII, 160), og sammensatt med *váll* m. (Rygh 1898, 84; BØ VII, 160). En slik navneform er gjerne gitt store og sentrale gårder, oftest fra førkristen tid og senest tidlig kristen tid (Sandnes og Stemshaug 1976, 502).

Navnet Tune er også omdiskutert (se BØ VII, 18ff.). Sandnes daterer navnetypen til eldre jernalder, før 600 e.Kr. (Sandnes 1976, 324). Den norrøne formen skal ha vært *Túnir* eller *Túnar*, f. pl. av *tún* n. som kan komme av «innhegnet jordstykke» og «åpen plass på en gård med hus omkring (gårdstun)» (BØ VII, 19). Svenske *-tuna*-navn har latt seg koble til sentrale bebyggelser og har navngitt administrative områder, som sogn og herred (Olsen 1915, 90ff.; BØ VII, 19, 22). Dette kan også ha relevans for Tune. I tilfellet hvilket innhegnet område navnet skulle referere til, er uklart, og flere muligheter foreligger: alt fra befestet sted, handelsplass, til helligsted og kultplass har vært foreslått. *Tún* kan også ha vært benyttet om en tingplass, slik som ved Logtun i Frosta som var navnet på det stedet hvor Frostatinget skal ha blitt holdt (NG XI, 70f.; BØ VII, 20).

To underbruk av Tune har forleddet *ting*, Tingvoll og Tinglund, noe som nettopp kan antyde at det kan ha vært et forhistorisk tingsted. En kan likevel ikke utelukke at navnene kan være unge (BØ VII, 166) og dermed usikre som tingstedslokaliteter. Det er likevel viktig å se kildene samlet. På Tingvoll lå to gravfelt med *ting*-navn, Tingvollheimen og Tingstad (ID 141924, 49298). Nabobruket til Tingvoll er Lekevoll, gnr. 64,4.5.6, trolig av *leikvoll* m., «samlingsplass for lek, spill og moro» (BØ VII, 165). Metodisk styrker det tolkningen til ting når det fins flere indikatorer på samme sted. Den korte avstanden til Tune og nærheten til flere gravminner, kan tyde på at navnet er gammelt og at det kan ha vært en forhistorisk samlingsplass (BØ VII, 166).

Nord på Rolfsøy ligger to gårder som kan peke tilbake på eldre samlingssteder, Elin og Horgen (figur 7.22). Elin, et navn som er diskutert

tidligere, kan trolig dateres 500–600 e.Kr., men hvorvidt navnet er kultisk eller kommer av en terrengbeskrivelse er som nevnt uavklart (BØ VII, 267ff.). Til inntekt for en kultisk forklaring kan være at nabogården, Horgen, har et navn hvor førsteleddet kan komme av *hǫrgr* m, «helligdom, kultsted» sammensatt med *-vin*, og dermed kan være et hedensk offer- eller kultsted av samme alder som Elin. Også dette navnet kan imidlertid være et topografisk beskrivende navn (NG I, 299; BØ VII, 268, 275f.). Her er altså to nabogårder som begge *kan* vise tilbake på eldre samlingssteder. De ligger imidlertid ikke nær noe kjent tingsted.

Gårdsnavnet Spytevold, gnr. 40–41, i Varteig sogn med førsteleddet *spjót*, spyd, har vært koblet til et tingsted, selv om slike navn gjerne er gitt etter terrengformasjoner eller som tilnavn (BØ IX, 99–102). Navneleddet *-voll* forekommer ofte på tingsteder (Hedblom 1958, 75–76; Brink 1990b, 470) og møteplasser som krever tørrlendt terreng som en voll. Spydevold-navnet skal angivelig være gitt fordi stedet har holdt våpenting og muligens andre tingsamlinger, mener Bugge (1920, 104). Det er likevel tvilsomt. Lokaliseringen er heller ikke sentral i forhold til bosetningsområdet i Tune. Ut fra en samlet vurdering anser jeg det for å være få holdepunkter for at det har vært holdt et skipreiding der.

Tune er den skipreiden i studieområdet med flest bygdeborger, hele 15 er registrert (figur 7.22): Én i sør på Kråkerøy, seks på Rolvsøy, én ut mot Visterflo, én ved Tunevannet og to noe lenger øst, to nordvest i skipreiden og to i Varteig. Av disse ligger fire nær vann eller elv, men de fleste i utmark eller i grensen til dyrket mark og ingen i direkte tilknytning til de største middelalderske ferdselsårene. En ligger ved grensen mellom to skipreider, mellom Tune og Onsøy skipreide, og ellers kan kanskje fem sies å ligge mindre enn 500 m fra fjerdingsgrenser. Det er likevel ingen eller få med direkte forbindelse til senere administrative enheter.

Tabell 7.15. Oversikt over gårder med mulig tingsted: eldste belegg, eiendomsforholdene og skattekasse i 1647. K = konge

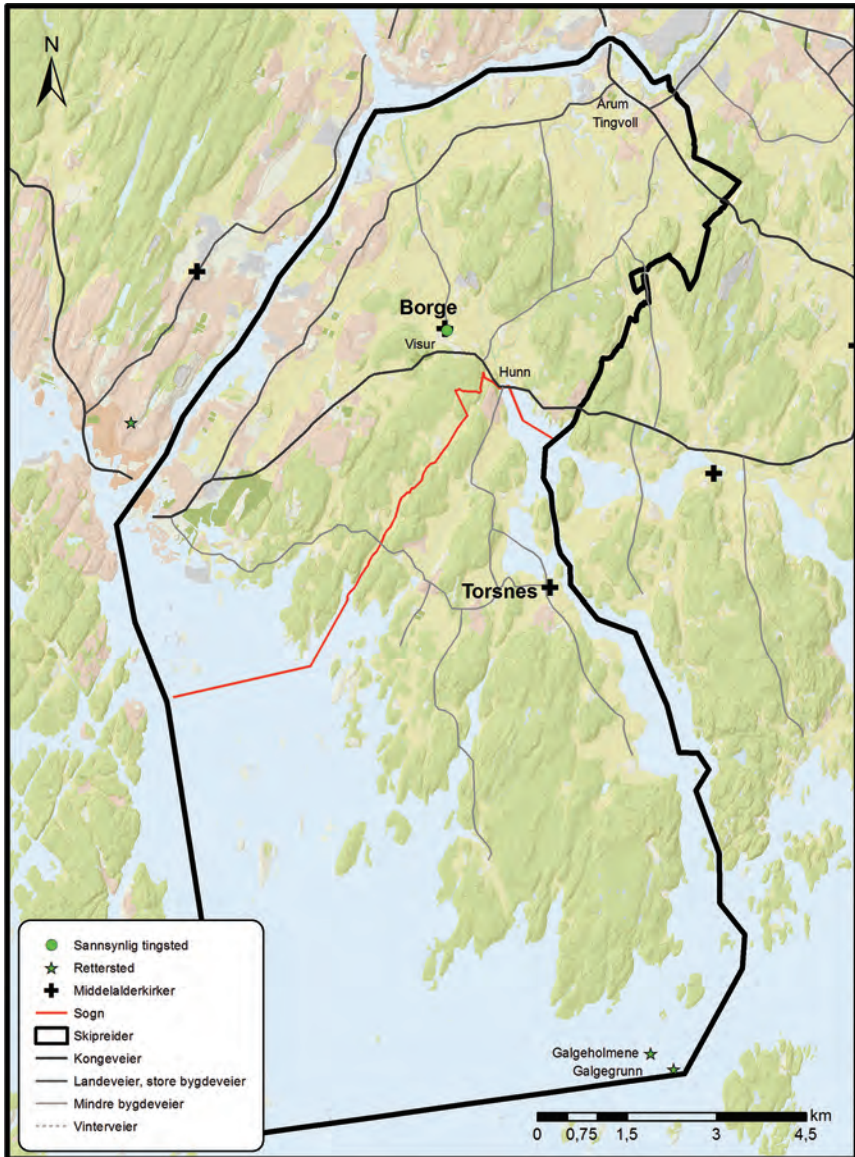
Gård	Eldste belegg	Eiend. forh.	Gårdsklasse
Tune	B 8 (1000-tallet); RB 489/1398	K	F × 2
Borregård	RB 490, 493, 496–498	K	F?
Sandesund	Ukj.	K	Ukj.

Samlet er det vanskelig å få et klart bilde av tingorganisasjonen i Tune skipreide. Lagtinget i Borg mistet sannsynligvis sin funksjon som felles-ting for hele lagdømmet alt før 1300-tallet. Syssetinget på Tune ved kirken opprettholdt derimot trolig sin funksjon gjennom hele middelalderen, men ingen sikre lokalting er kjent. Alle gårdene med mulige tingfunksjoner var kongsjord. Området rundt Tune kirke fremstår arkeologisk og ut fra navnematerialet som et sentralsted gjennom hele jernalderen og tidlig middelalder, men kan ikke knyttes til Borg, hvor lagtinget senere ble lokalisert. Diplom som lokaliserer et tolv-skipreideting til Sandesund gir heller ingen sikre indikasjoner om hva slags nivå tinget dreier seg om. Siden det senere er holdt et skipreideting der, antakelig for hele fogderiet, er det mulig det var et lokalt tingsted i senmiddelalderen og tidlig nytid. Tune skipreide omfattet fire sogn, men om disse også representerte fjerding, er usikkert.

7.1.8 Åbyggje/Åmord skipreide

I Åbyggje skipreide er det bare registrert ett tingsted, på gården Borge, gnr. 17 og 62. Det er vurdert som et *sannsynlig* tingsted (figur 7.23). I alt fire diplomer er utstedt her, og ett av dem omtaler møtet som et alminnelig stevne (tabell 7.16). Borge har også hatt en sognekirke i middelalderen. Imidlertid er to av diplomene utstedt på Borge Lille, mens de to andre er på kirkestedsgården Borge Store, og det er usikkert hva det skyldes. Det yngste diplommet fra Borge Lille, utstedt av blant andre lagmannen, omhandler en grensegang på gården. Det trenger derfor ikke referere til Borge Lille som rett tingsted. Det andre diplommet fra Borge Lille er en vidisse av et eldre diplom og indikerer heller ikke tingstedfunksjoner. To diplomer er knyttet til Borge Store, hvorav det ene er en dom med henvisning til Riksrådet (tabell 7.16) og som kan indikere at Borge har vært et tingsted. Borge anses derfor som et *sannsynlig* tingsted.

Fra slutten av 1500-tallet og senere ble det holdt tingmøter på gården Visur, gnr. 63, men her kjennes bare ett diplom fra middelalderen (DN XII, 212/1447), og det er heller tvilsomt om det har vært tingsted her forut for det. Lokaliseringen kunne, som vi har sett, endre seg ganske ofte i

Figur 7.23. Kart over ett sannsynlig tingsted og rettersteder, kirkesteder og sogn, i Åbyggje skipreide i forhold til middelalderveier fra Amtskartene og bosetningsutbredelsen (markert med gult). Kart: Marie Ødegaard.

tidlig nytid. Det kan også ha vært et mulig eldre tingsted nord i skipreiden, identifisert ved stedsnavnet Tingvoll på gården Årum vestre, gnr. 42. Ifølge matrikkelen består Årum av seks matrikkelgårder, som trolig

Tabell 7.16. Oversikt over diplomene knyttet til de mulige tingstedene i Åbyggje, med angivelse av utstedelse, sakstype, tilstedeværelse og tingterminologi

Gård	Sted	År	BH	Dato	Rett stevne	Omh.	Lagr.	Øvr. pers.	Ref.
Borge Lille		1400	Fastelaven	9. feb.	Nei	Vidisse	3		DN XV, 66
Borge Lille		1540	St. Botolfs aften	16. juni	Nei	Grensegang	5	Lagmannen, væpner,	DN V, 908
Borge store	v/ kirka	1400	kærslø swnnodag	6. apr.	Nei (alm. stevne)	Dom, henvisning til Riksrådet	4	Ridder	DN III, 550
Borge store		1410	Klemets- messe	22. nov.	Nei	Vitnemål ang. høstleidang	2	Fogd?	DN II, 614

har vært én gård opprinnelig, gnr. 40–46. Et stedsnavn indikerer et mulig rettersted på holmene sør for Torsnes (figur 7.23).

Diplomene er utstedt slik at ett er knyttet til fastelaven i februar, ett er utstedt ved klemetsmesse (23. nov.), ett ved botsok (16. juni) og ett i april, som er omtrent samme vanlige tidspunkter som ellers er registrert.

Når det gjelder den administrative inndelingen i Åbyggje har det vært foreslått at Hvaler hørte med til skipreiden, men det er mer sannsynlig at den hørte til Tune (Agerholt 1951–53, 152). Grensene mellom Åbyggje og Skjeberg skipreide er noe usikre, i det gården Store Dal kan ha hørt til Åbyggje. Likevel er det mer sannsynlig at gården har hørt til Skjeberg, ettersom den er nevnt som navnet på en lide her på 1300-tallet (DN IV, 279/1344; Bull 1920, 139). Den er derfor kartfestet i Skjeberg. Det er ikke kjent noen underinndeling i fjerdingen fra skipreiden. Spørsmålet er om sognene kan gi indikasjoner om en eventuell fjerdingsinndeling også her.

I middelalderen var det to kirker og sogn i skipreiden; Torsnes og Borge (figur 7.23). Norddelen av skipreiden utgjorde Borge sogn, gnr. 1–69, og Torsnes den søndre, gnr. 70–97 (figur 7.23). Borge kirke var en romansk steinkirke, antakelig bygd på 1100-tallet. Den stod på en høyde bare 5 km øst for Fredrikstad, men ble revet på 1800-tallet (Christie og Christie 1959b, 177). Torsnes kirke ble også kalt Holm etter gården kirken sto på. Middelalderkirken skal ha hatt et kort, rektangulært skip med et lite, kvadratisk kor (Christie og Christie 1959b, 184). Begge kirkene er oppført

med omtrent like mye eldre jordegods i de eldste oppføringene i RB, men de er derimot ikke ført med eldre tiende. Det har derfor vært argumentert for at de lå under henholdsvis Skjeberg og Tune (RB 546–547; se kap. 8.2.4). Ettersom det bare er to sogn, er det uråd å komme nærmere en verdslig underinndeling i fjerdingen.

Lokaliseringen av det *sannsynlige* tingstedet Borge er på Raet, med god dyrkbar jord, men avgrenset av lave skogkledde åser både i sør og nordøst (figur 7.23 og 7.24). Borge ligger i underkant av 2 km nordvest for Hunnebotn, hvor en kunne ro eller seile inn Tosekilen fra fjorden. En gammel vei passerer de forhistoriske gravfeltene på Store-Dal i Ingedal skipreide, videre forbi Hunn og det mulige tingstedet på Borge, mot Glemmen i Tune. Borge ligger slik godt til kommunikasjonsmessig, både i forhold til ferdsel over land og til vanns. Stedet har også ligget sentralt i skipreiden.

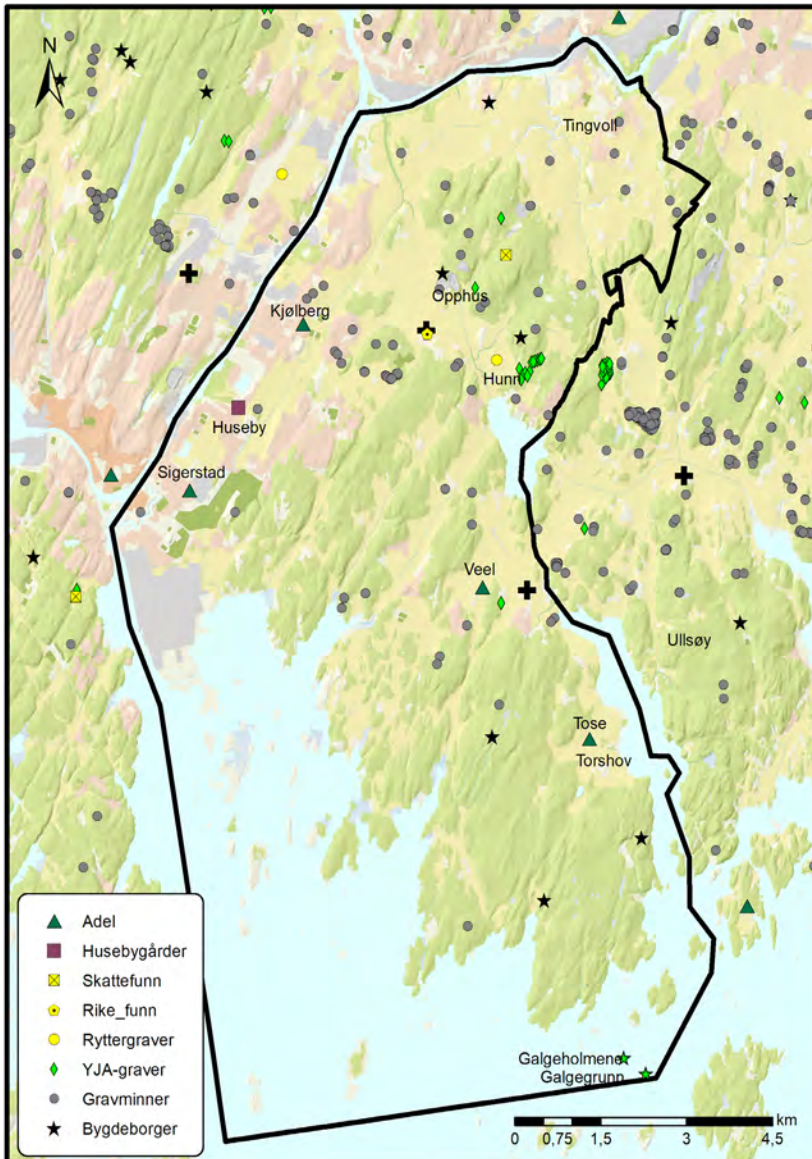
I 1647-matrikkelen går det fram at Borge var en del av den adelige setegården Tose. Begge Borge-gårdene var fullgårder (tabell 7.17). Årum med det mulige tingstedet hadde syv bruk, hvorav fem av dem bygget til Tose. Det er en *huseby*-gård i Borge sogn ikke langt fra Borge kirke, og som nevnt er det en gårdstype som synes å ha vært viktige i den kongelige administrasjonen mellom 900- og 1200-tallet. Flere adelige setegårder er kjent i Åbyggje, Sigerstad (1300–1500), Kjølberg (1400-tallet), Veel og Tose (1500-tallet) (figur 7.24). Det er kort avstand fra Huseby og Kjølberg til det *sannsynlige* tingstedet på Borge.

Når det gjelder det arkeologiske materialet fra yngre jernalder, er det registrert mange forhistoriske gravminner i Borge-området, mens Torsnes har betraktelig færre (figur 7.24).

Øst for Borge ligger gården Hunn, som har et av Borgarsyssels største gravfelt med rundt 150 markerte gravminner. Mange gravminner er registrert på Borge, blant annet et gravfelt fra eldre jernalder ved siden

Tabell 7.17. Oversikt over gårder med antatt tingsted: eldste belegg, eiendomsforhold og skatteklasse i 1647

Gård	Eldste belegg	Eiend. forh.	Gårds-klasse
Borge	RB 225	A (1647)	F × 2
Årum	RB 512	5 × A, B, LK	F × 6, H

Figur 7.24. Kart over utbredelsen av adelsgårder i senmiddelalderen og tidlig nytid, Husebygårder, fornminner i Åbyggje skipreide. Kart: Marie Ødegaard.

av kirken (ID 77462) og flere udaterte gravfelt i øst og sør. Årum med Tingstedet har et gravfelt med minst syv gravhauger (ID 19696).

Skipreidens navn, Åbyggje, har usikker betydning. Det kan komme av Ámord, som er et eldre områdenavn, kan hende også for Borge sogn.

Rygh mener førsteleddet kommer av en *å*, elv, i dette tilfellet Glomma, og at folk her ble kalt *Ábyggir* (NG I, 278f.). Navnet Borge kan komme av *borg* i betydningen befestning, kan hende gitt fordi det er en bygdeborg fra jernalderen nord på gården (NG I, 76, 313). Nord i skipreiden, i Borge sogn, er som nevnt et underbruk av Årum vestre, gnr. 42, kalt Tingvoll (MA 1950). Denne gården ligger sentralt til kommunikasjonsmessig ved et historisk veikryss og midt i bosetningsområdet nord i skipreiden (figur 7.24). Selv om en ikke kan vite hvor langt tilbake i tid navnet rekker, og det ikke finnes noen andre indikasjoner på at det har vært et tingsted her, åpner det likevel for at navnet avdekker et eldre tingsted.

Torsnes kirke ble i middelalderen som nevnt også kalt for Holms kirke etter gården, gnr. 85 (RB 511, 546). Likevel fikk den tidlig navnet Torsnes, som kanskje kan ha vært et områdenavn. Gården sør for Torsnes er Tose, gnr. 87, i dag kalt Torsø. Rygh antar derfor at denne gården opprinnelig het *Torshov*, *Dórshof*, hvor første ledd kommer av guden Tor, og at det kan ha stått et hov i hans navn her (NG I, 274f.). Halvøyen i øst skal ha hett Ullsøy, noe som Rygh mener styrker argumentasjonen om at det har vært et gudehov. Navnene er tydelig forhistoriske, fra vikingtiden eller før (Sandnes 1976, 31). Det er derfor mulig at navnet refererer til et eldre samlingssted som senere ble kirkested, men om det i tillegg har hatt rettslige funksjoner er uklart. På noen holmer/øyer sør for Tose, og på denne gårdens grunn, finnes det to *galge*-navn, Galgeholmene og Galgegrunn (figur 7.24). Det er vanskelig å vite hvor langt tilbake i tid navnene kan gå. De kan uansett indikere at det har stått en eller flere galger på holmene og som kan innebære at Tose har hatt en juridisk funksjon, der henrettelser ble foretatt i utkanten av bebyggelsen, slik det er kjent fra andre steder i undersøkelsesområdet (se kap. 9.1.7). Det har vært argumentert for at termen *husar* skal være koblet til sentrale bebyggelser (Brink 1999), og at Opphus, gnr. 54 og 55, hvor presten ved Borge kirke holdt til i middelalderen, tidligere var en slik husar-bebyggelse, sentralt plassert i kirkebygden (Stylegar og Norseng 2003, 372). Navnet kan imidlertid også bare bety «de øvre eller høyereliggende husene» (NG I, 273) uten noe dypere meningsinnhold.

Det er også flere bygdeborger i *Ábyggje*, tre i hver av de to sognene (figur 7.24). En bygdeborg lå på grensen mellom *Ábyggje* og Tune, mens

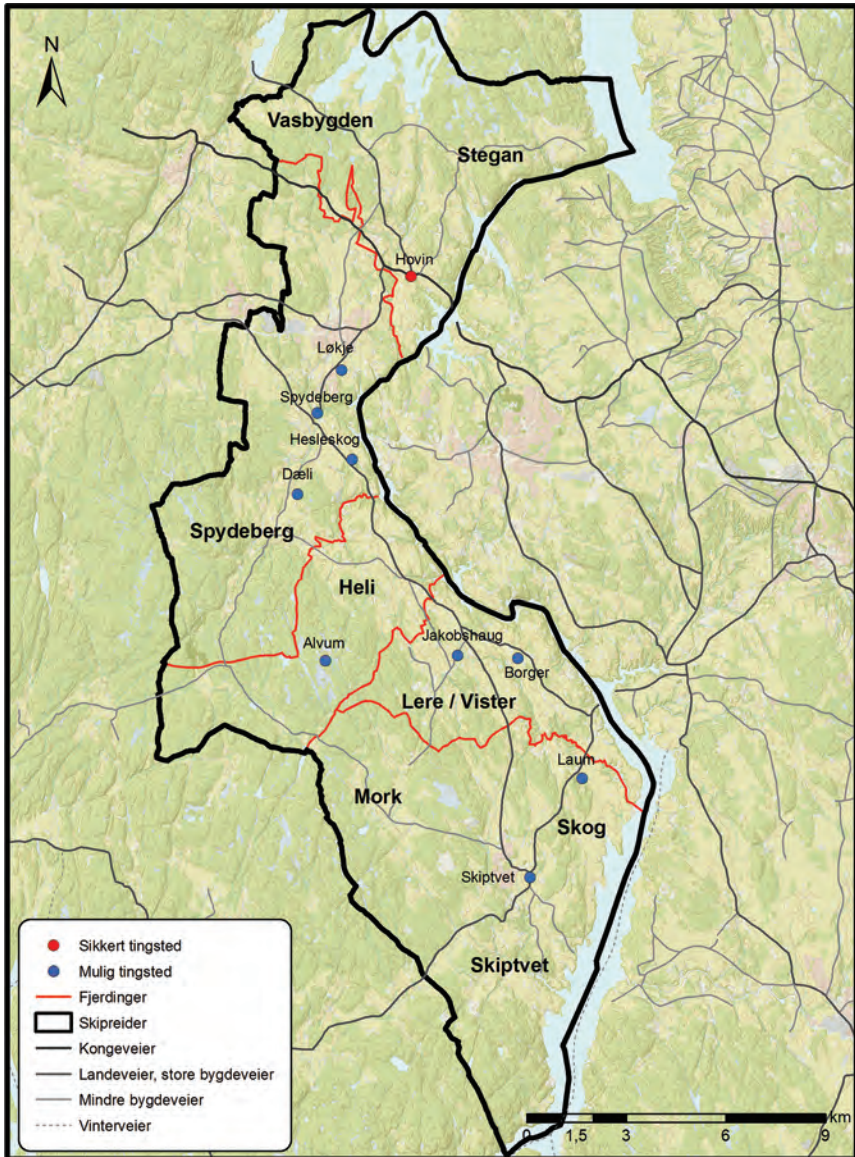
de to andre ikke ligger langt fra Borge kirke. Som nevnt har Borge en bygdeborg, nord for kirken, som kan ha gitt gården navn. Omtrent 1,6 km øst for Borge ligger bygdeborgen på Hunn. De tre bygdeborgene i Torsnes er alle lokalisert på gården Tose, to av dem ved kysten. Ingen av dem ligger i direkte tilknytning til de inntegnede veiene eller områdegrensene, i motsetning til de andre bygdeborgene som har vært omhandlet.

Oppsummert er det, som i Tune, vanskelig å få tak på tingorganiseringen i Åbyggje. Det er bare identifisert et *sannsynlig* tingsted gjennom diplommaterialet, Borge, og ett *mulig* gjennom stedsnavn, Tingvoll på Årum. Om det har vært tilsvarende funksjoner knyttet til det mer kulturelle navnet Torsnes med den senere kirken, er usikkert. I så fall ville en hatt tre tingsteder som lå i relativ jevn avstand fra hverandre, to i Borge sogn og ett i Torsnes sogn. Det er dermed vanskelig å komme noe nærmere spørsmålet om brudd eller kontinuitet. At det forekommer et *galge*-navn ved skipreidens ytterkant, passer godt med forholdene i Heggen og Frøyland.

7.1.9 Vemme (Vimar) skipreide

I Vemme er det bare registrert ett *sikkert* tingsted, på Hovin, gnr. 103–104, som også hadde kirke i middelalderen (figur 7.25 og 7.26). På Hovin er det tre referanser til rett tingsted på 1400-tallet, og sakene er to forlik og én dom, og til stede var to representanter fra øvrigheten (tabell 7.18). Sysselmannens ombudsmann opptar vitneprov på Skiptvet i 1393 og på Spydeberg i 1395, men stevnene kalles imidlertid aldri for rett stevne. Flere diplomer⁵⁷ som omhandler de to gårdene, er også registrert. Disse omhandler imidlertid arv og eiendomssalg, og trenger ikke referere til rette tingsteder (tabell 7.18). Det er derfor usikkert om Spydeberg og Skiptvet har vært regnet som faste tingsteder. På begge gårdene sto en kirke i middelalderen, som også forklarer utstedelsen av diplomer. De

57 På Spydeberg er det registrert ytterligere fire diplomer som omhandler gården (DN IV, 847/1431; IV, 982/1476; VIII, 433/1492; IV, 1022/1495) og Skiptvet fire diplomer (DN II, 608/1409; I/487/1384; V, 259/1376; VI, 571/1460–70). Også på Borger og Hovin har flere diplomer blitt utstedt som omhandler gården (DN V, 608/1431; II, 809/1454; XIII, 112/445).

Figur 7.25. Kart over sikre og mulige tingsteder i Vemme skipreide og mulige fjerdinger i forhold til middelalderveier fra Amtskartet og bosetningsutbredelse (markert med gult). Ikke alle fjerdingene lot seg rekonstruere. Kart: Marie Ødegaard.

blir derfor ikke regnet som tingsteder og er ikke tatt med i den videre analysen.

På Alvim, gnr. 116, i Heli sogn i Spydeberg har det vært ett stevne i 1383. På Jakobshaug, gnr. 45, har det vært utstedt to diplomer (figur 7.25 og

Tabell 7.18. Oversikt over diplomer som indikerer mulige tingsteder i Vemme, med angivelse av utstedere, sakstype, tilstedeværende og tingterminologi

Gård	Sted	År	BH	Dato	Rettsstevne	Omh.	Lagr.	Øvr. pers.	Ref.
Alvum		1383	Midfaste	2. mar.	Nei	Vitnesbyrd	2		DN III, 445
Spysdeberg		1342	Vinternettene	21. okt.	Nei	Salg	2		DN IV, 267
Spysdeberg		1395	faste	5. mar.	Nei	Vitnesbyrd	3	Kongens ombudsmann i Vemme	DN IV, 640
Spysdeberg		1490	Magdalidagen	22. jul.	Nei	Arv	2		DN III, 972
Spysdeberg		1490	Jakobsmesse	25. jul.	Nei	Betaling	1 (fra Heggen skprd.)		DN III, 973
Hovin		1408	Olsok/Olavsvaka	26. jul.	Ja	Arv, forlik	2	Thorgils Ellifssön Fogd?	DN IX, 207
Hovin		1432	Vinternettene	11. okt.	Ja	Dom	6	Sysselemann?	DN VIII, 288
Hovin		1477	Hvitesundag ?	26. mai	Ja	Forlik	3	3 prester	DN IV, 985
(Jakobs)Haug		1409	Laupermesse (Mattismesse vår)	24. feb.	Nei	Arv	2		DN II, 607
(Jakobs)Haug		Udat. (v. 1410)	Ukjent	Udatert	Nei	Nekter å sverge annen ed	2		DN V, 471
Borger nordre		1410	Klemmetsmesse	22. nov.	Nei	Høstleidang	2	Fogd? Lensmann?	DN II, 614
Skiptvet		1393	Pålsmesse	23. jan.	Nei	Vitneprov om eiendomsrett	1	Sysselemannens ombudsmann	DN IV, 619
Skiptvet	KG	1399	?	8. mai	Nei	Salg	2		DN V, 391
Skiptvet	K	1408	Påske	18. apr.	Nei	Salg	2		DN X, 106

tabell 7.18). Riktignok opplyses det om at møtet holdes på Jakobshaug som følge av en stevning, men det er mulig årsaken er at en av de som omtales i diplommet eier gården. Jeg anser derfor ikke Jakobshaug som et fast stevnested. Det blir støttet av diplommet fra Borger nordre, gnr. 73, som tar opp vitnesbyrd om høstleidang for tre gårder i Vemme, trolig av fogden eller lensmannen. En kan ikke se bort fra at Borger nordre kan ha vært fast tingsted. Det dette diplommet også viser, er at de tre gårdene ble regnet sammen som en lidé, noe jeg kommer tilbake til. En ser at det skjedde endringer mot slutten av 1500-tallet også i denne skipreiden. Fra den perioden kjennes stevner på Løkje i Spydeberg (1597), Hesleskog (1643), Dæli (1640) og Laum (1603) (Indrebø 1935, 171). Heller ikke disse gårdene blir tatt med videre i analysen.

Ut fra dette regner jeg Hovin som et *sikkert* stevnested, samt Alvom og Borger som *mulige* tingsteder i skipreiden, i hvert fall rundt 1400-tallet (figur 7.25). De øvrige var neppe faste tingsteder.

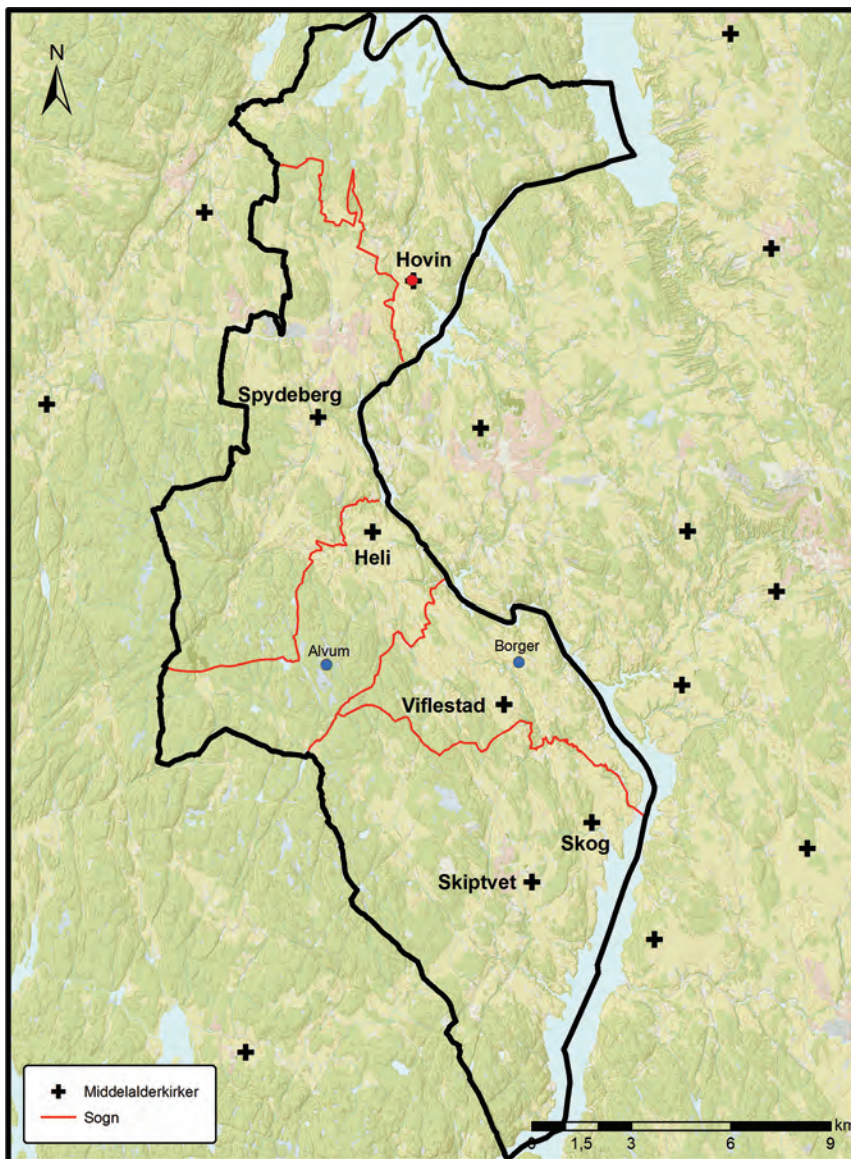
Diplomenes utstedelsestidspunkt viser at to tingmøter var knyttet til vinternettene (14. okt.), to til faste i mars og to i mai, samt ett i tilknytning til påske i april og ett i henholdsvis januar, februar og november. Diplomene faller inn i samme mønster som tidligere er registrert, men med noe flere i vinterhalvåret.

Når det gjelder den verdslige administrative inndelingen er det altså kjent én lide i Vemme skipreide, som besto av tre eller fire navnegårder (Norseng 2005a, 252). Ettersom ikke flere lider er kjent, vil jeg ikke gjøre noe forsøk på å kartfeste dem. Skipreiden besto av samme områder som senere Spydeberg og Skiptvet herreder. En fjerding, Lere (*Lerre, Liere*), er nevnt i skipreiden fra midten av 1500-tallet (DN I, 1114/1551; NG I, 88; figur 7.25). Det er usikkert hvilken gård den er oppkalt etter eller om det var et elvenavn (BØ II, 143). Under fjerdingen er nevnt gårdene Haugen, gnr. 81–82, og Kjos, gnr. 70. Det viser at fjerdingen lå i den nordre delen av Skiptvet, tilsynelatende i det området hvor det for lengst nedlagte sognet Viflestad hadde vært. Ingen flere fjerdingen er kjent fra Vemme fra middelalderen, men flere nevnes i tidlig nytid (appendiks 3). Indrebø mener de er en underinndeling av prestegjeldene, fire i hver (Indrebø 1935, 171–172). I tingboken fra 1681 står det oppført fire fjerdingen i Skiptvet: Mork-, Skogs-, Kirke- og Visterfjerdingen. Det er

usikkert hvor langt tilbake i tid disse går. Gården Vister, gnr. 47 og 68, ligger i samme område som trolig omfattet Lerefjerdingen (BØ II, 146), og kan være et yngre navn på samme område. At Lerefjerdingen eventuelt kan ha byttet navn til Vister, antyder at det har skjedd endringer, men uten at det trenger å gjelde selve grensene. Vister hadde også en kirke. Det kan kanskje forklare hvorfor dette stedet ble viktigere utover i senmiddelalderen og kan ha navngitt fjerdingen. Det kan være en indikasjon på at tingstedet har endret lokalisering fra Lere til Vister. Det gjenstår dermed tre fjerdinge i Skiptvet. Morkfjerdingen skal komme av bygdenavnet Mørkja, som skal være den skogrike nordvestdelen av Skiptvet (BØ II, 143). Kirkefjerdingen og Skogsfjerdingen viser begge til kirkesteder ut fra navnet, henholdsvis Skiptvet og Skogs kirke.

I Spydeberg er det også kjent fire fjerdinge fra moderne tid, Vasbygden, Stegan, Spydeberg og Heli fjerdinge (Kiær 1885, 258). Det er uklart hvor langt tilbake disse går. Vasbygden skulle være området rundt Lyseren, mens Stegan er området mot Øyeren. Det indikerer antakelig at nordre område, som utgjorde Hovin sogn, ble vertikalt delt senere eller fra nord mot sør, på samme måte som fjerdingene blant annet i Heggen synes å ha endret seg, kanskje som følge av bosetningsendringer. Spydeberg og Heli sogn kan også ha utgjort én fjerding og som senere ble delt, slik som i Heggen (figur 7.25). Siden det er vanskelig å få tak i grensenes eksakte løp, er ikke alle grensene forsøkt tegnet inn i figur 7.25. Jeg vil derfor se nærmere på sognegrensene, for om mulig avklare spørsmålet.

Det var seks kirker i Vemme i middelalderen (figur 7.26), hvorav tre er forsvunnet. De stående kirkene er Hovin og Spydeberg i Spydeberg prestegjeld samt Skiptvet i Skiptvet prestegjeld. I tillegg sto tidligere Heli kirke sør i Spydeberg, Viflestad og Skogs kirke i Skiptvet. Biskop Jens Nielsson nevner en Hierby kirke (JN, 10 n. 2), men både kirken og gårdsnavnet er ukjent. Han nevner likevel ikke kirken under sin reisebeskrivelse, og den omtales heller ikke i RB, som kan tyde på en tidlig nedlegging. Verken sistnevnte, Viflestad, eller Skogs kirke er heller nevnt i Pouel Huitfeldts stiftsbog fra 1575 (PHS, 13–18) og kan alt ha vært nedlagt. Det er uklart om Skog var en sognekirke. Den skal ha vært en

Figur 7.26. Kart over middelalderkirker og mulige sogn i Vemme skipreide. Kart: Marie Ødegaard.

«gavekirke» på begynnelsen av 1800-tallet (Kraft 1822, 62), dvs. en kirke som ikke lenger har eiendommer lagt til kirken og prestebolet, men som ble opprettholdt gjennom gaver. Det skal ha vært et par gudstjenester i året der fram mot slutten av 1700-tallet, mens kirken først ble nedlagt på

1900-tallet (NG I, 92). Det er ut fra dette sannsynlig at Skog opprinnelig var en privatkirke (Stylegar og Norseng 2003, 492). Gården var også i adelig eie i tidlig nytid.

Viflestad kirke skal ifølge NG ha stått på gården Vister, gnr. 47, 68 (NG I, 84).⁵⁸ Gården Foss, gnr. 83, omtales under sognet på begynnelsen av 1400-tallet (DN II/624, 1412). Dersom Viflestad har inkludert gården Foss og Skog, må sognet ha vært svært lite, slik som Hen sogn og fjerding i Heggen skipreide. Gårdens jordegods er overført til Skiptvet mellom oppføringen i RB og «stiftsbogen» i 1575 (PHS, 16–17). Til tross for at Skogs kirke var oppført med mer jordegods enn Viflestad rundt 1400, har den verken ny eller gammel tiende i RB (566). Ingen av de øvrige kirkene i skipreiden, med unntak av Spydeberg, er ført med eldre tiende i tillegget i RB. Spydeberg var en hovedkirke, men Hovin lå under Tomter kirke i Mossedal skipreide (RB 566–567; se kap. 8.2.4). Det har derfor ikke vært mulig å si noe sikrere om grensene mellom sognene. Dersom en likevel antar at Viflestad eller Lere fjerding utgjorde norddelen av Skiptvet, kan den søndre delen ha omfattet Skiptvet og Skogs sogn, mens Morkfjerdningen var den nordvestre delen av Skiptvet.

I så fall vil den antatte fjerdingsstrukturen være slik at Hovin og Spydeberg med Heli sogn i Spydeberg prestegjeld har utgjort to fjerdinge, mens i Skiptvet fjerding omfattet Viflestad/Lere med Morkfjerdningen en fjerding, og Skog og Skiptvet var én fjerding sammen. En annen mulighet er at Heli og Viflestad sogn utgjorde en fjerding. Da ville alle fjerdingene ha vært forholdsvis jevnstore, men da ville de verdslige og geistlige grensene ha krysset hverandre. Spørsmålet er om en kan komme noe nærmere en løsning ved å trekke inn annet kildemateriale.

De mulige tingstedene fordeler seg slik i de administrative grensene at det er et *sikkert* tingsted på Hovin, som kan ha utgjort sentrum for en fjerding, «Hovin fjerding» (figur 7.25). Det *mulige* tingstedet Alvim ligger sør i det antatte Heli sogn og kan muligens ha utgjort «Spydeberg fjerding». Den har en noe usentral beliggenhet, også i forhold til områdene

58 Det har også blitt hevdet at den har gått inn under gården Haugen, gnr. 81–82, sammen med gården Rustad, fordi begge gårdene omtales i kildene som liggende «ved Viflestad kirke» (Kirkeby 2005, 102). Jeg velger likevel å kartfeste kirken til Vister, ettersom det i denne sammenhengen ikke er avgjørende om kirken ligger på den ene eller andre gården.

for antatt bosetning og dyrkbar jord. Lere fjerding i Viflestad sogn har hatt ett *mulig* tingsted på Borger. Avstanden til kirken er omtrent 13 km. Lokaliseringen ville være sentral i fjerdingen dersom fjerdingen bare har dekket Viflestad sogn. Hovin og Borger ligger sentralt ved en historisk vei og Hovin i tillegg nær et kjent overfartssted over Glomma. Alvim ligger derimot mer usentralt i forhold til antatt større middelalderveier. Ingen av tingstedene er heller sentrale i forhold til skipreiden som helhet, med unntak av det *mulige* tingstedet Alvim. Det ligger til gjengjeld utenfor bebyggelseskjernen.

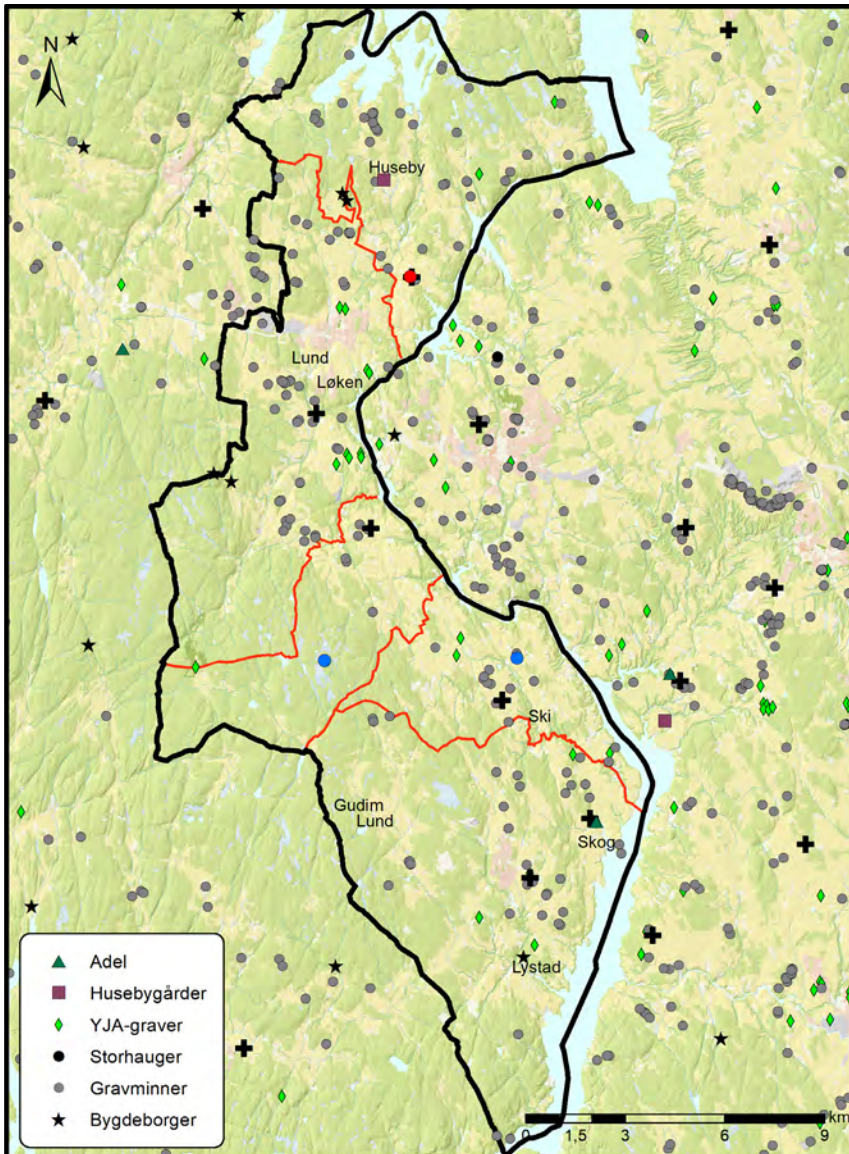
Eiendomsforholdene til gårdene med mulige tingsteder i Vemme fordeles seg slik at Alvim trolig var en stormannsgård i adelig eie, mens Hovin var bondegods og med lokalkirkelige eiere (tabell 7.19). Borger var delt i to bruk, der det ene var bondegods, mens det andre var delt mellom bymann, bonde og lokalkirke i 1660-årene. Siden den har en marginal overvekt av bondegods vil jeg i fortsettelsen regne den som det. Alle gårdene var fullgårder, nevnt første gang i andre halvdel av 1300-tallet. Det er imidlertid vanskelig å spore alder og aktører bak etableringen gjennom de forholdsvis unge eiendomskildene.

Det var en *huseby*-gård nord i Vemme, lokalisert sentralt i Hovin sogn (figur 7.27). Den ligger bare ca. 2,5 km nordvest for Hovin, det antatt faste tingstedet med middelalderkirke. Dersom *huseby*-gårdene hadde skatteoppsamlingsfunksjon, slik det har vært antatt, vil dens lokalisering nær det faste tingstedet i nordre del av Vemme passe bra. Imidlertid ligger den usentralt i skipreiden. Den nevnte gården Skog, gnr. 97, med gavekirken var som nevnt en adelig setegård i Skiptvet. Det er imidlertid ikke registrert middelalderske tingsteder nær denne gården.

Heller ikke det arkeologiske materialet kan gi nærmere holdepunkter. Det finnes ikke spor etter gravfunn fra yngre jernalder, rike funn eller

Tabell 7.19. Oversikt over de omtalte gårdenes eldste belegg eiendomsforholdet og skattekasse i 1647. A = adel, B = bonde, LK = lokalkirkelig, BB = byborger

Gård	Eldste belegg	Eiend. forh.	Type gård
Alvim	DN III, 445/1383	A?	F
Hovin	DN IV, 438/1363	B, LK	F × 2
Borger	DN III, 504/1392	B (BB, B, LK)	F × 2

Figur 7.27. Kart over utbredelsen av adelsgårder i senmiddelalder og tidlig nytid, Husebygårder og fornminner i Vemme skipreide. Mulige fjerdinger er markert med rødt. Kart: Marie Ødegaard.

storhauger i skipreiden i nærheten av tingstedene eller andre forekomster som kan gi indikasjoner om eldre samlingssteder. Et par navn kan likevel indikere eldre samlingsplasser i Vemme skipreide (figur 7.27). I Spydeberg sogn ligger Hov, gnr. 19, på grensen mellom Spydeberg og Hovin sogn,

med tilsvarende lokalisering ved grense som også ble antydnet i Heggen. Hov kan, som nevnt, bety sted for hedensk gudedyrkelse. Det samme gjelder navnet Hovin, sammensatt med *-vin*, som ut fra navneformen kan være fra de første fem-seks hundreårene av vår tidsregning (Sandnes 1976, 30). Mellom Hov og Hovin er det omtrent 1,5 km, men de er antatt å ligge i forskjellige fjerdinge.

Nabogården til Spydeberg kirke er Løken, gnr. 28–29, i betydningen «tevlingsplass», og er trolig fra vikingtiden eller før (Sandnes 1976, 30f.). Nabogården til Løken, og omtrent 1,3 km nord for kirken, er gården Lund, som altså lokalisert i nærheten av kirke og/eller kultsted kan bety «hellig lund» fra hedensk tid (Sandnes og Stemshaug 1976, 209). Det er imidlertid ikke registrert noe fast tingsted i nærheten av disse gårdene. Det er registrert en *lund*-gård til i Vemme. Dens nabogård er Gudim, et navn som er diskutert tidligere, og som kan komme av prefikset *-gud*. I dette tilfellet ligger begge gårdene vest i Skiptvet, men ingen tingsteder er registrert i dette området. Nabogården til Vister, hvor Viflestad kirke antakelig har stått, er Ski, gnr. 79, som kommer av *Skeið*, «bane til kapp-løp eller kappriding». Slike gårder ligger ofte sentralt til, slik Ski også gjør, og med store tørrlendte flater som egnet seg godt som samlingssted og kappriding (Sandnes og Stemshaug 1976, 280). Selv om en skal være forsiktig med å legge for stor vekt på navnematerialet, vitner det også her om at eldre samlingssteder kan ha vært lokalisert nær ved hverandre, men andre vitnemål om senere juridiske funksjoner finnes ikke, med unntak av Hovin (figur 7.27).

Det er fire bygdeborger i Vemme skipreide (figur 7.27): én sør for Skiptvet kirke og to tett ved hverandre helt nord i skipreiden, på grensen mellom Spydeberg og Hovin fjerdinge. En bygdeborg ligger midt i skipreiden, omtrent 300 m øst for grensen til Mossedal (Hobøl) og i underkant av 600 m fra en bygdeborg på andre siden av skipreidegrensen. Ingen av bygdeborgene ligger i direkte tilknytning til noen middelaldervei gjennom skipreiden (figur 47). Tre av de fire ligger i tilknytning til administrative grenser, et etter hvert velkjent mønster, som gir avgrensningen av områdene tidsdybde.

Samlet vurdert er det, som i Tune og Åbyggje, ikke lett å få tak i tingorganisasjonen i Vemme. Det er registrert åtte fjerdinge i nytid.

Dersom området ikke tidligere har vært to skipreider, som er lite trolig ut fra areal og kildematerialet ellers, er det større sannsynlighet for at de vitner om yngre endringsprosesser. Det er likevel ikke mulig å si noe mer om dette, siden det kjennes så få tingsteder. Det kan se ut til at fjerdingene i mange tilfeller har samme utbredelse som sognene, men de har ikke som i Heggen en kirke i hver fjerding. I denne fjerdingen kan ikke materialet heller vitne om tingstedenes alder og aktører bak etableringen.

Samlet vitner gjennomgangen av de ni skipreidene om at mange tingsteder er lokalisert godt kommunikasjonsmessig og i knutepunkt, sentralt i bygdene og i respektive fjerdingen og skipreider. Tingstedene synes å ligge på samme sted gjennom senmiddelalderen, men der stedsnavn, flere forsvunne i dag, kan indikere endringer i lokalisering. Flere ting ligger nær middelalderkirker, noe som må undersøkes videre – om det er kontinuitet eller nye funksjoner koblet til kirkene. Sogn og fjerdingen faller ofte sammen. At det ofte er flere enn fire fjerdingen i senmiddelalderen, antyder endringer over tid. Noen tingsteder synes å være koblet til et øvre samfunnsjikt, forhold som også må undersøkes videre. Bygdeborgene synes ikke direkte koblet til tingsteder, men flere ligger nær administrative grenser som kan tyde på tidsdybde i områdeavgrønsningene.

KAPITTEL 8

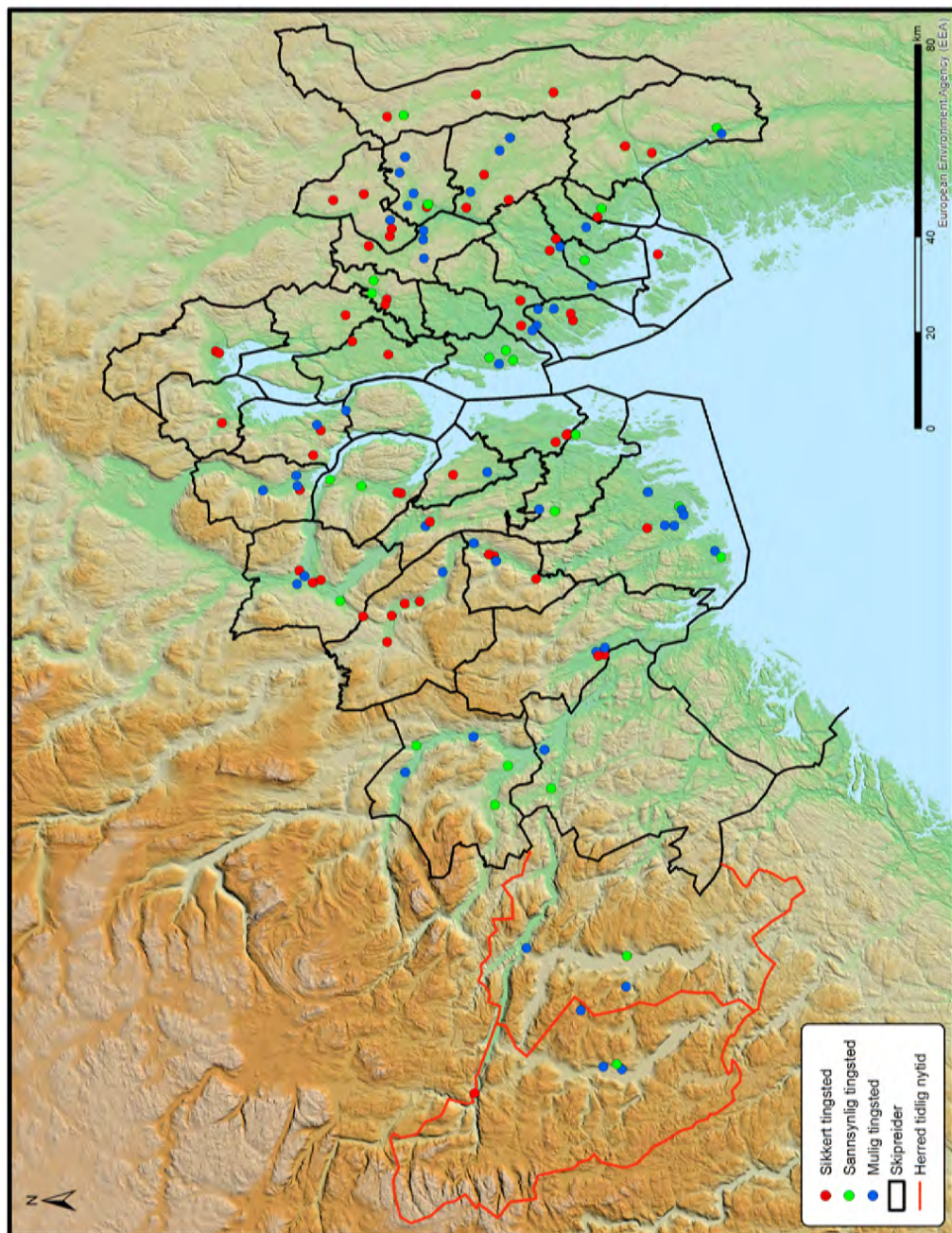
Tingsteder og administrative områder i Borgarsyssel – lokalisering, nivå og funksjoner

I dette kapitlet vurderer og sammenligner jeg tingorganisasjonen i Borgarsyssel med det øvrige undersøkelsesområdet, for å avdekke mulige mønstre i tingstedenes lokalisering, nivå og funksjoner. Særlig den administrative strukturen er viktig. Er det spor som viser fellestrekk i rettslig strukturering av landskapet, er et viktig spørsmål. Jeg skal belyse organiseringen ved å vurdere ulike aktører, funksjoner og nivåer mellom tingstedene i et tidsperspektiv og ut fra de metodiske og teoretiske perspektiver som er redegjort for i kapittel 3 og 4.

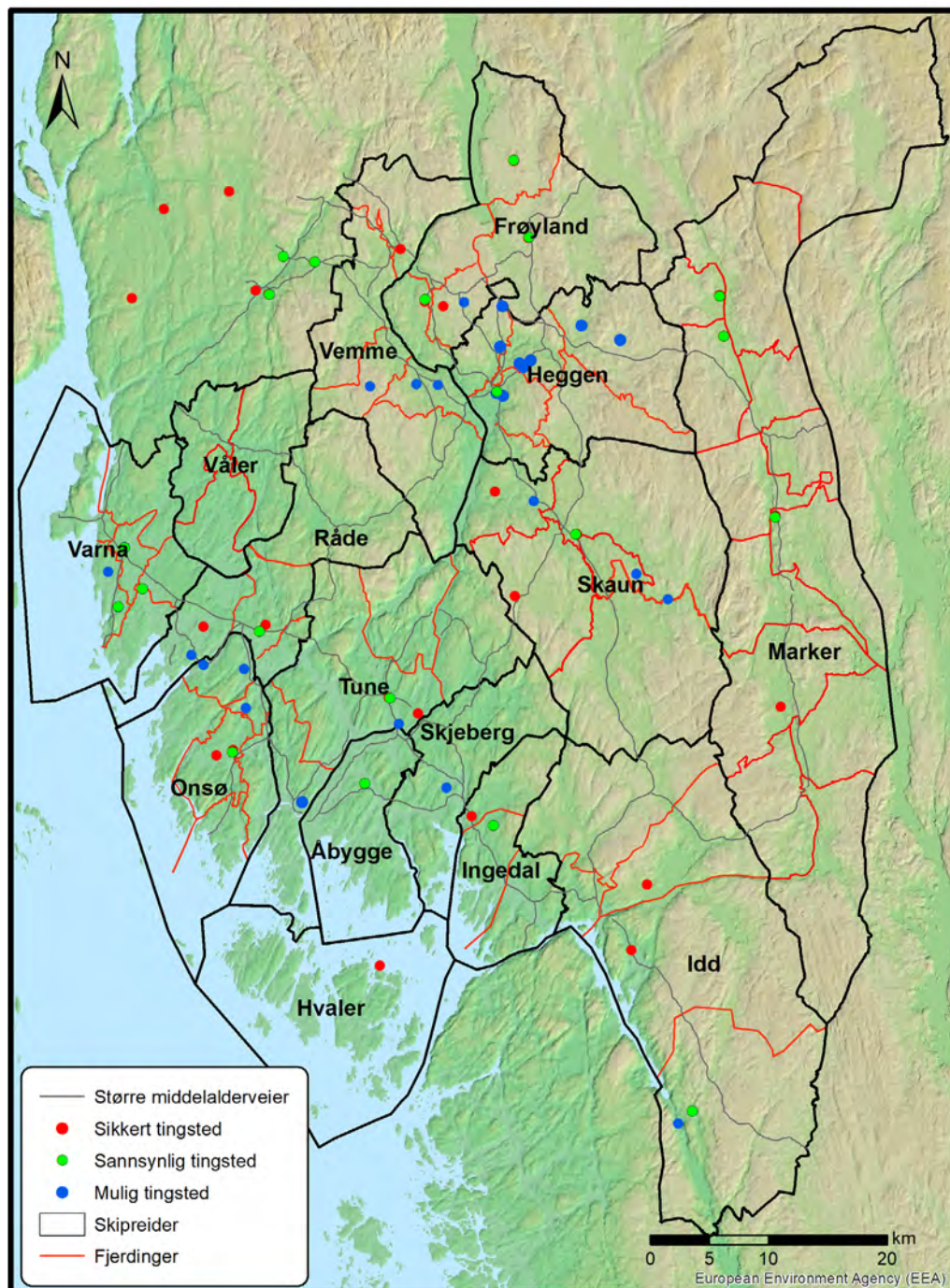
8.1 Tingets lokalisering og mønstre

Med utgangspunkt i den geografiske utbredelsen av de *sikre*, *sannsynlige* og *mulige* tingstedene i Borgartingslagen, og tilsvarende i de ni skipreidene i Borgarsyssel på et mer detaljert lokalnivå, skal jeg diskutere tingets lokalisering komparativt med andre områder og land (figur 8.1 og figur 8.2). Av de i alt 32 tingstedene i de ni undersøkte skipreidene i Borgarsyssel, anser jeg 15 som *sikre*, 2 som *sannsynlige* og 15 som *mulige* tingsteder, hvorav fire er identifisert ut fra stedsnavn (tabell 8.1).

Tingstedenes lokalisering viser store geografiske variasjoner. Det er flere tingsteder i kystnære og sentrale områder og færrest sikre tingsteder i Skiensyssel. Bare to administrative områder mangler kjente tingsteder: Bamble skipreide i Skiensyssel og Våler skipreide i Borgarsyssel. De fleste senmiddelalderske tingsteder i Borgartingslagen ligger i sentrale jordbruksområder, gjerne i en dalside, nær elver og vann/sjø. Det tyder på at topografi og bosetningsforhold var viktig for lokaliseringen (figur 8.1).

Figur 8.1. Lokalisering av sikre, sannsynlige og mulige tingsteder. Kart: Marie Ødegaard.

Figur 8.2. Sikre, sannsynlige og mulige tingsteder i Borgarsyssel i forhold til skipreider (svart linje) og fjerdinger (røde linjer) og middelalderveier (grå linjer). Kart: Marie Ødegaard.

Tabell 8.1. De identifiserte tingstedene med nivå og funksjoner, lokalisering og sentralitet, og i relasjon til skipreide- og fjerdinger. Steder merket med * har tingstedsindikerende stedsnavn

Skipr.	Tingsteder			Nivå			Sentralitet			Nær grense?		
	Sikre	Sanns.	Mulig	Hovedt.	Fjerd.t	Skipr.	Fjerd.	Kommunikasj.	Ark.mat	Kirke	Skpr.	Fjerd.
Onsøy	Kolberg	x		x		x		x	x	x		
	Hauge	x			?		x					
	Tom		x		?			x		x		x
	Mollestad		x		x?							
	Hisingby		x		x?			x	x	x		
	Forset-lund*		x		?		x	x	x			
	Rakkestad	x		x		x		x	x	x		x
Skaun	Rud	x			x			x				x
	Østby	x			x		x	x		x (nabo)		
	Lekum m/Eidsberg	x		x				x		x		
Heggen	Moen		x		x			x				
	Folkenb.		x		x?			x		x		
	Homstv.		x		x?							
	Askim	x			x			x		x		
Froyland	Henstad	x			x		x					
	Båstad	x			x		x	x		x		
	Trøgstad	x		x?		x		x		x		

(Fortsatt)

Skipr.	Tingsteder			Nivå			Sentralitet			Nær grense?		
	Sikre	Sanns.	Mulig	Hovedt.	Fjerd.t	Skipr.	Fjerd.	Kommunikasj.	Ark.mat	Kirke	Skpr.	Fjerd.
			X				X	X				
			X	?	?		?	X	X			
Råde		X			X		X	X		X		
	X			X		X	X	X	X	X (nabo)		
Åbyggje		X				X		X		X		
			X		?		X					
Vemme		X						X		X		
			X				X					
			X				X	X				
Idd		X		X		X		X				
		X			X		X	X		X		
			X				X	X				
				X				X				
			X					X		X		
			X				X	X				
Tune			X		?			X			X	
TOTAL	15	2	15	6 (8)	15 (21)	7	13 (14)	26	5	16	3	1

Videre viser figur 8.2 at hele 26 av de 32 gårdene med tingsteder i Borgarsyssel ligger nær en middelaldervei og/eller seilbar elv/vann. Noen utmerker seg ved sin lokalisering til kommunikasjonsmessige knutepunkter, der både land- og vannbasert kommunikasjon møtes. De fremtrer derfor som mer sentrale enn andre. Dette gjelder Lekum/Eidsberg i Heggen, Rakkestad i Skaun, Lundeby i Råde, og muligens Berger og Asak i Idd. Disse er også skipreidetingsteder, med unntak av Asak.

Resultatene faller sammen med andre undersøkelser av tingsteder, når det gjelder sentral lokalisering og nærhet til veier og vann, og kan ses bl.a. på øyene i vest, i Sverige, England og Skottland, (f.eks. Meaney 1997; Pantos og Semple 2004; Sanmark og Semple 2013, Sanmark 2017; Semple *et al.* 2020, 264f.). Resultatene viser også at topografi og bosetningsmønstre var viktig for lokaliseringen. Tilgjengelighet er et av de viktigste kriteriene for et tingsted, ettersom målet var at flest mulig kunne møte (Meaney 1997, 204–206; Semple *et al.* 2020, 264). At lokale tingsteder var lett tilgjengelige for flest mulig mennesker er naturlig, siden de var allting og ofte i bruk i forbindelse med både faste stevner og de innkalt etter behov. Kommunikasjon til og fra steder, og frakt av varer og tilgang til ressurser, har sannsynligvis også vært viktig. Eldre fysiske strukturer og bevegelsesmønstre kan likevel ha lagt føringer på hvordan folk kunne ferdes i terrenget og hvordan tingstedene best kunne lokaliseres innen sine områder.

Både praktiske og også ideologiske forhold har spilt inn ved valg av tingsted. Tilgjengelighet for flest mulig var nok viktig. Samtidig kunne enkelte steder peke seg ut som mer sentrale og fremtredende enn andre, kan hende nær spesifikke landmerker, naturformasjoner eller eldre monumenter. Det kan ha vært betinget av hvordan tingstedet oppsto, om det ble styrt av en elite eller skyldtes samhandling mer lokalt. Dersom stedet var bevisst anlagt av ytre krefter, ville det kanskje kunne ligge mindre sentralt, siden kravet til tilgjengelighet ikke var en forutsetning da stedet ble etablert. En må derfor være åpen for at det har skjedd endringer over tid når det gjelder stedsvalg. Dersom ting var knyttet til eldre kultsteder eller andre samlingsplasser, kan det også tyde på større tidsdybde enn middelalderen. Hvorvidt og i hvilken grad tingene oppsto som naturlig dannede samlingspunkter eller om de i større grad var styrt utenfra, kommer jeg nærmere tilbake til senere i analysen.

Seks skipreidingstingsteder er blitt sikkert identifisert i Borgarsyssel (Kolberg i Onsøy, Rakkestad i Skaun, Lekum i Heggen, Lundeby i Råde, Berger i Idd og trolig Trøgstad i Frøyland), mens to er mer usikre og kan muligens også representere eldre tingsteder (Forsetlund i Onsøy og Tingvoll/Tingbo/Tinghaug i Frøyland). Av disse åtte lå seks sentralt innen sin skipreide, én usentralt og én er usikker med hensyn til lokalisering. Femten fjerdingsting er sikkert identifisert, mens seks er usikre, alt i alt 21 mulige. Av disse ligger 14, eller kanskje bare 13, sentralt i fjerdingene. De resterende tingstedene er mindre sentrale (tabell 8.1). Dette viser at for skipreidingene var sentral plassering en avgjørende faktor. For fjerdingene er ikke dette like entydig, men også her synes sentralitet å være viktig.

Få tingsteder har vært lokalisert ved grensene til de administrative områdene (figur 8.1 og 8.2). Det tyder på at de henvendte seg til bosetningen og befolkningen i sine respektive skipreider. Tabell 8.1 viser at syv tingsteder i Borgarsyssel er lokalisert sentralt innen skipreidene, mens tre ligger ved skipreidegrenser og bare én nær en fjerdingsgrense, i mindre enn 250 m i avstand (figur 8.2). Dermed skiller tingstedene i Borgarsyssel seg fra undersøkte tingsteder i England og Skottland, hvor de ofte ligger ved grenser, gjerne der sognegrenser krysser hverandre (O'Grady 2008, 244ff.; Baker og Brookes 2015). Det tyder på at tingstedene i undersøkelsesområdet i større grad vendte seg mot befolkningen i skipreidene, og at fellesting for flere skipreider ble søkt på et høyere trinn i rettshierarkiet. Et par diplom viser til såkalte tolv-skipreiding (DN XII, 224/1456) og to-fjerdingsting (DN II, 282/1347), kategorier som er uvanlige. Tolv-skipreiding kan kanskje referere til et syssel- eller fogderiting, som diskutert i kapittel 5.4.1. Det sistnevnte tinget gjaldt en åstedssak i Skaun skipreide og en gård i en yngre fjerding, Lillefjerdingen (jf. kap. 7.1.2). Denne saken avspeiler et rettslig samvirke mellom to fjerding, der Lillefjerdingen var en yngre utskillelse. Det kan imidlertid vise til en måte å løse tvister på. Saker ble flyttet til en større sammenlutning av likelydende administrative kretser for å få en avgjørelse om en sak, som i dette tilfellet to fjerding, som prinsipielt kan ha tilsvart samme rettsnivå. To-fylkesting nevnes i Frostatingsloven (F X, 30). Om mer enn en firedel er uenig i en sak på fylkesting, skal saken skipes til to-fylkesting. Blir en ikke enig der, skytes saken til fire-, så åttefylkesting.

Dette bør ses i sammenheng med fragmentet av den verdslige loven for Borgartingslagen (NgL II, 523; B tillegg, Rindal 2008, 228–229; jf. kap. 5.1 og 5.2), som også viser hvordan saker skulle skytes fra et tingnivå til et annet ved uenighet. Dette tilsvarer trolig et samvirke mellom områder for å løse tvister, men antakelig har de altså samme rettslige kompetanse, bare høyere autoritet og tyngde bak avgjørelsen (Helle 2001, 97). Det kan kanskje også ha vært brukt i tilfeller der en av partene bodde i et annet rettsområde. Det er derfor trolig riktigere å kalle det et *videre* tingnivå enn et høyere nivå ting. Begge disse lovenes bestemmelser tilsvarer imidlertid et geografisk videre og høyere nivå enn lokalting, og om tilsvarende forhold fantes lokalt i Borgartingslagen er derfor usikkert. Det finnes heller ikke andre spor av slike «mellomformer» av tingsteder og rettsområder i Borgartingslagen, og kan være koblet til spesielle saker og omstendigheter.

8.2 Lokaltingsstedenes nivå og funksjoner

For å identifisere og vurdere hvilken type tingsteder som er representert og hvilket nivå de hadde i tingorganisasjonen, enten skipreide- eller fjerdingting, legger jeg særlig vekt på hvilke typer saker som ble behandlet og hvilke øvrighetspersoner som var til stede. Stedsnavn og tingets plassering kan også ha betydning for å kartlegge funksjoner. Jeg undersøker tidspunktene for tingmøtene og dernest sammensetningen av øvrighetsrepresentanter, før jeg går mer inn på resultatene fra detaljanalysene. Jeg diskuterer også koblingen mellom tingsteder og kirkesteder. Det kan ha aldersmessig og kanskje også funksjonell betydning, med tanke på ulike maktstrukturer og/eller fellesanliggende i de respektive lokalsamfunn.

8.2.1 Møtetidspunkt og skriftfesting

Spørsmålet om møtetidspunkt er interessant fordi det kan belyse både tingets funksjoner og nivå, kan hende også alder. Tidspunktene er, som vist, knyttet til jordbrukssykluser og tradisjoner som kan gå langt bakover i tid og slik speile tingets lange linjer og seige strukturer. En

undersøkelse av tradisjoner knyttet til vedtak og skriftfesting på tinget er også nødvendig. Kirkelige messedager og merkedager dannet en viktig ramme for middelalderske tingmøter. Særlig større tingmøter var knyttet til viktige og seremonielle handlinger, slike som kroninger. Etter hvert fremtrer noen møtedager knyttet til spesifikke høytider og for politiske møter (Helle 1972, 200ff.). For lokaltingenes del kan dette også ha vært viktig, for å få folk til å merke seg hvilke dager som hadde tingmøter og for hvilke type saker.

Tiden for ting er, som vist, gjerne sett i sammenheng med jordbrukets onnetider og sesongmessige sykluser, knyttet til eldre periodiske sammenkomster og senere til kirkelige messe- og helligdager. Midtvintersblot i desember skal ha vært en viktig førkristen tingtid, da angivelig Distinget (*Disa þing*) og Dismarknad ved Gamle Uppsala ble holdt, og senere knyttet til kyndelsmesse i begynnelsen av februar (Hellquist 1922, 93). Kyndelsmesse var også en vanlig tingtid i Borgarsyssel. Sosiale, juridiske og religiøse funksjoner synes å ha vært sammenvevd i det førkristne samfunnet og også senere. Jordbruksårets sykluser ble markert og ofret, gjerne med drikkelag og sammenkomster (Brink 1992, 108f.; Hultgård 1992, 62). Slike ritualer gav tinget faste rammer.

Religionsskiftet må ha endret mange eldre ritualer knyttet til tinget, men nye ble samtidig tilpasset den kristne troen og kirkelige bestemmelser, slik det også var i forskjellige andre områder av Nord-Europa. De irske tingene *óenach* ble eksempelvis koblet til større kirker og kom sammen på kristne helligdager etter 800-tallet (Binchy 1958, 126). Flere forhistoriske riter og tradisjoner knyttet til førkristne ofringer, tidspunkt for drikkefester, samt ritualer ble opprettholdt (Hultgård 1992, 62). Dette ses tydelig i den norrøne kultformelen *til árs ok friðar* «for godt år og fred», som opprinnelig ble brukt ved ofringer og rituelle drikkelag, og som i kristen tid ble holdt i hevd i forbindelse med drikk av juleøl, og i Kristi og Marias navn (jf. G 7). I tidlig middelalder ble det forbudt å ha med seg, selge eller drikke øl på tinget (F I, 2), men kunne likevel være et problem, noe som bl.a. en lagmannskjennelse fra Frostatinget fra 1506 vitner om (DN I, 1018; Hagland og Sandnes 1994, xxvii). At drikking forekom også på lokalting i senmiddelalderen, fins det også eksempler på fra Borgarsyssel (DN VIII, 418/1488, jf. DN VII, 417 og 419). Det var også

drikkelag ved lagsogntingene i senmiddelalderen, hvor lensherren skulle servere lagrettemennene øl (Seip 1934, 50).

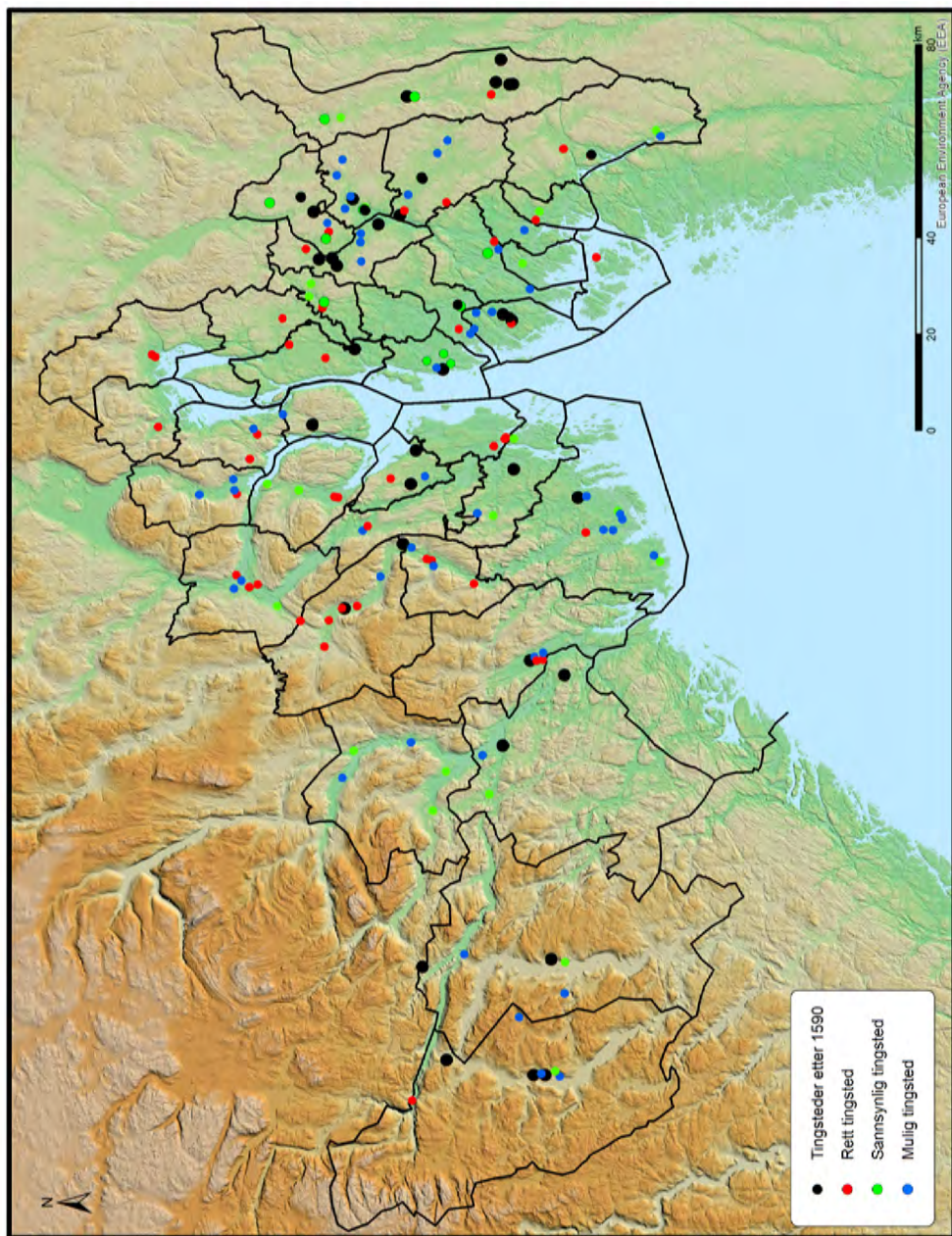
Forut for skriftfestingen av avtaler, men også senere, var avtalefestinger og kjøp, salg og gaver, knyttet til fastlagte formkrav. Rettsvesenet kunne også ha sakral karakter, slik en bl.a. kan se ved edsavleggelse hvor gudene ble påkalt (Ström 1942, 72.). Visse seremonier skulle f.eks. holdes ved overføring av fast eiendom, men kunne variere regionalt. Et fellestrekk var at en tok jord fra jordstykket som skulle selges og la det i kjøperens *skaut*, dvs. hans fang, noe som gav navn til begrepet (mold)skøyting (vn. *skeyting*) (G 292; Taranger 1913, 161; Hamre, KLNMXVI, 155; 1997, 131). Alle avtaler og forlik skulle videre gjøres med handslag (*handarband*), dvs. partene tok hverandre i hånda mens avtalevilkårene ble sagt fram. Det var faste formularer knyttet til ulike avtaletyper. Kontraktvilkårene kunne ofte bli sagt fram av en tredjepart, gjerne en fremstående mann. Vilkårene måtte framsies på rett måte for at avtalen skulle være bindende og rettsgyldig, og med vitner til stede. Noen avtaler var det knyttet ytterligere formelle regler til; de måtte sies fram i en større forsamling (*fjolda manna*), tinget, kirken, gjestebud eller på et fullbemannet skip (Hamre 1997, 130–131). Frostatingsloven omtaler tre steder som fredhellige; i kirken, på tinget og i gilder (F IV, 58). At disse rettsreglene har vært felles over større områder, går fram av den første rettsregelen i den eldste engelske lovbooka, tilskrevet Æthelberht fra begynnelsen av 600-tallet, og som inneholder påbud om fred på tingsteder og i kirker (The Laws of Æthelberht 1; Attenborough 1922, 1–4). Det vitner om fellestrekk ved tingene, også knyttet til symbolbruk og ritualer, og understreker deres betydning over større områder både i middelalderen og tidligere (jf. Sanmark 2017, 86ff., 120ff.).

Mye tyder på at nedskrivning av avtaler har vært et middel både for å huske og ikke minst styrke og befeste avtaler. Vitner hadde også en fremtredende rolle ved avtalefestinger for å kontrollere og sikre rettskraft, noe som høyst sannsynlig går langt bakover i tid (Hamre, KLNMXVI, 156f.; 1997, 137). Kontinuitet i bruken av riter ved tingsamlinger belyses ytterligere av et diplom utstedt av Gulatingslagmannen i 1347. Det stadfester et tidligere forlik ved dom og der alle «*innan vebanda ok vtan*» hadde vært enig i forliket (DN II, 285). Ennå i 1511 benyttes dette formularet av Borgartingslagmannen (*dom samtygth aff al lagrettith*

jnnan vebondith ok vtthen) (DN I, 1030; jf. også DN XX, 789/1431), og fortsatt i 1570 av Stavangerlagmannen (DN XVI, 661). Et vebånd, *vébønd*, markerte en innhegning og et fredhellig område der lagretten satt (F I, 2; jf. kap. 4.1 og 9.1.4). I 1450 samtykket allmuen i Hedmark, Gudbrandsdalen og Østerdalen ved våpentak på alminnelig fylkesting i Hedmark (DN III, 812). Våpentak, der en holdt opp eller berørte våpnene for å vise enighet i beslutninger som ble tatt på tinget (jf. kap. 1.3 og 9.1.5), ble over tid erstattet av lovtak (*lófatak*), som antakelig var håndsopprekning eller akklamasjonsformer, som klapping eller rop. Allerede Tacitus beskriver i 98 e.Kr. hvordan germanerne uttrykte enighet ved å holde oppe våpen og uenighet ved å knurre (Tacitus, kap. 11; Hertzberg 1874, 148–155). Eksemplene over viser at formularer ble endret og tilpasset en ny tid, mens andre levde videre som relikter.

Magnus Lagabøtes hirdskrå fra første halvdel av 1270-årene høynet kravene til skriftlighet i kriminelle saker (Hirdloven, kap. 31 (36)). Hvorvidt dette ble etterfulgt i praksis, er usikkert, ettersom det ikke finnes drapsbrev før 1300 (Imsen 2009, 193). En retterbot, utstedt av Håkon Magnusson i 1308, pålegger lagmennene å skriftfeste dommer, og sysselmennene i sine rettsdistrikt skulle nedtegne navnet på både den drepte og gjerningsmannen (NgL III, 25; RN III, 496). Heller ikke her vet en om pålegget alltid ble fulgt, da det ikke er bevart slikt kildemateriale fra samtiden (Imsen 2009, 193). Lagtingsdokumenter fra middelalderen finnes heller ikke. Selv om tingene nok fortsatt ble holdt ute på 1300- og 1400-tallet, viser kilder at møtet kan ha vært holdt i en gårds *setstofa*, i kirker og prestegårder, og at nedskrivningen i sivile saker og særlig av ulike transaksjoner kan ha vært gjort innendørs alt i første del av 1300-årene (f.eks. DN III, 174/1333; IV, 339/1348; III, 507/1392). Innendørs ting synes likevel ikke å være en ordinær ordning forut for tingstuene på 1500-tallet.

Diplommaterialet tyder på at det skjedde endringer i lokaliseringen av tingene mot slutten av 1500-tallet. Fra da av holdes ikke lenger tingene på et fast sted, men ble flyttet rundt i bygdene, om enn ikke lenger enn til nabogården av det middelalderske tingstedet (figur 8.3), og trolig lagt til passende steder innendørs. Årsaken var endringer i tingorganisasjonen i 1590 da lokaltinget ble ordinær førsteinstans i rettssystemet, og året etter da sorenskriverembetet ble opprettet (NRR III, 134ff., 201; Imsen

Figur 8.3. Kart over sikre, sannsynlige og mulige tingsteder i Borgartingslagen. Tingsteder med endret lokalisering etter 1590 er markert med sort prikk. Kart: Marie Ødegaard.

1981a, 58). Dette førte til økte krav om skriftlighet ved nedtegnelse av alle forhandlinger, som igjen skapte behov for permanente, innendørs tinglokaler. Det ble vanligere å oppføre tingstuer. Senere diplomer refererer da gjerne til innendørs ting, stemnestue eller rett stemnestue. Også i Sverige begynte som nevnt tingene å flyttes rundt fra 1500-tallet, før tingstuer ble opprettet. Der førte imidlertid enkelte tingsteder nær Eriksgata eller andre betydningsfulle lokaliteter med lange tradisjoner til at tingene ble liggende på samme sted videre. De senere tingstuene derimot, og også de nedlagte og forvunne tinghusene, vitner om endringer og ligger nærmere sentrale veier og senere gjestehus (Esricht og Sohlenius 2009).

8.2.2 Tingtid

For å belyse spørsmålet om når tingmøtene ble holdt, sammenholder jeg informasjon fra de ulike diplomene fra Borgarsyssel (tabell 8.2). Diplomene som angir lokaltingene i Borgarsyssel viser at de fleste er utstedt i første halvår, fra januar til juni, og færrest om sommeren og tidlig høst, juli, august og september, i de viktige onnetidene for innhøsting, samt også desember. På Østlandet var lagmannsstevnene holdt vinter og vår, mens på Østlandet og trolig Trøndelag var tingtiden om høsten. Dette viser regionale variasjoner, trolig knyttet til samferdselsforhold (Seip 1934, 48). Helle har vist at de fleste riksmøtene derimot ble holdt i tidsrommet juni–september (Helle 1972, 197), og dermed at ting på høyere nivå kan ha hatt en annen syklus. Forklaringen kan være at det var vanskelig å samle folk fra alle eller flere landsdeler i vinterhalvåret, men også at det møtte folk som selv ikke deltok fysisk i jordbruket (jf. Sanmark 2017, 255).

I studieområdet er det en overvekt av diplomer knyttet til april (20), etterfulgt av juni (19), og deretter februar (15) og januar (14). Av merkedager er aller flest diplomer (12) er knyttet til botolvsmesse i juni, deretter påske (9), faste (7) og kyndelsmesse i februar (7) og vinternettene i oktober (6). Når det gjelder diplomer utstedt i fastetiden, er de ofte uten spesifisert dato i diplomene og er plassert i mars, med unntak av to knyttet til fastelaven i februar (tabell 8.2).

Flere enn det som tabellen direkte viser, kan derfor være utstedt i februar. Den omfatter alle diplomer som er utstedt i Borgarsyssel og

Tabell 8.2. Oversikt over utstedelsestid for diplomer i Borgarsyssel. Merkedager er angitt dersom de er kjent

Måned	Primstav/merkedag	Antall diplom	Totalt antall
Januar	Pålsmesse	5	14
	Brettemesse	2	
	Andre	7	
Feb	Kyndelsmesse	7	15
	Lauparmesse	2	
	Askeonsdag	1	
	Fastelaven	2	
	Andre	3	
Mars	Faste	7	13
	Midfaste	2	
	Marimesse	2	
	Gregormesse	1	
	Andre	1	
April	Påske	9	20
	Valborgmesse	1	
	Tokketirsdag	1	
	Magnusmesse	2	
	Andre	7	
Mai	Korsmesse	4	11
	Halvorsmesse	4	
	Treenighetssøndag	1	
	Andre	4	
Juni	Botsok/botolvsmesse	12	19
	Jonsok	4	
	Borgevaka	1	
	Andre	2	
Juli	Magdalimesse/Mari stol	1	3
	Jakobsmesse	1	
	Olsok	1	
August	Andre	1	1
Sept	Mikkelsmesse	3	5
	Andre	2	
Okt	Vinternettene	6	9
	Britemesse	2	
	Andre	1	
Nov	Mortensmesse	2	10
	Alle helgens dag	2	
	Andersmesse	2	
	Klemmetsmesse	3	
	Andre	1	
Des	Andre	1	1
Totalt			121

trenger ikke være knyttet til *sikre* tingmøter. Tabellen angir likevel de månedene da det var vanligst å samles for å avgjøre tvister og ordne opp i fellesanliggender. Landsloven påbyr onnefred (*annfriðr*) mellom marimesse i fasten til hallvardsmesse, dvs. 25. mars til 15. mai (L I, 10). En retterbot for Borgartingslagen, utstedt av Håkon Magnusson i 1312, flytter imidlertid onnefreden til tiden mellom sommernatt (14. april) til syv netter før botsok (17. juni) (NgL III, 94f.; Bull 1924, 135f.). Når kildene fra Borgarsyssel viser til mange tingmøter innenfor onnetiden, ser det ut til at det skjedde endringer i dette over tid eller at mange kom til ekstraordinære møter.

Lagtingstiden i juni var den eneste påbudte tingtid (Seip 1934, 48). De faste lokaltingene ble trolig holdt om våren (*várþing* eller *miðföstuþing*) (G 309; L III, 12; VII 44 og 45) og høsten (*haustþing*) (DN II, 772), i for- og etterkant av lagtingets faste sesjon (Sveaas Andersen, KLNLM XVIII, 347–348). Når bare to av diplomene fra undersøkelsesområdet er knyttet til midfaste, men mange likevel er relatert til fasten, er det i tråd med loven. Tingtavlen i Kong Christian den femtes norske lov fra 1687 (s. 276–285), som angir tidspunktet for bygdetingene, er også interessant. Den viser at det innen hvert fogderi var et par dager opptil en uke mellom de ulike bygdetingene i fogderiet, antakelig for at fogden og sysselmanen skulle kunne rekke å reise mellom stedene. Slik har det trolig også vært tidligere for andre øvrighetspersoner som møtte på tingene.

I Borgartingslagen ble ikke lagtinget knyttet til botsok som i andre lovområder (L I, 1). Her fortsatte tinget å være knyttet til petersmesse eller persok, 29. juni. Diplomene, utstedt på lagsogntinget på Borg, vitner om dette gjennom hele senmiddelalderen (jf. kap. 5.3.1). Det samsvarer med at hele tolv diplomer fra lokaltingene i Borgarsyssel ble holdt ved botolvsmesse, dvs. 17. juni, og fire på jonsok, 24. juni, som er før lagtinget. At det har vært tingmøter i etterkant av lagtinget, kan derfor ikke belegges i de bevarte kildene fra Borgarsyssel.

Seip har gjennomgått alle diplomer for lagsogntingene. Han kan vise at midfaste er den vanligste tingtiden, etterfulgt av botolvsmesse for Tønsberg og Skien, og pålsmesse og jonsok i Oslo (tabell 8.3). Dette er de samme tingtidene som er foreskrevet i loven (jf. Taranger 1930–33). I Christian den femtes norske lov er det oppgitt fem hovedsesjoner i

Tabell 8.3. Oversikt over tingtider for lag(sogns)tingene i Borgartingslagen, basert på Seips gjennomgang av diplomer og domsbøker fra lagtingene i senmiddelalder og tidlig nytid (Seip 1934, 45ff.)

Sted	Tingtid 1300-1400-tallet	Tingtid 1500-1600-tallet
Oslo	Pålsmesse (25. jan.) Midfaste (andre halvdel av mars) hovedsesjon Toketirsdag (andre tirs. etter påske) Jonsvake (23. juni) Vinternatt (14. okt.) Halvparten av domsmøtene faller utenfor tingtidene	Pålsmesse og jonsvake viktigst, ¼ av domsmøtene faller utenfor tingtidene
Tønsberg	Midfaste (halvparten av brevene faller på denne dag) Botolvsmesse (17. juni) Korsmesse (14. sep.)	I tillegg til de nevnte: Hellig tre kongers dag Toketirsdag Petersmesse Sommernatt (14. april) St. Olavsdag Andreasmesse (30. nov) Korsmesse vår (3. mai) Vinternatt
Sarpsborg	Petersmesse (juni) + midfaste	
Skien	Midfaste Botolvsmesse	Martinsmesse Toketirsdag Korsmesse Vinternatten Andreasmesse

Oslo lagsogn, som Nils Stubs Optegnelsesbøger viser ble holdt i 1570-årene og i tråd med loven. Dette er de samme tingtidene som gjenfinnes i diplomene tilbake til midten av 1300-tallet (Seip 1934, 46). I Tønsberg går minst tre av lovbokens fem tingtider tilbake til 1300-tallet (tabell 8.3). Ytterligere åtte stevnetider er nevnt i diplomene, og dermed i alt elleve store tingmøter i Tønsberg på 1500- og 1600-tallet, i tillegg til lagtinget i Sarpsborg. I Skien er to av lovbokens fire tingtider identiske – midfaste og botolvsmesse – men i tillegg omtales det ytterligere fem møtetider på 1500-tallet (tabell 8.3). Seip viser at alt på 1300-tallet hadde lagmannen faste tingtider, og at de for det meste også var de samme som på 1500-tallet. Han mener likevel at lagmannens faste stevner først ble etablert i siste halvdel av 1300-tallet, ettersom Landsloven ikke omtaler faste tingtider for lagmannens stevner (Seip 1934, 47). Dette stiller jeg meg skeptisk til, siden faste stevner synes å være en grunnleggende del av tinginstitusjonen (jf. Sanmark 2017, 3343, 254), og siden lagmannen senere hadde både faste og innkalte stevner (jf. kap. 5.3.1). Ifølge Taranger kunne

lagmennene selv, i henhold til lovbøkens bestemmelser om onnefred (L I, 9–12), bestemme tingtiden for lagmannsstevnene, og de var sedvane-messig fastsatt regionalt (Taranger 1930–33, 188).

Som nevnt, skal våpenting (skipreideting) ha foregått i begynnelsen av februar. I Gulatingsloven er tingtiden for skipreidetinget satt til våren. I Landsloven er den fastsatt til tiden mellom kyndelsmesse, 2. februar, og midfaste, dvs. fjerde søndag i fasten før påske, omkring midten av mars (L III, 12). Dette stemmer med opplysningene fra Borgartingslagen. Det kan være at mange av de 24 diplomene utstedt i den perioden refererer til skipreideting (tabell 8.3), selv om det ikke er nevnt eksplisitt. Skipreidetinget for Tune og Åbyggje skipreide, som nevnt holdt i 1639 på Sandesund, ble utstedt i februar (jf. CHIV II, 12). Tingtiden vitner dermed om kontinuitet knyttet til tidspunkt, selv om Tune og Åbyggje nå utgjorde et len. Lokalisering på grensen mellom de to eldre skipreidene passer også med lokaliseringen av et fellesting.

Halvardsmesse skulle ifølge Landsloven være tiden for «grannestevne» (L VII, 30), der saker om naboforhold ble diskutert, slik som gjerdeplikt, beiting og transport av dyr til og fra setrene. Dette stemmer med at alle de fire diplomene knyttet til Havardsmesse er koblet til tvister om eiendomsrett til jord (DN III, 615/1413; XXI, 547/1464; XXI, 597/1482; XII, 206/1441).

Samlet viser dette at møtetidspunktene i diplomene dermed også belyser tingets funksjoner, og at tidspunktene for tingene for det meste er i tråd med lovens forskrifter knyttet til helligdager. Møtetidene kan dermed benyttes for å identifisere tingenes funksjoner og nivå. Kildematerialet viser også at det er en stor grad av kontinuitet over tid, men tilpasset lokale og regionale forhold. Ritualer knyttet til tinget viser også kontinuitet, selv om betydningsinnholdet kunne endres over tid.

8.2.3 Tingsammensetningene - nivå og funksjoner

Tabell 8.4 gir en oversikt over hvem som møtte på tingmøtene i Borgarsyssel i senmiddelalderen, basert på 116 diplomer fra de identifiserte tingstedene i ni skipreider. Som vist, var det sysselmannen som ifølge loven skulle kontrollere våpnene på skipreidetingene, forkynne kongelige forordninger og samle inn ulike typer skatter og pliktytelser

Tabell 8.4. Oversikt over deltakerne på tingmøtene i de ni skipreidene i Borgarsyssel, basert på 116 diplomer fra slutten av 1200-tallet til ca. 1590

Offentlighets-personer	Antall besøk
Lensmann (<i>lénsmaðr</i>)	16
Prest	10
Fogd (<i>foguti</i>)	6
Prost	3
Biskop	1
Lagmann	1
Aristokrati	1
Sysselmann (<i>Sýslumaðr</i>)	1
Lagrettemenn	313

(jf. kap. 4.1.3 og 5.4.1). En kunne tro dette var en nøkkel for å identifisere skipreidetingene, men som tabellen viser, var sysselmann og lagmann sjelden til stede på lokaltingene. Det var lensmannen som var den kongelige representanten som oftest opptrådte på lokaltingene, dernest fogden. Dette samsvarer med hva Imsen tidligere har påpekt; at lensmannen ble den ledende representanten på lokaltingene i senmiddelalderen (Imsen 1997, 25). Lagrettemenn var likevel de som oftest deltok i tingmøtene uten annen offentlig inngripen. Lagrettemenn var en betegnelse på lokalsamfunnenes betrodde menn, oppnevnt av lagmannen i senmiddelalderen. De skjøttet det lokale rettsvesenet knyttet til ulike dómer (bygdenemnder) og lokaltinget (Imsen 1990a, 28ff.).

Tidligere i middelalderen fylte trolig de såkalte «gode menn» som nevnes i diplomene, samme funksjoner som de senere lagrettemenn. Jeg har derfor ikke skilt mellom dem i tabellen. Lagrettemennene var trolig også valgt fra det øverste sjiktet av befolkningen, alt fra storbønder til lavadel (Ugulen 2006, 64), og som tillitsmenn og representanter for bondesamfunnet (Imsen 1990a, 147). De kunne møte to-tre i tallet, men også så mange som syv forekom. I dommer var de seks eller tolv, og sjeldnere opp i 24. Det kan være noe overlapp i tabellen da flere av representantene kan ha deltatt på de samme tingmøtene. Dette gjelder nok likevel bare et fåtall. Saker fra byene er ikke tatt med i tabellen, og det er ikke gjort forsøk på å skille bønder sosialt. Eiendomstransaksjoner, som utgjør de vanligste sakene, er heller ikke tatt med (jf. kap. 4.1.1) og bare saker fra

sikre tingmøter er inkludert, for ellers ville sogneprester utgjort en langt mer tallrik gruppe.

Tabell 8.4 gir derfor hovedtrekk med hensyn til representasjon. Det kommer likevel klart fram at offentlige tjenestemenn sjelden var til stede på tingene, eller i hvert fall er de ikke omtalt i diplomene. Dette tyder på at bondesamfunnet selv ordnet opp i egne saker, slik Imsen tidligere også har argumentert for (Imsen 1990a, 100–109; 1997, 25). Han har likevel vært kritisert for å nedtone kongelige ombudsmenns medvirkning i lokale saker (Dørum 2004, 380). For å få et mer helhetlig bilde bør en derfor også trekke inn andre kildekategorier enn diplomene, slike som sagaer og retterbøter. Mange retterbøter vitner indirekte om at sysselmennene bidro til å hindre lokaltingene i deres utøving, enten ved å unnlate å møte, godta at stevnede ikke møtte, ikke avgjorde saker og tok bøter før domsavgjørelsene var falt m.m. (f.eks. NgL III, 3–12, 19–30, 45–57, 63–66, 74–81, 86–90, 98–102, 105–106, 175–176; Orning 2006, 678). Den legale kjernen var det såkalte *sáttmålet*, soningen. Sysselmanen kunne inngå forlik med den anklagede og utstede en bot, slik at han slapp å bli stevnet for retten (Holmsen 1976, 176).

Når en vet at sysselmennenes inntekt blant annet besto av deler av bøkene fra sin syssel (Sveaas Andersen, KLN VII, 653), ga det gode muligheter til å berike seg. Forlik, med formål om å reintegrere de saksøkte i samfunnet, hadde stor betydning i lokalsamfunnene gjennom hele middelalderen (Imsen 1990a, 100–109, 192–195; Sandmo 1999, 239ff.). En grunn til at sysselmennene er så lite synlige i diplomaterialet kan derfor skyldes at mange saker ble løst gjennom forlik og dermed ikke ble nedskrevet (jf. Seip 1942, 56 n. 2). Når retterbøter og forbud stadig ble gjentatt, tyder det på at denne praksisen ikke opphørte. En annen grunn kan være at skipreidingene, som sysselmennene skulle lede, primært ble holdt for å kontrollere våpen og samle inn skatter, og at saker derfor ikke ble nedskrevet i samme grad som på andre lokalting. Skipreidingets funksjoner kan derfor ha resultert i færre hjemmelsbrev, som er den vanligste bevarte diplomtypen. Det er likevel mange diplomer, som vist over, som ble utstedt i den lovgitte skipreidingtiden. Sysselmennenes nærvær i bygdene kan derfor ha vært større enn det som fremkommer av diplomaterialet. Det synes å være både et metodisk og et

representativitetsproblem når sysselmannen sjelden fremtrer i diplomaterialet. I forsøket på å skille skipreideting fra fjerdingsting bruker jeg likevel tilstedeværelse av øvrighetsrepresentanter. Hypotesen er at skipreidetingstedene (våpenteingene) lå forholdsvis sentralt i skipreiden som helhet, og med høy bosetningstetthet og gode kommunikasjonsforhold. Dersom skipreidetingstedet i skipreiden lar seg identifisere, går jeg ut ifra at de øvrige tingstedene var lokalt for nivået under – fjerdingene.

Tre tingsteder omtales som «våpenteing» i diplomene: Berg i Eiker (DN VI, 451/1434; NHD 2 r. III (2), 25/1611), Sande prestegård i Sande skipreide (DN II, 804/1454; Ra. Dipl. 4/3 1580 ref. i Indrebø 1935, 144 n. 30) og Holmen/Sigdal prestegård i Sigdal (DN XVIII, 79/1460). Holmen ble imidlertid først del av Borgartingslagen etter at Skien lagsogn ble opprettet på slutten av 1200-tallet. Begrepet våpenteing viser hvor nært knyttet militære og juridiske aspekter var i tingorganisasjonen.

Tradisjonelt har det vært vanlig å hevde at leidangen som skatt var en omgjøring av militære tjenesteplikter til ordinær skatt i fredstid, delvis som følge av at bøndenes militære potensial avtok i høymiddelalderen (Ersland 2000, 55). Den eldste delen av leidangen som skatteytelse skal være bordleidangen, i betydningen underhold til kongens hird. Utfareleidang var derimot knyttet til selve leidangstjenesten og utredsler til proviant og skip i fredstid (L III, 1) og dermed eldre. Det er vanlig å anta at leidangen gikk over til en årlig skatt i Gulatingslagen en gang etter 1150 og i landsmålestokk i løpet av Håkon Håkonssons regjeringstid (1217–1263) (Bull 1920, 38, 43–45; Bjørkvik, KLN III, 433–442), men kan kanskje være eldre (Ersland 2000, 55). Steinnes mener bordleidangen representerte en videreføring av kongens rett til veitsler (Steinnes 1933a, 76 n. 4). Også Iversen kobler leidangen til veitsler, men ser utviklingen i sammenheng med at veitslesystemet endres slik at både jordavgifter – landskyld – og en regulær «offentlig» skatt – leidangen – innføres gradvis og blir fast i andre halvdel av 1100-tallet (T. Iversen, 2011, 273). Skipreidetinget hadde uansett viktige funksjoner som administrative steder for økonomiske transaksjoner og pliktytelser til kongen. I denne formen er den derfor neppe eldre enn perioden da de norske kongene fikk herredømme over hele Viken, noe jeg kommer tilbake til. Andre typer pliktytelser har likevel trolig blitt krevd inn fra området langt tidligere, kanskje koblet til

herreder og lider. Sakene som ble omhandlet på disse tre nevnte skipreidingene gjelder vitne- og stevnemål. De var utstedt i begynnelsen av februar – tingtiden for skipreidinget i Viken.

Disse tingene er alle fra samme region, og alle hadde også middelalderkirker. På Berg og Holmen var kirken knyttet til gårdstunet, mens kirken på Sande antakelig lå lenger unna gårdsbosetningen. Når det gjelder Berg i Eiker skal tingstedet, ifølge tradisjonen, ha ligget på en haug kalt Pilhaugen, ca. 100 m fra gårdstunet (se kap. 9.2.1 og appendiks 4). På Holmen er en stor gravhaug, kalt Kjempehaugen (ID 155463), ca. 150 m vest for der kirken sto. Det kan tyde på en sammenheng mellom tinget og kirkestedet, og kanskje også hauger, slik det er belagt også andre steder. Berg og Holmen lå videre sentralt i skipreiden/herredet, mens Sande lå mindre sentralt i søndre del av sin skipreide. Når Sande har gitt navn til skipreiden, antyder det likevel at gården var viktig da skipreiden ble til og navngitt.

Ingen diplom fra Borgarsyssel refererer til skipreide- eller våpenting, foruten det nevnte fra Sandesund i 1639. Som vist i tabell 8.1, er senmiddelalderske skipreiding identifisert i seks skipreider på grunnlag av nevnte øvrighetsrepresentanter, lokalisering i landskapet og i rettskretsene. Det gjelder Berger (Idd), Kolberg (Onsøy), Rakkestad (Skaun), Lekum (Heggen) og Lundeby (Råde), og sannsynligvis også Trøgstad (Frøyland). Alle gårdene, med unntak av Lekum i Heggen, lå sentralt i skipreiden og med gode kommunikasjoner. Skipreidinget fungerte sannsynligvis også som tingsted for fjerdingen, som ved visse tingmøter hadde funksjoner knyttet til våpensyning og andre fellesfunksjoner for skipreiden som helhet. Dette tilsvare modell 2 (4.1) som gjort rede for i kapittel 4 – med fire tingsteder, hvorav ett på høyere nivå. Denne modellen har dermed størst gyldighet for undersøkelsesområdet, men også modell 4 (figur 4.3) som angir endringsprosesser kan være relevant. Alle de sikre identifiserte skipreidingstedene, med unntak av Berger i Idd, har hatt middelalderkirke på gården, inkludert Lundeby som sannsynligvis var skilt fra kirkestedsgården Roe/Råde. Berger lå ca. 1 km fra Idd kirke.

Samlet viser dette at hvilke og antall øvrighetsrepresentanter som møtte på tingene, kan skille skipreidinget fra fjerdingstingene.

Tingstedenes lokalisering i rettskretsene har også betydning. Diplomene tyder på at bondesamfunnet ordnet opp i egne saker. Ombudsmenn som sysselmennene kan imidlertid ha vært mer tallrike enn det som fremkommer av diplommaterialet.

8.2.4 Ting og kirke – på spor av eldre samlingsplasser og administrative inndelinger?

Nærmere en tredel, 23 % (23 av 71), av de *sikre* og *sannsynlige* tingstedene i Borgartingslagen lå som vist ved en middelalderkirke. Når disse tingene blir sett i forhold til kirker og skipreider (jf. kap. 7.0), tegner det seg et mønster. De er alle, med bare få unntak, relativt jevnt geografisk fordelt. Med bare ett slikt sted i hver skipreide, kan det være tegn på eldre samlingsplasser med spesielle funksjoner. Som nevnt er herredskirker omtalt i Borgartingslagens eldre kristenrett (NgL V, 282 m/ref; jf. kap. 6.3 og 7.0), fra første halvdel av 1000-tallet (Rindal 2008, xxiii). Det har vært ansett som sannsynlig at Borgartingslagens fylkeskirker var hovedkirker (*höfuðkirkja* f.) (NgL V, 312). En herredskirke var da hovedkirke i et herred (KLNVI, 494). Kombinasjonen av bare ett sted med både ting og kirke i hver skipreide kan indikere at vi har fatt i både herredskirken og skipreidetinget. Dette vil bli nærmere undersøkt nå.

I de ni skipreidene hadde 16 av 32 gårder med mulig tingsted, middelalderkirke (tabell 8.1): elleve kirker lå på gårder med *sikkert* tingsted, én på en *sannsynlig* og fire på gårder med *mulige* tingsteder. I to tilfeller sto kirken på nabogården, i Heggen og Råde, men jeg har kunnet sannsynliggjøre at gårdene tidligere utgjorde én historisk gård (tabell 8.1). Prestegjeldene, som kan være fra 1200-tallet, har lite sammenfall med skipreidene i Borgarsyssel (jf. kap. 6). Biskop Eysteins jordebok nevner ingen spesifikk rangordning mellom kirkene slik som i de senere prestegjeldene, selv om det er argumentert for at dette fantes (Skre 1998, 64ff.; Norseng 2005a, 280). Studier av det før nevnte tillegget i Rødeboken indikerer likevel en rangordning (jf. kap. 7), i form av spesifisering av kirker med og uten eldre tiende (*antiquus taxus*) og biskopens visitasrett. Tillegget er antagelig fra ca. 1320 (Steinnes 1933b, 147). Det tegner seg her et grovmasket system for tiendeinnkreving, der ytelsene kan betraktes som et verdiuttrykk

for kirkenes økonomiske omland (Emanuelsson 2005, 218). I Oslo bispedømme er Borgarsyssel det området der det er oppført flest kirker uten eldre tiende, men også der en finner enkelte med høyeste tiende – Eidsberg, Rakkestad og Tune kirker (tabell 8.5). Disse tre kirkene er omgitt av kirker uten eldre tiende. En tolkning er at dette var hovedkirker i det omkringliggende kirkelandskapet.

Som det fremgår av tabell 8.5, er det fem kirker uten tiende rundt Eidsberg kirke og i Heggen skipreide: Folkenborg, Herland, Hen, Trømborg og Tenol. Disse omtales også som kapell (RB 565). Kirker rundt Tune uten tiende var: Varteig, Alnes, Glemmen og Borge (tabell 8.5). Torsnes er ført uten eldre tiende (RB 546–547) og lå under Skjeberg kirke (Norseng 2005a, 280 m/ref.). Torsnes og Borge sogn utgjorde Åbyggje skipreide (se appendiks 2), men hadde dermed forskjellig kirkelig tilknytning på tvers av skipreidegrensene. Som tabell 8.5 viser, mottok ikke Os og Gjulung kirker i Skaun skipreide tiende og lå trolig under Rakkestad kirke (RB 564f.). Visse formuleringer antyder at *Nýjakirkja utanskógs* lå under Degernes kirke (Emanuelsson 2005, 221n. 487). Så langt viser analysen dermed ikke sammenfall mellom de kirkelige grensene indikert av *antiquus taxus* og skipreidene av 1277 (figur 8.4 og 8.5). Grensene faller heller ikke sammen med de senere prestegjeldsgrensene fra 1647/1648 (jf. figur 6.3). Rakkestad og Eidsberg har jeg identifisert som skipreidingsteder og kirkene her nå som hovedkirker i 1320. For Tune sin del var dette også en fylkeskirke og sysseltingsted (jf. kap. 5.4.1 og 7.1.8), selv om et skipreiding der ikke kunne belegges i kildene. I Frøyland kan det se ut til at alle kirkene hadde eldre tiende (RB 566). Det er riktignok et åpent felt i innføringen i Rødeboken (RB) der Trøgstad's eldre tiende burde stått, men det at biskopen har to netter visitasrett der og bare én natt i Båstad med fire mark kaup i eldre tiende, antyder at Trøgstad nok var herredskirke på dette tidspunktet (figur 8.4). Alle kirkene i Frøyland hadde også tingsted senere i middelalderen. Tesal kirke lå trolig under Råde. Når det gjelder Tom anser jeg det som mest sannsynlig at den lå til Kolberg i Onsøy, med en høy tiende og i samme skipreide. Svinndal er ført opp med lav eldre tiende, men var likevel neppe annekskirke (tabell 8.5). I Vemme er bare Spydeberg oppført med eldre tiende. Det er imidlertid en mulighet for at Skog, Viflestad og Skiptvet har hørt sammen, slik de gjør senere i

Tabell 8.5. Oversikt over den eldre tienden, antiquus taxus, til kirkene i de ulike skipreidene (RB 544–547, 549, 563–567) som uttrykk for kirketilhørighet og kirkens status. *For Trømborg er det en åpen plass i kodeks i RB, så det er uklart om Trøgstad har hatt eldre tiende, men eldre forhold og visitasrett for biskopen indikerer at den var herredskirke

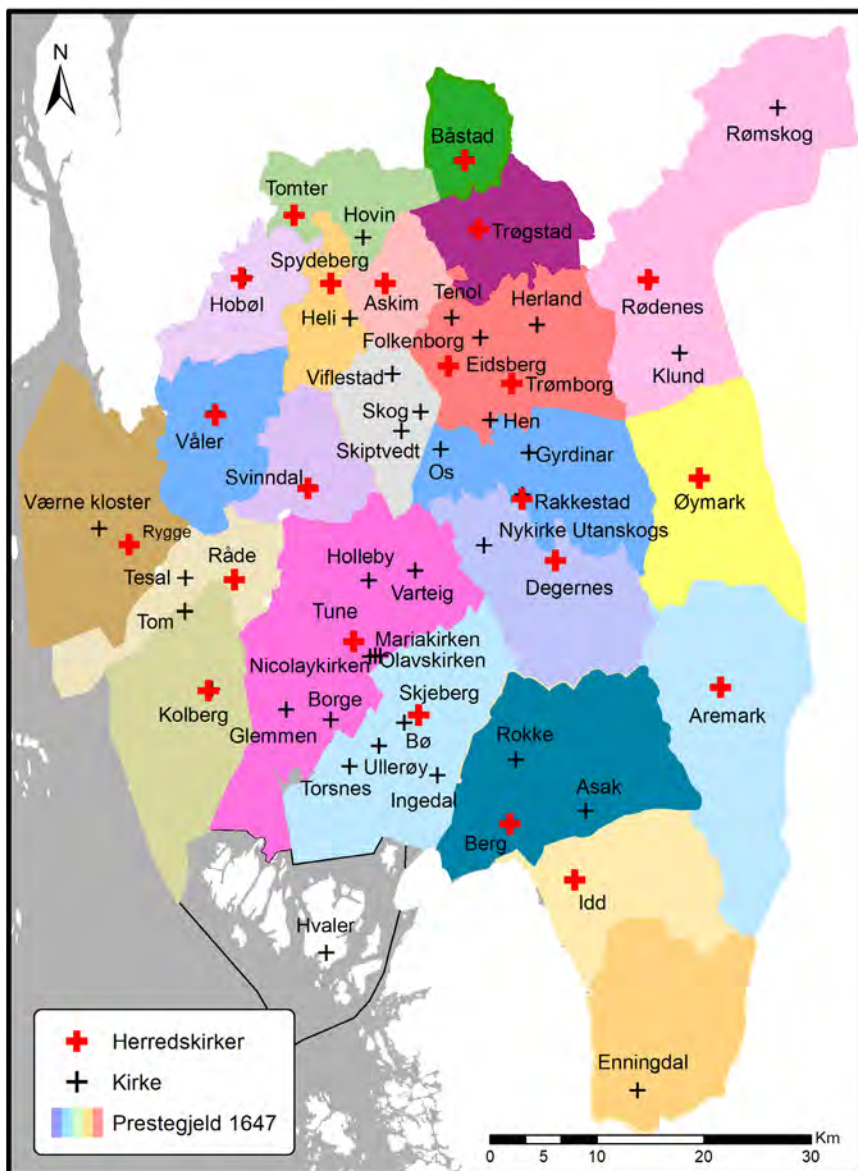
Skipreide	Navn	Kirketilhørighet 1320	Eldre tiende (mark kaup)	Tolkning
Idd	Asak	Berg	0	Annekskirke
	Idd	Idd	6	Herredskirke
	Rokke	Berg	0	Annekskirke
	Enningdalen	Ranrike prosti	0	Annekskirke
Onsøy	Kolberg (Onsøy)	Onsøy	16	Herredskirke
	Tom	Onsøy	0	Annekskirke
Råde	Råde	Råde	16	Herredskirke
	Tesal	Råde	0	Annekskirke
	Svinndal	Svinndal	1	
Skaun	Rakkestad	Rakkestad	30	Annekskirke
	Gjulem	Rakkestad	0	Annekskirke
	Os	Rakkestad	0	Annekskirke
	Nye kirke utenskogs	Degernes	0	Annekskirke
	Degernes	Degernes	8	Herredskirke
Heggen	Eidsberg	Eidsberg	30	Herredskirke
	Folkenborg	Eidsberg	0	Annekskirke
	Herland	Eidsberg	0	Annekskirke
	Hen	Eidsberg	0	Annekskirke
	Trømborg	Eidsberg	Ukjent*	Herredskirke?
	Tenol	Eidsberg	0	Annekskirke
Frøyland	Askim	Askim	12	Herredskirke
	Båstad	Båstad	4	Herredskirke
	Trøgstad	Båstad?	0	Annekskirke
Tune	Tune	Tune	30	
	Alnes	Tune	0	Annekskirke
	Holleby	Tune	Ukjent	
	Glemmen	Tune	0	Annekskirke
	Varteig	Tune	0	Annekskirke
Åbyggje	Borge	Tune	0	Annekskirke
	Torsnes	Skjeberg	0	Annekskirke
Vemme	Viflestad	Spydeberg	0	Annekskirke
	Heli	Spydeberg	0	Annekskirke
	Skog	Spydeberg	0	Annekskirke

Tabell 8.5. (Fortsatt)

Skipreide	Navn	Kirketilhørighet 1320	Eldre tiende (mark kaup)	Tolkning
	Spydeberg	Spydeberg	10	Herredskirke
	Skiptvet	Spydeberg	0	Annekskirke
	Hovin	Tomter	0	Annekskirke
Skjeberg	Skjeberg	Skjeberg	16	Herredskirke
	Bø	Skjeberg	0	Annekskirke
	Ullerøy	Skjeberg	0	Annekskirke
Ingedal	Ingedal	Skjeberg?	0	Annekskirke
	Berg	Berg	12	Herredskirke
Våler	Våler	Våler	8	Herredskirke
Hvaler	Hvaler		0	Annekskirke
Marker	Rømskog	Rødenes	0	Annekskirke
	Rødenes	Rødenes	4	Herredskirke
	Klund	Rødenes	0	Annekskirke
	Øymark	Øymark	4	Herredskirke
	Aremark	Aremark	4	Herredskirke
Mossedal	Hobøl	Hobøl	8	Herredskirke
	Tomter	Tomter	3	Herredskirke
Varna	Værne	?	?	
	Rygge	Rygge	14	Herredskirke

middelalderen, ettersom biskopen har rett på to netter visitas på Skiptvet og fire huder i *cathedraticum* – det samme som Spydeberg med Heli anneks. Skiptvet utgjør senere også et prestegjeld. Hovin sogn i Vemme skipreide lå trolig under Tomter (figur 8.4).

I Idd skipreide hørte Enningdalen kirke til Ranrike prosti. Asak, som også var ført uten tiende, lå trolig under Berg, slik den gjorde i 1647. Det samme gjaldt antakelig også Rokke kirke, slik den gjorde i 1590-årene (Norseng 2005a, 280). Her sammenfaller heller ikke disse mulige eldre «herredskirkeområdene», skipreidene eller senere prestegjeld (figur 8.4 og 8.5; jf. figur 6.3). I Marker er resultatet også forskjellig fra skipreiden. Aremark og Øymark hadde tiende, men ikke Rømskog og Klund som kan ha vært annekskirker under Rødenes. Værne kloster står ikke oppført i RB og er usikker. Årsaken kan være at kirken var såkalt *exempt*, dvs.

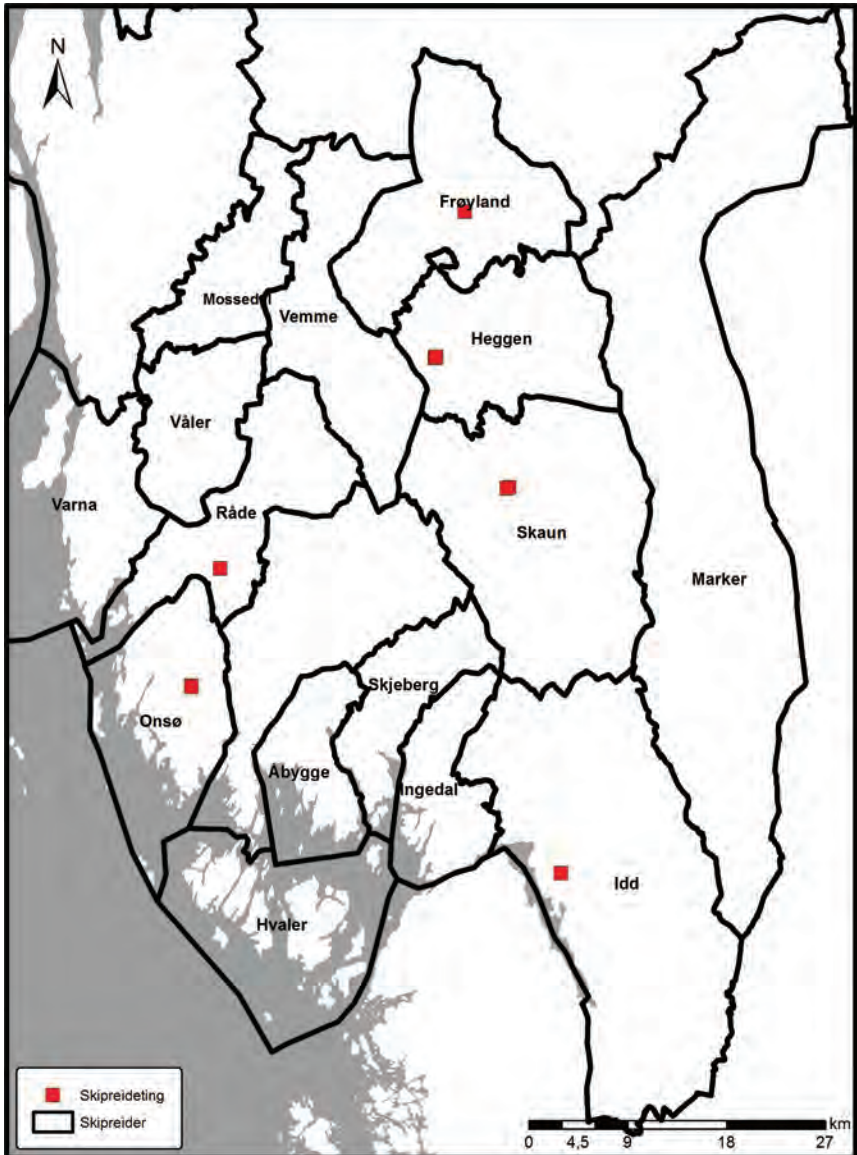
Figur 8.4. Kart over herredskirkeområdene slik de fremtrer i 1320-kilden, antiquus taxus, i RB. Herredskirker er markert med rødt kors. Hvalers tilknytning er usikker. Sammenlignet med Figur 8.5, ser en endringene til skipreider i 1277. Kart: Marie Ødegaard.

ikke lå under biskopens overhøyhet og domsmyndighet, men som regel direkte underlagt paven (SNL 2009). Ikke heller Hvaler hadde tiende, men tilknytningen her er usikker.

Norseng har foreslått at dette mønsteret kan tilsvare en eldre sogneinndeling (Norseng 2005a, 275). Mine resultater viser at det er til dels store forskjeller mellom inndelingen i *antiquus taxus* og skipreideinndelingen i 1277. Jeg oppfatter inndelingen i *antiquus taxus* som spor av en eldre herredsinndeling og vil sammenlikne den med inndelingen i 1277 da det var færre enheter. Borgartingslovens betegnelse herredskirke (NgL V, 282 m/ref.) er som nevnt omdiskutert (jf. kap. 6.3 og 7.0). Jeg har tidligere vist at det var et sammenfall av *sikre* tingsteder og kirkesteder i alle skipreider i Borgarsyssel, med unntak av Skjeberg, Ingerdal, Våler og Varna (jf. kap. 7.0; figur 7.1). Kan da denne kirkelige inndelingen speile en eldre inndeling i herred med felles kirke og -tingsted? Hypotetisk kan en tenke seg at eldre herredsting ble transformert til våpen- og skipreideting under den kongelige sysselmannens kontroll, og at det er en slik utvikling som fanges i disse kildene. Det kan slik være av interesse å sammenligne denne strukturen med den senere kjente skipreidestrukturen.

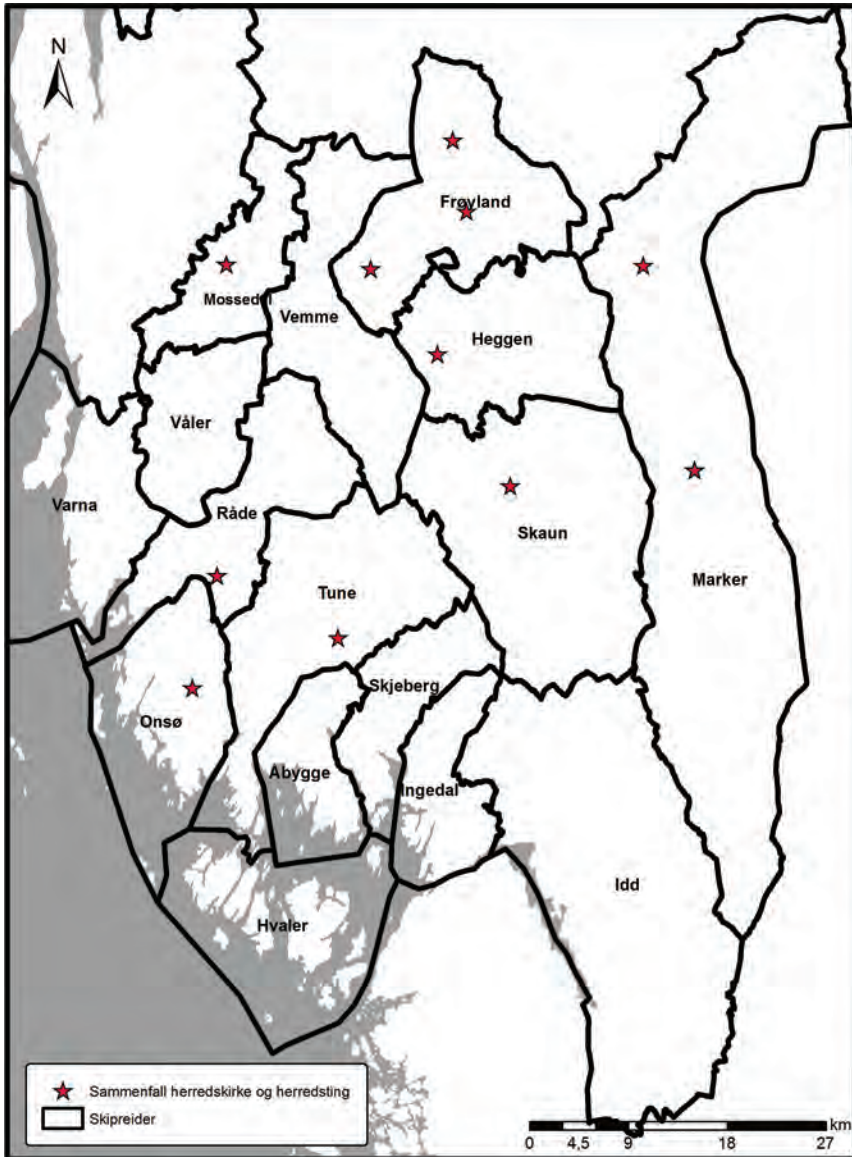
Resultatet viser at bare i Onsøy, Heggen, Våler og muligens Varna faller «herred»- og skipreideinndelingene sammen. De fleste herredene er mindre enn skipreidene, mens Tune og Skjeberg er større, og Berg herred inkluderer deler av nordre Idd skipreide (figur 8.6). I Heggen og Onsøy, der inndelingene altså faller sammen, er det også sammenfall mellom kirkested og skipreidetingsted, henholdsvis Eidsberg med Lekum og Kolberg. Skipreideting og kirke faller videre sammen i Trøgstad i Frøyland og Lundebø i Råde, men der faller ikke herred og skipreide sammen (figur 8.6). Fire av de seks identifiserte skipreidetingene har dermed ligget nær en antatt herredskirke. Frøyland besto av tre herred med sammenfall av kirke og tingsted, men var senere bare én skipreide (figur 8.6). Kirkene Rakkestad, Rødenes, Øymark, Båstad, Askim og Hobøl har også tingsted, men inndelingene faller ikke sammen her. Materialet tegner dermed ikke noe entydig mønster.

Resultatene fra analysen viste likevel at det i flere tilfeller var en kobling og stabilitet knyttet til både tingsted og kirke i fra «herredet» til de senere skipreidene. De verdslige herredene kan på den måten ha dannet utgangspunkt for en tidlig kirkeinndeling på sent 1000- og 1100-tallet. Det er sannsynlig at de inndelingene som trer fram i tiendelisten viser

Figur 8.5. Kart over skipreidene med identifiserte tingsteder i Borgarsyssel. Skipreidetingene er markert med rød firkant. Kart: Marie Ødegaard.

en eldre kirkelig inndeling med «storsogn» eller en tidlig prestegjelds-inndeling med hovedkirker, slik det nylig har blitt foreslått for Eidsiva-tingslagen. Der faller disse tidlige prestegjeldene sammen med senere prestegjeld og dateres til 1200-tallet (Iversen og Brendalsmo 2020). Et

Figur 8.6. Kart over sammenfall i lokalisering av kirker og tingsted i Borgarsyssel. Kart: Marie Ødegaard.

sammenfall mellom verdslige og kirkelige inndelinger har også blitt vist tidligere i analysen fra Borgartingslagen (kap. 5 og 7). Inndelingen belagt i tiendelisten fra 1320 viser dermed trolig også, om enn indirekte, en eldre verdslig struktur, kan hende en eldre herredsinndeling før

skipreidene som er belagt i 1277. Dersom herredet var grunnenheten for både en verdslig og en kirkelig inndeling, og at herredene dokumentert omkring 1320 virkelig viser tilbake til eldre forhold, gir det også føringer på hvordan en tolker integrasjonsprosessen av Viken i rikskongedømmet. Jeg vil presentere et forslag til tolkning av disse prosessene, og argumentere for en gradvis prosess der rikskongedømmet over tid endrer lokal praksis.

Fram til 1152/53 lå Borgartingslagen under bispesetet i Lund, og kongedømmet hadde også kontroll over kirkesystemet fram til den tid (Moseng *et al.* 1999, 85). Kongene anså trolig derfor det geistlige apparatet som del av sitt eget, noe som kan ha ledet til at kongen bidro til å styrke de etter hvert sentralkirkelige institusjonene (Sveaas Andersen 1977, 315f). Det var også en måte for kongen å øke egen legitimitet gjennom kristningen og det inngikk dermed som et ledd i konsolideringen av riket (Iversen og Brendalsmo 2020). Ved å koble herredskirke og herredsting sammen, ville institusjonene gjensidig å kunne påvirke og styrke hverandre. I jernalder og tidlig middelalder var makt avhengig av tilstedeværelse og direkte geografisk kontroll. En måte å sikre denne kontrollen i områder der kongen hadde mindre makt, var å delegerer makt til småkonger og andre støttespillere, slik Håkon den gode angivelig gjorde i Viken etter å ha blitt hyllet som konge i 934 (Håkon den godes saga, kap. 2; Taranger 1934–36). En annen metode er å flytte tingsteder nærmere kongelige sentre, slik en kan se at kongen gjorde med flere av tingstedene på høyere nivå, herunder lagtingene og sysseltingene (jf. kap. 5.2 og 5.4.1). Kirker ble bygd på gårder til fremstående bønder. Disse kan ha hatt en overordnet rolle i kult og rett i samfunnet forut for kristningen, og kan på den måten ha opprettholdt disse funksjonene inn i middelalderen og senere.

Det er mulig at herredet eller herredsbetegnelsen knytter an til en militær og rettslig organisering under dansk herredømme, forut for 1000-tallet da herred er nevnt i loven og også på svenske runesteiner (jf. kap. 2.5 og 6.1). Det er likevel sannsynlig at denne inndelingen ble lagt over alt eksisterende inndelinger, som kan ha vært naturlig bygdelag og eldre tingkretser, knyttet til fellestiltak av forsvar og rettsordninger (jf. kap. 6). I Danmark kjennes som før nevnt fjerdingsdelte herreder, belagt

i 1241 (Den Jyske Lov II, 1). Fjerdingene i Viken er først belagt sikkert fra ca. 1300 og det kjennes ikke om herredet var underinndelt forut for det. De danske fjerdingene var, i hvert fall fra 1200-tallet, først og fremst oppnevningssenheter for delegater som skulle møte på herredstinget. I Viken viser derimot diplomer klart at fjerdingene faktisk var tingkretser i senmiddelalderen.

Det er vanskelig å si sikkert om herredene også var underinndelt tidligere med egne tingfelleskap, eller om fjerdingsstrukturen opprinnelig var som i Danmark knyttet til oppnevninger av representanter til herredstinget og med bare ett tingsted i hvert herred. Det er dermed tre måter en kan tolke prosessen på. De to første modellene er relativt like, og forutsetter at herredet var underinndelt. Den første som i Danmark, der underinndelingen var oppnevningssenheter til tinget, der herredstinget ble erstattet av et kongelig kontrollert skipreideting og hvor rettstvister utenfor kongemaktens interesse ble flyttet til fjerdingsnivået. Den andre forutsetter fire tingsteder i herredet, der kongemakten overførte rettigheter knyttet til våpen- og skipreideting til bestående ting eller til et nytt ting nær lojale støttespillere. Den siste muligheten er at skipreiden og fjerdingen ble innført samtidig noe senere.

I Gulatings- og Frostatingslagen er skipreiden minste tingkrets. Både i Borgartingslagen og Hålogaland er skipreidene underinndelt i fjerdinger som minste rettskrets. En tolkning er at dette mønsteret kan skyldes det norske kongedømmets ekspansjon, og at disse områdene fikk fastere struktur med fjerdinger og skipreideting samtidig. Kanskje skal dette vurderes i sammenheng med Husebygårder, som i antall er særlig representert i Borgarsyssel og nordover på Opplandene, knyttet til støttepunkter for det nye herreveldet. Disse kan ha blitt innført og opprettet over en kort periode i tidlig middelalder – ikke ulikt det system som Lindkvist har pekt på i Svealand (Lindkvist 1988, 71). Spørsmålet er om konger eller andre overregionale eliter kan ha vært sterke nok lokalt til å gjennomføre slike omfattende endringer knyttet til lokale områder og enheter på et så tidlig tidspunkt. Med tanke på at de danske herreder var underinndelt, og at det ikke er så store endringer i alle tilfeller mellom herredene og skipreidene, anser jeg denne teorien for mindre sannsynlig. Jeg anser det som trolig at

herred og fjerding var knyttet sammen, og at skipreiden ble innført senere – en gang etter 1000-tallet, da norske konger gradvis fikk herredømme over området.

Jeg har i en annen sammenheng vist et eksempel fra Eiker skipreide (Ødegaard 2013). Tre av fire fjerding var der navngitt etter gården med tingsted. Unntaket var Berg i Varlo fjerding som er belagt sikkert som skipreideting i senmiddelalderen. Det er illustrerende at Bergs nabogård var en viktig kongsgård, senest fra 1240 (Johnsen 1914, 102). Når gården Varlo som har navngitt én fjerding, ikke hadde tingsted, har jeg tolket det slik at Varlo mistet sin rettslige funksjon da Berg ble skipreidetingsted. Jeg antar at tinget ble flyttet nærmere kongsgården Sem og adellslekten på Berg på initiativ av kongen eller lokale kongstroe menn (se appendiks 4; Ødegaard 2013). Dette knytter an til en modell der eldre herred var underinndelt i mindre rettsfelleskap, men at kongemakten sørget for å flytte det viktigste tingstedet nærmere sitt domene. Ved en innføring av skipreider og skipreideting har trolig de eldre herredsområdene blitt tilpasset et nytt system knyttet til en mer regulert leidang med faste rettskretser. Da kan en se for seg at kongemakten eller andre overregionale herskere har gjort om og samlet underinndelingene i mer aritmetiske firdelinger. Jeg antar at skipreidene i undersøkelsesområdet fikk fastere struktur på 1100-tallet og var knyttet til endret bruk av leidangsmannskap og innkreving av leidangsskatt som regulær skatteytelse. Det skal ha blitt ytterligere intensivert i andre halvdel av 1100-tallet (Ersland 2000, 62; T. Iversen 2011, 274).

En regulær, offentlig leidangsskatt krever et fastere system for innkreving med en jevn tilførsel av ytelser. Eldre utfareleidang derimot, var antakelig basert på et mer løselig system og hadde en periodisk karakter, og der en må anta at det gikk tid mellom hvert utbud og sjøslag. Den eldste leidangen bør også, som nevnt, kobles nærmere høvdingers og lokale storbønders krigerfølger og egne menn, slik det også skal ha vært i Danmark (jf. kap. 6.1). Endringen mot et fastere ytelsessystem bør ses i lys av endringer i kirkesystemet, fra en reide basert på tjenesteavgifter til presten mot en fast tiende med behov for et fastere system og områder for innkreving, og som trolig skjedde i første halvdel av 1100-tallet (jf.

kap. 6.3). Vurdert opp mot det nære forholdet mellom verdslig og kirkelig inndelinger som er vist i dette arbeidet, kan en kanskje forutsette en ytterligere dobbelthet i strukturene også her.

Det er likevel uklart om dette skal forstås som langvarige prosesser eller hurtige omveltninger. I forhold til utviklingen som kan spores i øvre nivå i omtrent samme periode, knyttet til sysler og noe senere lagsogn, er likevel en styrt organisering innenfor rammene av et eldre system og bosetningsforhold mest sannsynlig. Lidene har blitt innlemmet og tilpasset det nye systemet, kanskje med nye funksjoner knyttet til leidang og pliktytelser. At dette kan tolkes som kongelig initierte tiltak, mener jeg at også sannsynliggjøres ved at tre av de seks identifiserte skipreidingene synes å ha vært nær koblet til kongen eller kongsmenn forut for ca. 1300 (se kap. 8.2.5). Senere i middelalderen, da inndelingene antakelig hadde ligget fast for en tid, får endringer i bosetningstygdepunkter større innvirkning på de lavere nivå, men likevel innenfor de faste skipreidene (se kap. 9.3).

Det er verdt å merke seg at ifølge Gulatingsloven, representativ for midten av 1100-tallet, skulle Viken stille 60 skip til leidangen, i tillegg til grenenes skip (G 315). Innen dette området var det bare 48 skipreider i 1277. Vanligvis har misforholdet mellom antall skip og skipreider blitt forklart med en omlegging av skipsstørrelsen, fra 20- til 25-sesser (f.eks. Bull 1920, 35, 38; Jerstad 1927–29, 101). Det finnes imidlertid ingen direkte belegg for en slik utvikling i skipsstørrelse, og fra senmiddelalderen har vi også enkelte belegg for at flere skipreider kunne samarbeide om å stille skip (G 301; jf. kap. 6.1).⁵⁹ Dermed anser jeg det som mest sannsynlig at herredet ble slått sammen til færre skipreider, slik at en får det mønsteret en kan spore i 1277-kilden og senere i middelalderen. Noen av de større herredsområdene, som Tune og Skjeberg, ble brukket opp og organisert som mindre skipreider, Ingerdal skipreide synes å ha blitt nyopprettet uten et foregående herred, mens de fleste andre herred slås sammen til noe større skipreider. Atter andre herreder ble videreført uten omorganisering (figur 8.6).

59 Fortsatt i 1380–90-årene har leidangen vært benyttet til skipsvedlikehold, utbud og oppsetting av leidangsmannskap. I 1429 skal ha vært siste gang en leidangsflåte sto i sjøen (Imsen 1990a, 195 n. 4 m/ref.).

De nye inndelingene må følgelig ha ført til endringer i mange tingområder, men uavhengig av om en tolker herredet som underinndelt eller ikke, trenger ikke endringene nødvendigvis ha berørt lokaltingene. Endringene har trolig også skjedd i samarbeid med bøndene på tinget. Først og fremst kan dette ha innvirket på lokale maktforhold der noen «herredseliter» mistet sin innflytelse til nye kongetro menn. Både sagaer og lover viser at makt var en vesentlig faktor i samtidens rettsavgjørelser. Både ætt og patron–klientforhold kan ha vært viktige, siden lokale stormenn kunne gi beskyttelse og vern som kunne være avgjørende for sakers utfall (Meulengracht Sørensen 1995; Skre 1998; Iversen 2007). De lokale stormennenes lojalitet kunne nok likevel variere med kongens styrke og muligheter for å belønne dem.

Skipreidetinget hadde en iboende dobbelthet, som organ for bygdefellesskapet og et instrument for kongemakten (Imsen, NHL 2005). Eiere av gårder med skipreideting kan ha fått delegert kongelig myndighet som en strategi for økt territoriell kontroll. I noen områder, som Onsøy og Heggen, der herredene faller sammen med skipreiden, beholdt kanskje stormennene sin rolle som militære og rettslige ledere. I de områdene der inndelingene ikke faller sammen, kan nye aktører ha fått maktposisjoner på bekostning av tidligere stormenn. I andre tilfeller kan selve tingstedet ha blitt videreført selv om skipreiden tok seg opp i større områder. Det kan tyde på at noen utvidet sin makt i disse prosessene. På den måten ble en mer robust plattform utviklet for å regulere lokalsamfunnene og utøve overregional makt, slik det også har vært hevdet for England (Reynolds 2013, 7–8). Det er dette Imsen hevder skjedde mot slutten av 1200-tallet, da viktige elementer av det eldre tingsystemet, med tingsteder som fellesorgan med «offentlig» funksjoner og som samvirkeorgan mellom bønder og kongemakt, ble innlemmet i en ny landsomfattende styringsstruktur (Imsen 1990a, 25–34, 193–202). Utviklingen jeg mener å se i Viken i tidlig middelalder skal trolig ses i denne sammenheng, med at kongen fikk overherredømme, om enn indirekte, over lokalområdene Borgartingslagen, knyttet til fastere og mer regulerte systemer for rettshåndhevelse, våpensyning, regulære skatter og plikter til kongedømmet.

8.2.5 Plasskontinuitet mellom kult-, ting- og kirkesteder?

Jeg vender nå om og ser utviklingen av tingsteder i et tidsperspektiv ved å undersøke den nære koblingen mellom kirker og tingsteder. Et sentralt spørsmål er om den nære tilknytningen innebærer en form for plasskontinuitet knyttet til kult og rett fra forhistorisk tid inn i middelalder. I den eldre forskningen argumenteres det ofte for at kirker ble oppført på førkristne kultplasser ut fra kultiske stedsnavn av forhistorisk opphav, uten videre problematisering (Bugge 1920; Arup 1925, 148f., Olsen 1926, 231f.). I den nyere tingstedsforskningen med fokus på selve tingstedene og deres fysiske utseende er relasjonen mellom ting og kult igjen blitt aktuelt (Meaney 1995). Kirken og kultplassen trenger ikke nødvendigvis å ligge på eksakt samme sted for å omfatte plasskontinuitet. Nærliggende lokaliteter, koblet til felles maktutøvelse og et områdes betydning som sentralt samlingssted er også relevant (Ljungberg 1938, 229; Bergner 1987, 13). Norrøn kult synes å ha hatt vid utbredelse i landskapet. Samlingssteder skulle holdes i samband med månekalenderen og i henhold til jordbrukssyklusen. Det var viktig at møtene ble holdt på rett tid og til rett sted for å kunne samhandle med gudene (Sanmark 2017, 3). Vesentlig var også at stedene ble husket i samfunnet for å gi mening og for på den måten å skape sosiale og felles minner. Det kan også ha skapt behov for at viktige rituelle lokaliteter og de senere kirkestedet ble beholdt på en alt viktig plass (Andrén 2002, 321). Endringer over tid, også i hva som ble oppfattet som et sentralt sted, har selvsagt skjedd. Når en i Borgarsyssel har eksempler på at middelaldertingsteder og kirker ligger på nærliggende lokaliteter innen en opprinnelig større gårdsenhet, slik som Nordby og Østby i Osferdingen i Skaun, og Lundeby og Roe i Råde, kan det være mulig at religiøse og rettslige funksjoner ble skilt ved deling av gårdene.

Stedsnavn er en viktig kilde for å vurdere spørsmålet om plasskontinuitet (Olsen 1915, 1926; Sandnes 1969, 1987; Skre 1988, 1995; Nilsson 1992; Helleland 1996; Brendalmo 2006). En rekke stedsnavn kan belyse ulike sosiale og hierarkiske forhold (Hellberg 1986; Brink 1996a, 1997; Vikstrand 2010). Det byr likevel på mange kildemessige utfordringer. Jeg ønsker derfor på et bredere grunnlag å vurdere hvordan tingstedene var lokalisert i relasjon til antatte kultsteder og kirker i de undersøkte skipreidene i

Borgarsyssel. Det å studere kildene samlet kan forhåpentligvis gi et bilde av ulike typer samlingsplasser for religiøse handlinger, og vise likheter og forskjeller mellom møtesteder i det hedenske og tidligkristne samfunnet.

Det er, som vist, i alt 48 middelalderkirker i Borgarsyssel som sannsynligvis er reist før 1200.⁶⁰ Tabell 8.6 viser at 28 av de 48 (58 %) kirkene er bygd på steder som ut fra de nevnte kriterier i kapittel 4 kan indikere en form for plasskontinuitet.⁶¹ Elleve kirkesteder ligger nær et gravfelt. Tre kirker er lokalisert nær «hellige» kilder, men det er noe vanskeligere å tolke. En lokalitet, Borge, har et gravfunn av en såkalt gullgubbe eller mulig bare gullgubbestempel eller patrise i messing eller bronse (ID 49310). Av de 28 kirkestedene har seks såkalte samlingsnavn, to har tingnavn, mens fire har nabogård med samlingsnavn, til sammen 12 av 28 (tabell 8.6). Bare to av dem ligger ved et forhistorisk gravfelt. Det er dermed tilsynelatende lite sammenfall mellom gravfelt og samlingsindikerende stedsnavn.

I alt 17 av de 28 kirkestedene som indikerer eldre samlinger har også middelaldersk tingsted. Av disse er elleve *sikre*, ett *sannsynlig*, og resten *mulige* tingsteder. Fem kirkesteder har ingen andre indikatorer på eldre samlingssteder enn at det var holdt ting nær kirken i senmiddelalderen. Det gjør det vanskelig å trekke slutninger bakover i tid. De vurderes som såpass usikre som indikatorer på plasskontinuitet fra jernalder til middelalder at de ikke blir tatt med videre i analysen. Det gjelder også de kirkestedene som bare har nærhet til én hellig kilde i form av et mulig offersted og Rygge kirke, som bare har nærhet til et samlingsnavn på en nabogård. Da gjenstår 20 kirker som har flere indikatorer på eldre samlinger og dermed tegn på plasskontinuitet. I alt 13 av dem også har tingsted. Det gjelder Hovin, Folkenborg, Eidsberg med Lekum, Os (Østby), Tune, Kolberg, Borge, Rokke, Asak, Idd (Berger), Råde (Lundeby), Tesal (Huseby), og kanskje Rakkestad (tabell 8.6). Dette blir vurdert som tegn på kontinuitet tilbake til før kirkestedet ble etablert.

60 Værne kloster er ikke regnet med, og heller ikke de tre middelalderkirkene som i Sarpsborg.

61 De kirkene som ikke oppfyller noen av kriteriene (jf. kap. 4.3), er ikke med i tabellen. Det gjelder Rømskog, Øremark, Aremark, Rødenes, Klund, Svinndal, Tom, Enningsdalen, Berg, Varteig, *Nýjakirkja utanskógs*, Degernes, Skog, Viflestad. I tillegg har ikke Våler, Ingerdal, Glemmen og Skiptvet noen av kildetyperne, foruten et gravfelt mellom 100–200 meter fra middelalderkirken. Det gjelder også Askim, Hovin, Eidsberg, Trømborg, Os, Tune, Bø og Råde, men disse har oppfylt andre kriterier.

Tabell 8.6. Oversikt over kirker i BorgarsysSEL som er reist på lokaliteter med mulig plasskontinuitet fra førkristen til kristen tid. Avstand til gravfelt er under 100 m, til teofore navn og tingsted regnes nabogårder. Kirkestedsgårder som ikke har funn er ikke tatt med. * = tapt gullgubbe eller mulig bare gullgubbestempel eller patrise i messing eller bronse

Kirke	Samlingsnavn	Offersted	Tingsted	På/ved gravfelt	Gullgubber	Kontinuitet
Båstad			x			
Trøgstad			x			
Askim			x			
Hovin	x		x			x
Spydeberg		x (kilde)				
Heli				x		
Tenol			x			
Folkenborg			x	x		x
Eidsberg (Lekum)	x		x			x
Herland		Kilde (nabo)		x		
Trømborg		x (kilde)				
Os	ting-navn		x			x
Gyrdinar				x		
Rakkestad			x	x (naturlig haug?)		x
Holleby				x		
Tune	Leikevoll (nabo)		x			x
Kolberg (Onsøy)			x	x		x
Borge			x	x	x*	x
Torsnes	x					
Ullerøy	x					
Skjeberg				x		
Bø			x			
Rokke	ting-navn			x		x
Asak	x		x	x		x
Idd	hov (nabo)		x			x
Råde	Lundeby (nabo)		x			x
Tesal	x		x			x
Rygge	Luby (nabo)					

Analysen fra Borgarsyssel viser at det vanligste stedet for kirkebygg var på gårder der ting ble holdt i middelalderen. Av de i alt 48 kirkestedsgårdene hadde 13 tingsted i middelalderen, dvs. 27 %, mens 11, dvs. 23 %, av gårdene med kirkested ligger på eller nær et forhistorisk gravminne. Disse resultatene avviker fra Trøndelag, hvor hele 62 % av kirkene sto nær gårdens hedenske gravfelt, men bare to kirker, dvs. under 2 %, hadde nærhet til tingsted (Brendalmo 2006, 139). Også andre områder i Norge har gitt omtrent tilsvarende resultater som i Trøndelag. En undersøkelse fra indre Sogn viste at 77 % (17 av 22) av kirkene lå ved gravfelt, men fire eller 18 % kan også ha ligget nær et mulig tingsted (Brattekværne 2006, 111–113). I andre områder er ikke tingsteder trukket inn.

Det var svært vanlig at kirker lå ved forhistoriske gravminner. I Vestfold lå ca. 53 % av kirkene ved gravfelt (Brendalmo 1990, 53ff.), i Sunnhordland 56 % (Ingvaldsen 1996, 105) og i Hardanger 57 %⁶² (Birkenes 2004, 116). Av steinkirkene langs kysten fra Tjølling i Vestfold til Holt i Aust-Agder lå ca. 73 % av middelalderkirkene ved forhistoriske gravminner (Brendalmo 1999, 75). Dette viser dermed en stor forskjell mellom Borgarsyssel og vestsiden av fjorden med hensyn til nærhet mellom kirke og forhistoriske gravminner. En undersøkelse fra nordre Båhuslen viser derimot større samsvar med Borgarsyssel, der det i 8 av 31 sogn (25 %) ble reist kirker ved et førkristent gravfelt (Lønn 1987, 42). Dette viser tydelig en forskjell mellom Vestfold og Østfold i tidlig middelalder, som i stor grad faller sammen med distribusjonen av fornminner (jf. kap. 5.2) og også reflekteres i de administrative inndelingene (jf. kap. 6). I Borgarsyssel var det dermed noe vanligere at kirke og ting var lagt til samme sted enn at kirker ble anlagt på et sted med forhistoriske gravminner. I Borgarsyssel vises det stor grad av sammenfall mellom plasseringen av forhistoriske kultsteder, indikert både av stedsnavn og gravminner, og middelalderkirkesteder. Det var altså trolig regionale variasjoner her.

Det er argumentert for at stormenn var hovedaktører i kirkebyggingen i Viken. Anders Emanuelsson argumenterer for at beliggenhet og fordeling av gårdparter i forhold til alder og donatorer av gods til kirkene i

62 Birkenes har behandlet 14 kirkesteder. Han har imidlertid en lengre avstand mellom kirke og andre strukturer enn meg, som har 200 m som kriterium. Dersom en trekker fra dem med lengre avstand enn 200 m mellom kirke og nærhet til tunområde og graver, er resultatet 57 % (8 av 14).

Rødeboken, viser at stormenn sto for byggingen av nærmere tre firedeker (72 %) av kirkene, og dessuten at kongelige donasjoner var mindre enn tidligere antatt (Emanuelsson 2005, 244–245). Brendalsmo har argumentert for at tilsvarende størrelsesforhold for Trøndelag er 87 % (Brendalsmo 2006, 282). Jeg vurderer det også slik at stormenn kan ha vært byggherrer for mange av kirkene i Borgarsyssel, særlig der det er nært forhold mellom tingsteder og rituelle steder med plasskontinuitet bakover i tid. Et spørsmål er i hvilken grad slike samlokaliserte ting- og kirkesteder skiller seg ut fra de øvrige lokaltingstedene når det gjelder nivå og funksjoner.

Jeg ønsker derfor å komme nærmere årsakene til samlokaliseringen av kirke og ting, og om de skiller seg ut på andre måter. Et trekk som går igjen på slike steder er at mange av kirkestedene var steder for skipreide- og våpenting. Som alt vist, er skipreiding identifisert i seks av de ni skipreidene, og der fem av dem også ser ut til å ha hatt herredskirke, som i senmiddelalderen var hovedkirker: Kolberg i Onsøy, Rakkestad i Skaun, Lekum i Heggen, Lundeby i Råde og Trøgstad i Frøyland. Det tyder på kontinuitet bakover i tid som samlingssteder. Det kan kanskje også gjelde Idd kirke, ca. 1 km fra skipreidinget på Berger. I Onsøy og Heggen er det i tillegg sammenfall mellom herred og skipreider. Det antyder plasskontinuitet, og at en ved disse gårdene har hatt en viktig rolle i utøvelsen av kult og rett fra jernalder og inn i middelalder.

Tabell 8.7 viser at av gårder med tingsteder var henholdsvis syv bondegods, syv tilhørte ulike grupper av elite/adel, kirke- og bønder, og tre var heleid kirkegods i senmiddelalder og tidlig nytid, mens seks tilhørte adel og fem var kongsjord (jf. kap. 7). Av de totalt 16 gårdene med *sikre* tingsteder, var fire eid av konge, tre av bønder, to av adel og to av kirke, mens de fem resterende har delt eierskap mellom adel, kirke og bønder i tidlig nytid. Disse eiendomsforholdene viser tendenser som peker lenger bakover i tid, og som har kildemessige holdepunkter lenger tilbake.

Av skipreidingene er Rakkestad i Skaun belagt som krongods tilbake til midten av 1300-tallet. Lekum med Eidsberg i Heggen var adel- og lokalkirkelig gods i tidlig nytid, men tett koblet til kongen fra senest midten av 1200-tallet og også nabogård til en *huseby*-gård (tabell 8.8). I Råde hørte skipreidingstedet Lundeby til krongods før 1300, mens det andre *sikre* tingstedet i Råde lå på en *huseby*-gård. De to skipreidingene,

Tabell 8.7. Oversikt og vurdering av tingstedene, eiendomsforhold i middelalder (A = adel, BB = byborger, B= bonde, LK = lokalkirkeleg, SK = sentralkirkeleg, KI = kirke, KI = kloster, K = konge) og jernalder, og arkeologisk materiale og stedsnavn. Byborger regnes som bonde

Skipreider	Tingsted	Vurdering av tingstedet		Eiendomsforhold		Ark. mat.som ind. storgård	Stedsnavn som ind. storgård
		Middelalder	Gods jernalder	Gods middelalder	Gods jernalder		
Onsøy	Kolberg	Sikkert	LK/SK				
	Hauge	Sikkert	B?				
	Tom	Mulig	A	Ja			
	Mollestad	Mulig	B				
	Hisingby	Mulig	A	Ja			
Skaun	Rakkestad	Sikkert	K				x?
	Rud	Sikkert	B, LK				
	Østby	Sikkert	B (+BB)	Ja		Ja	
Heggen	Lekum Eidsberg	Sikkert	A/LK	Ja			x
	Moen	Sikkert	Ki, A, B	Ja			
	Folkenborg	Mulig	LK	Ja			x
	Homstvet	Mulig	A				
Frøyland	Askim	Sikkert	LK, B	Ja	Ja?	Ja?	x
	Henstad	Sikkert	K (+B)				
	Kirkeby/Båstad	Sikkert	BB	Ja			x
	Trøgstad	Sikkert	LK	Ja			x
	Eidareng	Mulig	B				
Råde	Huseby	Sikkert	K (A+KI 1500-t)	Ja	Ja	Ja	
	Lundeby	Sikkert	K	Ja	Ja	Ja	x
Åbygje	Borge	Sannsynlig	A	Ja			
Vemme	Hovin	Sikkert	A?				
	Alvom	Sannsynlig	B, LK				
	Borger	Sannsynlig	B				
Idd	Berger	Sikkert	A	Ja			
	Asak	Sikkert	LK, A				
	Ende	Sannsynlig	LK/A				
	Berby	Mulig	B				
Tune	Sandesund	Mulig	K				

Tabell 8.8. Tabell over eiendomsforhold og tilknytning til gårder med skipreideting

Skipreideting	Skipreide	Herredsting	Eiendomsforhold	Annet
Rakkestad	Skaun	Ja	Kongejord	Krongods senest 1350
Lekum (med Eidsberg)	Heggen	Ja	Adelsjord (Eidsberg = kirke)	Tett koblet til kongen før 1200 Nabo til Husebygård
Lundeby	Råde	Ja	Kongejord	Krongods før 1300
Kolberg	Onsøy	Ja	Kirkejord	Ca. 3 km fra Husebygård
Trøgstad	Frøyland	Ja	Kirkejord	

Kolberg i Onsøy og Trøgstad i Frøyland, lå begge til kirkejord (tabell 8.8). Det siste skipreidetinget, Berger i Idd, lå til adelsjord i tidlig nytid, men med en avstand på 1 km til kirken vil den ikke bli ytterligere vurdert. I Frøyland var det *sikre* tingstedet Henstad krongods, men gården har imidlertid ikke belagt ting før så sent som i 1543. Alle de sentrale gårdene rundt Tune var trolig også krongods i senmiddelalderen og før, men her er tingets nivå usikkert. Det er vanskelig å avgjøre hvor langt tilbake gårdene med skipreideting har vært i kongens eie, men alle synes å ha vært koblet til et kongelig nivå før 1300-tallet.

To av skipreidetingene var kongsjord, og én elite-/adelsgods senest tilbake til 1300-tallet (tabell 8.8). Når kongen som institusjon bare kan ha eid en mindre del av jorden, henholdsvis mellom 1,7 % i ytre og 2,3 % i indre Borgarsyssel mellom 1400- og 1600-tallet, viser dette steder som peker seg ut. På dette tidspunktet eide eliten til sammenligning 20 % i indre og hele 50 % i ytre strøk, som Onsøy (Lunden 1965, 236; Bjørkvik 1968). I en tidlig fase kan, som alt nevnt, *huseby*-gårder også ha spilt en rolle i kongens administrasjon og kanskje særlig for innsamling av ulike typer pliktytinger. Når disse trekkes inn, forsterkes bildet som er fremkommet gjennom analysen fra Borgarsyssel ytterligere. Storgården Lekum er nabogård til en Husebygård, og både Hovin i Vemme og Kolberg i Onsøy ligger bare drøye 3 km fra en *huseby*-gård.

For å belyse tingsteder og maktstrukturer bakover i tid vil jeg derfor også vurdere tingstedenes lokalisering mot stormannsgårder og gods i jernalder og middelalder, og eldre arkeologiske strukturer i form av rike gravfunn og gravminner (tabell 8.7). I flere skipreider har gårdene med tingsteder latt seg identifisere som storgårder eller gods fra middelalderen.

I Heggen og Frøyland gjelder dette tre gårder, i Onsøy to, i Råde, Åbyggje og Idd én gård, og muligens én i Tune. Alle disse gårdene, med unntak av Sandesund, har som vist middelalderkirke på gården eller nabogården, medregnet også den usikre på Hisingby. Som tabell 8.7 viser, kan det bare belegges storgårder/gods med rikt arkeologisk materiale fra jernalderen i tre, muligens fem av skipreidene – Skaun, Frøyland, Tune og på to lokaliteter i Råde.

Når det gjelder storgårder identifisert gjennom navnematerialet, foreligger slike navn rundt langt flere tingsteder, muligens så mange som åtte, fra fire skipreider. Navnene Huseby og kanskje Rakkestad kan også indikere at de har vært kongelige administrative gårder i tidlig middelalder eller helst før, som det fremgår av tabell 8.7. Til tross for at 13 av 28 tingsteder ikke synes å ha ligget til storgods i middelalder og jernalder, kan åtte eller flere ha tilhørt en lokal elite i middelalder og tidligere: Østby i Skaun, Askim, Båstad og Trøgstad i Frøyland, Huseby og Lundeby i Råde, Lekum/Eidsberg og Folkenborg i Heggen (tabell 8.7). Av disse er tre (Trøgstad, Lundeby og Lekum) identifisert som skipreidingsteder som kan ha vært sentrale i sine respektive lokalområder forut for da skipreidingfunksjonen ble lagt dit, og som igjen indikerer stabilitet.

8.3 Lokalisering, funksjon og nivå, sett sammen

Samlet ser en at de fleste tingsteder lå sentralt i sin rettskrets, skipreiden eller fjerdingen, og i de mest befolkningstette områder. Et annet felles trekk er plasseringen i knutepunkter for gode kommunikasjoner, veier og elver. Dette mønsteret har som nevnt likhetstrekk med andre land i Nord-Europa (Semple *et al.* 2020, 264). De skriftlige kildene, og særlig diplomaterialet, belyser lokaltingenes funksjoner og nivå på ulike måter slik det var i senmiddelalderen og tidlig nytid. Tingtidene identifisert i diplomene, sammenlignet med lovenes tider, viser at tingene stort sett ble holdt på tidspunktene angitt i lovene. Dermed har jeg kunnet skille ut skipreiding på høyere nivå enn fjerdingsting, men også belyse lokaltingets funksjoner, som grannestevne, vår- og høstting. Den andre metoden jeg har benyttet for å skille skipreide- og

fjerdningsting, som bygger på tilstedeværelse av øvrighetsrepresentanter på tingene, kunnet vise at med fire tingsteder innen hver skipreide har skipreidinget fungert både som lokalting på laveste nivå tilknyttet fjerdningen, men som til visse tidspunkt hadde funksjoner for hele skipreiden. Av øvrighetsrepresentanter som var til stede på tingene, deltok lensmann og lagrettemenn hyppigst, lagmann og sysselmann derimot sjelden, selv om sysselmennene kan være underrepresentert i kildematerialet. Inntrykket er at lokalsamfunnene i stor grad ordnet opp i sine egne anliggender gjennom hele senmiddelalderen. Skipreidingets funksjoner og organisering har gjort at det er etterlatt færre skriftspor i form av diplomer. Retterbøter vitner om at sysselmenn inngikk forlik med bøndene og var mer til stede i distriktene enn diplomaterialet gir uttrykk for.

Undersøkelsen har vist at lokaltingene ofte ble holdt på og nær kirker i Borgartinglagen. Kildematerialet viser et mønster med ett *sikkert* tingsted ved en kirke i hvert herred/skipreide, som jeg vurderte opp mot herredsting og herredskirker nevnt i Borgartingets eldste kristenrett. En gjennomgang av Rødeboken og tiende ca. 1320 (*antiquus taxus*) avdekker en eldre kirkeinndeling som jeg knyttet til en eldre herredsinnndeling. Herredet kan ha dannet mønsteret for denne kirkeinndelingen. Disse herredene faller derimot ikke sammen med skipreidene fra 1277. Dette tolker jeg slik at ved en innføring av skipreiding og skipreider har de eldre herredene blitt tilpasset et nytt system med innkreving av leidangsskatt som regulær skatteytelse og utskrivningsenheter med faste rettskretser. En regulær leidangsskatt krever et fastere system for innkreving. I denne prosessen flyttet kongen og hans støttespillere det viktigste tingstedet nærmere sitt domene, og i prosessen ble underinndelingene samlet i mer aritmetiske firdelinger. Dette kan ha skjedd en gang på 1100-tallet. Analysen viste at det var færre herreder enn skipreider, og prosessen må ha endret noen tinglag. Flere av tingstedene var imidlertid stabile, herunder fire av de seks skipreidingene, som viser hvordan noen lokale stormenn kunne styrke sin posisjon, mens andre kan ha fått nye posisjoner i lokalsamfunnene i denne prosessen.

Analysen viste at nær halvparten, 13 av 28 tingsteder, *kan* ha hatt kontinuitet bakover i tid til tidlig middelalder og tidligere. Tre av de seks

identifiserte skipreidingstedene synes å være koblet til kongen forut for 1300-tallet. Flere tingsteder lå også nær en *huseby*-gård. Eldre møteplasser og religiøse strukturer ble sannsynligvis brukt aktivt for å tydeliggjøre tradisjoner bakover i tid, samtidig som de ble innlemmet i nye strukturer og sammenhenger. De administrative grensene viser hvordan strukturer tilpasser seg gjeldende samfunnsforhold som del av et organisk system, som kan utvides og endres etter gjeldende befolknings- og samfunnsutvikling.

Analysen i dette kapitlet er i stor grad basert på skriftkilder, diplomer, skattematrikler, samt også navnemateriale, men til dels også koblet til arkeologisk materiale, fysiske kirkesteder og immaterielle stedsnavn. I det neste kapitlet står derimot det arkeologiske materialet og tingstedenes fysiske uttrykk, samt naturtopografiske forhold, i fokus, når spørsmål om alder og endring/kontinuitet skal analyseres og vurderes nærmere.

Tingets alder og fysiske strukturer – kontinuitet eller endring?

I dette kapitlet diskuterer jeg tingstedenes organisasjon, alder og fysiske struktur med utgangspunkt i arkeologisk materiale, stedsnavn, topografi og naturtopografiske forhold, samt analogier fra andre land med sikrere kildebelegg. Spørsmålet om kontinuitet og endring i tingorganisasjonen står sentralt.

9.1 Tingorganisasjonens alder

Arkeologiske strukturer som kan gi indikasjoner om alderen til samlingssteder som mulige tingsteder blir diskutert her, særlig kokegropfelt, bygdeborger og ulike fysiske strukturer.

9.1.1 Kokegropfelt

Et sentralt spørsmål å diskutere i relasjon til alder og eventuell kontinuitet er om store kokegropfelt kan være spor etter tingsteder – et spørsmål som har blitt aktuelt i den nyere tingforskningen (se f.eks. Sanmark og Semple 2013; Ødegaard 2015, 2018 a og b, 2019 a og b). Store kokegropfelt som særmerker seg ved et stort antall kokegroper uten forbindelse til samtidig og nærliggende bosetning, er i det seneste blitt trukket inn og diskutert i en slik sammenheng. Slike felt er relativt sjeldne, men er samtidig påvist over store geografiske områder i Sør-Norge, Sør-Skandinavia og Nord-Tyskland. I Norge er de hovedsakelig datert til romertid og folkevandringstid, dvs. fra rundt Kristi fødsel til 600 e.Kr., men et par steder har dateringer også inn i yngre jernalder (Ødegaard 2019b). Lenger sør går kokegropfeltene lenger

tilbake i tid, til bronsealder og i enkelte tilfeller til førromersk jernalder (Henriksen 1999, 90–92, 112; Martens 2005, 37).

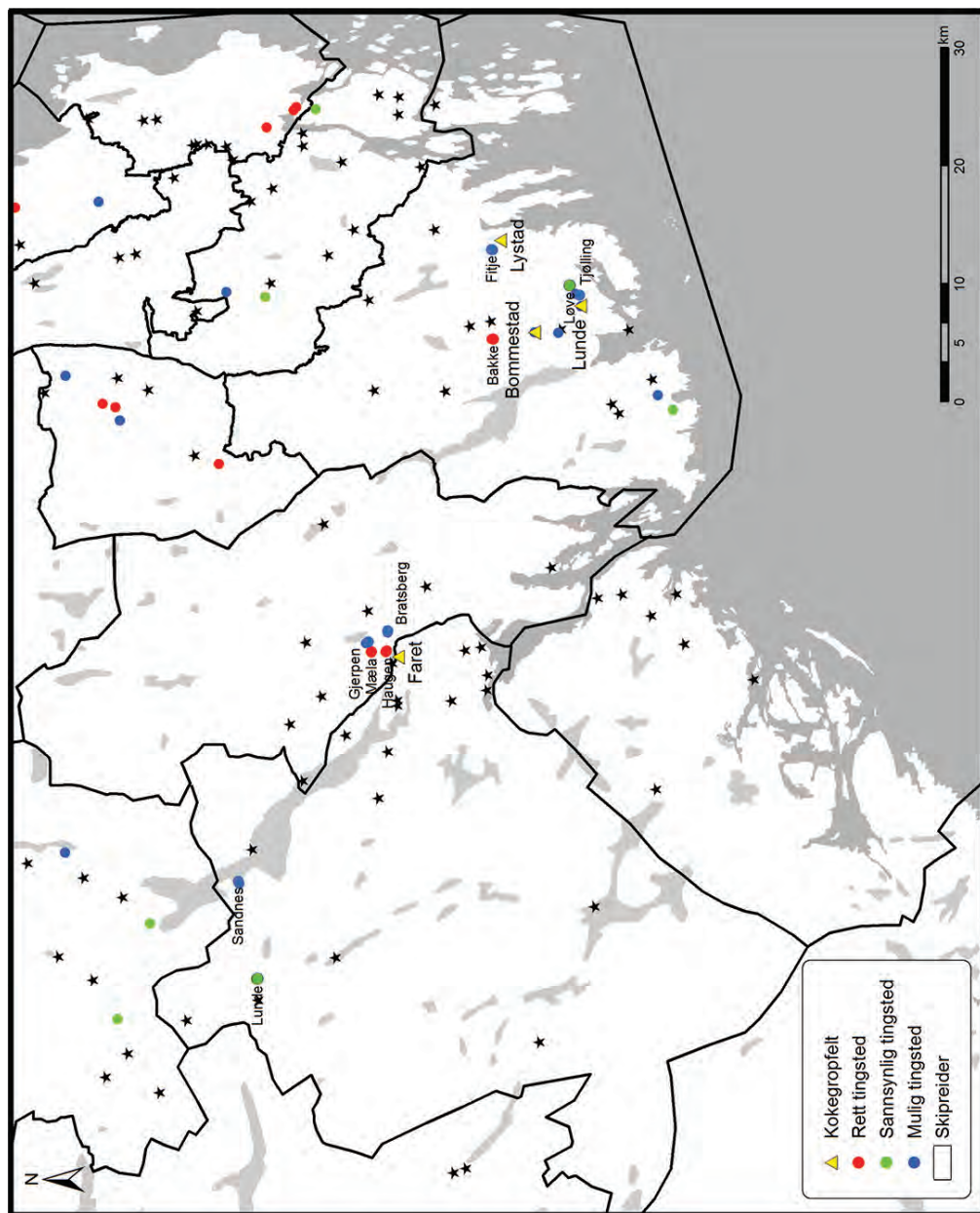
Gropfeltenes funksjoner – ut over matlaging – er omdiskutert og ikke entydig (f.eks. Farbregd 1972; Narmo 1996; Henriksen 1999; Gjerpe 2001; Gustafson *et al.* 2005). Størrelsen og den vide geografiske utbredelsen tyder på at de har vært i bruk over større områder og ved spesielle anledninger, der mange folk var samlet, og over noe tid, siden større mengder mat synes å ha vært nødvendig. De er derfor tolket som spor etter store periodiske forsamlinger kan hende av politisk og rettslig art og der folk kom sammen fra større områder. Ingen av dem har hittil vært vurdert i en større kontekst koblet til senere kjent rettsorganisasjon med tingsteder, slik målet er her.

Store kokegropfelt i Borgartingslagen omfatter mer enn 100 kokegropser.⁶³ Til nå er det avdekket fire så store felt i dette området, knyttet til gårdene Lunde, Bommestad og Lystad i Vestfold, og Faret i Telemark (figur 9.1). Jeg vil derfor se nærmere på grunnlaget for å tolke disse feltene som tingsteder. Særlig viktig i denne sammenheng er om det tegner seg mulige mønstre i forhold til senere administrative og rettslige grenser og tingsteder. Kokegropfeltet på Lunde er særlig viktig, ettersom det ble foretatt en utgravning der i 2011 i forbindelse med dette prosjektet.

Lunde i Vestfold

Det store kokegropfeltet på Lunde, gnr. 2033, i Larvik kommune i Vestfold ble oppdaget ved en geofysisk undersøkelse i 2010 (jf. kap. 4.3.2). Det dekker et område på omkring 1,15 hektar, men som ikke er fullstendig

63 Kokegropfeltet på Gulli i Vestfold med 142 kokegropser er ikke tatt med. Årsaken er tidsspennet fra neolitikum til nyere tid, og også at feltet er tolket som relatert til en bosetning i eldre jernalder og et gravfelt i yngre jernalder (Gjerpe 2008, 47f.). På Førstad i Sandefjord kommune er det registrert henholdsvis 11 kokegropser fra yngre bronsealder til førromersk jernalder og 100 m sør er ytterligere et kokegropfelt med 27 kokegropser fra yngre romertid registrert (ID 89484; Knutsen og Skogsfjord 2010), men ikke tolket som del av samme felt. Dateringen fra førstnevnte lokalitet er også svært tidlige. Jeg tar heller ikke med kokegropfeltene fra området rundt Tanum kirke i Bærum kommune i Akershus (ID 11233711683; Sæther 2010; ID 112340; Wenn 2010; ID 135876; ID 171715; ID 171716), siden de er registrert som flere lokaliteter med ca. 500–1000 meters avstand fra hverandre og kan dermed ikke er definert som et stort felt. Dateringene spenner i tid fra yngre bronsealder til vikingtid.

Figur 9.1. Kart over de fire kokegropfeltene diskutert i teksten, bygdebosger og nærliggende middelalderse tingsteder i skipreidene.
Kart: Marie Ørdegaard.

avgrenset i vest og i nord. Målet med undersøkelsen var å belyse hvorvidt stedet kunne ha vært benyttet i forbindelse med tingsamlinger ved Tjølling kirke, og om det var resultatet av én eller flere bruksfaser og dermed gjentakende samlinger. De geofysiske undersøkelsene ved LBI-prosjektet avdekket ca. 750 anomalier, tolket som kokegroper. Utgravningen viste stor overenstemmelse mellom kokegroperne og de innmålte filene – beliggenhet og antall – og avdekket i tillegg flere. Tallet anslås nå til ca. 1000 kokegroper, og det er dermed et av de største kokegropfeltene i Nord-Europa.

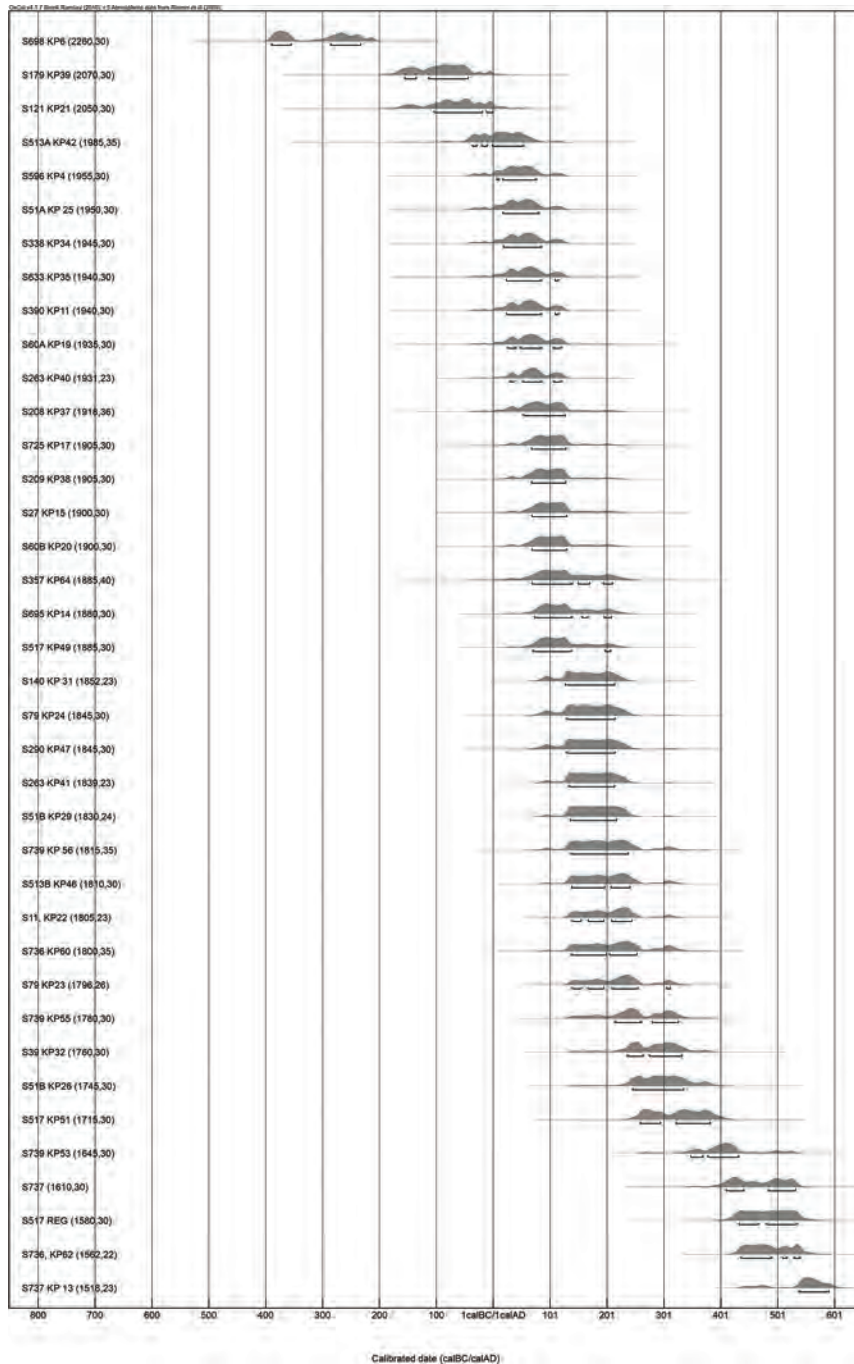
Det ble undersøkt i alt 30 kokegroper, dvs. ca. 4–5 % av feltet (figur 9.2). Funn av tenner og brente bein, som stammer fra storfe og sau/geit (Hufthammer 2011), viser tilberedning av kjøtt, og at dyr må ha vært brakt til stedet. Beina var fragmentariske og kunne i mange tilfeller bare bestemmes til ubestembare pattedyr. Det var derfor ikke mulig å si om det var hele dyr eller bare deler av dyrene som ble fraktet til stedet. Det ble heller ikke gjort analyser for å si noe om slaktetidspunkt for dyrene, eksempelvis om det var lam, som kunne sagt noe om tidspunkter for tinget. De mange ubrente tennene viser derimot at dyrene sannsynligvis ble fraktet levende til stedet. Dette ville også vært den letteste måten å frakte dyr på i perioden, med dårlige veier (jf. Øye 1998, 47), og trolig har man derfor hatt en innhegning i nærheten hvor dyrene ble samlet.

Noen kokegroper viste flere lagskiller fra mange bruksfaser. Det ble tatt ut flere prøver fra topp og bunn, og i enkelte opp mot fire prøver fra en struktur, for å datere bruksfaser (jf. kap. 4.3.2). De i alt 38 prøvene som ble sendt til C14-analyse, viser et langt tidsspenn fra BC 380 til AD 630, med en hovedfase i senere del av romertid mellom AD 100 og 400 (figur 9.3).⁶⁴ Kokegroperne er altså brukt over flere hundre år og reflekterer en tilbakevendende bruk (Ødegaard og Iversen 2017). Det viser at aktivitetene ikke var avgrenset til en kort periode, slik det tidligere har vært argumentert for (se f.eks. Martens 2005, 41). Kokegroperne må dessuten ha vært synlige i terrenget, antakelig som fordypninger i bakken, siden de sjelden overlapper.

64 Skre beskriver et spesialisert kokegropfelt som skal ligge ved siden av kirken på Tjølling (Skre 2007, 397–400). Denne lokaliteten har imidlertid bare 15 kokegroper, noe jeg anser som for få groper til å kunne definere det som et spesialisert felt (jf. Gjerpe 2008, 57). Det er i tillegg hovedsakelig datert til bronsealder (1210–530 f.Kr.), men én grop er datert til 250–430 e.Kr. og én til 610–680 e.Kr. (Skullerud og Martens 2009).

Figur 9.2. Kokegropfeltet på Lunde. En sjakt ble åpnet over de undersøkte kokegroper. Foto mot NØ, Marie Ødegaard 2010.

Figur 9.3. Dateringene fra kokegropfeltet på Lunde, kalibrert ox.cal. Illustrasjon: Steinar Solheim.

Matlaging og samlinger av større forsamlinger krevde dessuten tilgang til vann. En naturlig kilde ble også påvist omtrent 300 m nord for feltet.

Dateringene tyder på at stedet ble brukt gjentakende av mange mennesker gjennom flere århundrer, og det store antallet groper indikerer at de har kommet fra et større omland. Eksperimenter har vist at med en rund kokegrop med en diameter på 1 m og en dybde på 0,5 m, kan en tilberede mat til minst 30 personer. Dersom kokegropene blir dekket til etter bruk, kan de benyttes flere ganger og over flere dager (Pilø 2005, 292 n. 526). Dersom en regner med 1000 kokegroper på feltet og alle var i bruk samtidig, ville de kunne ha blitt brukt til å mette opp til 30 000 personer. Mange av kokegropene på Lunde har dertil større diameter og dybde. Andre forskere har også beregnet at en kokegrop kunne romme kjøtt til å dekke matbehovet til 50 personer (Skre 2007, 403). Teoretisk kunne gro-pene da tjent til å mette 50 000 personer. Så høye anslag er likevel lite sannsynlige, siden det ville kreve at alle gropene var i bruk samtidig og særdeles omfattende aktivitet.

Ifølge Olavsteksten i Eldre Gulatingslov (G 3), går det fram at 400 utsendinger møtte på Gulatinget. Dersom en ser for seg at et tilsvarende antall var til stede ved kokegropfeltet én gang i året, og at en kokegrop kunne brukes til å dekke matbehovet til 30 personer, ville det anslagsvis ha vært behov for 13 kokegroper. Frostatingsloven påbyr at en skulle møte fastende til tings når sola er i øst og være på tinget til nons, dvs. kl. 15, og med forbud mot å spise og drikke på tinget (F I, 3). Dersom dette var gyldig ville det trolig ikke bli kokt mer enn ett eller to måltider i kokegropene per dag. Dette gjaldt imidlertid en ordning knyttet til kristendommen, og betydelig senere enn dateringene fra Lunde. Tingsamlinger kunne trolig også vare i noen dager opp til et par uker. Dette fremkommer indirekte i Gulatingsloven om frigivning av en mannlig trelle på tinget, som skulle frigis «fyrste sundagen» (G 4), som synes å forutsette at tinget kunne strekke seg over mer enn én uke. I Landsloven (L III,1) heter det at tinget (lagtinget) skal vare så lenge lagmannen ønsker og finner det tjenlig av hensyn til sakene, og at lagrettmennene samtykker. Tingtiden har altså vært tilpasset saksmengden. Av yngre tingbøker fremgår det at lokalting normalt varte bare én dag, unntaksvis to (Iversen 2015c). Ting som strakte seg over flere dager og uker er kjent fra andre tidlige større

ting, som de irske *óenach* mellom 500- til 900-tallet, og det senere islandske alltinget i middelalderen som kan ha modell fra Vest-Norge (Staf 1935, 225; Binchy 1958, 115, 122; Jóhannesson 1974, 44–45).

Teoretisk kan de om lag 1000 kokegroper ha utgjort en brukstid på 77 år, dersom de bare ble brukt én gang til ett måltid og en antar at de betjente så mange som 400 personer. På Lunde gjelder imidlertid en brukstid på ca. 700, kan hende opp mot nærmere 1000 år. Hvor mange groper som var i bruk samtidig og hvor mange folk som møtte, er vanskelig å avgjøre. Når det gjelder gjenbruk, er det bare de siste faser som arkeologene har kunnet dokumentere. Flere av kokegroperne var imidlertid så grunne at de ikke ser ut til å ha vært gjenbrukt. Det er dermed vanskelig å komme noe vesentlig nærmere antall personer som kan ha vært samlet på Lunde ut fra kokegroperne, annet enn at det ut fra et grovt anslag kan dreie seg om flere hundre mennesker og at gjenbruk av kokegroperne var vanlig.

Stedet Tjølling ved Tjølling kirke, om lag 1 km nordøst for Lunde, er interessant sett i lys av det tidligere kokegropfeltet, fordi det har blitt tolket som et gammelt tingsted. Navnet, som er avledet av *Þjóðalyng* på gammelnorsk, er belagt i middelalderseke diplomer. Førsteleddet kommer av *þjóð* f. folk, sammensatt med markslagsbetegnelsen *lyng* n. (NG VI, 287–289). Prefikset *Þjóð* er omdiskutert og er forklart som enten flokk, skare eller gruppe av mennesker (Fritzner III, 1024–1025), men kan forstås både som genitiv entall *Þjóðar* og som flertall *Þjóð*. Fritzner tolker ordet som gen. entall *Þjóðar*, med samme betydning som i ordene *þjóðgata*, *þjóðleið*, *þjóðvegr*, allfarvei, og i sammensetningen *þjóðarmál* og *þjóðstefna* i betydningen allminnelig ting, bygde- eller herredsting. Han tolker derfor navnet som «Lynghede, brukt som tingsted for det alminnelige lokalting (herredsting) (Fritzner III, 31–32; NG VI, 287–289 m/ref.). Gustav Storm støtter denne forklaringen, men mener det refererer til *Þjóða* i betydningen regionalt tingsted (Storm 1901, 227). Det foreligger dessuten belegg for et regionalt tingmøte for Brunla len på Tjølling så sent som i 1557 (DN I, 1118; jf. kap. 5.4.1). Dette taler for at Tjølling var tingsted for folk fra et større område ut fra navneformen, og tolket slik lenge før de fysiske sporene etter en samlingsplass var kjent.

Tjølling kan ha en interessant parallell i tingmøtet ved den middelalderske byen Linköping i Sverige, omtalt som *Lionga ting*, og nevnt i Östgötalagen som et regionalt tingsted for Östergötaland. Også der betyr navnet «tinget på lyngheden» (Brink 2007, 63). Tjøllingnavnets alder er omdiskutert. Storm daterer det til eldre jernalder (1901, 227; jf. NG VI, 289). Tatt i betraktning det vikingtidsmiljøet navnet inngår i, mener Brink at navnet neppe går så langt tilbake i tid, men heller skal skrive seg fra yngre jernalder (Brink 2007, 63). Kokegropfeltet ser ut til å gå ut av bruk på begynnelsen av 600-tallet e.Kr. Kobler en navnet til feltet, ser det likevel ut til at Tjølling-området opprettholdes som tingsted for et større omland også senere, men uten at en kan påvise direkte kontinuitet.

Ved Tjølling kirke kjennes også navnet Vollen, av *vóllr*, som navn på en flat slette. Navnet kan kanskje referere til en tidligere lyngslette og navnet Tjølling. Siden navnet er rekonstruert og det ikke kjennes noen gamle navneformer, er dette likevel usikkert. Navneleddet *voll* er vanlig på tingsteder, og også kirkesteder, som i kirkevoll. Navnet kan ha vært særlig knyttet til felles møtesteder (Brink 2007, 63). Navnet Lunde, hvor kokegropfeltet er lokalisert, kan bety «hellig lund» (Sandnes og Stemshaug 1976, 209). Det gir også interessante perspektiver på kokegropfeltets funksjon.

Nærområdet til kokegropfeltet er interessant i sammenheng med mulige tingfunksjoner og som et tidlig rettsområde. Området rundt Lunde har tidligere vært undersøkt i forbindelse med utgravningene på Kaupang (Blindheim 1969; Blindheim og Tollnes 1972; Blindheim *et al* 1981, 1995; Skre 2007), forut for kunnskapen om kokegropfeltet. Rundt Kaupang med sin tidlige urbane struktur fra rundt år 800, ble flere store gravfelt anlagt fra den tiden og fram til 950 (Skre 2007, 223, 440–445; Stylegar 2007, 78ff.). Her lå trolig sentralplassen *Skiringssal* i eldre jernalder, med integrerte kultiske, juridiske og sosiale funksjoner. Spor av en hall fra vikingtiden på nabogården Huseby er blitt knyttet til *huseby*-gårdens funksjoner som en kongelig administrativ gård (Skre 2007, 246). Middelalderkirken Tjølling fra første halvdel av 1100-tallet er også spesiell. Med et areal på 394 m² var den Østlandets nest største basilika i tidlig middelalder etter Aker. Den er også den største kirken

i Vestfold utenfor Tønsberg by, hele 60 % større enn de øvrige steinkirkene i Vestfold, som ikke er større enn 240 m² (Brendalmo 2003; Skre 2007, 391–392; jf. kap. 5.4.1).

Skre argumenterer for at kirkens sogn og bosetning ikke tilsvare kirkens areal og forklarer det med at den var en fylkeskirke (Skre 2007, 391ff.). Dersom en ser på det før nevnte tillegget *antiquus taxus* i Rødeboken, kommer det klart fram at Tjølling har tiendeinntekter fra den lille Istre kirke. Biskopen har også to netters visitasrett (RB 569). Tillegget viser også at de øvrige kirker i Numedal, Berg, Tanum og Kjøse var egne sognekirker, mens Kodal trolig var anneks under Sandehrerred, mens Tjøme lå under Nøtterøy kirke. Sandehrerred og Tjølling har begge relativt høye tiendeinntekter, 16 mark kaup (RB 568f.), mens de øvrige kirker har betraktelig mindre, henholdsvis mellom 3 og 8 mark kaup tiende. Hedrum, Kvelde og Hvarnes i det senere Hedrum prestegjeld er derimot ikke nevnt. Det virker som at tillegget er mangelfullt for deler av Vestfold og også Telemark, og en kan ikke ta dette til inntekt for at de hørte under Tjølling. Bosetningen i Numedal skipreide var størst i de søndre områder. At Tjølling hadde stor befolkning understrekes av gårdenes hyppige bruksdelinger i «østre», «vestre» etc. (Ødegaard 2010, figur 6). Kirken har dermed inntekter av Istre sogn og en større bosetning, som forklarer dens høye *antiquus taxus* og hvorfor kirken er så stor. Jeg tolker oppføringene i RB slik at Tjølling var herredskirke. Tjølling er også den eneste kirken i Numedal skipreide der det er sammenfall i materialet mellom lokalting og kirke, hva jeg tolker som en form for herredsting (jf. kap. 8.2.4). Det forklarer likevel ikke hvorfor Numedal skipreide er en så mye større skipreide enn de øvrige i Borgartingslagen. Kanskje kan det ha noe å gjøre med en tradisjon koblet til tingstedet på Tjølling – som et ting for hele skipreiden og senere Brunla len? Eid kirke ved tingstedet for Eidsivatinget er også tolket som en hovedkirke med inntekter fra et større omland og med tingfunksjoner (Skre 1998, 78–89). Det gir bakgrunn for å tolke kirken på Tjølling som reist på et eldre tingsted (Skre 2007, 396). At kirker var nært knyttet til lagtingstedene er også kjent fra Gulatings- og Frostatingsloven (F I, 3; Hagland og Sandnes 1994, xxvi) og som nevnt også fylkeskirkene og sysseltingene i Borgartingslagen. I Sverige kjennes også kirker bygd på

tingsteder felles for et distrikt (Brink 1990a, 173–175). En tradisjon koblet til et større tingsted kan ha ledet til byggingen av den store kirken og forklare hvorfor Numedal ble en så stor skipreide. Det er imidlertid lite sammenfall mellom herredskirkeområdene indikert av *antiquus taxus* og den senere skipreiden her, og tyder på at inndelingene hadde ulike funksjoner eller endringer i grenseløp uten at det er mulig å spore prosessen nærmere.

Den korte avstanden på under 1 km mellom kokegropfeltet på Lunde og det senere kjente tingstedet på Tjølling, gjør det nærliggende å se en kobling mellom dem. Mens kokegropfeltet synes å gå ut av bruk rundt år 600, kan stedsnavnet Tjølling i betydningen tingsted skrive seg fra vikingtid om ikke før. Tolkningen av Lunde som et aktivitetsområde koblet til et ting må vurderes mot kokegropfeltet på lokaliteten Bommestad, i underkant av 4 km nord for Lunde. Det er interessant for å se om det har fellestrekk og om det tegner seg et felles mønster. Det kan eventuelt gi et videre perspektiv enn feltene sett alene.

Bommestad i Vestfold

På Bommestad, gnr. 2030, i Larvik kommune i Vestfold, ble det i 2006 i regi av KHM foretatt en undersøkelse av et stort kokegropfelt på en terrasseflate rett øst for Lågen (Samdal og Bukkemoen 2008). Feltet ligger i dag 10 m over havet, noe som betyr at feltet ville ha ligget i strandkanten i eldre jernalder (Samdal og Bukkemoen 2008, 247). Totalt ble 3,6 dekar avdekket med funn av 485 kokegroper og 64 ildsteder. Av disse ble 17 kokegroper og tre ildsteder C14-datert og viste en brukstid fra førromersk jernalder til romertid (BC 180–430 AD⁶⁵), med en hovedbruksfase i eldre romertid (AD 0–200), som avtar utover i yngre romertid. Gropene må ha vært synlige i overflaten, idet nye groper ble tilpasset de eldre, som på Lunde. Dette ble tolket som uttrykk for en intensiv brukstid over noen hundre år (Samdal og Bukkemoen 2008, 262).

Bommestad har ligget sentralt til med god kommunikasjon i møtepunktet mellom land- og sjøruter (Gjerpe 2008, 56; figur 9.1). Det var et

65 Lokaliteten har gitt én datering til BC 1210–930, men konteksten er usikker, ettersom den er fra kanten av feltet og er delt av en moderne grøft (Samdal og Bukkemoen 2008, 254, 259 tabell 8.2).

kjent overfartssted over Lågen her, ved Holgropa, som kan gå tilbake til eldre jernalder (Gansum 2002, 96ff.). Flere fornminner, som hulveier og gravfelt, er lokalisert i nærområdet (f.eks. ID 50230, ID 91169; Rønne 2008; Samdal og Pettersson 2008). Gårdsbosetningen på Bommestad ligger på en forhøyning 300 m nordøst for kokegropfeltet (Samdal og Bukkemoen 2008, 247). Navnet Bommestad er skrevet *Bundingsstadum* i dativform i RB fra slutten av 1300-tallet, og er rekonstruert og tolket som *Bundingsstaðir* og *Bóndþingstaðir*, «bondetingsted» (NG VI, 342). Tolkningen som «bondetingsted» er basert på at førsteleddet kan være genetivsform av *bonda þing* som omtales i Borgartingsloven (B 14, 5⁶⁶; NgL I, 371). Også gammelsvensk inneholder sammensetningen *bonde-thing* (NG VI, 342). At gården Tinghaugen, gnr. 31, ligger nær har også gitt støtte til forklaringen *Bundingsstaðir*. Bondetinget, som nevnes i Borgartingsloven, er et ting spesielt sammenkalt etter stevning med tre netters frist, dersom biskopens årmann har tatt treller for arbeid på helligdager. Det var likevel trolig knyttet til et fast tingsted, der alle bønder skulle møte (B 14,5).

Den presise betydningen av prefikset bonde eller *bóndi* i navnet er også til en viss grad omdiskutert (Bjørkvik, KLNMI, 87–95; Skrubbeltrang, KLNMI, 84–87; Adolfsen 2000, 18–26; Iversen 2007, 4–7). Etymologisk betyr *bóndi* m. bofast person med egen husholdning (*bú*) og er blant de frie bønder og enhver som var rangert over den vanlige bonde (Fritzner I, 167f.). Både Frostatings- og Gulatingsloven refererer til en viss gruppe bofaste bønder (Bjørkvik, KLNMI, 90; Iversen 2007, 4–7), mens bonde i sagaene kan betegne en høvding (Adolfsen 2000, 20). Endelsen *-staðir* er særlig knyttet til gårder fra vikingtiden, men kan også gå tilbake til eldre jernalder. Magnus Olsen peker på at de navn som ikke har personnavn som førsteledd, kan indikere eldre og sentrale gårder, slik også andre forskere har gjort (Sandnes 1976, 294–295 m/ref.). Navnet kan ut fra dette være fra eldre jernalder eller senest yngre jernalder, og ha oppstått i forbindelse med samlinger på gården. Navnet kan indikere kontinuitet i bruk av området som samlings- og tingsted.

66 Versjon 1, etter NKS 1642 4° og Versjon 2, etter Holm 28 4°. Versjon 1 etter AM 78 4° har «stefna þing bonda» (alle versjoner er trykt i Halvorsen og Rindal 2008).

Lystad i Vestfold

Ytterligere to nærliggende kokegropfelt med en avstand på bare ca. 50–100 m ble undersøkt i 2000 og 2006 på Lystad, gnr. 138, i Sandar i Numedal skipreide i Vestfold (figur 9.1) (ID 91446; C55763; ID 91407). I alt ble 106 groper undersøkt, hvorav 12 C14-datert. Dateringene fra de to lokalitetene sammenfaller, datert til 50 f.Kr. til 445 e.Kr. De er derfor tolket som del av et større, sammenhengende kokegropfelt (Helliksen 2009). Lystadfeltet ligger sør for Sandefjord, omtrent 800 m øst for fjorden, på en flate i et lavt nord-sør-orientert høydedrag. Det er ingen forhistoriske gravminner registrert i umiddelbar nærhet, men en mulig steinsetning drøye 150 m sør for feltet og en gravrøys ligger helt sør av gårdsvaldet.

Gårdsnavnet Lystad er tolket som et *-staðir*-navn, *Lýsustaðir*, der prefikset *ljós*, lys, kan komme av elvenavnet *Lýsa*, den lyse eller den lysende (NG VI, 277; jf. II, 98). Her renner riktignok bare en bekk, og det er usikkert om denne har hatt dette navnet. Sisteledet *-staðir*, som særlig er knyttet til vikingtid, men kan som nevnt ha oppstått tidligere, slik som Bommestad. Det er ikke annet kildemateriale som indikerer at det har vært samlinger på gården etter at kokegropfeltet gikk ut av bruk. Slik skiller dette feltet seg fra Lunde og Bommestad. Spørsmålet er om Lystad var et kokegropfelt i bruk av folk fra et mindre omland og med funksjoner som opphørte eller ble flyttet.

Faret i Telemark

Det siste av de store kokegropfeltene i undersøkelsesområdet er fra Faret ved Skien, og ble undersøkt i regi av KHM i 2001 og 2004 (figur 9.1). Faret var et viktig overfartssted til Skien. Kokegropfeltet omfattet 30 kokegroper innen et 350 m² stort område, men feltet ble ikke fullstendig avgrenset (Reitan 2005). Gropene hadde gjennomgående en omkrets på 1,5 m, og heller ikke her overlappet de med andre groper. Åtte kokegroper ble datert, hovedsakelig fra romertid, 35 f.Kr. til 380 e.Kr. (Reitan 2005, 181). I tillegg ble et stort antall kokegroper registrert på et jorde i nordøst og langs med Galgeholmen (Nævdal 1999). Dette er tolket å tilhøre samme felt og er anslått til å omfatte minst 150–200 kokegroper (Reitan pers. med.).

Her er at det også påvist et førkristent gravfelt fra yngre jernalder. Funn indikerer videre at det har foregått finsmiing av bronse og bearbeiding av jern på stedet. Andre funn tyder på handel med bryneemner (Reitan 2006, 255), som var en stor eksportartikkel fra Telemark i vikingtid og middelalder (Myrvoll 1986; Resi 1987). Spor av en tidligkristen gravplass med en tidlig stolpekirke ble også påvist. Kirken er direkte C14-datert til den eldste kristne tiden, 1010–1040 e.Kr. (T-17208). Den er dermed en av de eldste sikkert daterte kirkene i Norge. En eller to senere faser av et kirkebygg ble også identifisert, hvor den siste kan være fra 1100-tallet (Reitan 2010, 109). Det er også spor av et rettersted fra senmiddelalderen her (Reitan 2005; se kap. 9.1.7).

Det er ikke funnet spor etter bebyggelse som kan knyttes til disse strukturene, men de arkeologiske funnene på Faret indikerer likevel en nærliggende gård med sentrale funksjoner i vikingtid og tidlig middelalder. Kirkestedet viser også kontinuitet inn i senmiddelalderen. Det kan dreie seg om den tapte Hakasteins kirke, som skal ha ligget under Gimsøy kloster (DN I 341, 1354). Et diplom som omhandler en drapssak i Melum sogn, viser at den kongelige ombudsmannen mottok vitneutsagn ved Hakastein kirke. Det kan tyde på at kirkestedet har hatt en rettslig funksjon. Når kirken ikke er nevnt i senere dokumenter, kan det tyde på at den ble nedlagt ved svartedauden, noe som ville passe med de senere funnene på stedet (Reitan 2006, 268). Mens kokegropfeltet tilsynelatende gikk ut av bruk alt ved slutten av romertid, vitner senere strukturer om at området fortsatt hadde sentrale funksjoner i yngre jernalder og inn i middelalderen.

Kan kokegropfelt være tidlige tingsteder?

Disse kokegropfeltene viser, som nevnt, fellestrekk med kokegropfelt over større områder i Sør-Skandinavia og Nord-Europa, men feltene i Norge er mindre strukturert og generelt noe yngre, slik tilfellet også er i Borgartinglagen. De er i liten grad blitt undersøkt i relasjon til senere administrative og rettslige strukturer i sine respektive områder. Jeg vil derfor se nærmere på og undersøke hvordan kokegropfeltene forholder seg til middelalderske tingsteder, administrative inndelinger og landskap, topografisk, kommunikasjonsmessig, og i forhold til ressurser og eventuelle

kultplasser. Lunde og Bommestad skiller seg fra de to feltene på Lystad og Faret i størrelse og antall. Både Faret og Lunde ligger på og nær en senere sentralgård/sentralområde med viktige funksjoner knyttet til produksjon og handel.

Lokalisering og topografi har vært sentrale elementer i diskusjonen rundt kokegropfeltenes mulige funksjoner. Særlig har fremtredende lokalisering og nærhet til vann vært sett på som et viktig fellestrekk, samt at feltene ikke er knyttet til nærliggende bosetning (Heidelk-Schacht 1989, 229; Henriksen 1999; Martens 2005, 42–43). Samlingssteder generelt ligger ofte nær viktige ressursoner, som beiteområder. Det har derfor vært argumentert for at et viktig trekk ved samlings- og tingsteder er at de knytter an til avtaler om fellesrettigheter til kommunale ressurser. Diskusjoner knyttet til fordeling av områder eller ressurser kan ha inngått som et viktig moment på stedene. Hvorvidt folk har kommet til fots, med hest eller båt er avhengig av hvor de er lokalisert, men at en har slaktet husdyr på stedet vitner om at folk må ha brakt med seg mat, sannsynligvis levende dyr og som trengte en innhegning. Drikkevann i nærheten må også ha inngått som et viktig moment ved lokalisering, som diskutert over for Lunde.

Kokegropfeltene, og de samtidige tunanleggene som også anses som tidligere samlingsplasser, ligger ofte på nøytrale og/eller liminale steder i landskapet (jf. Storli 2006; Sanmark 2017) – kan hende for å tilsløre at mange av samlingene nok var istandsatt av det øvre sjikt av befolkningen. Samtidig kan samlinger som kommunale steder ha vært kollektivt drevet (Jones 2007, 45f, 50f. ref i Sanmark 2017, 117). Stedene var viktige møtepunkter nettopp mellom folket og storbønder, senere kongen og kirkelige representanter. Dette gjelder også feltene fra undersøkelsesområdet, og de faller dermed inn i et felles internasjonalt mønster. I en tid da religiøse, politiske, militære og rettslige handlinger trolig var tett integrert, i form av ritualer (Henriksen 2005, 97–98; Sundqvist 2007, 41–43), bidro det til å skape samhørighet og gruppefelleskap. Løsninger på konflikter, alliansebygging og andre relasjoner og aktiviteter ble også styrket ved å dele mat og drikke (Gjerpe 2001; Rødsrud 2012, 179–182). Stedene ble antakelig ansett for å ha hatt en viktig betydning for forfedrene. Dette kan, sammen med ulike riter, ha styrket stedenes betydning og skapt en varig

følelse av minne, sted og identitet som bandt folk til det omkringliggende landskapet (Semple *et al.* 2020, 269f.).

Kokegropfeltene er ut fra dette tolket som spor av store, gjentakende samlinger, hvor politiske og rettslige handlinger sannsynligvis inngikk som viktige komponenter. I Nord-Europa er faste lovområder kildebelagt langt tidligere enn skriftkilder vitner om her nord, alt rundt 500 e. Kr, noe eksempelvis frankiske lover er eksempler på (*Forum Iudicum* c. 471; *Codex Euricianus* 471–476; *Lex Burgundionum* c. 513, *Lex Salica* c. 507–511). Det er mulig at kokegropfelt kan ha vært viktige møtesteder for folk fra større omland, hvor kollektive identiteter, felles normer og regler ble overført gjennom generasjoner.

Til tross for at enkelte felt er belagt inn i yngre jernalder (Bukkemoen 2011; Derrick 2012; Bukkemoen 2017; Ødegaard og Iversen 2017), gikk de store kokegropfeltene langt på vei ut av bruk ved slutten av romertid og før 600 e.Kr. I den etterfølgende perioden ses flere store kulturelle, økologiske og økonomiske endringer i Nord- og Sentral-Europa (Pedersen og Widgren 1998, 309ff.; Myhre 2002, 172ff.; Gräslund og Price 2012). I Norge reflekteres en del av endringene ved overgangen til yngre jernalder i bosetningsmønsteret, ved nedlegging av en rekke gårder i og reduksjon i gravfunn (Myhre 2002, 170ff.).

Disse endringene er blitt tolket som uttrykk for en maktkonsentrasjon av ledende slekter i sentrale jordbruksbygder, som resulterte i etablering og konsentrasjon i form av storgårder med jordegods av ulik størrelse (Pedersen og Widgren 1998, 312–318; Myhre 2002, 161ff., 170; Gräslund 2007, 114). Det kan igjen ha ført til at rituelle aktiviteter ble flyttet nærmere bosetninger og sentralsteder (Henriksen 2005, 99). Det har også vært foreslått at ved opphøringen av kokegropfeltene ble de juridiske og militære funksjonene splittet og knyttet til ulike lokaliteter i landskapet (Iversen 2015a). Når kokegropfeltene ikke lenger opprettholdes, kan det ha skyldtes endrede maktforhold. Det kan ha gjort tidligere møteplasser overflødige, der behovene ble dekket andre steder, men kan hende på nærliggende lokaliteter – som en form for områdekontinuitet til forskjell fra direkte stedskontinuitet.

For å belyse dette spørsmålet nærmere vil jeg undersøke stedenes lokalisering i det yngre administrative landskapet. Faret lå i det tidlig

middelalderske fylket Grenland i Ulefoss skipreide på grensen til Gjerpen skipreide (figur 9.1). Ingen fjerding er kjent her fra middelalderen. I Ulefoss var det ni kirker og dermed muligens ni sogn. I tidlig nytid hadde området tre herreder, Drangedal (minus Tørdal), Holla og Solum (Klettum 2001, 70, 74). Gjerpen skipreide hadde syv kirker og ett kloster i middelalderen, og besto av tre yngre herreder, Eidanger, Gjerpen og Siljan. Når det gjelder kokegropfeltet, som gikk av bruk rundt 400 e.Kr., kan dets samlingsfunksjoner ha blitt flyttet fra Faret til bosetningen eller sentralgården, som riktignok ikke er arkeologisk påvist. Det er så et sprang i tid på over 400 hundre år før lokaliteten er påvist brukt som gravplass i vikingtid og senere som kirkested i tidlig middelalder. Funnene vitner likevel om områdets sentralitet. Om den registrerte kirken er Hakastein kirke, kan diplomene fra 1341 være tegn på at det ble holdt tingmøter der.

I Ulefoss skipreide er det registrert to mulige tingsteder forut for 1591 (figur 9.1), men langt fra kokegropfeltet på Faret. Det er derimot kort avstand til middelalderbyen Skien og Gjerpen/Bratsberg-området, men beliggende i Gjerpen skipreide. Der er det registrert to *sikre* og to *mulige* tingsteder (figur 9.1). Det nærmeste tingstedet er på den nå forsvunne gården Haugen innen Skiens middelaldergrenser, men den var trolig ikke lokalting (DN XIV, 7/1346; XXI, 284/1420). Gjerpen, gnr. 59 og 60, med en middelalderkirke som har gitt navn til skipreiden, kan indikere viktige rettslige funksjoner da skipreiden ble navngitt. På Gjerpen lille bodde også lagmannen i senmiddelalderen. Diplomene betegner likevel ikke stedet som *sikkert* tingsted (DN I, 405/1370; XXI, 402/1441; XXI, 812/1535). De viser imidlertid at Gjerpen var en viktig kirke, noe som understrekes ved at presten som regel også var prost i Gjerpen prosti (Løvenskiold 1999 [1917], 12).

Om Bratsberg, gnr. 63, i Eidanger sogn var et fast tingsted, er usikkert. Gården var sentral i området, kjent gjennom sagaene som stormannssete i tidlig middelalder, og er også senere sentral i amtsorganisasjonen (SNL 2014). Her ble det utstedt diplomer (DN II, 217/1336; I, 1033/1512; III, 1065/1515), men det er likevel usikkert om det var et vanlig lokalting. På andre siden av Skien, på gården Mæla, gnr. 4 og 6, også i Eidanger sogn, ble det utstedt en rekke diplomer mellom 1337 og 1460 (DN I, 245/1337; XI, 71/1384; XI, 72/1385; XIII, 78/1416; V, 577/1426; I, 831/1454; I, 848/1459; I,

850/1460; III, 905/1474). Siden gården lå utenfor byen og dens jurisdiksjon i middelalderen (Hanssen 1901), må det dreie seg om et ruralt ting. Sakene gjaldt ulike alvorlige forhold og hvor minst én øvrighetsrepresentant var til stede. Det fremstår derfor som skipreidetinget i Gjerpen skipreide. Sysselmannen skal også ha holdt til her rundt 1350 (Løvenskiold 1999 [1917], 10).

Mælas avstand til Faret er omtrent 2 km. I motsetning til Lunde og Bommestad er det ingen navn som knytter Faret til senere tingfunksjoner. Det er derfor vanskelig å se kokegropfeltet i sammenheng med de senere middelalderske tingstedene, som først er belagt fra begynnelsen av 1300-tallet. Når Faret ligger på grensen mellom to senere skipreider, kan det imidlertid indikere fellesfunksjoner for skipreidene. Folk fra Grenland synes omtalt av Jordanes alt i 551 e.Kr. (jf. kap. 5.1 og 9.3), og en må anta at et slikt territorielt landskap ville hatt et felles samlingssted. Fra kysten har en kunnet ta seg sjøveiene opp til Klosterøyene utenfor Skien og også ned dit fra vassdragene i øvre Grenland og Telemark. Her lå Faret sentralt. Det er likevel vanskelig å komme noe nærmere spørsmålet om Farets mulige samlingsfunksjoner og nærområdet knyttet til senere ting.

Tre av kokegropfeltene, Lystad, Bommestad og Lunde, lå innenfor Numedal skipreide i Vestfold i middelalderen. En fjerdingsinndeling er som nevnt ukjent, med unntak av den mulig mindre fjerdingen Istre (jf. kap. 6.2 og appendiks 3). Her var det hele ti sogn i tidlig middelalder⁶⁷ og fem herreder på 1800-tallet.⁶⁸ Numedal utgjorde dermed en stor enhet sammenlignet med andre skipreider i Vestfold og andre deler av Borgartingslagen (Bull 1918a, 271–273). I areal tilsvarte Numedal skipreide halve Vestfold, tilsvarende Vestfolds søndre syssel og det senere Brunla len. I dette landskapet ligger Lunde i Tjølling sogn sør i Numedal, mens Lystad og Bommestad hører til i henholdsvis Sandar og Hedrum sogn.

Lystad ligger omtrent 1 km fra et *mulig* middelaldersk tingsted. Kokegropfeltet på Lystad gikk trolig ut av bruk alt rundt 450 e.Kr. og hadde

67 Berg, Tanum, Kvelde, Hedrum, Kjose, Hvarnes, Istre, Tjølling, Sandar and Tjøme, i tillegg til at mesteparten av Kodal sogn i Andebu skipreide hørte med.

68 Hedrum, Sandar, Brunlanes, Tjøme and Tjølling. Her refererer jeg til herredene som er kjent fra 1800-tallet, men som kan være langt eldre og basert på eldre administrative områder (jf. Rynning 1914, 1–17).

som vist langt færre kokegroper enn de andre lokalitetene. Stedet lå mer usentralt til med dårligere kommunikasjonsforhold. Det er heller ingen sikre indikasjoner på senere samlinger her. Lystad bør derfor tolkes i en lokal kontekst, som et mulig lokalt samlingssted for et mindre område.

Lunde og Bommestad skiller seg ut ved at det kan ha vært periodiske samlinger der i stor skala gjennom århundrer, trolig for et større omland. Stedsnavnene Tjølling og Bommestad kan teoretisk strekke seg tilbake til eldre jernalder eller senest vikingtid. Kokegropfeltene gikk ut av bruk henholdsvis omkring 600 og 400 e.Kr. Det kan da, særlig for Bommestads del, ha vært et brudd i bruken som samlingssted på noen hundre år. Arkeologiske funn i området rundt Lunde kan vitne om en regional elite som kan ha hatt herredømme over store deler av det omkringliggende landskapet gjennom størsteparten av jernalderen opp til Kaupang ble forlatt på 900-tallet.

Den store kirken på Tjølling kan ha vært en herredskirke og et herredstingsted, og belyser også områdets fortsatte betydning som samlingssted i middelalderen. Bare ett tingmøte er sikkert dokumentert, men som indikerer et regionalt møtested for hele Brunla len. Det har vært argumentert for at Tjølling kirke hadde funksjoner som fylkeskirke for søndre Vestfold og ikke den på Hedrum (Skre 2007, 394). Dette medfører, som før nevnt, neppe riktighet (jf. over og kap. 5.4.1). Hedrum ligger sentralt i sysselen, og gravmaterialet og kirkens portaler vitner om utstrakte internasjonale kontakter og aristokratisk tilknytning i samtiden (Lidén 1981, 167; Brun 2010, 168). Riktignok finnes det ikke belegg for regionale tingsamlinger her, men som tidligere vist, er det få brev bevart fra sysseltingene (jf. kap. 5.4.1). Mot slutten av høymiddelalderen var det heller ikke lenger behov for fylkeskirkene i den nye kirkeorganisasjonen (Helle 2001, 77–81; Brendalsmo og Eriksson 2015, 118), og termen gikk ut av bruk. Det er likevel tenkelig at Tjølling-området kan ha beholdt eller overtatt funksjonene som regionalt tingsted. Bosetningen var antakelig konsentrert i skipreidens søndre del, og det er ingen tvil om *Skiringssal*- og Tjølling-områdets sentrale betydning, og som trolig også omfattet større samlinger. Kirken på Hedrum opprettholdt derimot funksjoner i lokalområdet, der nabogården Bakke var rett tingsted på 1300- og 1400-tallet (DN I, 397/1367; II, 739/1440; II, 770/1446).

I Tjølling er det kjent ytterligere to middelalderske tingsteder. Et «rett tingsted» er lokalisert på gården Løve, gnr. 2044–2046, på 1300- og 1400-tallet, omtrent 1,8 km øst for Lunde (DN I, 406/1370; III, 649/1419; XI 89/1397; XI, 81/1391). Et underbruk har navnet Tingvoll (MA 1950). Som før nevnt, er *-voll* ofte brukt i stedsnavn på tingsteder, men navnet er i dette tilfellet ikke belagt før i 1950-matrikkelen. Siden stedet ligger nær Tjølling, kan det kanskje indikere at det ble flyttet hit da Kaupang og *Skiringssal* gikk ut av bruk på 900-tallet. Dette synes imidlertid lite sannsynlig, ettersom stedsnavnet Tjølling og Tingvoll begge kan vise til mulige vikingtidstingsteder (Sandnes 1976, 31; Brink 2007, 63). Stedene kan ha vært tingsteder med ulike funksjoner og nivå. Ettersom det ble foreslått at Lunde med Tjølling kan ha vært et høyere nivå ting, kan Løve ha vært et lokalt tingsted (jf. Ødegaard 2019a).

Bommestad og Lunde har mange likhetstrekk, selv om antall kokeproper og dateringene på Lunde tyder på at området ble brukt over en lengre periode og kan ha samlet flere folk fra et større område. Stedene ligger ikke i samme sogn, og Lunde har både en middelalderkirke og senere tingsted i umiddelbar nærhet. Dersom Bommestads førsteledd *bóndi* refererer til personer av høy rang (Munch 1853a, 304; Sandvik 1955, 45; Adolfsen 2000, 20–26), kan navnet kanskje indikere at stedet var et møtested for de fremste representantene i bondesamfunnet. Til tross for at det det beskriver langt senere forhold, omtaler sagaene høvdinger som arrangerte religiøse samlinger til fastsatte tider av året, for «godt år og fred», og hvor tingmøter var en vesentlig del (eks. Olav den helliges saga, kap. 77). Tjølling-navnets forledd *þjóð* kan dermed kanskje ses som tegn på at dette var et tingsted for «alle», der folk kan ha kommet fra et større område. En dristig tolkning av Lunde/Tjølling med dets beliggenhet nær Skiringssal og Kaupang, er at det er et eldre lagting forut for Borg for de tre fylkene som dannet et felles lagsogn i 1223 og trolig tidligere, der det vil ha hatt en sentral lokalisering (Ødegaard 2019a). Men dette er likevel usikkert. Senere var Tjølling ting for Vestfolds søndre syssel og det senere Brunla len. Navnene Bommestad og Tjølling synes uansett å henseile på stedenes bruk som samlings- og tingsteder i yngre jernalder, antakelig for større omland – og om det ikke dreier seg om en direkte stedskontinuitet, kan det utgjøre en form for områdekontinuitet. Farets sentrale

beliggenhet i Grenland kan kanskje indikere en møtefunksjon for dette landskapet, nevnt av Jordanes i 551 e.Kr., men etter at kokegropfeltet har gått ut av bruk.

Ved å se på forekomsten av store kokegropfelt mot yngre opplysninger om tingsteder og administrative grenser, tegner det seg dermed visse koblingspunkt, uten at det kan påvises direkte kontinuitet i tid eller direkte stedskontinuitet. Stedene rommet trolig mange funksjoner, selv om det bare er matlagingsfunksjonen som kan påvises direkte. Indirekte viser omfang, gjenbruk, og strukturene til en rituell praksis av stort omfang og av lang varighet, som kan ha sammenheng med viktige fellesanliggende for folk, kan hende fra større områder, der det er nærliggende å tenke på sosiale, rettslige, militære og politiske funksjoner. Gjentatt bruk av stedene kan ha gitt folk et inntrykk av kontinuitet og bånd til fortiden, som igjen ville legitimere og sementere sosiale posisjoner. Kontinuiteten i lokalisering av enkelte av kokegropfeltene til senere tingsteder understreker hvor viktige disse stedene har vært i folks bevissthet over generasjoner, selv om vi ikke kan være sikre på at de har vært i kontinuerlig bruk.

Det militære aspektet med felles forsvar kan ha vært et vesentlig element ved kokegropfeltene. Det germanske tinget, slik det er kjent gjennom Tacitus og Cæsar, vitner om nettopp hvor viktig militære elementer og forsvarsaspektet var ved de eldre samlingene på kontinentet (jf. Green 1998, 35, 67ff.). Bygdeborgene, som delvis sammenfaller i tid med kokegropfeltene, kan også ha inngått som fellesbyggeri og fellesforetak knyttet til forsvar av bygder og landområder (se under). I alt 11 bygdeborger er registrert i Numedal skipreide (figur 9.1). På gården Tinghaugen, ca. 2,2 km i luftlinje sør for Bommestad, ligger én bygdeborg som kan ha kontrollert ferdsele opp Lågen. Ytterligere én er lokalisert der Lågen møter fjorden. Lunde ligger mellom og vest for disse bygdeborgene, anslagsvis 2,6 og 4,6 km. Ingen bygdeborger ligger i tilknytning til Lystad. I området rundt Faret er det 12 bygdeborger i en radius på 8 km, alle nær Skienselva eller i utkantsområder i overkant av bebyggelsene. Én bygdeborg ligger ca. 700 m fra Faret, på en høyde på andre siden av Skienselva og i Gjerpen skipreide. Noen direkte kobling mellom kokegropfeltene og bygdeborgene kan derimot ikke gjøres, men det er sannsynlig at slike fellestiltak

kan ha blitt initiert på møter på kokegropfeltene og det er påfallende at mange ligger langs senere kjente administrative grenser. Jeg vil nå se nærmere på spørsmålet om bygdeborgenes mulige forbindelse med tingsteder som fellesforetak og spørsmålet om alder.

9.1.2 Bygdeborger

Felles for de fleste tolkninger av bygdeborger er at de inngikk som ledd i forsvar og beskyttelse av befolkningen, enten om de bodde innen et topografisk avgrenset territorium eller som mer kulturelt definerte områder (Myhre 1987a; Stylegar 2001; Olausson 2009; Bernt 2012). De kan da ses som ledd i en gruppe eller samfunns forsvar av et område og som fellesbyggeri, enten det er initiert av en elite eller av lokalbefolkningen selv. Det er derfor nærliggende å se dem i tilknytning til lov, rett og maktutøvelse – som en tidlig form for forsvarsordning, slik den mer utviklede sjømilitære leidangen langt senere i perioden. Over halvparten av bygdeborgene er datert til yngre romertid og/eller folkevandringstid, men har også vært i bruk i førromersk jernalder og inn i vikingtid (Ystgaard 2014, 155). De er derfor blitt trukket inn i analysen, og sett i relasjon til de yngre middelalderske tingsteder og administrative grenser, men også middelalderveier og bosetning. Slik vil jeg vurdere ulike funksjoner for lokalsamfunnene knyttet til spørsmålet om mulig kontinuitet og tidsaspekt.

Bygdeborgene er sjelden eller aldri lokalisert ved tingsteder, men flere lå nær de senere kjente administrative grensene, skipreidene og fjerdingene. De fleste bygdeborger i undersøkelsesområdet ligger i utmark og utenfor antatte bosetningssentra. Der kan de ha kontrollert innfartsårer/veier til og mellom bygdene, som senere kan ha blitt skipreidenes sentra, særlig dersom de var basert på naturlige grenser mellom bygdelag. Jeg har dermed ikke kunnet finne noen klar forbindelse mellom bygdeborger og selve tingorganisasjonen. De ser i større grad til ut til å være anlagt for å kontrollere og overvåke veier og sentrale områder, slik også andre har argumentert for (Mitlid 2003; Ystgaard 2014, 205–208). I tid faller de riktignok i stor grad sammen med kokegropfeltene, men uten at jeg kan se noen nær geografisk forbindelse. Indirekte kan de ha en viss forbindelse med kokegropene som uttrykk for fellesanliggende, og flere borgers

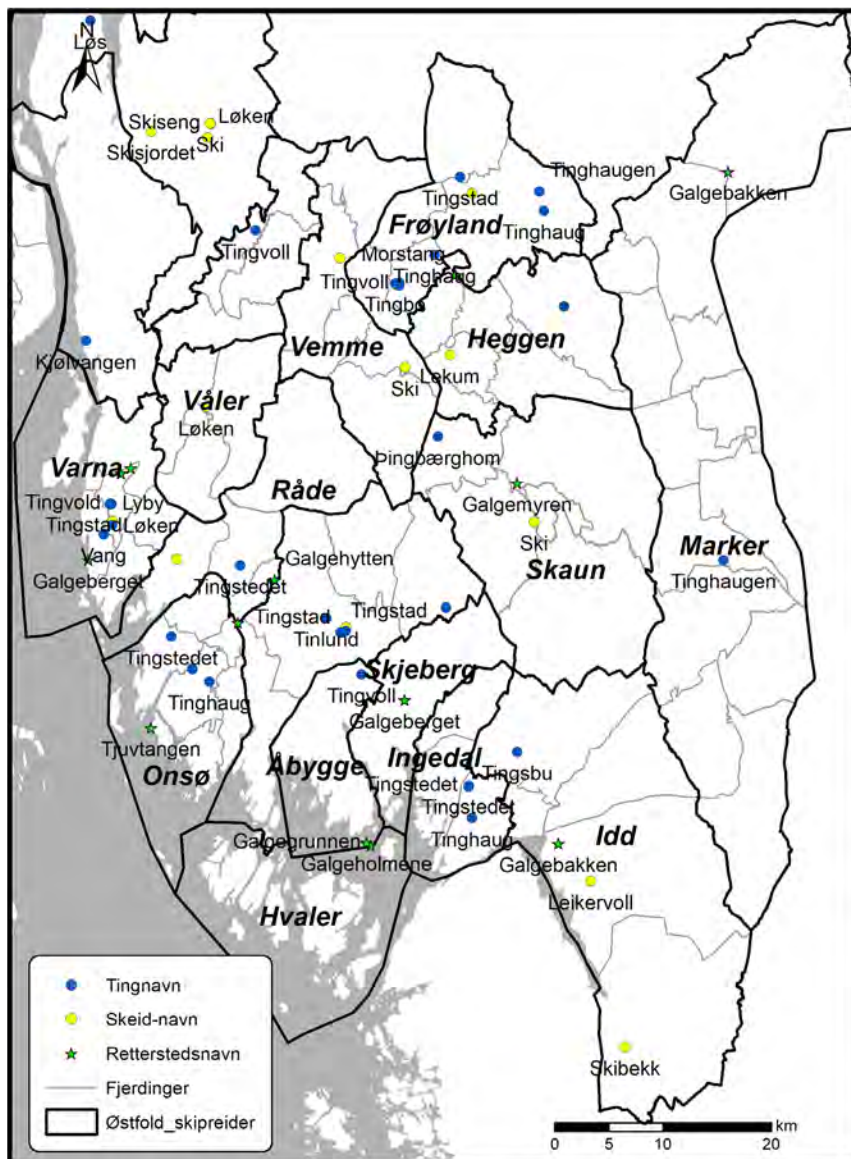
nærhet til senere administrative grenser kan vitne om at mange av disse kan bygge på eldre, topografiske grenser mellom bygder og områder. På den måten kan de, om enn indirekte, gi viktige indikasjoner om ting-systemets alder og opphav.

9.1.3 Stedsnavn

Noen få stedsnavn som kan henseile på eldre rettslige funksjoner, kan fortsatt lokaliseres i landskapet. Jeg vil derfor undersøke om navnene kan belyse alder i et mer samlende perspektiv med utgangspunkt i de ni undersøkte skipreidene i Borgarsyssel. Jeg inkluderer bare stedsnavn som kan ha relasjon til de identifiserte tingstedene, eller navn som belyser mulig samlings- eller tingsted og galgesteder. Enkeltliggende kulturnavn er ikke tatt med (figur 9.4). Jeg ønsker også å belyse spørsmålet om alder i lys av den forskningen som har behandlet forbindelsen mellom førkristne gravminner, kult, tevlinger, markeds plasser og ting.

Flere navn/navneledd, som *-haug*, *-voll*, *-lyng* og *-vi*, er som nevnt sett i sammenheng med tingsteder (Brink 2003, 66). Navn med *haug* som etterledd er ofte koblet til gravhauger, brukt sekundært som tingsteder i Skandinavia (se kap. 9.2.2). Denne forbindelsen er kjent fra hele Nord-Europa, der Tynwald Hill på Isle of Man er en av de mest prominente «tinghaugene» hvor lover fortsatt blir ratifisert den dag i dag. Navnet skal komme av *þingvøllr*, «lovlig tingsted», et navn som har mange paralleller i Norden, med *Þingvellir* på Island som det mest kjente (Brink 2003, 64). Etterleddet *-voll* forekommer som før nevnt ofte på tingsteder (Hedblom 1958, 75–76; Brink 1990b, 470). De er begge fra siste del av vikingtiden, og viser en nær kobling mellom tinghauger og tingmøter på fremtredende hauger eller høyder (Brink 2003, 64). Tjølling og Liunga ting i Östergötaland, med henholdsvis etter- og forleddet *lyng*, er alt tidligere nevnt som fremtredende tingsteder nær et kirkested, bydannelse og kongsgård (jf. kap. 9.1.2).

Ordet *þing* er kjent i alle germanske språk med betydning både som «tid» og «møte». Etymologien er uklar – om tid eller møte er det opprinnelige. Ordet *þing* er kjent i gammelengelsk i samme betydning, fra dikt og lovene til Hlothere (673–685) og Eadric (685–686) fra sent 600-tall

Figur 9.4. Kart over stedsnavn som angir mulige steder for ting, skeid og rettersteder i Borgarsysselskipreider og fjordinger. Kart: Marie Ødegaard.

(Hlothere and Eadric's code; Pantos 2004, 183). Noe senere ble ordet erstattet av *(ge)mōt* (Pantos 2004, 181 m/ref.), for så igjen bli innlemmet i språket ved vikingenes ankomst og som fikk nedslag på alle De britiske øyene (Pantos 2004, 182f., 196). En eldre rot kan muligens spores i ordet

tenku i betydningen «varighet», «utvidet» eller «strakt tid» (Falk og Torp 1906, 930; Bjorvand og Lindman 2000, 940). Det tidligste, om enn indirekte, belegget for ordet ting på germansk er fra 200-tallet, innrisset på en steinsøyle og skrevet som *Thincso*⁶⁹ (Wenkus 1984, 443; Iversen 2013, 10). Her nevnes navnene Beda og Fimmilena, to frisiske termer som er knyttet til ulike typer juridiske møter: *bodting* (de som skulle delta kalles inn) og *fimelting* (innkalt for en spesifikk grunn/sak) (Green 1998, 34), som begge forekommer i frisiske lovtekster fra 1100 e. Kr og senere. I tillegg omtales såkalte germanske gruppers ting av Julius Cæsar alt i 50 f.Kr. (Iversen 2013, 10 m/ref.).

To vikingtids runeinnskrifter, Forsaringen fra 800–900-tallet fra Forsa kirke i Hälsingland og Oklundasteinen fra tidlig 800-tallet fra Östra Husby i Östergötaland, inneholder ordet *vi* av *vé* n. som betyr «helligdom» (Fritzner III, 882) og som er koblet til tingsteder. Innskriften og alderen på Forsaringen er omdiskutert (f.eks. Lönnqvist og Widmark 1997, 15; Brink 2003, 2004; Källström 2010; Löfving 2010). Innskriften omhandler økende bøtebetaling dersom en ikke respekterte tingets dom, avsatt innenfor et *vi* eller kultsted. Det er den eldste kjente rettsregelen fra Skandinavia (Ruthström 1990, 41–56; Brink 2003, 67–68; Sundqvist 2007, 164–185). Ringen skal tidligere ha vært festet på døren til Hög kirke, et sted med store gravhauger, kirkested og kongsgård. Gården er nevnt i Hälsingeloven som *Uppsala öd*, som tilhørte svearnes konger (se kap. 9.1.5). Oklundasteinens innskrift nevner et *vi* som et tilfluktssted for en mann som hadde begått og innrømmet en kriminell handling og der på den hellige plassen ble beskyttet fra blodhevn (Brink 2003, 68). Det er tolket dithen at det eksisterte en form for asylrett ved slike kultplasser i tidlig vikingtid (Källström 2005, 758). Viet kan ha hatt et hellig bånd, kanskje et vebånd (F I, 2; jf. kap. 4.1, 8.2.1 og 9.2.2). Det er også nevnt i Hirdskræen (NgL II, 433) i forbindelse med husting. Der skal merkesmannen gjøre vebånd, som nevnt antakelig av hasselkjepper, så vidt som behøvdtes, og sette ned kongens merke i midten (Holmgren 1929, 31). Det

69 *Deo Marti Thincso et duabus Alaisigatis Bede et Fimmilene et n (umnibus) Aug (ustormum) Germ (ani) civis Tuihanti v (otum) s (olvit) l (ibens) m (erito)*. Oversatt til engelsk: To the god Mars Thincsus and the two Alaisagae, Beda and Fimmilena, and the divine spirit of the emperor, the German tribesmen from Tuihantis willingly and deservedly fulfil their vow (Iversen 2013, 10 m/ref.).

er dermed flere beskrivelser av et *vi* som en hellig, avgrenset plass for rettslige handlinger i vikingtidens Skandinavia.

I Midt-Sverige er åtte lokaliteter i de senere år blitt arkeologisk undersøkt og tolket som *vi* – hellige plasser – på grunnlag av stedsnavn og arkeologiske funn som jernringer og steinkonstruksjoner. Dateringene spenner i tid fra 400 f.Kr. til 1060 e.Kr., men de fleste før overgangen til vikingtid (Bäck og Stenholm 2012, 112f. m/ref.). På Lilla Ullevi i søndre Uppland, datert til 600–750 e.Kr., er det funnet et innhegnet område av stolpehull og ildsteder, og tolket som en type vebånd, og dessuten mange jernringer og amulettringer av varierende størrelse og utforming (Bäck og Stenholm 2012). Ringer (*baugr, hringr*) er sterkt symbolladet, også i førkristen tid (Brink 1996b, 48). Noen kan ha vært edsringer, som antakelig var vanlig på tingsteder (Habbe 2005, 145), brukt når en inngikk avtaler. Forsaringen har også vært diskutert som en edsring (Brink 1996b, 46; Habbe 2005, 138f.).

Samlet gir dette grunn til å vurdere visse typer stedsnavn i landskapet i forbindelse med rettslige funksjoner (jf. Svensson 2015b; Albris 2017; Ødegaard 2018a). Brink hevder at slike stedsnavn ofte forekommer i tørrlendte områder, på lyng, voll, men også ås, vång/vang, og muligens også åker, og dermed egnet som samlingsplasser (Brink 2004, 210). Suffixs som *-lund* og *-hov* kan også indikere samlingsplasser som kan ha hatt både kultiske og rettslige funksjoner (Brink 2003, 64), men er mer usikre.

I alt 24 lokaliteter med 35 navn kan peke mot ting i de undersøkte skipreidene i Borgarsyssel (tabell 9.1 og figur 9.4). I alt har 16 lokaliteter mulige *ting*-navn, fire *leik*-navn, og åtte *kult*-navn. Kategoriene overlapper hverandre noe, og kan indikere både ting og kult. De resterende syv stedene har galgenavn i tilknytning til rettersteder. Ti av navnene forekommer ved et ting- og kirkested, enten ved selve kirkestedet eller nabogården som tidligere har utgjort én matrikkelgård (tabell 9.1). Dette kan kanskje tolkes som tegn på kontinuitet bakover i tid. I Skåne, hvor rettsorganisasjonen er godt undersøkt, er det vist at tingsteder flyttet på 1600-tallet. De nye tingstedene dannet likevel ikke nye navn, slik at de som finnes bevart i landskapet skriver seg fra før endringene (Svensson 2007, 211). Bevarte navn i landskapet kan dermed gå langt tilbake i tid.

Tabell 9.1. Oversikt over tingstedene i forhold til arkeologisk materiale, kirkested og stedsnavn koblet til ting. * indikerer det at stedet bare er identifisert av stedsnavn

Skipr	Tingsted	Kategori	Ark.mat	Kirke	Stedsn.	Navn	Eldste belegg	
Onsøy	Kolberg	Sikker	x	x	x (ting)	Onsøy tinghaug	1500-t	
	Hauge	Sikker			x (kult)	Hov (nabo)	1472	
		Mulig*	x		x (ting og kult?)	Forsetlund	1397	
		*			x (galge)	Tjuvtangen	ukjent	
Skaun	Rakkestad	Sikker		x	x (galge)	Galgemyren	ukjent	
	Østby	Sikker		x (nabo)	x (ting)	Tingberget (<i>Pingbærghom</i>)	1397	
Heggen	Lekum m/ Eidsberg	Sikker		x	x (leik)	Lekum	1405	
Frøy-land	Henstad	Sikker			x (ting, leik, kult)	(nabo) Løken med underbruk Tingvoll, Tingbo, Tinghaug, (nabo til Hov)	Løken 1421 Tingvoll, -bo og -haug 1950 Hov 1336	
		Mulig*			x (ting)	Tinghaug	1612	
	Mulig*				x (ting)	Tinghaugen	1808	
	Mulig*				x (ting)	Tingstad	1950	
	Mulig*	x			x (ting)	Tinghaugen	Sl. 1600-t	
	*	x			x (galge)	Morstang	1397	
Råde	Huseby	Sikker		x	x (kult)	Tesal	1397	
	Lundeby	Sikker	x	x (nabo)	x (kult, ting)	Lunde(by), Tingstedet	1322 ukjent	
		*	x			x (galge)	Galgehytten	ukjent
		Mulig				x (ting)	Tingvoll	1950
Åbyggje	*				x (galge)	Galgeholmene, Galgegrunn	ukjent	
Vemme	Hovin	Sikker		x	x (kult)	Hovin	1363	
Idd	Berger	Sikker			x (kult, leik)	(nabo) Hov, Lekevoll + Vevlen v/Idd kirke)	Hov 1344, Lekevoll 1950, Vevlin 1593	
		Sikker		x	x (kult)	Asak	1344	
	Mulig	(?)	x		x (ting)	Tingsbu*	1950	
	*				x (galge)	Galgebakken	1773	
Tune	Tune	Sikkert mellom-nivåting	x	x	x (ting, leik)	Tingvoll, Tingvollheimen og Tingstad (usikre), Lekevoll (nabo)	1800-tallet	

Denne undersøkelsen har vist at seks gårder har gitt navn til fjerdingen. Derimot har ingen gitt navn til skipreider, som i større grad har eldre distriktsnavn. Fjerdingsnavnene tyder på at gårdene de har fått navn etter var sentrale da fjerdingen ble opprettet og kan ha hatt funksjoner i rettsorganisasjonen. Det ble vist flere eksempler på dette, f.eks. Rakkestad i Skaun og ved flere av fjerdingene i Heggen. Tabell 9.1 viser at gårdsnavnene gjennomgående har eldre belegg enn underbruk og andre smånavn, som var knyttet til mindre lokaliteter. Disse er sjeldnere skriftlig belagt og lettere utsatt for navnetap. Navn med *-ting* har en fonetisk sett stabil oppbygning, og sammenblandes derfor sjelden med andre ord og endres heller ikke så lett over tid (jf. kap. 4.3.4). Det er relativt mange slike navn i de ni undersøkte skipreidene, i alt 16 fordelt på 11 lokaliteter. Metodisk anses navnene også som sikrere referanse til rettsfunksjoner dersom det er bevart flere slike navn på ett sted. Det er tilfellet ved Henstad i Frøyland, Tune i Tune og muligens ved Berger i Idd skipreide (tabell 9.1). Siden mange navn er sent dokumentert, er det likevel usikkert hvor langt tilbake i tid de kan gå. Jo eldre belegg, desto sikrere må de være.

I fire skipreider er det nær forbindelse mellom tingsted og stedsnavn med prefikset *-ting* (tabell 9.1). Dette gjelder Tingberget *Bingbærghom* ved Østby i Skaun, Tinghaugen ved Kolberg i Onsøy og Tingstedet ved Lundebym i Råde. I tillegg kjennes tre tingnavn, Tingvoll, Tingbo og Tinghaug i Askim sogn i Frøyland, men uten andre belegg for tingsted fra middelalderen. Disse var alle underbruk til gården Løken, som også er et samlingsnavn. Det åpner for at det var et eldre samlings- og tingsted i Askim, forut for den antatte sekundære oppdelingen av fjerdingen i skipreiden, trolig før nedgangstiden etter svartedauden og 1400-tallet.

Flere av navnene er knyttet til gravhauger og steinsetninger, i alt syv eller muligens åtte av navnene med *-ting* i Borgarsyssel. Også i andre steder av undersøkelsesområdet forekommer dette, som Tinghaugen ved gården Lindem i Lindheim skipreide i Grenland og Tinghaugen ved Efte-løt i Sandsvær. Atle Omland, som har undersøkt gravhauger og steinsetninger tolket som tingsteder i Agder, har påvist 20 gravhauger med ulike varianter av navnet Tinghaug, hvorav fem er kjent som tingsted i middelalderen (Omland 2010, 216–218). Hele 37 steinsetninger med varianter av navnet Tingstedet ble også påvist. De fleste kilder som kobler

gravhauger til ting i Agder er imidlertid yngre enn forholdene i Viken, fra 1800- og 1900-tallet, men han har også et eksempel på et tingsted med *tinghaug*-navn belagt langt tidligere, i 1492 (DN V, 957). Det taler for at det kan være hold i tradisjonen. Også i undersøkelsesområdet er det eksempler på slike eldre belegg, slik som Tingberget i Skaun, nevnt i 1397, og Onsøy tinghaug, skriftlig kjent på 1500-tallet. Den kan knyttes til en naturlig haug eller berg og ligger dessuten ved et sikkert belagt tingsted på 1400- og 1500-tallet (jf. kap. 7.1.6). Eldre eksempler er kjent fra Danelagen, som f.eks. Tingoe ved Bury St. Edmund i Suffolk, skrevet Thinghowe 1042–1466 (Anderson 1934, 95), og som viser at tradisjonen kan gå tilbake til 1000-tallet. Når slike navn også er omtalt i sagaer og lover, styrker det tolkningen som lokaliteter for ting. Generelt viser materialet fra Skandinavia og øyene i vest, Irland og England er nær kobling mellom tingsteder og gravfelt, herunder særlig gravhauger (f.eks. Sanmark og Semple 2013; Gleeson 2017; Sanmark 2017; Semple *et al.* 2020).

En gravhaug i seg selv er likevel vanskelig å bruke for å datere tingfunksjonen, da haugen kan være langt eldre. Navn som Tingvollheimen og Tingstad ved Tune er derfor mer usikre. Dette er navn på store gravfelt ved Tune fylkeskirke og kan ha fått navn som følge av tingtradisjoner knyttet til kirken. På Tingvollheimen er det, som nevnt, funnet spor av en hall eller en kultbygning som kan indikere samlingsfunksjoner. Tinghaug trenger heller ikke å vise til selve tingstedet, og enkelte forskere hevder at det like gjerne kan bety «haugen på vei til tingstedet» (Dalberg og Sørensen 1979, 18, 74f.; Svensson 2007, 2015b). Det kan være aktuelt for to nærliggende Tinghaug-lokaliteter i Frøyland, der neppe begge har hatt tingfunksjoner. Det kan også gjelde andre navn som ikke er registrert nær et mulig middelaldertingsted (tabell 9.1). Det er likevel tenkelig at det kan vise til eldre ting og dermed endringsprosesser. Slike navn kan også ha vært i bruk over en lang periode fra forhistorisk tid og gjennom middelalderen, men må da ha hatt et reelt innhold. *Tingstad*-navn med endelsen *-stadir*, en navnetype som var produktiv i yngre jernalder og kan hende før, gir muligens et sikrere grunnlag for dateringer. Ingen av de øvrige navnene synes imidlertid å være eldre enn yngre jernalder og gir ingen sikre holdepunkter for når lokaliteten ble navngitt. Når mange ligger nær et middelaldertingsted, og også kirkesteder, kan det tyde på

eldre samlingsfunksjoner, kanskje eldre enn middelalderen. Dette er et fellestrekk for ting over store deler av Nord-Europa.

Det er ofte blitt postulert at ting og kult foregikk på samme sted, også i noen grad koblet til markeder og tevlingssteder (Bugge 1920; Schück 1926, Seip 1934, 4; Brink 2003, 50). I undersøkelsesområdet ser det også ut til at enkelte tingsteder har et kompleks av samlingsfunksjoner av ulik alder og karakter, der kultsted/samlingsplass, middelaldersk tingsted og kirke inngikk på samme sted. Dette kan være tilfelle ved Huseby og Lundeby i Råde, Askim og Henstad i Frøyland, Hovin i Vemme og ved Nordby/Os og Østby i Skaun. Det samme gjelder Idd kirke og tingstedet på den nærliggende gården Berger, med flere andre samlingsindikerende navn i området rundt. Det tyder på at de har vært sentrale som samlingssteder med stor tidsdybde i bygdene. Steder med flere samlingsfunksjoner synes å forekomme på visse typer steder i landskapet som et multifunksjonelt sted, og med en spesiell posisjon. Dette vil jeg se nærmere på.

Når det gjelder ting og eventuell kobling til markedsfunksjoner, har dette i liten grad vært undersøkt. I en studie fra 2018 diskuterte jeg tingsteder opp mot markeder i Borgartingslagen (Ødegaard 2018b). Fem markeder er kjent her, hvorav fire ligger nær mulig tingsteder: Sem, Missingen, Komnes og Bø.⁷⁰ Senere har jeg også sannsynliggjort at det også kan ha vært et marked på gården Lyby, nær det *sannsynlige* tingstedet på Dilling, i Varna skipreide (Ødegaard 2019c). Ved det *sannsynlige* tingstedet ved Bø gamle kirke i Lindheim skipreide i Grenland ble det funnet hele 880 mynter under kirkegulvet, hovedsakelig fra middelalderen, som kan tyde på en spesiell økonomisk aktivitet (Skaare 1986; Skre 1986; Sawyer 2003, 172f.). Hva slike myntfunn representerer, er likevel omdiskutert. Det *mulige* tingstedet Komnes i Sandsvær, som kan komme av *Kaupmannsnes*, sms. med *kaupmaðr*, handelsmann (NG V, 371), kan også henseile på et marked. I Eiker ble det foretatt en organisert metall-detektor- og geofysisk undersøkelse i regi av NIKU i 2016, som kan ha vært et marked (Kristiansen *et al.* 2016). Tidligere har jeg identifisert gården som nabogården til tingstedet på gården Sem (Ødegaard 2013; jf.

70 Det var også et marked på Heimdalsjordet i Vestfold (Bill og Rødsrud 2013), men ingen tingsteder kjennes derfra. I tillegg kommer vikingtidsbyen Kaupang som hadde marked og ting, men sannsynligvis representerer et regionalt og ting på høyere nivå (jf. Skre 2007; Ødegaard 2019a).

appendiks 4). Videre er det i Missingen i Råde gjennom arkeologiske- og metalldetektorundersøkelser påvist spor etter et sentralsted og mulig handels- og verkstedsområde med kontinuitet fra eldre romertid til middelalder (Maixner 2015, 37–38). Stedet er ikke nevnt som tingsted i diplomaterialet, men når det har gitt navn til en fjerding, kan det sannsynligvis indikere en rettslig funksjon da fjerdingen ble navngitt og med mulig marked og tingsted på samme gård (jf. kap. 7.1.4).

Det er særlig tingstedene på høyere nivå som peker seg ut når det gjelder markeder. Sverre Steen påpeker likevel at ingen av de norske lagtingene har skapt markeder (Steen 1933, 274f.). Det er imidlertid klart at de senere lagsogntingene, og også hyllingstingene, knyttes til viktige sentra og byer som i økende grad utover fra 1100-tallet ble kontrollert av bylov og lagmenn. I 1299 forsøkte kongen å forby all handel utenfor byene (NgL III, 41–2). Lagmannstevnene i Oslo var på 1300-tallet holdt ved faste som var tiden for det gamle Oslo-markedet, som kan gå tilbake til 1200-tallet om ikke før (Bull 1918b, 38; Seip 1934, 49 m/ref.). Som vist, ligger Kaupang i Vestfold nær det store kokegropfeltet på Lunde med samlingsplassen og tingstedet på Tjølling. Sikrere eksempler er kjent fra Sverige, som f.eks. Distinget (*Disa þing*) og Dismarknad ved Gamle Uppsala (Olav den helliges saga, kap. 77; Granlund, KLN III, 112–115), og Jamtamotet og Gregoriemarknaden i Jämtland (Bergner 1987, 23; Nordberg 2006). Undersøkelser på Tingvellir på Island har derimot ikke kunnet avdekke noen utstrakt markedsfunksjon, slik det tidligere har vært antatt. Handel foregikk heller i havner nær lokale tingsteder (*várþing*) (Mehler 2015). Det allmenne tinget for Irland var koblet sammen viktige fellesfunksjoner, som beslutningstaking og ulike konkurranser og festiviteter (Gleeson 2015, 2018). Flere byer og tingsteder faller sammen i England (Britnell 1978), men det er ikke belegg for handel på lokale møteplasser (Pantos 2002, 87f.). At det skjedde transaksjoner og handel på møtesteder når folk kom sammen fra større og mindre områder også i Norge, er likevel sannsynlig. Det er derimot ikke tegn på at det skjedde i regulerte og faste former.

Når det gjelder forekomst av såkalte tevlingsnavn, sammensatt med *-leik* og *-skeid*, er 30 identifisert i 21 skipreider/herreder i Grenland, Vestfold og Vingulmark fylker (figur 9.5). Navnet skeid kommer av gammel-norsk *skeið* n., i betydningen bane til kappløp eller kappridning (Rygh

1898, 75). Navn sammensatt med *leikr* m. kan komme av samlingsplass til ulike tevlinger, som bryting, hestekamp og hestevaddeløp (Rygh 1898, 64–65). Frostatingslagen og Landsloven inneholder visse bestemmelser som regulerer hestekamper, og forbyr andre enn eieren å egge hester til kamp (F X, 46; L VII, 36).

Undersøkelsen i Borgartingslagen viser bare ett eksempel på sammenfall i lokalisering mellom *skeid*-navn og tingsted; i Lekum i Heggen, men fem ligger på nabogårder til ting: Moland prestegård med Hestevollen og tingstedet på Væting i Fyresdal, Skeimo og Tveit nordre med to tingstedsindikerende navn (Tingstøodden og Tingstøåsen) i Kviteseid, Vøien og Løken i Bærum, Dilling og Løken i Varna skipreide (jf. over og Ødegaard 2019c), og Andebu prestegård og Skjeau. Sistnevnte ligger imidlertid trolig i forskjellige skipreider, henholdsvis Arendal og Råbygge. Det er dermed fem eksempler på nær forbindelse mellom *skeid* og tingsteder i Borgartingslagen. Ytterligere to slike navnelokaliteter ligger i mindre enn 1 km i avstand, Ryen og Løkja i Hitterdal, nå Notodden, og Sande kirke og Skjøll i Sande skipreide. Undersøkelsen viser videre at fem skipreider har flere enn én *skeid*-lokalitet, tre skipreider har tre *skeid*-navn (Ulefoss, Arendal og Follo) og to (Asker og Idd) har to slike navn.

I de fleste tilfeller ser det likevel ut som det vanligste var ett *skeid* i hver skipreide med funksjoner for hele området. At *skeid* som regel var møtested for større områder eller regioner, er også påpekt andre steder (Loftsgarden *et al.* 2017; Ødegaard 2021). I de tilfellene der det er flere enn ett *skeid* i hver skipreide kan det tyde på ulike alderslag og at det har skjedd endringer i lokaliseringen (figur 9.5).

Ulike typer kulturnavn er vanlige i Borgartingslagen. Det kan ha sammenheng med at stedene var relatert til ulike former og miljøer for kultisk samhandling, privat, felles så vel som høyere sosiale sjikt (Vikstrand 2001, 410–415). I de ni undersøkte skipreidene i Borgarsyssel, ligger flere kultsteder på eller ved tingsteder (tabell 9.1). Frøyland skipreide har hele ti slike navn, åtte er registrert i Råde og seks i Onsøy. I Idd skipreide med tingstedet på Berger nær Idd kirke, ligger nabogården Hov, og det er bare om lag 1,7 km til Vevlin (jf. kap. 7.1.7). I Råde ligger begge de *sikre* tingstedene nær steder med kulturnavn, Tesal av Tyr's sal» eller «hov» på gården Huseby, og Lundeby som kan komme av «hellig lund» (jf. kap. 7.1.4).

Kildematerialet vitner likevel ikke om noen generell samlokalisering av kult og ting, selv i sentrale bygder. Mange kult- og tingsteder viser likevel sannsynligvis tilbake på eldre samlingssteder, særlig de som er koblet til senere kirkesteder. Som tidligere vist, forekommer enkelte slike navn ved kirkesteder. Det kan indikere kontinuitet, slik som Hovin i Vemmeskipreide. Det er imidlertid vanskelig å benytte navnene alene til å belyse tingenes alder (jf. også Ødegaard 2018a).

9.1.4 Hyllingsting

Hyllingsting som representerer tingsteder på et høyere nivå, sto utenfor den geografisk-hierarkiske oppbygningen for øvrig. Jeg vil se nærmere på spørsmålet om alder for slike ting og går derfor inn på arkeologiske spor, i dette tilfellet dokumentert for Haugatinget. Gårds- og tingnavnet Haugar er navngitt etter de store gravhaugene her. Kjente kongelige sentralsteder og kultsteder i Trøndelag har også *-haug*-navn, slik som Alstadhaug (*Alvishaugr*) og Sakshaug (*Sørshaugr*), også disse knyttet til gravhauger, og hvor fylkeskirkene i Trøndelag koblet til kongen er lokalisert (Sandnes 1969, 117f; 1987, 150–151). Tilsvarende tolkninger gjelder for Hög i Häl-singland i Sverige, der en stor gravhaug ligger ved en middelalderkirke ved kongsgården Kungshögen. Herfra stammer antakelig også den førnevnte Forsaringen (Brink 2003, 64; jf. kap. 9.1.4). Hyllingsting ved gravhauger er videre kjent over større geografiske områder, og er ansett som et felles-europeisk trekk ved tingsteder (Sanmark 2017, 83ff.; Semple *et al.* 2020, 267 m.fl.). Det er tydelig i bl.a. Irland, der gravhauger lå nær eller innen større ringfort (Fitzpatrick 2003, 45; Gleeson 2018).

Når det gjelder alderen på de to store gravhaugene på Haugar, står spørsmålet om eventuell samtidighet også sentralt, om de ble anlagt samtidig og «skapt» som tingsted fra starten eller om tingfunksjonen kom til senere. Den førnevnte undersøkelsen (jf. kap. 4.3.2 og 5.4.2), omfattet en sjakt i nordøstre del av den søndre haugen (figur 9.6), som tidligere var blitt undersøkt av Nicolay Nicolaysen i 1900, med sikte på å få mer presise dateringer enn det som var mulig da. Han påviste et tykt lag trekull over en kjernerøys og noen få brente menneskebein, tolket som en grav i haugens midtre (Nicolaysen 1901, 79). Krateret etter dette inngrepet kan

Figur 9.6. Utgravningsområdet på Haugar er markert med rødt i den søndre haugen. En mindre haug er lokalisert vest for haugene, på andre siden av Haugar kunstmuseum. Kart: Julie K. Øhre Askjem 2012 (Askjem in prep.).

fortsatt ses som en fordypning. I 1994 foretok Terje Gansum en undersøkelse av den nordre haugen. Det ble påvist et tykt kullag i haugen, og som vitner om omfanget i ritualer og haugbygging. Tre dateringer ble tatt ut i trekullaget, to av brent nøtteskall av hassel, datert til henholdsvis AD 715–890 og 770–960, og en datering av brent bjørk til AD 780–890, alle 1. sigma (tabell 9.2; se note 70; Gansum 1995b, 2013; Gansum og Østigård 1999, 81).

Utgravningen av den søndre haugen i 2012 omfattet en stor sjakt i østre side av haugen, som ble gravd og innmålt som beskrevet i kapittel 4.3.2. Flere jordlag ble avdekket, og kullaget registrert av Nicolaysen ble gjenfunnet ca. 1 m under haugens overflate. Under dette lå en steinpakning, antakelig fra haugens kjernerøys. Små fragmenter av brente og ubrente bein fra forskjellige lag i sjakten ble påvist, men ingen gjenstander ble funnet.

Ett bein ble identifisert til å være fra menneske og resten var fra pattedyr (Ohlsson 2012 ref. i Gansum 2013, 21). Fire dateringer av brente bein

Tabell 9.2. Dateringene fra utgravning i søndre haug i 2012, og Gansums gravning i NV haug i 1994. Alle dateringer fra utgravningen er kalibrert Ox.cal. Se note 70. (Tabell: Steinar Solheim)

Lokalitet	Lab. Ref.	Prøvemateriale BP	±	68%	95%	1 sigma (68%)	2 sigma (95%)
Søndre haug	Beta-361405	Brent bein, mellomstort dyr (F502)	1160	30	778–944	773–968	780–945 775–970
Søndre haug	Beta-361406	Brent bein, mellomstort dyr (F505)	1190	30	778–878	722–945	780–880 720–945
Søndre haug	Beta-361407	Brent bein, mellomstort dyr (F521)	1130	30	888–969	777–988	890–970 775–970
Søndre haug	Beta-361408	Brent bein, menneske (F100004)	1160	30	778–944	773–968	780–945 775–970
Søndre haug	Beta-362247	Trekull (F509)	1120	30	893–970	778–995	895–970 780–995
Søndre haug	Beta-362248	Trekull (F518)	1300	30	669–764	660–770	670–765 660–770
NV haug	Tua-975	Hasselnøttskall	1205	60	715–892	678–968	715–890 680–970
NV haug	Tua-976	Hasselnøttskall	1175	65	771–961	689–988	770–960 690–990
NV haug	Tua-1016	Trekull, bjørk	1140	70	778–979	695–1021	780–980 695–1020

(Beta 361405–361408) gav dateringene AD 780–970, 1. sigma (tabell 9.2).⁷¹ To dateringer fra kullaget (Beta 362247–362247) ble datert til AD 670–970, 1. sigma (tabell 9.2). Dateringene sammenfaller dermed med dateringene fra den andre haugen, og viser at den kan ha blitt oppført en gang mellom 670 og 970. Årsaken til den lange kurven er at kalibreringskurvene på 800-tallet er relativt flate, som gir statistisk sett flere mulige tidsintervaller i samme prøve (Gansum 2013, 21).

Resultatene antyder at begge haugene ble anlagt som gravhauger omtrent samtidig. Selv om det er mer sannsynlig at haugene er bygd en gang rundt midten av dateringsintervallet, er det teoretisk mulig at de to kongssønnene ble begravet i haugen tidlig på 900-tallet. Det er ingen kjente kongehyllinger fra Haugar forut for beskrivelsene i sagaene, som refererer til kongehyllinger fra 1130-tallet av. Å anlegge to monumentale gravhauger på en høyde som var godt synlige i landskapet rundt og fra fjorden, tyder på at stedet ble ansett for et betydningsfullt og sentralt alt i vikingtiden. En kan ikke se bort fra at haugene kan ha fått en funksjon som tingsted alt rundt 900. Stedet er neppe tilfeldig valgt for hyllinger på 1100-tallet og kan henseile på eldre tradisjoner og viktige, men nå ukjente, personer.

Hirdloven (kap 5. ff.; NgL II s. 395–399) beskriver hvordan kongsemnet først skulle delta i messe i Mariakirken. Deretter gikk de i prosesjon til selve hyllingsstedet, der kongen formelt ble hyllet og løftet opp i høysetet. Et høysete kunne være en gravhaug (Taranger 1934–36, 120ff.; se kap. 9.2.2), slik som på Haugatinget. Antakelig var de først i messe i Mariakirken, som nå er borte, men som sto på det nåværende torget i Tønsberg. Deretter gikk de opp til gravhaugene på Haugar, anslagsvis 150 m i luftlinje. En må også anta at de ville valgt det høyeste og mest markerte punktet som hyllingshaug; den nordre haugen.

I Irland har det nylig vært argumentert for at det skjedde en økt monumentalisering av tingsteder på 700-tallet. Dette skjedde samtidig med at samlingene ble mer sentrale i formasjoner av provinser og

71 Dateringsbenevnelsene i C14-alder avviker fra Gansum (2013), siden jeg har brukt «Conventional radiocarbon age» (se <http://www.radiocarbon.com/about-carbon-dating.htm>) og ikke «Measured radiocarbon age».

for å proklamere lover, samtidig som det tilknyttete landskapet ble formet av folkekultur og myter (Gleeson 2018, 116; jf. 2020). Bruken av hauger for graver og tingsteder er særlig synlig i materialet fra etter 600-tallet og det samme ses ved gjenbruk av eldre fornminner, herunder særlig gravhauger, i Skandinavia i vikingtiden (Harrison 2007: Lund og Arwill-Nordbladh 2016; Sanmark 2017, 56–80). Kan hende skal en også se hyllinger på Hauger i samme lys, der aspirerende herskere forsøkte iscenesette sin identitet knyttet til folk og land (jf. Semple 2004). Jeg ser det derfor som sannsynlig at haugene på Haugar kan ha vært brukt som hyllingsting da de ble anlagt på 800–900-tallet, og at de kjente hyllinger fra 1100-tallet og senere bygger på en eldre slik tradisjon.

9.1.5 Kirkesteder

Analysen og diskusjonen i forrige kapittel viste en klar sammenheng mellom tingsteder og kirkesteder i middelalderen i Borgartingslagen. Lagtinget i Borg ser ut til å ha blitt holdt ved Mariakirken, og fylkeskirkene hadde sysselting. Disse kirke- og tingstedene kan gå tilbake til 1000-tallet. Av 20 sognekirker med tegn på eldre samlinger hadde over halvparten også lokaltingsted. Når herredskirke og herredsting har nær tilknytning på 1100-tallet, gir det interessante perspektiver om alder og en tidlig organisering av området.

I Gula-, Eidsiva-, og Frostatingslagen har også de høyere tingnivåene vært koblet til kirkesteder, men det savnes foreløpig en nærmere undersøkelse når det gjelder lokaltingene, selv om det også er identifisert der (Bugge 1920; Skre 1988, 79; Helle 2001, 55–66). Som nevnt er dette påvist også andre steder, som på Isle of Man, Irland og også i Sverige der tingsteder og kirkesteder er koblet sammen på høyere nivå (Fitzpatrick 2003; O’Grady 2008, 362ff.), men derimot ikke i det angelsaksiske England og i Danelagen (Baker og Brookes 2013b, 81–82; Skinner 2014, 271). En undersøkelse fra Södermanland i Sverige viser heller ikke lokalting og kirke lokalisert på samme sted i middelalderen (Sanmark 2009), selv om det ellers i Sverige kan ha vært en slik nær kobling (Brink 1990a, 79).

9.1.6 Rettersteder

Forekomsten av rettersteder er i stor grad identifisert gjennom stedsnavn med elementer som *galge*, *steile/stegle* og *tjuv* (jf. Indrebø 1925; Svensson 2007), og er også kjent fra andre områder i Skandinavia og på kontinentet enda lenger tilbake i tid. Galge (*galgi* m.) *stolpe/stang*, er tolket i sammenheng med Svealovens *galgæ ællær gren* (UL M 38), der galge avspeiler en yngre praksis, mens folk tidligere ble hengt i trær (Fritzner III, 540; Ström 1942, 115–117; Meyer, KLM III, 455). Allerede Tacitus beskriver hvordan germanerne henrettet tyver og menn som rømte fra slagmarken ved å henge dem opp i trær (Tacitus, kap. 12). Stegle (*stegla* v.) betyr å sette på steile eller stang (Fritzner III, 535), og viser til henrettelser med påle og hjul, særlig knyttet til halshugging (Ström 1942, 214ff.). Stegle er nevnt så tidlig som i den frankiske loven *Lex Salica* fra 500-tallet, men da som en henrettelsesform for slaver (Ström 1942, 214ff. m/ref.). Hvor langt tilbake i tid praksisen med stegle går i Norge, er usikkert (Kjus 2011, 101).

Dødsstraff som legal straff er ikke kjent i de eldste middelalderske kildene fra Skandinavia. Det ser derimot ut til at mer eller mindre organisert blodhevn og hevnett kunne føre til drap i perioder med manglende eller svak statsmakt (Meyer, KLM III, 455). I tidlig middelalder skjedde det gradvis en innskrenkning av retten til hevndrap i retning offentlig strafferett (f.eks. F XIV, 12). Landsloven forbyr hevndrap, og kongens ombudsmenn skulle skaffe bøddel (L IV, 9). Det fins også få spor av dødsstraff i kildene før 1500, mens landsvist er godt dokumentert tilbake til 1300-tallet (Imsen 2009, 186). Sagaene omtaler likevel både rettersteder og galger (f.eks. Flatøybok II, 330, 389; Olav Tryggvasons saga, kap. 50), som det før nevnte Mortustokkar i Håkon Håkonssons saga (kap. 231), nå Galgeberg i Oslo (jf. kap. 7.1.3). Fra Kaupang ble det funnet tre skjeletter i forvridd stillinger, trolig med føttene sammenbundet (Blindheim *et al.* 1995, 130). Såkalt avvikende begravelser (*deviant burials*) som skiller seg fra periodens vanlige gravtyper, kjennes fra hele Nord-Europa enda lenger tilbake i tid (van der Sanden 1996; Murphy 2008; Gardela 2013; Gardela og Kajkowski 2013).

Ihvilken grad var rettersteder vanlige i middelalderen? I seks av skipreidene i Borgarsyssel har jeg kunnet identifisere mulige rettersteder ut fra stedsnavn (tabell 9.3 og figur 9.4). Alle, med unntak av Galgemyren ved

Tabell 9.3. Oversikt over de mulige retterstedene i Borgarsyssel, og hvor og hvordan de ligger lokalisert i landskapet i relasjon til skipreidegrenser, vann, synlighet, vei og tingsteder. De fleste stedene er identifisert med stedsnavn. Galgasaur har ukjent lokalisering og kan derfor ikke vurderes

Nr	Navn	Skipreide	Sýsla	Skipreidegrense	Vann	Synlighet	Vei	v/ tingsted
1	Galgemyren	Skaun	Borgarsyssel		myr	x	x	x
2	Galgebakken	Idd	Borgarsyssel		x	x	x	
3	Galgegrunnen	Åbyggje	Borgarsyssel	x	x	x		
4	Galgeholmen	Åbyggje	Borgarsyssel	x	x	x		
5	Galgeberget	Skjeberg	Borgarsyssel			x	X	
6	Tjuvtangen	Onsøy	Borgarsyssel	x	x	x		
7	Galgehytten	Råde	Borgarsyssel	x		x	x	
8	Galgeberget	Varna	Borgarsyssel	x	x	x		
9	Morstang	Heggen	Borgarsyssel	x		x	x	(mulig)
10	Galgasaur	ukjent	Borgarsyssel?	?	?	?	?	?
11	Galgebakken	Rømskog, Marker	Oslosýsla	x (sogn?)	x	x	x	
12	Steilene	Østre Follo	Oslosýsla	x	x	x		
13	Tjuvholmen	Aker	Oslosýsla		x	x		
14	Steilene	Aker	Oslosýsla		x	x		
15	Mortustokkar/ Galgeberget	Aker	Oslosýsla		x	x		
16	Steglehaugen	Lier	Oslosýsla		x	x		
17	Steglevannet	Sande	Oslosýsla	x	x			
18	Tyvholmen	Numedal	Vestfoldsyssel		x	x		
19	Tjuvdalsbakken	Sandsvær	Vestfoldsyssel			x	x	
20	Stegleodden	Tinn	Skiensyssel		x	x		
21	Stegleviki	Vinje	Skiensyssel		x	x		
22	Steglebakken	Vinje	Skiensyssel	x	(elv)		x	
23	Galgebukta	Ulefoss	Skiensyssel	x	x	x	x	
24	Galgeviki	Ulefoss	Skiensyssel	x	x	x	x	

Rakkestad i Skaun og Galgebakken i Idd, var lokalisert i grenseområder og i utkant av bebyggelser, men godt synlig for veifarende. I tillegg kommer ytterligere tre rettersteder: Galgebakken i Rømskog i Marker, og Galgeberget i henholdsvis Varna og Skjeberg skipreider. Selv om de to sistnevnte har samme type *galge*-navn, utviser stedene forskjellige topografiske trekk. I Varna betegnet navnet antakelig en holme i sjøen,

mens det i Skjeberg gjaldt et berg i åkerlandskap. Ytterligere 15 retterstedsnavn er blitt identifisert i Viken (tabell 9.3 og figur 9.5), i tillegg til navnet Galgesaur, nevnt i et diplom fra 1200-tallet som grensemarkør ved riksgrensen mellom Norge og Sverige, men med ukjent lokalisering (RN I, 1047). Et overveiende flertall av disse stedsnavnene er sammensatt med bakke, berg, haug etc, som dermed angir høytliggende steder (tabell 9.3). Det samme er også tilfellet i Danmark (Dalberg og Sørensen 1979, 80–81).

Et fellestrekk er at alder og identifikasjonen som rettersteder er usikre. Noen av navnene er lokalisert nær hverandre, og kan referere til samme lokalitet. Det underbygger i tilfelle at de faktisk var rettersteder. Tre slike navn er fra byer, Oslo, Tønsberg og Skien. Bare én lokalitet, Galgeholmen/Galgeviken, er arkeologisk undersøkt, lokalisert ved det før nevnte Faret ved Skien, like utenfor middelalderens takmark (Hanssen 1901). Galgeholmen er kjent som Skiens rettersted i kilder fra senmiddelalderen og tidlig nytid (Seierstad 1958, 245ff). Utgravningene på Faret underbygger denne funksjonen (jf. kap. 9.1.2), med funn av bl.a. tre halshogde individer som ikke var lagt i kister. Et skjelett ble datert til AD 1420–1640 og ut fra funnforholdene må de andre være fra omtrent samme periode (Reitan 2005, 183; 2006, 258). Fem hodeskaller er tidligere også funnet i samme området under særmerkte omstendigheter, men kunne ikke dateres (Reitan 2006, 258).

De eldste forekommende navneformene tyder på at retterstedene senest går tilbake til tidlig middelalder i Norge, men praksisen har eldre forløpere på kontinentet. Halvparten av de mulige retterstedene undersøkelsesområdet ligger ved en administrativ grense (skipreide) (tabell 9.3), og med ett unntak, i Rakkestad, uten tilknytning til tingsteder. De ligger videre i utkant av bebyggelser og ved sognegrenser, slik som Galgebakken i Rømskog. Med to unntak ligger alle de mulige retterstedene med god synlighet, og med få unntak knyttet til vann. Hele ti ligger langs en større vei. Dette tilsvarer plasseringen av dem i andre land i Nord-Europa (Reynolds 1999, 2009; Svensson 2007; Coolen 2013). Det styrker også tolkningen av dem som rettersteder. Galgemyren i Skaun var den eneste av de mulige retterstedene undersøkelsesområdet som lå nær en kirke og et tingsted. Ved Galgehytten i Råde ser retterstedet ut til å ha vært

tilknyttet en gravhaug. Det er også kjent fra flere andre steder i Nord-Europa (Semple 1998, 121; O'Grady 2008, 347; jf. kap. 7.1.4 og appendiks 4).

Andrew Reynolds har undersøkt 20 rettersteder fra angelsaksisk tid i England. Der er de eldste referansene til dødsstraff kjent alt i kong Ines lover (688–726) fra årene 688–694, som del av kong Alfreds lovsamling (Wormald 1999, 103 n. 358). Reynolds finner at en tredel lå på fylkesgrenser (*county*) og to tredeler på herredsgrenser (*hundred*). Det tilsvarer noenlunde skipreidegrenser. Et typisk trekk er at de ligger på opphøyde steder med god synlighet og ved veikryss (Reynolds 1999, 108f.), slik mønsteret er også i Viken. Inntrykket er derfor at det var klare felles oppfatninger av hvor rettersteder skulle plasseres og knyttes til grenseområder, steder som over store områder og i tid, ofte var sterkt symbolsk ladet. I mange tilfeller ser en spor av gjenbruk av forhistoriske anlegg, som gravhauger, benyttet som fundament for galger.

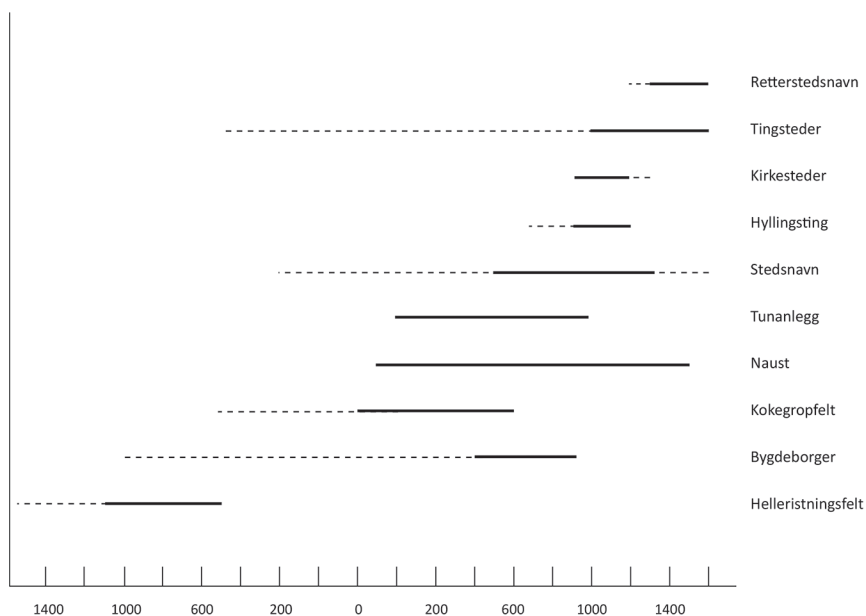
Det er vanskelig å avgjøre ut fra det begrensede navnematerialet hvor langt tilbake i tid retterstedsnavnene fra Borgartingslagen kan gå, uten sikrere kildebelegg og flere arkeologiske spor. Når det gjelder Galgeholmen ved Skien kan gravene ikke dateres lenger tilbake enn til senmiddelalderen. De eldste retterstedsbegravelsene fra anglosaksisk England kan, som nevnt, derimot gå helt tilbake til sent 600-tall (Reynolds 2009, 219). Siden navnene på retterstedene i undersøkelsesområdet har store likhetstrekk med slike navn fra andre steder i Europa og også har fellestrekk i lokaliseringen, kan det indikere at de også her kan være eldre enn belagt i skriftkildene. Et interessant eksempel på forholdet mellom skriftkilder og fysiske spor er Galgeberget i Skåne. Eldste skriftlige belegg av navnet er ikke før 1515 (*Galliebierget*), men navnet har en forløper i Käglinge (*in Kæylinge* 1330), muligens av det forndanske *-kak* av «skampåle» (Svensson 2007, 206–209 m/ref.). Da stedet ble undersøkt i 1959, ble et titalls individer funnet med ansiktet ned og bakkbundne føtter. Seks sølvmynter ble funnet, datert til 1286–1319. Gravfeltet kan ha blitt benyttet fra senest omkring 1300 fram til 1800-tallet, da dødsstraff ble forbudt. Det viser hvordan navn kan avspeile langt eldre forhold enn når de først foreligger skriftfestet.

Retterstedene skiller seg fra tingstedene når det gjelder lokalisering og alder, der tingstedene tilsynelatende går lenger tilbake i tid. Tingsteder

ligger dessuten sjelden i grenseområder, mens synlighet er et fellestrekk for både tingsteder og rettersteder. Som for tingstedene kan også retterstedene ha vært plassert sekundært på gravhauger eller andre forhistoriske anlegg.

9.1.7 Tingets begynnelse og alder

Jeg vil nå gå nærmere inn på forbindelsen mellom de ulike sporene etter samlings- og tingplasser i et samlende perspektiv knyttet til alder, og spørsmålet om eventuell kontinuitet eller brudd. De eldste spor etter samlingsplasser i undersøkelsesområdet er kokegropfeltene, i all hovedsak datert til eldre jernalder (0–600). Større helleristningsfelt fra yngre bronsealder og førromersk jernalder med avbildninger av prosesjoner og fester kan også tolkes som spor etter samlingssteder for større grupper mennesker (figur 9.7). De faller i større grad sammen i tid med store kokegropfelt i Sør-Skandinavia og Nord-Europa. Kokegropfeltene, som

Figur 9.7. Illustrasjon som viser forbindelseslinjer mellom tingsteder og arkeologiske strukturer: kokegropfelt, bygdeborger, naust, helleristningsfelt, stedsnavn med ting og rettersteder. Illustrasjon: Steinar Solheim.

trolig er levninger etter tidlige fellestiltak mellom større områder, er delvis samtidige i tid med bygdeborgene, som i all hovedsak er fra førromersk jernalder til vikingtid (figur 9.7). Der kokegropfeltene tolkes som spor av store, gjentakende samlinger, trolig av sosial, religiøs, militær og rettslig karakter, har bygdeborgene en mer avgrenset funksjon og kan ikke kobles til den senere tingorganisasjonen på samme måte, selv om flere ligger i områder som dannet senere administrative grenser. De må også være resultat av fellesbyggeri og uttrykk for organisert makt av politisk karakter, kan hende initiert og avtalt på kokegropfeltenes samlinger. Selv om det ikke er datert skipsnaust før folkevandringstid på Østlandet (Grimm 2006), må en anta at bygging og utrustning av skip og naust koblet til felles forsvar og fellesbyggerier ble initiert på sosiale samlinger langt bakover i tid.

De store kokegropfeltene i undersøkelsesområdet har ulik størrelse og datering, trolig koblet til nærområder av forskjellig omfang. To (Bommestad og Lunde/Tjølling) av de fire undersøkte feltene kan så vidt gå inn i yngre jernalder, der navnematerialet indikerer fortsatte samlinger i nærheten selv om feltene går ut av bruk (figur 9.7). Ingen tingsteder fra middelalderen er derimot påvist i nærheten av verken Faret, Lystad eller Bommestad, og feltenes lokalisering i de administrative områdene frembringer heller ikke noe klart mønster. For Lunde/Tjølling kan det imidlertid belegges et regionalt tingmøte, men først så sent som i 1557. Selve navnet antyder likevel tingfunksjoner i yngre jernalder og kan hende før, og der anlegget av den store kirken vitner om et viktig samlingssted i tidlig middelalder. Tjøllings sentrale beliggenhet i Viken og betydning som sentralsted i yngre jernalder, er også med på å understreke stedets regionale betydning.

Ser en kokegropfeltene i større geografisk sammenheng, finner en kokegroper og ildsteder koblet til mat og drikke ved flere typer samlingsplasser med ulik karakter over hele Europa, som på gravfelt og kongelige hyllingsting, og der flere ligger på eller nær senere tingsteder (Gleeson 2017; Sanmark 2017, 134ff.; Semple *et al.* 2020, 252). På Anundshögen i Västmanland i Sverige, der det ble holdt ting for Seunda hundare i middelalderen, er det gjort funn av et trettitalls kokegroper og ildsteder, datert til 130–540 e.Kr. (Bratt 1999; Sanmark og Semple 2011). Mange ringtun

har også kokegroper og kokegropfelt nær tuftene, som f.eks. ved Sausjord i Voss (Olsen 2013). Det er sannsynlig at drikkeritualer også inngikk på slike tidlige samlinger. Middelalderske lover og diplomer vitner også, som før nevnt, om at drikking fortsatt foregikk på tingsteder i Norge i middelalderen (jf. kap. 8.2.1; se også f.eks. Sanmark 2017, 126f.). I tillegg til mat og drikke kan andre kommunale aktiviteter ha inngått og som inkluderte sport, giftemål og handel (f.eks. Gleeson 2015; Sanmark 2017, 117). Selv om det i materialet fra Borgartingslagen synes som om handel og sport (*skeid*-steder) har foregått på egne lokaliteter, er det sannsynlig at var det naturlig å utføre ulike aktiviteter som del av sosialisering og gruppebyggende handlinger når folk kom sammen. Konfliktforebygging og felles forsvar har også sannsynligvis vært viktige elementer å ta opp når folk kom sammen.

Når det gjelder ringtunene, fra eldre og yngre jernalder, er de blant de eldste daterte mulige tingstedene i Nord-Europa (Iversen 2015a og c; jf. Ødegaard 2018a). På ringtunene har det sannsynligvis inngått ulike funksjoner knyttet til forsvar, religion og rett. Omtrent 30 slike kjennes i Vest- og Nord-Norge, datert fra ca. 100 til omkring 900 e.Kr. (Olsen 2003; Storli 2006; Iversen 2015a, 101). Særlig interessant er det at de er relatert til senere kjente administrative områder på ulike nivåer, som skipreider og fjerding. De er som nevnt tolket som representasjonsting, der delegater fra distriktene rundt møttes. En kan også spore at det skjer en maktsentralisering over tid med større enheter og færre ringtun (Iversen 2015a og c). Til forskjell fra kokegropfeltene viser flere ringtun kontinuitet mellom eldre og yngre jernalder, da hovedbruken av kokegropfeltene gikk ut av bruk. På tunanleggene har det blitt pekt på at arkitekturen – med spor av like hus over tid og også over større områder – indikerer at det var et viktig trekk ved etableringen og opprettholdelsen av gruppeidentitet (Sanmark 2017, 134).

Flere stedsnavn med *-ting* kan kobles til ulike arkeologiske strukturer, særlig gravhauger og kirkesteder. I et par tilfeller kan stedsnavn rekke bakenfor yngre jernalder, som for navn om de inneholder etterleddet *-staðir*, slik som Bommestad, selv om navneformen er mest produktiv i yngre jernalder. Kulturnavn kan som nevnt også indikere samlinger som kan ha inneholdt rettslige funksjoner, og der flere av tingstedene ligger på

eller nær gårder med eldre kultnavn, ofte nær kirkesteder. Analysen har også vist at nær en tredel av tingstedene lokalisert ved kirker kan ha kontinuitet tilbake i tid, til tidlig middelalder og kan hende yngre jernalder.

Flere av stedsnavnene knyttet til ting er derimot sent belagt, og når de er koblet til arkeologiske strukturer, som gravhauger, kan en ikke utelukke at de er navngitt sekundært som følge av senere tingfunksjoner med usikker tradisjonsoverlevering. Når ting likevel forekommer såpass hyppig som navneledd og det kjennes flere eksempler på gravhauger brukt som tingsteder på 1300-tallet i Norge og alt tilbake til 1000-tallet på De britiske øyer (Dalberg og Sørensen 1979, 75), anser jeg det som sannsynlig at mange faktisk har vært steder for rettsutøving og viser at symbolladede steder ikke bare var viktige på hyllingsting. Det underbygges av den store graden av fellestrekk over store deler av Skandinavia og også De britiske øyer.

Runeinnskrifter fra Sverige vitner også helt konkret om at tingorganisasjonen var utbredt i vikingtiden og at det ble markert i form av monumenter. Samlet er det da mange tegn på at navnene vi kan spore i dag, kan være av forhistorisk opphav. Stedsnavn og arkeologiske spor av markeder kan som vist også gi indikasjoner om alder, og var ofte knyttet til eldre førkristne høytider som senere overlappet med kristne. Når det kan ha vært marked og ting i tilknytning til Kaupang og andre sentralsteder som Viborg og Lund (Blomqvist 1951, 18–25, 266–286; Hvidtfeldt 1965, 18f.), understreker det ytterligere hvordan samlinger kunne omfatte mange funksjoner i eldre tid. Det er likevel lite sammenfall mellom ting, marked, tevling- og kultsteder i Borgartingslagen, og som har kunnet datere tingenes alder mer direkte.

I figur 9.7 har jeg derfor merket inn sikre og mer usikre forbindelseslinjer i tid for steder som kan ha vært samlingsplasser og tingsteder for å vise romlige mønstre. Den viser at det er romlig sammenfall, og til en viss grad også i tid, mellom flere av de arkeologiske strukturene og stedsnavnene som er diskutert. Samlet vitner materialet om at tingorganisasjonen og ulike former for samlinger går langt tilbake i tid. Felles samvirkeformer av politisk, sosial, militær og religiøs karakter, knyttet til kokegropfelt, bygdeborger og store naust, viser at slike går tilbake i eldre jernalder.

Når spor etter mulig tingsteder viser likhetstrekk i det nedfelte kilde-materialet over store deler av det nåværende nord-europeiske området, tilbake til Kristi fødsel, i form av skriftlige belegg, stedsnavn, som *-ting* og andre rettsindikerende nevnelementer, inndeling i administrative områder og nivåer, tingstedenes topografi og lokalisering med kobling til gravhauger og muligens andre arkeologiske strukturer, gir det grunnlag for å se tinget som institusjon også her til lands i en større kontekst som bidrar til å sannsynliggjøre større tidsdybde (f.eks. Iversen 2013; Gleeson 2015; Sanmark 2017; Semple *et al.* 2020). Metodisk er det mest forsvarlig å sammenligne med nabolandene, inklusiv Danelagen, som relevante sammenligningsområder, men tinget har vist seg å ha fellestrekk også utover det tradisjonelle «germanske» området. Det var «delte praksiser» over større områder (Thurston 2010, 193–254).

I Danelagen viser forekomsten av ordet *þing* og tinghauger, at tingorganisasjonen må ha vært en utbredt og levende institusjon alt før vikingene bosatte seg der (Pantos 2004, 196). De eldste referanser til tingsteder med administrativt ansvar skriver seg fra andre del av 600-tallet, knyttet til Hlothere og Eadric av Kent, men det tidligste dokumenterte belegget for et allment tingmøte er i et dokument fra 801 under kongen Coenwulf av Mercia. Stedsnavn tyder på at dette må være eldre, antakelig fra de stabile bosetningene i etter-romerske England fra ca. 400-tallet (Reynolds 1999, 77). Det finnes også belegg for tingsteder og rettsområder av ulikt slag i både lover og andre skriftlige kilder fra frisiske, frankiske og saksiske områder på kontinentet fra samme periode (von Amira 1913; Wenkus 1984; Barnwell 2003; Iversen 2013).

Tacitus' *Germania* fra 98. e.Kr. inneholder også flere beskrivelser av germanske tingmøter som har fellestrekk med senere kildebelagte ting på kontinentet og i Skandinavia. Om en kan tolke den nevnte innskriften med ordet *Thincso* som det eldste belegg for ordet ting, kan det som før nevnt gå tilbake til 200-tallet (Iversen 2013 m/ref.). I tid faller dette sammen med både ringtun, kokegropfelt, naust, bygdeborger og kanskje enkelte stedsnavn, som kan vitne om tilsvarende tidlige samlings- og tro-lige tingsteder også her. Det er naturlig at over en så lang tidsperiode som behandles i boken, må betydningsinnholdet ha endret seg over tid, noe jeg skal komme tilbake til i senere (se 9.3). En må likevel forutsette at behovet

for felles samvirkeorgan for å håndtere konflikter og gjøre ulike typer avtaler må ha vært til stede gjennom hele forhistorien så vel som nåtid.

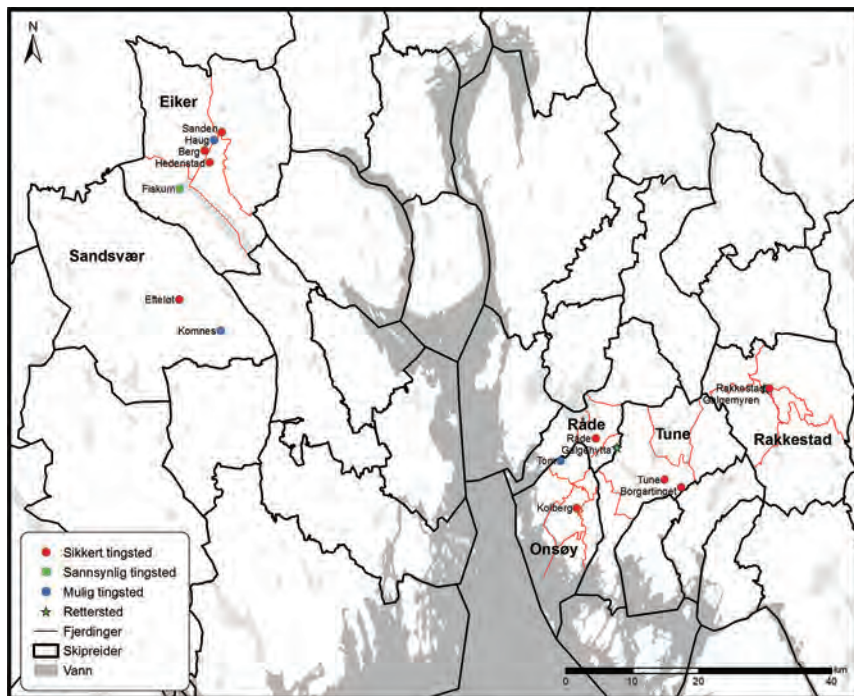
9.2 Tingsteder som arkeologiske strukturer

Tingsteder som fysiske steder er lite undersøkt arkeologisk, og få strukturer har som nevnt latt seg sikkert tolke som spor av tingsamlinger. Ut fra skriftlige belegg og visse typer monumenter, har en likevel kunnet få visse forestillinger om hvordan et tingsted kan ha sett ut, der store gravhauger, steinsetninger, reiste steiner og beliggenhet er topografiske og materielle fellesnevner. Jeg vil derfor vurdere en punktundersøkelse jeg foretok i Eiker i Oslosyssel, Sandsvær i Tønsbergssyssel i 2010 og Borgarsyssel i 2012 i lys av de øvrige analysene (jf. kap. 4.3.2). Målet var å identifisere tingstedene som fysiske strukturer i landskapet, i hvilken grad skriftlig belagte tingsteder lot seg identifisere gjennom felles fysisk utforming, spesielle kulturminner og topografiske trekk. Både i Eiker og Borgarsyssel er det kjent fjerdingsinndelinger fra senmiddelalderen og tidlig nytid, men ikke fra Sandsvær (jf. kap. 6.2). Registreringen er gjort nærmere rede for i appendiks 4.

9.2.1 Tingsteder i Eiker, Sandsvær og Borgarsyssel

I Eiker er det identifisert tre *sikre* tingsteder: Berg, Sanden og Hedenstad, ett *sannsynlig* tingsted på Fiskum og ett *mulig* tingsted på gården Haug, der det i forbindelse med dette prosjektet ble foretatt registreringer (appendiks 4; figur 9.8). I Sandsvær ble det befart på det *sikre* tingstedet på Efteløt og det *mulige* tingstedet på Komnes. I Borgarsyssel omfattet registreringen tingsteder i skipreidene redegjort for i kapittel 7, dvs. Lundeby med Tingstedet og Råde kirke i Råde skipreide, videre Tom og Kolberg med Tinghaug i Onsøy skipreide, samt Borg (Sarpsborg) og Tune i Tune skipreide, Galgehytten på grensen mellom Tune og Råde skipreide, og Rakkestad kirke med Galgemyren i Skaun skipreide, i alt 14 lokaliteter (appendiks 4).

Av disse 14 registrerte stedene lå åtte ved vann, sjø eller elv, der nærhet til vann hadde betydning i kommunikasjonen til og fra stedet. Tingstedene

Figur 9.8. Kart over tingsteder og rettersteder registrert i Eiker, Sandsvør og Borgarsyssel i 2010 og 2012. Kart: Marie Ødegaard.

på Sanden og Fiskum kan dessuten ha ligget på øyer i elver. Nærhet til vann, vannveier og vadesteder der en kunne krysse vann/elver, fremtrer som viktige topografiske kjennetegn. Det er også belagt i andre områder i nabolandene og på de britiske øyer (f.eks. Brink 2003, 62f.; Sanmark og Semple 2013) og vises i skriftlige kilder som Äldre Västgötalagen, der møtepunktene på kongens hyllingsreise er ved broer og elver (VgL I R 1).

Ti av de 14 gårdene med tingsteder lå nær en middelalderkirke og er et annet tydelig fellestrekk. På Komnes kan navnet som nevnt dessuten indikere at det var et marked. På Berg, Efteløt, Lundebø, Kolberg, Tune, Galgehytten og Rakkestad kan tingstedet/retterstedet kobles til arkeologisk materiale, som gravhauger og gravfelt. På Berg, hvor det er belegg for skipreideting i senmiddelalderen og tidlig nytid, lå tinget trolig på Pilhauget, et navn som kan henseile på innkalling til ting for forbrytelser og kriminelle handlinger (appendiks 4), og som kan passe til stedets funksjon som skipreideting. Dette er også et av de få tilfellene der en med temmelig stor grad av sikkerhet kan bestemme tingstedets eksakte lokalisering.

På Efteløt i Sandsvær er det flere tingnavn som peker ut steder for tinget. Navn som Tingmyrene, Tingvang og Tingvoll tyder på at tinget ikke lå langt unna, sannsynligvis på tørr, opplendt grunn rundt Efteløt kirke. Likevel var det vanskelig å identifisere en spesifikk lokalisering. På Lundeby i Råde peker en steinsetning med navnet Tingstedet kan hende presist på selve tingstedet (figur 9.9). Den kan samtidig indikere at tinget er langt eldre enn beleggene i diplomaterialet. Plasseringen ved steinsetningen vil senere ha kunnet danne en ekstra tidsdimensjon og legitimitet, og som understreket tingets fredhellige karakter. På Kolberg i Onsøy er tingstedet omtalt som «Onsøy tinghaug» på 1500-tallet, men det er likevel uklart hvilken haug det gjelder. På Tune kan tinget også ha vært lokalisert ved en haug, om enn mer usikkert. Tinget på Rakkestad kan ha ligget mellom kirken og prestegården, der det også er en haug, men noe usikker som gravhaug (figur 9.10; appendiks 4).

De to galgestedene, Galgemyren i Rakkestad og Galgehytten i Råde, ligger begge godt synlige. På Galgehytten har retterstedet ligget ved et forhistorisk gravfelt i et grenseområde, opphøyd og med god synlighet for veifarende mellom to skipreider (figur 9.11). En slik grenseplassering

Figur 9.9. Steinsetningene på Tingstedet på Lundeby i Råde. Foto: Marie Ødegaard 2012.

Figur 9.10. Mulig gravhaugen på Rakkestad prestegård med Rakkestad kirke i bakgrunnen.
Foto: Marie Ødegaard 2012.

Figur 9.11. En gravrøys i gravfelt ved Galgehytten i Råde, lokalisert i grenseområde mellom to skipreider. Ble denne røysen brukt som fundament for galgen (jf. kap. 7.1.4)?
Foto: Marie Ødegaard 2012.

er også kjent fra andre områder utenfor landegrensene. Galgemyren i Rakkestad hadde en mer atypisk lokalisering for et rettersted, da den ikke lå ved en administrativ grense eller nær et tingsted (appendiks 4; jf. kap. 9.1.7).

Resultatet av registreringene var at det viste seg gjennomgående vanskelig å identifisere tingsteders eksakte lokalisering som fysisk definerte strukturer, selv om de har kjente *ting*-navn og gravfelt på gården. Registreringene viste likevel flere fellestrekk: nærhet til vann og vannveier og gode kommunikasjonsmuligheter, samt høy synlighet med godt utsyn/innsyn, hvor de fleste tingstedene lå i hellende terreng og tørt lende. Det er et fellestrekk som gjelder alle tingene uavhengig av nivå – lokaltingene, fjerdings- og skipreidingene og sysselting som på Tune.

9.2.2 Tingsteder som arkeologiske strukturer i Borgartingslagen

Den samlede vurdering av resultatene fra de arkeologiske registreringene viser at det ikke er mulig å påvise den eksakte lokaliseringen til flere av tingstedene og retterstedene ved hjelp av visuelle registreringer, men likevel sannsynliggjøre den. Det kan være bevart strukturer i undergrunnen, uten at jeg har hatt anledning til å undersøke dette nærmere. Dette prosjektet viste at 10 av de 14 gårdene med tingsteder hadde middelalderkirke på gården. Videre hadde 6 av de 14 lokalitetene mulig tilknytning til naturlige hauger eller gravhauger, og 1 til en steinsetning. Flere hadde også tingindikerende stedsnavn (tabell 9.4). Dette viser at flere naturlige og menneskeskapte hauger har vært knyttet til gårder med tingsteder, om enn av ukjent alder. Siden gårdene som ble registrert var valgt ut på grunnlag av å ha det beste kildegrunnlaget, kan det ha ført til en overrepresentasjon av tingsteder med haug og tingstedsindikerende stedsnavn. Jeg vil derfor nå vurdere resultatene sammenlignet med tingsteder som arkeologiske strukturer mer generelt og mot forskning fra andre land. Også der er det argumentert for en nær kobling mellom tingsted og naturlige eller menneskeskapte hauger, benyttet som symboladete monumenter ved tingsteder (f.eks. Larsson 1998; Brink 2004; Sanmark og Semple 2008, 2010; Sanmark 2017; Semple *et al.* 2020).

Tabell 9.4. Oversikt over tingsteder som ble registrert, hvilket nivå de tilhører, og ev. kobling til arkeologisk materiale, stedsnavn og kirkested

Tingsted	Adm. nivå	Ark.mat.	Stedsnavn	Middelalderkirker
Berg	Skipreideting	haug	Pilhaugen	x
Sanden	Fjerdingssting			
Hedenstad	Fjerdingssting			
Fiskum	Fjerdingssting			x
Efteløt	Skipreideting	gravhaug(er)	Tingvang, Tingmyrene, Tingvoll, Tinghaug	x
Komnes	Fjerdingssting?		marked	x
Lundeby	Skipreideting	steinsetning	Tingstedet	nabogård
Tom	Fjerdingssting?			x
Kolberg	Skipreideting	gravhauger?	Onsøy tinghaug	x
Galgehytten	Rettersted	gravhauger	Galgehytten	
Borgarting	Lagting			x
Tune	Sysseleting	haug?		x
Rakkestad Galgemyren	Skipreideting m/ rettersted	haug?	Galgemyren	x

Foruten kirkesteder er gravhauger den strukturen som oftest forekommer ved tingstedene. Gravhauger synes å ha spesielle ideologiske assosiasjoner til makt, hevd og tradisjoner bakover i tid, noe som gjorde dem særlig aktuelle som tingsteder. I tillegg kunne de være betinget av rent praktiske forhold, som en synlig plattform med akustisk rekkevidde for talende, at de er relativt enkle å bygge og at det ikke trengs spesielle byggematerialer ut over jord og stein. Flere store gravhauger har også hatt en spesiell posisjon i folks bevissthet. Både i Norge og andre nord-europeiske land har det vært sterke, og også mytologiske, tradisjoner knyttet til gravhauger (Birkeli 1938, 8, 12; Semple 1998; Fitzpatrick 2004, 99–122). Flere sagaer omtaler konger og andre betydningsfulle personer som fikk overnaturlige evner gjennom kontakt med gravhaugene; de kunne skaffe godt år og fred. Hauger har som nevnt også vært sett som høysete for konger (f.eks. Ynglingesaga, kap. 10; Halvdan Svartes saga, kap. 9; Ågrip, kap. 15; Ringstad 1987, 35, 38f.). De eldste kristenrettens forbud vitner også indirekte om at det var vanlig å ofre på gravhaugene i førkristen tid (G 29).

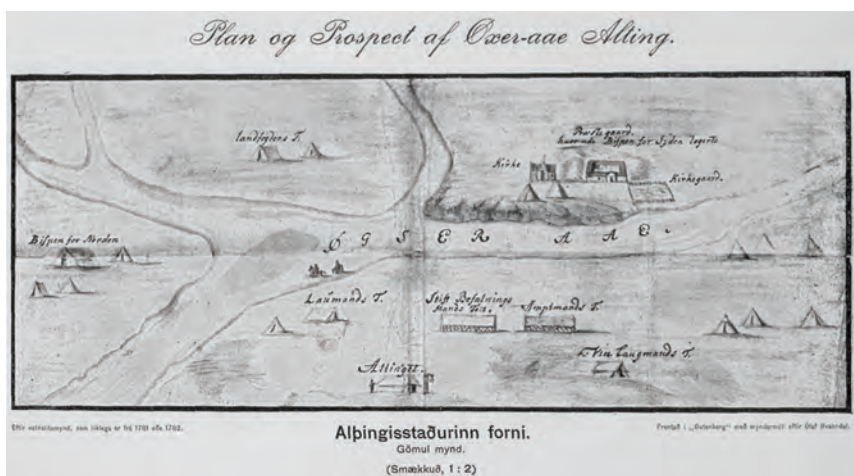
To *sikre* og ett *sannsynlig* tingsted, samt ett tingstedsindikerende stedsnavn har kunnet kobles direkte til forhistoriske gravminner i Borgarsys-sel. Hele tre har både fornminner og stedsnavn knyttet til ting (tabell 9.4). Begrepet «tingring», nevnt i Gulatingsloven (jf. kap. 2.1), gjenfinnes også i store deler av Nord-Europa i forhistoriske og tidlig middelalderske kilder som «Ding und Ring» (Holmgren 1929, 24 m/ref.). Både Gulatings- og Frostatingsloven forutsetter som nevnt vebånd rundt lagrettenes menn (G 91; F I, 2). Denne skikken kan ha en parallell i frankisk lovgivning fra 700-tallet (*lex Ribuarica* 67, 5). Kanskje er det denne ringen det vises til med «tingring». Sammen med sagatradisjonens fremstillinger av tingorganisasjonen, har dette gjort at reiste steiner i ring er blitt tolket som tingsteder, og som såkalte dommerringe som sete for dommere og nemnder (f.eks. Allcroft 1921; Holmgren 1929).

Av andre arkeologiske strukturer som har vært koblet til tingsteder, er som før nevnt boder og ringtun, runesteiner, bautasteiner og reiste steiner, men ikke noe av dette kan knyttes til tingsteder i Borgartingslagen. Det viser dermed viktige regionale forskjeller. De eldste ringtunene, Øysund i Nord-Norge (eldste dat. 80–130 f.Kr.) og Leksaren (30 f.Kr.–135 e.Kr.) og Øygarden (20–40/50–130 f.Kr.) på Jæren, er datert fra ca. 100 e.Kr. (Kallhovd 1994, 149; Storli 2000, 85–87; Iversen 2015a, 182). Dersom ringtunene virkelig har vært tingsteder, er det, foruten kokegropfeltene, de eldste påviste daterte tingstedene i Norge. På lagtinget på Gotland (Roma) har parselleringer og mulige teltplasser blitt identifisert på et historisk kart fra 1699 og koblet til at bygdene hadde faste overnattingsplasser nær tingstedet. På de nærliggende lokalitetene Guldåkern og Kräklinge tingsängen er det også gjort funn av sølvfragmenter, sølvmynter og vekter fra 900-tallet som er satt i sammenheng med tinget (Myrberg 2009, 103–105 m/ref).

Som tidligere omtalt er ikke ringtun kjent i Viken, heller ingen spor etter teltplasser eller boder, slik de kjennes fra Island (Vésteinsson 2013) og Vestlandet i tilknytning til den nevnte tingboden i Gulatingsloven (G 181). Telt er også nevnt i sagaen i forbindelse med Mostertinget (Olav Tryggvasons saga, kap. 47). Et skjøte fra 1349, utstedt på Eidsvoll, nevner «j Skinfældænom a Eidesuelli» (DN II, 304), dvs. skinnfellen, som kan være navn på et jordstykke, et hus (Fritzner III, 331) eller, mer trolig,

et telt brukt som en form for spise- og soverom i tingtiden (Taranger 1930–33, 146). At det har vært brukt telt på tingmøter som har varte over flere dager, virker sannsynlig, og slike er også avbildet i forbindelse med en tingsamling på alltinget på Island i 1782 (figur 9.12). Telt er vanskelige å påvise arkeologisk, siden de bare vil etterlate noen små staurspor som er vanskelig å sette i forbindelse med tingsteder. Ett eksempel på staurspor er Mikkels kirke i Slagelse i Danmark, der mange små stolpehull funnet under gulvet på kirken har blitt tolket som spor av boder eller midlertidig bosetning i forbindelse med tingsamlinger (Olsen 1972, 151f.). At telt kan ha vært brukt i samlinger knyttet til kokegropfelt, er også sannsynlig. Det har likevel ikke latt seg identifisere. Steiner lagt i ring for å holde teltduken er identifisert knyttet til markeds plasser i høyfjellet (Loftsgarden 2017), men er trolig vanskelig å påvise i områder med større bosetning og landskapsendringer. Markedsfunksjoner kan spores arkeologisk, og selv om det var få belegg for at marked og tingsted ble holdt på samme lokalitet, viser eksemplet fra Missingen i Råde, Bø i Telemark og Komnes i Sandsvær at handel nok har forekommet på enkelte tingsamlinger.

Når tingsteder er blitt påvist som arkeologiske strukturer, dreier det seg ofte om ting på høyere nivå; hyllings- eller kongetingsteder. Andre

Figur 9.12. Tegning av Thingvellir på Island ca. 1782, og viser alltinget med telt rundt. Selve alltinget ser også ut til å være holdt inne i et telt. Ved siden av er en bjelle. Kilde: Þórðarson 1921-1922, uten sidetall.

særmerker seg ved å være koblet til steder med lang kontinuitet i bruken av området, slik som Gamle Uppsala, Tynwald Hill, Tingvellir og Anundshögen, eller stormannssteder som Arkilds og Jarlabankes tingsteder i Sverige. Her finnes også gravhauger, reiste steiner, bautasteiner og runesteiner, og de er derfor tolket som grunnleggende elementer ved vikingtidens tingsteder (Wilson 1994; Brink 2004, 2009). Særlig tingstedene på høyere nivå kan være forbundet med stor monumentalitet og lang brukstid, for å understreke sammenhengen mellom forhistoriske monumenter, førkristen kultaktivitet og ting. I Borgartingslagen er det påvist få monumentale tingsteder utenom hyllingstinget på Haugar. Selv om enkelte stedsnavn forbinder middelalderske tingsteder til hauger og steinsetninger, er det likevel usikkert om de har fungert tilsvarende lenge som tingsteder.

Forekomster av monumentale steder er nærliggende å tolke som kongelig initierte steder, som Haugatinget og Gamle Uppsala. Der har det sannsynligvis vært viktig for konger og tronpretendenter å vise slekts-tilhørighet og understreke legitimitet, autoritet og makt. Dette var nok viktigere her enn på lokale tingsteder. Det er likevel mulig at tingsteder i undersøkelsesområdet kan ha fremstått mer monumentale tidligere, og at elementer er blitt fjernet. Tingsteder kan også ha flyttet til mindre fremtredende steder i tidlig middelalder. At det kjennes enkelte mulige eldre tingsteder belagt av tingstedsindikerende stedsnavn koblet til hauger og gravminner, men uten dokumenterte senere tingsteder, vitner muligens om dette. Hadde det likevel vært så vanlig å benytte gravhauger, gravfelt og steinringer som tingsteder inn i middelalderen, skulle en tro at en ville ha kjent til langt flere og sikrere belagte tingsteder enn det som er tilfellet. At tingstedene var koblet til gravhauger, er likevel klart også på lavere nivå. Det er likevel ikke et vanlig eller gjennomgående trekk for tingstedene i undersøkelsesområdet. Det er også sannsynlig at noen steder med gravhauger kan ha blitt tillagt tingfunksjoner og brukt som tingsted senere enn gravleggingen og anlegget av haugen. Etableringen av steder er, som nevnt i kapittel 3, resultat av prosesser og gjentakende praksis, i et vekselforhold mellom handling og struktur (Pred 1984). Ved å knytte bestemte symboler og gjentakende funksjoner til et betydningsfullt sted som ting, vil det igjen være med på å styrke og vedlikeholde

tingorganisasjonen. Det gjør det også mulig å gjenfinne spor av slike koblinger i dag gjennom stedsnavn, arkeologisk materiale og ut fra felles topografiske kjennetegn.

Samlet går det fram at tingsteder kan ha forskjellig uttrykksform og regionale variasjoner, men likevel fremtre som knutepunkter i landskapet som et geografisk/topografisk uttrykk for fellestiltak. Noen påviste strukturer, som kokegropfelt, vitner om periodisk aktivitet og samlinger gjennom århundrer langt tilbake i forhistorisk tid. De omfangsrike forekomstene av slike felt over store deler av Nord-Europa, understreker at tingsteder bør studeres i videre geografisk perspektiv. Analogier fra andre land kan være viktige dørråpnere for å forstå tingenes utvikling over tid, likevel ikke som en direkte projeksjon og må ses i den tidsmessige samfunnskonteksten de inngår i.

9.3 Kontinuitet eller endring?

Et av de sentrale spørsmålene i denne boken er knyttet til kontinuitet eller endring innen tingorganisasjonen. Vi skal nå se litt mer på hva slags endringer som kan spores over tid, og hvilke elementer som kan sies å ha en lengre varighet. Jeg vil diskutere nærmere de ni undersøkte skippreidene i Borgarsyssel, i regional sammenheng og i et komparativt perspektiv, sett i lys av samtidige samfunnsendringer.

Diskusjonen om tingets alder viste at tinget har visse fellestrekk over større områder, og at opphavet nok skal søkes i felles behov for samhandling og konfliktløsning. De eldste formene for samlingssteder som kan spores i Skandinavia er de nevnte kokegropfeltene og ringtunene. De vitner om hvordan samtidige lokale og regionale sosiopolitiske mekanismer for samhandling kan få forskjellige former på ulike steder. Selv om det ikke kan argumenteres helt sikkert for kontinuitet mellom dem og de senere tingstedene kjent fra vikingtid og middelalder, viser deres lokalisering, dateringer, form og funksjon antakelig til møtemekanismer innenfor jernalderens samfunn (Semple *et al.* 2020, 253). Opphavet til tinget er altså ikke likt overalt, men det er tydelig at over tid, og mot slutten av jernalderen, trer mer regulerte mekanismer for konsensus og samhandling fram i kildene. At flere av kokegropfeltene ligger på gårder

som senere har tingsted og/eller har navn som vitner om tingfunksjoner, indikerer at stedene kan ha holdt seg i kollektivets minne som viktige steder over generasjoner.

Når tinget begynner å tre klarere fram i kildene i Borgartingslagen kan en spore flere endringer, både når det gjelder de administrative områdene og nyetablering av enkelte tingsteder, slik som opprettelsen av fylkeskirker med sysselting og sysler, og senere innføring av skipreider samt endringer i lagsogngrensene. Flere av endringene som kan spores er såpass store, slik som eksempelvis innføringen av de første fylkeskirkene og skattelegginger, så en må forvente at dette var saker som måtte involvere tinget og større deler av samfunnet (se f.eks. Iversen og Brendalsmo 2020).

Hvorvidt Viken var en politisk enhet i jernalderen, er uvisst. Bjørn Myhre mener området da var delt i mindre småriker eller «høvdingdømmer», og at de var basert på stammeenheter som kjennes som de senere fylkene Grenland, Vestfold, Vingulmark og Ranrike (Myhre 2015, 189). Som før nevnt, omtaler Jordanes flere folkegrupper her, *grannii* og *ranii*, i 551 e.Kr. (jf. kap. 5.1, 6.13 og 9.1.2). En må anta at det kan ha vært både lokale og regionale tingplasser, slik kokegropfeltene kan være tegn på. Gjenbruk av særlig de største feltene på Lunde og Bommestad, og også Faret som ligger sentralt innenfor Grenland, vitner om samlinger gjennom århundrer, fram til ca. 400–600 e.Kr., også for regioner som kan ha omfattet en eller flere av de nevnte enhetene uten at dette kan direkte belegges.

Så langt tilbake som kildene kan ta oss, viser tinget seg som elitedrevet (f.eks. Sanmark 2017, 241), selv om de eldste landskapslovene vitner om bygdefellesskapets viktige rolle og medbestemmelsesrett i rettshåndhevelsen (Norseng 2005a, 53; Sanmark 2006). På tinget kunne hovedsakelig landeiere delta, og eliten var hentet fra det øverste segment av dem. For denne eliten var tinget et sted de kunne møte befolkningen for viktige diskusjoner og felles bestemmelser. Makt og autoritet ble forhandlet på møteplassene, og det var derfor viktig at så mange som mulig møtte. Nye tingsteder kan ha blitt anlagt for å understreke ens makt og autoritet. Samtidig kan det å benytte eksisterende tingsteder være en demonstrativ handling for å vise avstand eller tilknytning, som kunne ha en stor symbolsk virkning. Slik sett kan det å benytte, eller kanskje omforme eller

tilføre nye monumenter på eksisterende tingsteder, ha vært et politisk virkemiddel og manifestasjon av egen styrke.

Det finnes eksempler i kildene fra Skandinavia på at nye tingsteder ble etablert som ledd i en maktkamp. Runesteinen på «Arkilds tingstad», datert med hjelp av ornamentikken til ca. 1010–1015 e.Kr., synes å angi tingets etablering av tre sønner til ære for sin far (figur 9.13). Den er vanligvis antatt å bli erstattet av Jarlabankes tingplass, der runesteinen er noe yngre. Begge sider er datert ved hjelp av ornamentikk, A-siden til ca. 1020–1050 og B-siden til ca. 1020–1075 (Norr og Sanmark 2008, 386, 392 m/ref). Jarlabankes runestein angir dessuten hvordan han rådde over hele det administrative området. Fremstående personer kunne altså etablere tingsteder i jernalderen. Et spørsmål er likevel hvor vanlig dette har vært i undersøkelsesområdet uten å kunne belegget det i tilsvarende monumenter. Det viser likevel at noen steder kunne ha kort varighet (jf. Sanmark 2017, 245f). Til tross for tidvis skiftende overherredømme, trenger ikke lokale tingsteder og rettsområder ha endret seg. Tradisjoner koblet til et eldre sted kan ha virket stabiliserende, slik jeg har argumentert for i kapittel 3.

Figur 9.13. Arkilds tingstad, Bällsta (Vallentuna), Stockholms län. Runesteinen som omtaler tingplassen (U225) står i bakkant av den firkantede tingplassen (Foto: Marie Ødegaard 2012).

De svenske runeinnskriftene tyder likevel på at det kan ha skjedd endringer i tingstedenes lokalisering som følge av endringer i lokale maktforhold. Det er ikke mulig å spore direkte i kildene fra Borgartingslagen forut for vikingtiden. I Irland har Patrick Gleeson argumentert for at det skjer en endring fra kollektive møteplasser til en økende grad av monumentalisering på de store allmenne samlingsplassene, som over tid ble mer komplekse og fikk økende momenter, som nye innhegninger, eller endringer og tilpasninger av eksisterende monumenter (Gleeson 2015, 45; 2018; jf. Fitzpatrick 2015, 63). Han setter dette i sammenheng med utviklingen av en superregional kongemakt i Irland fra 700-tallet av. Kanskje skal en se bruken av hyllingstinget på Haugar, der gravhaugene er datert til 700–900 e.Kr., som ledd i en tilsvarende prosess, der tingsamlinger og hyllinger av kongsemner inngikk som vesentlige elementer ved forsøk på styring over større områder. Fra minst begynnelsen av 800-tallet og gjennom store perioder av vikingtiden og opp til tidlig 1200-tallet hadde danske konger overregional makt over Viken, med periodevis maktkamp og vekslende overherredømme av «norske» konger, og også Svearikets konger på midten av 900-tallet (Myhre 2015, 133–151 m/ref.). En kan se for seg at viktigheten av å bli hyllet på det korrekte sted for å øke legitimitet nettopp kan ha vært viktig i perioder med maktkamper. Monumentalitet, herunder særlig gravhauger, og teatraliske riter for å underbygge kollektive minner har inngått som vesentlig elementer (Sanmark 2017, 82ff.). Jeg har, som vist, argumentert for at herredet kan ha blitt etablert i denne perioden under dansk overherredømme, og som også kan ha inngått som ledd i forsøk på å sikre og befeste en overregional makt over området. Ettersom herred er nevnt i Borgartingslagens eldre kristenrett med rettsregler fra 1000-tallet, må det ha skjedd før den tid. Det er likevel sannsynlig at inndelingen bygget på eldre naturlig oppståtte inndelinger eller bygdelag.

Innføringen av kristendommen kan også ha påvirket tingstedenes lokalisering, særlig etter etableringen og utbyggingen av kirkeorganisasjonen i sogn, og da kirker ble viktigere som møteplasser i høy- og senmiddelalderen. Dette er tydelig i Borgartingslagen ved at det på flere *mulige* tingsteder ved kirker og andre kirkesteder var økt utstedelse av diplomer i senmiddelalderen (jf. kap. 7.0). Analysen av tingsteder i Borgarsyssel viste derimot at nær en tredel av tingstedene kan ha plasskontinuitet tilbake

til yngre jernalder, basert på lokalisering ved en middelalderkirke med nærhet til forhistoriske gravminner, kultisk eller teofore navn og/eller har offerfester (jf. kap. 8.2.5). Det gjelder Hovin i Vemme skipreide, Folkenborg, Os og Eidsberg med Lekum i Heggen, Tune i Tune, Kolberg i Onsøy, Borge i Åbyggje, Rokke, Asak og Idd i Idd skipreide, Lundeby og Tesal i Råde, og kanskje også Rakkestad i Skaun (tabell 9.5). Av disse ble Kolberg, Rakkestad og Lekum også identifisert som skipreidingsteder, med eldre herredskirke og -ting. Dette kan tyde på at lokale maktstrukturer i noen områder ble opprettholdt i overgangen mellom vikingtid og middelalder. Bygging av kirker og etablering av tingsteder kan gjenspeile at lokale storbønder fortsatte som kongens menn med styring over religion og rett inn i tidlig middelalder.

Tabell 9.5. Rubrisering av endringer i grenser for de administrative områder og tingsteder, og med spor av kontinuitet i tingorganisasjonens i de ni undersøkte skipreidene i Borgarsyssel (jf. kap. 7)

Skipreide	Endring i adm. omr?	Endringer i tingsteders lokalisering?	Stabilitet?
Onsøy	I fjerdingsgrenser og navn?	Flytting fra Hauge til Kolberg? Navnet Tinghaug kan derimot vitne om forhistorisk opphav. Hauge kan ha tilhørt en annen fjerding. Endringer i fjerdingene her. Var Forsetlund et eldre tingsted, sentralt i skipreiden?	Kolberg kan ha kontinuitet bakover til yngre jernalder, der navnet Tinghaug muligens kan vitne om forhistorisk opphav for tingstedet.
Skaun	Lillefjeringen skilt ut av Rakkestad.	Nedlagt tingsted, <i>pingbærghom</i> , ved Os kirke, nabogården til tingstedet på Østby i senmiddelalderen. Oppdelingen av den antatte storgården Os kan ha ledet til deling av kult/kirke og tingsted.	Lokaliseringen til tinget i Osfjeringen har stabilitet. Rakkestad er skipreidingsted fra 1300- til 1500-tallet, og mulig kontinuitet bakover til yngre jernalder.
Heggen	Ja	Et rettersted, Morstang, er lokalisert i nordre del av skipreiden. Alderen er ukjent. Folkenborg og Moen ligger i samme antatte opprinnelige fjerding, noe tyder på endringer.	Tingsted belagt på Lekum/Eidsberg gjennom hele middelalder. Håkon Håkonssons saga vitner om at stedet kan ha vært samlingssted også ca. 1200. Navnet Lekum indikerer forhistorisk samlingssted for konkurranser/lek. Antatt kontinuitet bakover til yngre jernalder.

(Fortsatt)

Tabell 9.5. (Fortsatt)

Skipeide	Endring i adm. omr?	Endringer i tingsteders lokalisering?	Stabilitet?
Frøyland	Ja	Endringer i fjerdingen – endringer i tingstedets lokalisering? <i>ting</i> -navnene ved Henstad kan indikere et eldre tingsted i Askim eller ev. for en sørlig fjerding der. Flytting av tinget fra Eidareng til Henstad?	Trøgstad kan ha hatt tingsted fra slutten av 1300-tallet til minst slutten av 1500-tallet. Askim har tingsted fra 1400-tallet og framover til minst slutten av 1500-tallet.
Råde	Nei?	Ingen endringer?	Både Huseby og Lundeby var trolig tingsted på 1400- og 1500-tallet, med mulig kontinuitet til yngre jernalder. Gravfeltet Tingstedet på Lundeby kan vitne om tingets eksakte lokalisering, men alder er ukjent.
Åbyggje	ukjent	Ukjent. For lite materiale.	Det <i>sannsynlige</i> tinget på Borge kan ha kontinuitet til yngre jernalder
Vemme	ukjent	Usikkert, lite materiale	Tingsted på Hovin på 1400-tallet. Analysen i kap. 8 viste at Hovin kunne ha kontinuitet bakover i tid til yngre jernalder. Nærhet til <i>huseby</i> -gård, som om en antar at Hovin var skipreidingstingsted, ville kunnet ha en funksjon som innsamlingssted for skatt til Huseby-gården. Lokaliseringen i nordre del av skipreiden taler imidlertid mot at dette var skipreidingstingsted.
Tune	ukjent	Ukjent. Materiale for lite. Usikkert om Sandesund har vært et fast tingsted for lokalnivå.	For spinkelt materiale. Lokaliseringen av et ting og <i>ting</i> -indikerende navn ved Tune kirke kan kanskje indikere samlingsfunksjoner tilbake til yngre jernalder.
Idd	nei?	Nedleggelse av tingsted ved Rokke kirke? Endring fra Berby til Ende?	Stabilitet i skipreidingstingstedet Berge?

Et mer stabilt kongedømme fra høymiddelalderen av ga større stabilitet i maktstrukturene, som kan ha ført til at tingstedene ble mer faste. Dette er særlig aktuelt etter at dómen, dvs. bygdenemnder bestående av lokale lagrettemenn, ble trukket inn i den lokale rettspleien og tinget med

Landsloven i 1274 og når omfanget av ombudsmenn i distriktene økte. Tre av skipreidetingene (Rakkestad i Skaun, Lekum i Heggen og Lundeby i Råde) ble holdt på steder som var eid av kongen eller stormenn tett knyttet til kongen forut for 1300-tallet. Det samme gjelder også enkelte av fjerdingstingene (Huseby i Råde, Henstad i Frøyland). Det vitner om økende kongelig kontroll lokalt i rettspleien. Mye tyder på det kan ha skjedd en intensivering av kongelig regulering lokalt da skipreidetingene ble opprettet, muligens i løpet av 1100-tallet (jf. kap. 8.2.4).

Analysen av tingene i Borgartingslagen har vist at skipreidene kan bygge på en eldre herredsinndeling. Når herredene ikke fullt ut sammenfaller med skipreidene av 1277, antyder det også endringer, uten at det trenger å ha vært noen omfattende omstrukturering på tingenes lokalnivå. Endringer kan ha foregått med samtykke av bønder på tinget og med medvirkning eller på initiativ av lokale maktpersoner, men likevel tilpasset lokale bosetningsforhold. Endringene ble knyttet til et fastere skipreidesystem med skipreideting, sett i lys av endringer i leidangen mot et fastere system og med en regulær leidangsskatt.

Her viste analysen hvordan noen lokale bønder i herredene beholdt og styrket sin posisjon lokalt, mens andre trolig fikk nye posisjoner. Hele fire av de seks skipreidetingstedene synes å oppvise kontinuitet i denne prosessen. Kongemakten var avhengig av lokale støttespillere for å kunne styre i disse områdene, og ved å benytte og knytte an til etablerte strukturer som eldre administrative grenser, tingsteder og kirkesteder, kan det ha styrket forsøket på herredømme. Når endringer skjedde innen samme sosiale system, trenger ikke endringene for folk i områdene å ha vært så omfattende i karakter. Den nære tilknytningen mellom herredskirke og -ting, og den tidlige kirkelige inndelingen og de verdslige herredene, senere skipreidene, vitner om en dobbelthet i strukturen som kan ha styrket den lokalt.

Når det forekommer flere tingsteder innen et administrativt område, kan det tyde på endringsprosesser der tingsteder kan ha mistet betydning og blitt etablert på et annet sted. Det kan belegges i fem skipreider (Onsøy, Skaun, Heggen, Frøyland og Idd), mens for de øvrige fire er det for lite kildemateriale til å belyse dette (tabell 9.5). Denne type endringer er mest synlige når det gjelder fjerdingene, der en inndeling

i flere enn fire enheter i seg selv vitner om nyetablering. En slik deling kunne spores i de samme fem skipreider. For de resterende fire er det mer usikkert. Det er nærliggende å anta at flere av endringene kan ha skjedd som følge av bosetningsekspansjonen i tidlig- og høymiddelalder, ettersom de fleste fjerdingene er belagt før 1400 og bosetningsnedgangen i senmiddelalderen (Indrebø 1935). Senere oppdelinger kan skyldes endringer i bosetningstygdepunktet etter at bosetningen igjen tok seg opp igjen fra midten av 1500-tallet av. I tillegg kan en se for seg prosesser med skiftende aktører i den lokale rettshåndhevingen over tid.

I senmiddelalderen skjedde det igjen store samfunnsendringer – økonomisk, demografisk og politisk. Kongefelleskap og union skapte også større avstand mellom bønder og myndigheter. Unionsmonarkiets regionale representanter, slik som fogder, gjorde seg nå gjeldende i bygdene (Imsen 1990a, 194), som også i stor grad ble dominert av lokale eliter (Sveas Andersen, KLN M XVIII, 35; Dørum 2004, 387). Det er likevel lite sannsynlig at disse storpolitiske endringene fikk innvirkning på tingstedene lokalt. Perioden fra 1430-tallet til tidlig nytid var i stor grad en konfliktfylt periode i kystområdene langs Oslofjorden (Imsen 1990a, 184ff.; 1990b), men med flere konfliktfrie perioder (Imsen 1990b, 79).

Diplommaterialet fra undersøkelsesområdet viser at lokaltingene til tross for dette var høyst virksomme og stabile gjennom hele senmiddelalderen og fram til slutten av 1500-tallet, som er den øvre tidsrammen for denne undersøkelsen. Holmsen og Imsen har argumentert for at tingsteder var lite stedbundne i senmiddelalderen, og sett dette som uttrykk for manglende fasthet i tingorganisasjonen (Holmsen 1937, 77; Imsen 1994, 64). Dette har jeg ikke funnet belegg for, verken i Borgarsyssel eller de andre områdene av Borgartingslagen. Denne slutningen kan, slik jeg ser det, skyldes at en ikke har undersøkt tingstedenes lokalisering mot rett administrativt nivå, og der skipreiden har vært sett som laveste rettskrets. Disse forskerne har ikke tatt tilstrekkelig hensyn til at fjerdingen var den minste rettskretsen, og følgelig oppfattet flere tingsteder innen samme skipreide som uttrykk for endring og omskiftelighet. At det skjedde store endringer i tingorganisasjonen mot slutten av 1500-tallet, da tingstedene endret lokalisering relativt ofte, kan ha

bidratt til denne oppfatningen. Esricht og Sohlenius' (2009) studie av tinghus i Sverige (jf. kap. 8.2.1) viser tilsvarende mønster med endringer fra siste del av 1500-tallet av. De viser også at de tingstedene som knytter an til Eriksgatan, kjent i lovene fra 1200-tallet, fortsatte å ligge på samme sted, og flere dessuten i tilknytning til eldre monumenter og arkeologiske strukturer. Dette, mener jeg, tydeliggjør hvordan særlig viktige steder fortsatt hadde betydning og var virksomme, men ble tilpasset en ny tid.

I syv av de ni skipreidene jeg har undersøkt, er det indikasjoner på stabilitet i de administrative grensene gjennom hele senmiddelalderen og trolig lenger tilbake (tabell 9.6). Når det gjelder rekonstruksjonen av fjerdingene i de ni skipreidene i Borgarsyssel, har bare Skaun sikker fjerdingsstruktur (tabell 9.6). I fire skipreider, Heggen, Skaun, Frøyland og Vemme, var det i tidlig nytid kjent flere enn fire fjerdinge. I fem skipreider, Heggen, Frøyland, Idd, Råde og Skaun, fant jeg et sammenfall mellom sogn og fjerdinge (tabell 9.6). I to til tre skipreider (Onsøy, Åbyggje og mulig Vemme) fantes det derimot ikke tegn på samsvar mellom sogn og fjerdinge.

Jeg finner det likevel rimelig at sognene kan ha vært bygd på en eldre fjerdingsstruktur. Når det er gjennomgående stort sammenfall mellom sogn og fjerdinge, middelalderkirker og tingsteder, anser jeg rekonstruksjonen som en sannsynlig slutning. Det er også noe en ser på høyere nivåer (jf. kap. 5.4.1). Nye fjerdinge kan igjen ha ledet til nye former

Tabell 9.6. Områder med kjente og sikre fjerdinge, rekonstruerte fjerdinge og områder med sammenfall mellom sogn og fjerdinge

Skipreide	Kjent fjerding	Sikker fjerding	Rekonstruert fjerding	Sammenf. sogn og fjerd.
Idd			x	Delvis. 3 av 4
Onsøy	x		x	Nei
Skaun	x	x		Delvis
Heggen	x		x	Ja, men usikkert lenger tilb i tid
Frøyland	x		x	Mulig
Råde	x		x	Delvis
Åbyggje				Nei
Vemme	x		x	Nei, mulig et par
Tune			x	Usikkert

for institusjonalisering av områdene og ny romlig sosialisering, og i prinsippet ut fra samme prosesser som beskrevet av Paasi (jf. kap. 3.2). Endringene kan også ha påvirket og styrket regional identitet, og ført til stabilitet i grensene. Når nye enheter ble dannet, var folk også avhengige av stabile sosiale institusjoner. Det kan bidra til å forklare sammenfallet mellom kirkesogn og fjerding. Dette kan igjen ha styrket stabiliteten på samme måte som samlokalisering av ting og kirke gjorde det. Som påpekt av Dodgshon (jf. kap. 3.1), vil det at flere ulike type strukturer knyttet til samme system ha en forsterkende effekt som er med på å opprettholde organisasjonen over tid.

Det er likevel tydelig at det har skjedd flere endringer i senmiddelalderen som følge av nedlegging av kirker, befolkningsendringer og i bosetningssammensetningen. Som vist i kapittel 6.1 skjedd det endringer i skipreidetallet i senmiddelalderen før 1500-tallet, da skipreideantallet i Viken ble redusert fra 16 til 12. Det er rimelig å regne med at nedgangen kan ha ført til at noen tingsteder skiftet lokalisering eller ble lagt ned. Skriftkilder tyder likevel på at fjerdingstingene ble opprettholdt, og at endringene dermed ikke var særlig omfattende for den laveste rettskretsen.

Endringer i bosetningssammensetningen bidro også til sammenslåing, eller også oppsplitting av sogn og fjerding og grenseforskyvninger – som f.eks. i Rakkestad ved nedleggingen av *Gyrðinar* kirke, og i grenseforandringer mellom Råde og Onsøy, og Ingedal og Idd, hvor sognene gikk på tvers av skipreidene i tidlig nytid. Dersom to fjerding delte seg, skulle en forvente at det ble skapt minst ett nytt tingsted eller en har benyttet et alt eksisterende samlingssted i bygda, gjerne et kirkested. Slik kan det f.eks. ha vært i Heggen med opprettelsen av Folkenborg og Tenol fjerding. I slike sammenhenger vil gjerne også navn på fjerdingen, sogn, kirke og tingsted sammenfalle, slik tilfellet er for flere fjerding i Heggen. For flere sogn og fjerding med slike oppdelinger er det vanskelig å vite sikkert hva som ble delt først av fjerdingen eller sognet. Det er bl.a. tilfelle i Heggen, hvor et diplom vitner om at tre bønder lot reise en kirke (Tenol) (Lange 1856, 491f.). Kirken ha blitt reist etter at fjerdingen ble delt i to, eller den kan ha blitt opprettet først, noe som kan ha ledet til deling i to sogn og deretter i fjerding. Om tingsteder lå på en annen gård enn

den som hadde gitt navn til fjerdingen, kan det være uttrykk for endring. Det ser ut til å være tilfelle i bl.a. Rudsferdingen i Frøyland. Motsatt kan sekundære navn, sammensatte med øst, vest, kirke osv, indikere endring og nyetablering, slik det bl.a. forekommer i Onsøy, som følge av gårddeling med en økende befolkning i tidlig middelalder eller før. Det kan muligens også dreie seg om navnebytte.

Til tross for oppretting av flere fjerdinge, krysset de, som vist, aldri skipreidegrenser. Skipreidestrukturen ser dermed ut til å ha vært avgjørende for å opprettholde tinginstitusjonens ramme og ytre grenser gjennom senmiddelalderen, og vitner om en overordnet stabilitet over tid. Inndelingen i Borgarsyssel og i Viken som helhet gir uttrykk for en sterk og regulert organisering med et nært sammenfall mellom administrative områder og tingsteder. At det skjedde endringer mellom verdslige og kirkelige inndeling, hvor sognegrensene i to tilfeller går på tvers av skipreidegrensene, viser tross alt at de var del av forskjellige systemer, religiøst og verdslig, der det kan se ut til at bosetningssammensetningen kunne få større innvirkning på den kirkelige i senmiddelalderen.

Når det ser ut til at hele Borgarsyssel hadde fjerdingsdelte skipreider, er det lett å falle for en aritmetisk-skjematisk tankegang, slik Indrebø har blitt kritisert for å ha gjort (Holmsen 1940–42). Termen fjerding indikerer likevel i seg selv et firedelt administrativt område. Jeg har likevel valgt å undersøke dette grundig i hvert enkelt tilfelle, og det har kommet tydelig fram at bosetningstetthet og naturtopografiske forhold har vært medvirkende i hvordan områdene i praksis ble oppdelt. Samlet gir tingorganisasjonen, grenser og stedsnavn inntrykk av en aritmetisk inndeling, men samtidig kan endringer i bosetningsforhold ha ført til endringer i grenser og enheter, og understreker hvordan organisasjonen var del av et organisk system. Det viser hvordan steder og områder inngår i historiske prosesser som stadig blir reproduisert og derfor må reforhandles. Slik bør en også tolke endringene fra herred til skipreide.

Betegnelsen fjerding kan tidlig ha mistet sitt betydningsinnhold knyttet til en firedeling og kan ha gått over til den mer generelle betydningen «del av bygd» (BØ XI, 303). Slik kan fjerding i større grad ha blitt betraktet som et bygdeområde eller en generell underinndeling, fjernet fra det aritmetiske utgangspunktet. Dette kan vise utvikling over tid, og

indikerer høy alder på fjerdingene. Det kan dermed forklare hvordan og hvorfor underinndelinger kunne oppstå og bli navngitt som fjerding, uten at de utgjorde en fjerdedels skipreide – slik kan ha vært med Istre fjerding i Numedal og de fjerdingsinndelte sognene på Marker (jf. kap. 6).

9.4 Samlet oppsummering

Ved å studere bygdeboger, kokegropfelt, stedsnavn som viser ting- og rettesteder, kirker og hyllingsting, samt tingsteder som arkeologiske lokaliteter, har det her vært forsøkt å belyse tingets alder. Det er imidlertid vanskelig å trekke direkte linjer tilbake til eldre jernalder, slik det også er belagt i områder utenfor Norge og som derfor også kan ha gyldighet her. Samlingssteder i eldre jernalder inneholdt mange ulike funksjoner, trolig sosiale, politiske militære, kultiske og rettslige. Store kokegropfelt synes å ha vært slike steder, der omfang, gjenbruk og strukturene indirekte indikerer rituell og sosial praksis av stort omfang og med lang varighet, som kan ha sammenheng med samlingsfunksjoner for folk fra et større omland. Det er imidlertid ikke mulig å etablere en sikker kontinuitet mellom disse og senere tingsteder og administrative områder. Dette skyldes trolig at kokegropfeltene gikk ut av bruk i en periode med store samfunnsendringer. For Bommestad og Lunde, med nærhet til senere *ting*-navn, var det likevel mulig å sannsynliggjøre en fortsatt bruk av området som samlings- og tingsted, men ikke for Faret og Lystad. På Tjølling tyder mye på at det ble holdt samlinger alt i førromersk jernalder og fram til på 1500-tallet, da en tingsamling for halve Vestfold (Brunlanes len) ble holdt her. Bygdeboger er også fysiske uttrykk for politiske fellestiltak mellom områder, men det er lite trolig at disse hadde funksjon som tingsteder, selv om tinget trolig spilte en rolle i organiseringen av forsvaret. I enkelte områder lå riktignok bygdeborene ved senere administrative grenser, som kan sannsynliggjøre at enkelte grenser kan bygge på naturlige topografiske grenser mellom bygdelag, og også gi indikasjoner om strukturenes lange tidsdybder.

Tingstedsindikerende stedsnavn vitner mer direkte om eldre tingsteder, og selv om en ikke kan dra direkte slutninger og det har mange feilkilder, synes de flere steder å kunne være dannet i yngre jernalder,

kanskje enkelte tilbake i eldre jernalder. Kirke og ting har vist seg å være nært koblet sammen alt i tidlig middelalder, der halvparten var slike steder med fellesfunksjoner som også kunne vise kontinuitet bakover i tid til tidligere kultsteder. Dette gir viktige perspektiver også på overgangen til en ny religion og maktkontinuitet i en omskiftende periode, da en kan se for seg at lokale makthavere beholdt autoritet og herredømme over religion og rett inn i tidlig middelalder. Når en ser på materialet og resultatene fra studieområdet sammenlignet med andre land som Sverige og Danmark, styrker det tolkningen av at tingorganisasjonen går tilbake til minst yngre jernalder, og trolig langt bak i eldre jernalder, slik f.eks. Tjølling tyder på.

Når det gjelder tingets fysiske struktur og som arkeologiske forekomster, foreligger det ofte at tingsteder var koblet til gravhauger, naturlige hauger og kanskje også steinsetninger, slik bl.a. registreringene viste fra flere lokaliteter i Eiker, Sandsvær og Borgarsyssel, og også analysen av skipreidene i Borgarsyssel. Flere folkelige forestillinger er koblet til gravhauger langt tilbake i tid, og de synes å ha hatt en særlig symbolsk betydning; noe som også er belagt i middelalderkilder. Det er likevel overveiende sannsynlig at hauger ble benyttet til tingsteder, men i mindre grad knyttet til lokalting. Tingstedene synes heller ikke å ha hatt en særlig grad av monumentalisering i undersøkelsesområdet, med et par unntak – som Haugatinget fra vikingtid, Tingstedet i Råde og Efteløt i Sandsvær – men kanskje også de som var koblet til tidlige kirkesteder.

Til tross for sprang i tid mellom tingstedene som er belagt gjennom diplommaterialet fra 1300-tallet av og de eldre mulige samlingsstedene som kan spores arkeologisk og ved stedsnavn, synes materialet fra Borgarsyssel å indikere stor grad av stabilitet over tid så langt kildene rekker med noenlunde sikker bærekraft. Større endringer kunne spores i de administrative grensene, og en kan kanskje se for seg at både eksogent opprettede inndelinger og naturlige bosetningsendringer hadde innvirkning.

KAPITTEL 10

Avslutning – resultater og refleksjoner

Hovedmålet for denne boken har vært å belyse tingsystemet omkring det historiske Viken-området, så langt tilbake i tid som kildene kan føre en og fram til rundt 1600. Jeg har særlig forsøkt å svare på fire hovedspørsmål knyttet til tingstedenes lokalisering i landskapet og hvorvidt de kan kobles til ulike hierarkiske nivåer i tingsystemet og med ulike funksjoner over tid. Dernest har jeg forsøkt å belyse hvor langt tilbake i tid tinget kan spores, hvorvidt tingsystemet er kategorisert av kontinuitet eller endring, samt hvilke aktører og samfunnsprosesser som har påvirket tinget over tid. Få studier har vært gjort av tingsystemet og dets fysiske organisering i Borgartingslagen. Når de eldste verdslige lovene herfra også er tapt, har det ført til at området er mindre utforsket og til dels underkommunisert når det gjelder tingsystemet. Jeg har trukket inn et bredere kildespekter enn det som tidligere er utnyttet – arkeologiske, kartografiske og historiske kilder, samt stedsnavn, i tillegg til nye metodiske tilnæringer, særlig knyttet til GIS.

Ved at jeg har tatt utgangspunkt i tingorganisasjonens romlige struktur kan jeg fange inn både den større helheten og gå mer i dybden på utvalgte steder. Jeg har derfor tilnærmet meg området på ulike nivåer, høyere-, mellom- og lokalnivå, med tilsvarende tre analytiske nivåer, koblet til makro-, meso- og mikroundersøkelser. Det høyere nivået, i form av en makroundersøkelse, består av lagdømmet og lagsognene, som også omfattet hyllingsting. Mellomnivået omfatter fortrinnsvis sysseltingene, og med tilsvarende kirkelige nivåer. Det lavere nivået, i form av lokalting, er koblet til skipreider, fjerdinger og kirkelige sogn, utført som en mikroundersøkelse der jeg har foretatt en detaljstudie av ni av skipreider i Borgarsyssel, tilsvarende dagens Østfold kommune. Jeg forutsetter at endringer i første instans er blitt initiert fra toppen i samfunnet, på makro- og til dels mellomnivå, som danner rammer for lokale ting som

har et hovedfokus i undersøkelsen. Ut fra dette har målet vært å avdekke og gi et utvidet og mer nyansert bilde av utviklingen i dette østnorske lovområdet, sett i lys av mer generelle samfunnsendringer i den lange tidsperioden boken omfatter.

Der lover og sagaer kan gi informasjon om tingsteder på særlig høyere- og mellomnivå, har diplomaterialet vært avgjørende for å identifisere lokaltingene forbundet med skipreider og fjerdinge. Administrative grenser og relevant arkeologisk materiale, som kirkesteder, gravhauger, rike funn og spesialiserte kokegropfelt, har vært viktig for å belyse forhold knyttet til lokalisering, sentralitet, alder, kontinuitet og endring, samt utvikling over tid. Det har vært viktig å undersøke om det danner seg ulike mønster i utbredelsen av tingsteder, og om ulike nivå og funksjoner kunne la seg spore i tid og rom. Avslutningsvis vil jeg nå sammenfatte resultatene jeg har kommet fram til, sett i lys av større samfunnsendringer i et komparativt perspektiv. Jeg ønsker også å vurdere betydningen av de metodiske tilnærminger og teoretiske perspektiver jeg har benyttet.

10.1 Borgartingslagens utvikling - lokalisering, nivå og funksjoner

Det første spørsmålet er knyttet til tingstedenes lokalisering i landskapet samt deres nivåer og funksjoner. Dette har belyst lagdømmets organisering over tid. Jeg fant argumenter for at Borgartingslagen og Eidsivatingslagen aldri har utgjort ett lovområde med en felles lov, slik det har vært hevdet. Dette bygger på en misforståelse der man ikke har tatt hensyn til omorganiseringen av lagsognene i siste halvdel av 1200-tallet, der områder som tidligere lå i Eidsivatingslagen ble fusjonert med områder i Borgartingslagen. Gjennom store deler av vikingtid og tidlig middelalder lå Viken trolig under dansk overherredømme, men alt fra 1000-tallet forsøkte «norske» konger å vinne overherredømme her. Ut fra kildene ser det eldste lovområdet ut til å ha bestått av et kjerneområde innerst i fjorden med fylkene Grenland, Vestfold og Vingulmark. Først på begynnelsen av 1000-tallet ble Ranrike inkorporert. Etableringen av byen Borg og Borgartinget er, slik jeg ser det, rimelig å se i sammenheng med Olav

Haraldssons forsøk på å legge Ranrike under seg og stridigheter med danene om herredømmet over Viken. Dateringer av Olavsvollen til første halvdel av 1000-tallet støtter opp under denne tolkningen. Borgs sentrale lokalisering, ved grensen til Ranrike og omtrent midt i det nye lagdømmet, hadde trolig også avgjørende betydning. Disse resultatene avviker dermed noe fra hvordan forskningen tidligere har sett lovområdets utvikling, der en tradisjonelt har antatt at Grenland var det fjerde fylket som ble innlemmet i Borgartingslagen.

Jeg anser etableringen av Borgartinget som et forsøk fra «norske» tronpretendenter på å få sterkere styre og herredømme over lovområdene i Øst-Norge. Som ledd i denne prosessen ble også fylkeskirkene med sysselting opprettet. Disse tingene ble kalt inn av kongelige ombudsmenn, sysselmenn, knyttet til faste embetsdistrikter i form av sysler. Med unntak av Grenland tegner det seg et bilde av to fylkeskirker i hvert fylke, tilsvarende en halvfylkesinndeling. Dette kan eventuelt ha bidratt til å bryte opp eldre rettsområder og tingsteder koblet til fylkesområdene eller landskap.

Lagtinget på Borg fungerte likevel relativt kort som lagting for hele lagdømmet. Og funksjonene ble knyttet til mindre lagsognting med lagmenn i faste embetsdistrikter, lagsogn. På slutten av 1200-tallet, og trolig før 1294 da Skien lagsogn nevnes i kildene, skjedde det store endringer i lagsogdenes grenser. Da ble det søndre lagsognet på Opplandet i Eidsivatingslagen lagt til Borgartingslagen. Dette fjernet de eldre grensene mellom lovområdene på Østlandet. Nye lagting ble knyttet til byer, Oslo, Konghelle, Tønsberg/Borg og Skien. Dette kan ha skjedd under Håkon V Magnussons styre, som gjennomførte store institusjonelle endringer ved utgangen av 1200-tallet.

Analysen av diplomaterialet viser at lagmannen holdt stevne med bøndene både i byene og i bygdene gjennom hele senmiddelalderen til langt opp på 1500-tallet. At lagmannen holdt faste og regelmessige stevner på samme sted, er bare sikkert dokumentert i Skien lagsogn for tre gårder. Interessant nok faller de sammen med tingsteder kategorisert som *sannsynlige*, noe som gjensidig styrker tolkningen. Om *sikre* og *sannsynlige* tingsteder i de andre lagsognene kan indikere faste lagmannstevner, er imidlertid usikkert. At lagmannens stilling ble svekket

i senmiddelalderen og at lagmannen skal ha mistet sin domsmyndighet før 1350, slik det tidligere har vært argumentert for (jf. kap. 5.3.1), stemmer ikke med resultatene fra denne undersøkelsen. Diplomer viser derimot at lagmannen fortsatt dømte i saker på 1500-tallet. Dette tyder på at lagmannen hadde en sterk stilling i bygdene gjennom hele senmiddelalderen, og reisevirksomheten var også langt større og mer langvarig enn hva forskere tidligere har antydnet.

På mellomnivået viser undersøkelsen av sysseltingene at også de ble opprettholdt som viktige møteplasser gjennom hele middelalderen, i motsetning til hva forskere som Helle og Imsen har hevdet for dette nivået i henholdsvis Gulatingslagen og Borgartingslagen (jf. kap. 5.4.1). Det kan avspeile regionale forskjeller når det gjelder sysselting. At sysseltinget antakelig ikke hadde domsrett, men var steder for tinglysninger, ulike kunngjøringer og oppnevning av lagrettemenn, er også et vesentlig moment. Dette må ha bidratt til at færre diplomer ble utstedt på disse tingene og følgelig er de mindre fremtredende i kildematerialet. Kildematerialet fra studieområdet viser derimot at enkelte diplomer ble utstedt på sysseltingene helt opp på 1500-tallet. Diplomene viser interessant nok også at det var på sysseltingene, i tillegg til lokaltingene, at felles motstand og svar til kongen ble utformet, ofte med den gjentakende formelen «de 12 skipreider i Borgarsyssel», slik det er dokumentert i flere tilfeller.

Kildene vitner om tett sammenvevd jurisdiksjon og sammenfall i jurisdiksjonsområder for verdslige og kristelige saker. Grensene for lagdømmet tilsvarer mer eller mindre bispedømmegrensene forut for 1300-tallet, noe også flere forskere tidligere har hevdet. Det er i østre del at grensene ikke faller sammen. Der viser grensene at Romerike med Solør hørte til Oslo bispedømme, men ikke til Borgartingslagen. Det var altså et skille i verdslige og kirkelige grenser her. Analysen viser også at grensene for Borgartingslagen har gått annerledes enn det som tidligere er fremholdt. Den nordvestre delen av området, Telemark utenfor Grenland som gikk under navnet Skattlandet, hørte til Borgartingslagen og Oslo bispedømme. Dette området synes likevel å ha vært mindre integrert, noe som kommer fram av problemene med å hente inn tiende. Det er også færre bispevisitaser der.

Opplysninger fra riksmøtet i Bergen i 1223 viser at prostiene var identiske med fylkene i Borgartingslagen. I Borgartingslagen var det fire prostier i fire fylker med to fylkeskirker i hver. Det var imidlertid to lagmenn og to lagsogn i Borgartingslagen på det tidspunktet. Inndelingene i Borgartingslagen samsvarer med opplysninger i *Historia Norwegie*, der de fire prostiene tilsvarende de fire provinsene som nevnes der, noe som tyder på at prostiene ble dannet etter mønster av de eldre, verdslige rettsområdene. I Eidsivatingslagen ser prostiene ut til å bygge på eldre tinglag, sannsynligvis tredinger. I Eidsivatingslagen var det ifølge *Historia Norwegie* fire rettsområder (*patriae*) på dette tidspunktet. Imidlertid skal det på riksmøtet i 1223 ha møtt to lagmenn og to proster fra dette området. Det var derimot ti prostier i Eidsivatingslagen på det tidspunktet. En kan ikke se bort fra at noen av disse hadde overordnet ansvar for en større del av området enn sitt eget distrikt, uten at det kan belegges (jf. kap. 5.4). Eidsivatingslagen og Borgartingslagen hadde dermed faste prostier alt på 1100–1200-tallet.

Når det gjelder mikronivået med lokaltingssteder, har diplomaterialet vist seg å være av vesentlig betydning for å kunne identifisere tingstedene. Jeg har gjennom analysen kunnet belegge flere mulige lokaltingssteder i Borgartingslagen enn tidligere, i alt 119, utenom Ranrike. Av disse er 49 vurdert som *sikre* tingsteder, 22 som *sannsynlige* og 48 som *mulige* tingsteder. I forhold til forventningen om fire tingsteder i hver skipreide, var noen skipreider uten påviste tingsteder, mens andre hadde opp mot ni. Jeg antar at fire tingsteder var det vanlige, hvorav ett fungerte for skipreiden som helhet. Kan flere enn fire tingsteder identifiseres, kan det skyldes at noen har gått ut av bruk og vise endringer i lokalisering. Av de ni skipreidene i Borgarsyssel som er kartfestet mer i detalj, viser analysen at de fleste tingsteder har ligget på samme sted gjennom hele senmiddelalderen og fram til slutten av 1500-tallet, da det skjedde endringer i lokalisering.

Resultatene av undersøkelsen av de administrative områdene vitner om en sterk regulering av lokalsamfunn innen et finmasket nett av skipreider i senmiddelalderen, hvor flere var underinndelt i fjerding. En fjerdingsinndeling kunne likevel bare spores sikkert i Vingulmark og muligens også i Ranrike i Borgartingslagen. Dette, sammen med ulikheter i skipreidenes størrelse, arkeologisk materiale og stedsnavnstradisjoner,

viser forskjeller i regional utvikling – og kanskje også ulik grad og takt i inkorporeringen i det norske kongedømmet i middelalderen og før. At det er flere enn fire tingsteder i de øvrige skipreidene uten belagte fjerdinge, indikerer at det trolig har vært underinndelinger også i disse områdene. Navnene på de eldre inndelingene i herred og tilsvarende i nabolandene vitner om hvordan tinget var nært knyttet til faste distrikter og rettsområder, som igjen kan føres tilbake til områder for væpnete styrker.

Tingstedenes lokalisering varierer geografisk, men viser likevel mange fellestrekk. Hovedsakelig ligger de i gode jordbruksområder der en må anta at besetningen har vært tettest. De har ligget topografisk gunstig til med gode kommunikasjoner, gjerne i knutepunkter mellom land og vann. Dette gjelder også tingsteder på høyere nivå og mellomnivået. Dette er også et trekk som er felles for tingsteder internasjonalt. At tingstedene ble plassert nær gode kommunikasjoner, synes også naturlig når folk skulle komme sammen fra større og mindre områder til faste tider. De aller fleste lokaltingene lå også relativt sentralt i tingområdet. Få tingsteder lå ved administrative grenser. På denne måten skiller plasseringen seg fra tingsteder i England, som ofte lå ved sognegrenser. Rettersteder i undersøkelsesområdet lå derimot, og bare med to unntak, ved administrative grenser og i bydenes utkanter. De var dermed godt synlige for reisende. Slik faller de inn i et større internasjonalt mønster. Resultatene fra analysen viser at det var lite sammenfall mellom ting, marked, tevlings- og kultsteder, slik det har vært hevdet. Selv om dette ikke var synlig i materialet, var tingstedene sannsynligvis likevel multifunksjonelle steder der ulike elementer har vært inkorporert.

Et annet resultat av undersøkelsen er koblingen av senere kjente tingsteder til gravhauger og naturlige hauger, og også enkelte steinsetninger, og til stedsnavn med *-ting*. Dette er likevel ikke noe gjennomgående trekk for lokaltingene i Borgartinglagen. Dette støtter dermed i mindre grad nyere forskning som fremhever at tingsteder var «monumentalisert» og gjerne ble holdt på eller ved eldre gravfelt. Mine registreringer viser at selv om enkelte tingsteder og lokaliteter hadde *ting*-navn, viste det seg vanskelig å påvise tingets eksakte lokalisering. Enkelte større ting, slik som hyllingstingene, synes derimot å ha blitt knyttet til monumenter som gav tidsdybde og historisk forankring, og dermed styrket legitimitet

til valget av nye konger. Haugatinget lå f.eks. midt mellom kongsgården Sem og Tønsberg, og hyllingen foregikk ved to store gravhauger. Det er mulig dette var ledd i utviklingen av en superregional kongemakt, slik Gleeson har kunnet vise fra Irland (jf. kap. 9.3).

10.1.1 Nivåer og funksjoner

Forsøket på å skille ut tingstedenes ulike funksjoner og nivåer har særlig gitt resultater når det gjelder skipreide- og fjerdingstingene. Ved å bruke diplommaterialet for å vurdere typen sak som ble behandlet og hvilke øvrighetsrepresentanter som var til stede, viste det seg at møtetidspunktet og møtesammensetningen kunne belyse både tingets funksjoner og nivå. Her ser en at tidspunktene for det meste faller sammen med lovenes forskrifter, knyttet til helligdager og tider mellom onnene i jordbruket. Dette var i stor grad tilpasset lokale og regionale forhold, og med stor grad av kontinuitet. Tingsammensetningen gir tilsvarende et bilde av nivå og funksjoner. Lensmannen var oftest den kongelige representanten på lokaltinget, mens lagmann og sysselmann opptrådte sjeldnere. Sysselmannen kan likevel ha vært underrepresentert i kildematerialet, går det fram av retterbøter. Årsaken kan være at han inngikk direkte forlik med bøndene, som resulterte i at han dermed utstedte færre hjemmelsbrev. Lagrettemenn møtte på sin side oftest på lokaltingene. Dette viser at bondesamfunnet i stor grad ordnet opp i egne saker, slik Imsen tidligere har argumentert for (jf. kap. 8.2.3)

Bare tre diplomer spesifiserer skipreideting (våpenteing). I næranalysen av Borgarsyssel kunne jeg likevel identifiserte skipreideting ut fra ulike øvrighetsrepresentanter, lokaliseringen i landskapet og ut fra rettskretsene. Seks skipreidetingsteder ble identifisert – Berger i Idd, Kolberg i Onsøy, Rakkestad i Skaun, Lekum i Heggen, Lundeby i Råde, og trolig også Trøgstad i Frøyland. Skipreidetingene var også tingsted for fjerdingene de var lokalisert i, men som ved visse tingmøter hadde funksjoner knyttet til våpensyning og andre fellesanliggende for skipreiden som helhet. Alle disse stedene hadde middelalderkirke på gården, med unntak av Berger, som lå 1 km fra Idd kirke og Lunde i Råde, som sannsynligvis var skilt ut av kirkestedsgården Roe/Råde.

Når enkelte diplomer nevner «mellomformer» av ting, som toferdingsting, er det kategorier som opptrer sjelden i kildene. Dette har jeg tolket slik at det viser rettslig samvirke mellom to administrative områder for å løse tvister. Saker ble da flyttet til en større enhet av likeverdende administrative kretser som prinsipielt tilsvarte samme rettsnivå, men slik ville kunne ha større autoritet. Rettergangsmåten viser seg også i tilknytning til det bevarte fragmentet av den verdslige loven for Borgartingslagen, der det beskrives hvordan saker kan flyttes til neste tingnivå ved uenighet. Det som er klart, er at dette nok gjaldt både ved tvister og i de tilfeller hvor en av partene bodde i et annet rettsområde. Dermed måtte en ha en domstol som kunne dekke begge områder geografisk. Til tross for at det ikke står eksplisitt i lovene, er det tolket slik at alle rettsnivåer i prinsippet kunne dømme i alle saker, slik også Helle har argumentert for (jf. kap. 1.3 og 8.1). Det er mulig det skjedde endringer over tid. Sysselingene ser som nevnt ikke ut til å ha hatt domsmakt.

10.1.2 Verdslige og kirkelige inndelinger og møteplasser

Et gjennomgående mønster for mange tingsteder er koblingen til kirker. Hele 32 % (23 av 71) av de *sikre og sannsynlige* tingstedene lå ved middelalderkirker i Borgartingslagen. Dette kan være uttrykk for både aldersmessig og funksjonell betydning. Sett i forhold til rettskretsene tegner det seg et mønster. Med bare få unntak var det lokalisert et tingsted ved en kirke i hvert herred/skipreide. Dette var et interessant resultat som jeg ønsket å få større klarhet i, og om dette kunne være herredskirkene som er nevnt i Borgartingsloven. Ved å utnytte et tillegg i Rødeboken som oppgir eldre tiende (*antiquus taxus*) fra ca. 1320, fant jeg et mønster der herredskirkene i Borgarsyssel hadde tiende fra andre underliggende kirker i tidlig middelalder. Det danner seg et mønster og spor etter en eldre kirkeinndeling som jeg knyttet til en eldre verdslig inndeling i herreder. Den kan gå tilbake på en eldre dansk herredsinndeling knyttet til et eldre forsvars- og rettssystem, men som mest trolig har eldre røtter. Herredet falt derimot ikke sammen med skipreidene kjent fra 1277 og senere i middelalderen, som indikerer endringer.

Jeg tolket prosessen slik at herredsinnndelingen var brukt som mal for en tidlig kirkeinnndeling. Senere ble skipreidebetegnelsen innført på disse områdene, samtidig som det skjedde en regulering mot mer jevnstore enheter, med skipreideting og en mer regulær leidangsskatt. Tinget var viktig for kongen, og også for andre stormenn og ombudsmenn, for der kunne en forhandle med bøndene. Noen tingsteder nær kirker vitner om kontinuitet i lokalisering over tid. Dette gjaldt bl.a. fire av de seks identifiserte skipreidetingene. Selv om etableringen av skipreidetingene forutsetter endringer i noen tinglag, trenger de likevel ikke å ha vært så store lokalt. At kirker ble bygd på gårder til fremstående bønder og at de på den måten opprettholdt eller fikk en rolle eller et overoppsyn i tingsystemet, kan ha ledet til å minske motstanden mot kristningen og styrket tingsystemet. Det ser ut til at noen stormenn styrket sin makt lokalt, mens andre igjen fikk en ny posisjon i lokalsamfunnene. At dette kan tolkes som kongelig initierte tiltak, mener jeg å kunne sannsynliggjøre ved at tre av de seks identifiserte skipreidetingene synes å ha vært nær koblet til kongen eller kongsmenn forut for ca. 1300. Dette er også noe en kan se i andre områder, som i Eidsivatingslagen ved innføringen av de tidlige hovedkirkene, der det har vært antatt at kongen brukte kirkebygging som et ledd i kristningen og legitimeringen og styrking av sin overregionale makt, og at dette trolig var avtalt med bøndene på tinget (Iversen og Brendalmo 2020).

Det er et uttrykk for en sterkere regulering av lokalbefolkningen når det gjaldt religiøse, militære og rettslige forhold. En mer regulær skatt trengte et fastere innkrevningssystem, og skal kanskje også ses i lys av tiendeytelsene som kan være fra omtrentlig samme periode. Denne dobbeltheten i strukturene, knyttet til både innkrevningssteder og enheter, har trolig styrket systemene lokalt, som igjen har gitt legitimitet til både kristningen og en sterkere kongemakt i tidlig middelalder.

Materialet fra alle nivåer i Borgartingslagen vitner om en nær forbindelse mellom verdslige og kirkelige inndelinger. Det er tydelig at de vekselvirkende bygger på hverandres eldre inndelinger, fortrinnsvis slik at eldre tinglag ligger som en mal i bunn for senere inndelinger. Tingstedene var møteplasser mellom eliten og bøndene der viktige beslutninger ble tatt opp og godkjent. Kongedømmet trengte kirken for å sikre kongen

teologisk hegemoni i distriktene, for på den måten å øke legitimiteten i riksdannelsesprosessen (jf. Iversen og Brendalsmo 2020). Når det verdslige og kristelige systemet speiler hverandre slik det gjør, understreker det tydelig en gjensidig avhengighet for å styrke egen rettmessighet og posisjon. Over tid er det tydelig at tingsystemet også ble kristnet, herunder særlig ritualer, møtetidspunkter og formularer, for å passe inn i den nye tiden. Det viser hvordan tingsystemet hele veien har moderert seg etter gjeldende samfunnsforhold.

10.1.3 Plasskontinuitet?

Ved å undersøke plasskontinuitet, der forholdet til eldre lokale samlingsplasser, bebyggelse, kommunikasjoner og topografi blir vurdert, basert på nærhet mellom middelalderkirker eldre enn 1200, kultiske eller teofore navn, tingsteder og forhistoriske gravminner, indikeres det at nær halvparten av tingstedene har tegn på kontinuitet bakover i tid – fra tidlig middelalder tilbake til yngre jernalder. Det tyder på at eldre møteplasser og strukturer ble brukt aktivt for å hevde etablerte tradisjoner, samtidig som de ble innlemmet i nye strukturer og sammenhenger. Det kan samtidig ha gitt økt legitimitet, men også større kompleksitet. Disse tegnene tolker jeg slik at lokale maktstrukturer er blitt opprettholdt, og der lokale eliter fikk delegert makt og myndighet over både religion- og rettsutøvelse. Såkalte patron–klientforhold og andre nettverk og allianser har også kunnet være avgjørende for å kunne styre, særlig i tider med svak sentralmakt. Disse forholdene neppe var stabile over tid, og en må regne med endringer (jf. 10.3), selv om dette ikke har vært lett å få øye på ut fra materialet og metodene jeg har benyttet.

10.2 Alder

Et sentralt spørsmål i denne boken er tingstedenes alder. For å nærme meg dette spørsmålet har arkeologiske strukturer vært særlig viktige, siden de rekker forut for skiftkilder. Jeg har undersøkt steder som har vært samlingsplasser, som bygdeborger og kokegropfelt, dessuten stedsnavn med *ting* og rettersteder, kirker og hyllingsting. De er ofte problematiske

å tolke som tingsteder direkte. De vitner likevel, om enn indirekte, om større samlinger og felles samvirkeorgan med ulike kultiske, rettslige, sosiale og militære funksjoner. En komparasjon med materiale fra andre land med bedre kildedekning, samt ringtunene fra Vestlandet og Nord-Norge, har vært benyttet, fordi det kan representere fellestrekk og vise analoge trekk som kan kaste lys over forholdene på Østlandet.

Det er rimelig å anta at det i alle samfunn har vært behov for å løse konflikter og etablere ulike sosiale relasjoner. Det gir grunnlag for å danne felles kulturelle normer, praksiser og sedvaner som kan spre seg når folk fra større områder kommer sammen. Forbindelseslinjene mellom de aktuelle arkeologiske strukturene i form av kokegropfelt og bygdeborger er ikke entydige, men viser at ulike former for samlinger går langt tilbake – til eldre jernalder eller før. Dersom en godtar tolkningen av ringtun fra Sørvest- og Nord-Norge som tingsteder, der utsendinger fra omkringliggende områder møttes, kan tingorganisasjonen gå tilbake til rundt 100 e.Kr. At slike anlegg ikke er funnet i Borgartingslagen tyder igjen på regionale forskjeller i hvordan tinget ble organisert og uttrykket regionalt. I tid sammenfaller de eldste dateringene av ringtunene tidsmessig med beskrivelsene om germanske gruppers samlinger av Cæsar og Tacitus, henholdsvis i 50 f.Kr. og ca. 100 e.Kr. Til tross for at en skal være noe forsiktig med å bruke disse kildene for å beskrive tinget her i nord, understreker det likevel hvordan det alt da var avgjørende med samlinger og møteplasser, og underbygger slik lange linjer bakover i tid (jf. kap. 9.1.8). Tidsdybden støttes også av forekomsten av ordet ting, belagt som *Thincso*, kanskje alt rundt 200 e.Kr. På kontinentet og De britiske øyer med eldre skriftkilder, viser lover til ting og faste lovområder fra rundt 500 e.Kr.

De store kokegropfeltene i undersøkelsesområdet vitner også om større samlinger, og de kan strekke seg tilbake til førromersk jernalder, ca. 400 f.Kr., men har ikke kunnet knyttes sikkert til senere kjente rettsområder. Derimot ligger halvparten av de undersøkte feltene i relasjon til senere tingsteder, som styrker oppfattelsen av en sammenheng mellom dem. Det viser også hvordan noen steder i landskapet kan ha blitt oppfattet som viktige gjennom generasjoner.

Kokegropfeltene hadde sin storhetstid i romertid og gikk ut av bruk i tidsrommet 400–600 e.Kr. i Viken-området. Det skjer store

samfunnsendringer i store deler av Nord-Europa innenfor dette lange tidsrommet, noe som påvirket samfunnsforholdene også her (jf. kap. 9.1.2). Ulike kultiske, rettslige, politiske og militære funksjoner som kan ha inngått i kokegropanleggene kan ha blitt lokalisert på ulike steder i landskapet, men mulig koblet til sentralisering av makt som skal ha skjedd i denne perioden. Stedsnavn i nærheten av to av de fire store kokegropfeltene fra Borgartingslagen – Bommestad og Tjølling – viser tingsteder i nærområdet i etterfølgende perioder. Navnene viser antakelig også til ting som en fastere organisasjon på Østlandet.

Likhetstrekk over det germanske området med ulike skriftlige belegg, stedsnavn som inneholder *ting* og andre rettsindikerende navnelementer, administrative områder, tingstedenes topografi og koblinger til gravhauger og andre arkeologiske strukturer, underbygger at tingorganisasjonen har stor tidsdybde, tilbake til Kristi fødsel i noen områder. Opprinnelsen til tinget skal nok søkes i behov for samarbeid om felles rettsregler og normer, samt forsvar av gruppen eller kan hende områder. Nettopp samlingsplasser har i den sammenhengen vært viktig, for der kunne en avgjøre tvister og fellesrettslig samarbeid, og ideene spredte seg når folk fra større områder møttes. I folkevandringstiden og merovingertiden kan den større forflytningen av mennesker som skjedde i perioden ha ledet til at ideer spredte seg over større avstander. Samtidig kan det ha ledet til uroligheter og stress, og dermed større behov for formaliserte innretninger for regulering og lederskap som forsøkte å øke felles identitet og samhörighet (Semple *et al.* 2020, 283). I Norge vitner kokegropfeltene, ringtun, bygdeborger og store naust langs kysten, koblet til ulike forsvarsordninger og tingstedsindikerende stedsnavn, om at bakgrunnen for tinget skal søkes i til tiden rundt vår tidsregnings begynnelse eller kan hende muligens tilbake til førromersk jernalder, men først mer sikkert belagt i vikingtid.

10.2.1 Tingsteder som arkeologiske strukturer

Undersøkelsen har vist at hyllingsting, slik som Haugatinget, har vært kongelig initierte steder. Her er monumentalitet også et mer fremtredende trekk. Utgravningen av en av gravhaugene på Haugatinget indikerer at

hyllingstinget kan ha blitt dannet i vikingtid, ca. 700–900-tallet. I Borgartingslagen er det ellers få andre monumentale tingsteder. Monumentale tingsteder utenlands er også ofte ting på høyere nivå og hyllingsting, men likevel slik at tingsteder sett komparativt over større områder oppviser fellestrekk over større områder i Nord-Europa. Tingsteder med påvist lang kontinuitet i bruk ut fra fysiske spor som runesteiner og andre monumenter, slik som Anundshögen i Sverige, er vanskeligere å belegge i undersøkelsesområdet uten slike indikatorer. Når tingstedene som viser stor monumentalitet og lang brukstid ofte er knyttet til høyere nivå, kan det skyldes viktigheten av ulike ritualer og opphøydhed for å understreke legitimitet, autoritet og makt. Det var sannsynligvis viktigere der enn på lokale tingsteder, for der spilte trolig det ledende samfunnssjiktet en mer fremtredende rolle.

Enkelte stedsnavn forbinder likevel middelalderske tingsteder til eldre hauger og steinsetninger også i Borgartingslagen, også på lavere nivå. Det synes likevel ikke å være et vanlig eller gjennomgående trekk for tingstedene i undersøkelsesområdet. Dersom arkeologiske monumenter – som gravhauger, gravfelt og steinringer – hadde vært et fremtredende element ved alle tingsteder i jernalder og middelalder, ville det ha vært påvist langt flere slike steder. Registreringen på gårdene med tingsteder viste likevel at mange av gårdene var sentrale, og at tingstedene kan ha ligget høyt i terrenget på fremtredende steder. Det er momenter som også er ansett som viktig for lokaliseringen av tingsteder internasjonalt (Baker og Brookes 2015; Sanmark 2017; Semple *et al.* 2020). Symboler og gjentakende hendelser på betydningsfulle steder vil være med på å forsterke og vedlikeholde stedene og tradisjonene koblet til dem over tid. Det gjør det mulig å gjenfinne spor av slike koblinger i dag gjennom stedsnavn, arkeologiske strukturer og ut fra topografiske mønstre.

10.3 Aktører, endring og stabilitet

Et annet sentralt spørsmål i boken gjelder spørsmålet om endring versus stabilitet, og hvilke aktører og samfunnsprosesser som virket inn på tingorganisasjonen over tid. Dette spørsmålet har jeg undersøkt i et regionalt og et komparativt perspektiv i lys av samfunnsendringer på ulike nivåer.

Sporene etter tingorganisasjonen fra vikingtiden og særlig tidligere er forholdsvis vage, og med få sikre kilder er det også vanskelig å påvise aktører og endringer over tid innen dette lange tidsspennet. Basert på ringtunene er det likevel antatt at det skjedde en stadig utvidelse i større retts- og lovområder med felles ting i Sørvest- og Nord-Norge i løpet av jernalderen (jf. kap. 2.1). En slik prosess lar seg vanskelig spore på Østlandet. Derimot har dette også som nevnt blitt påpekt fra Irland i fra 700-tallet av, og kan hende skal en nettopp se bruken av Haugatinget – med sine store gravhauger datert til vikingtid – som ledd i en tilsvarende økende superregional kongemakt, og kan hende også stridigheter om tronen i dette landskapet. Det er utvilsomt at tinget var viktig for eliten, som et sted der makt og autoritet ble forhandlet og reforhandlet, og konger hyllet (f.eks. Sanmark 2017, 241).

Fra 1100- og 1200-tallet trer tingorganisasjonen mer tydelig fram i kildene i Borgartingslagen. På det tidspunktet skyldes de sporbare endringene utviklingen av kongedømmet og senere kirken med dertil lojale menn. En må også se for seg at utviklingen kan ha blitt drevet også av nettopp uenigheter regionalt og lokalt, og som kan ha ledet til et ønske om mer formaliserte innretninger for regulering og lederskap. Lokaliseringen til lagtinget på Borg, sysseltingene ved fylkeskirkene og Haugatinget viser kobling til kongsgårder, noe som indikerer kongelig initiativ på flere av endringene som kan spores i vikingtid og middelalder. Disse endringene ble først initiert fra toppen av samfunnet og i de høyere tingstedsnivå, nær kongemaktens sfære og maktutøvelse, men innen skiftende samfunnsstrukturer regionalt og nasjonalt, til dels også lokalt. Det er på samme tid også tydelig i materialet at kollektivet fortsatt i middelalderen hadde relativt stor makt, som vises f.eks. ved det mislykkete forsøket på å flytte lagtinget fra Eidsvoll til Hamar rett forut for 1300-tallet (jf. kap. 5.3). Det er likevel ingen tvil om at tinget i økende grad ble institusjonalisert og kontrollert av konge og kirke utover i middelalderen, likevel ikke slik at det ikke var uenigheter regionalt og lokalt om initierte tiltak.

Undersøkelsen viser at lovområdene ble utvidet i tidlig middelalder og at de administrative grensene ble fastere. Ulike pliktytelser og skattlegging inngikk dermed i et stadig fastere system. Styrket kongelig

herredømme på 1100- og særlig fra 1200-tallet av førte til større stabilitet for steder og strukturer i landskapet. En viktig del av et samfunns stabilitet over tid, synes å skje når ansvar blir overført til institusjoner som handler på vegne av en større gruppe mennesker. Skipreiden, lagsognene og syslene fra senest 1300 viser at når de først er skapt, har de dannet en ytre ramme som senere inndelinger har måttet forholde seg til og utvikle seg innenfor. Det er funnet få spor etter fjerdinge og sogn som har gått på tvers av skipreiden, og skipreiden krysset ikke grensene for syslene eller lagsognene. Dette viser også hvordan regioner ble viktige for mange mennesker, knyttet til identitet og tradisjoner.

Endringene i lagdømmet og lagsognene, samt innføringen av nye administrative enheter og kongelige ombudsmenn, vitner om sterk regulering av lovområdene på Østlandet, delvis alt fra 1000-tallet og i økende grad utover 1100- og 1200-tallet. Det avspeiler kongelig styring lokalt som jeg ser i samband med en innføring av skipreiding og mer jevnstore skipreider, knyttet til økt regulering av rettspleien og en mer regulær skatt i lokalsamfunnene, utøvd av kongens lokale representanter i distriktene. At økt regulering skjer lokalt i tidlig middelalder, styrkes av at tre av de seks identifiserte skipreidingstedene i Borgarsyssel og enkelte av fjerdingstingene kan spores i kildematerialet som steder knyttet til kongen eller stormenn alt forut for 1300-tallet. Dette understreker tingets rolle som del av et styringsorgan i bygdene i middelalderen, og også tidligere. En må likevel se for seg at det har vært forhandlinger med bøndene på tinget, og at de samlet kunne utøve en motstand nedenfra mot øvrighetens bestemmelser.

Når mange av tingstedene lå nær kirker, kan det reflektere kontinuitet i bruken av samlingssteder lenger tilbake, der lokale storbønder har opprettholdt funksjoner i lokalsamfunn knyttet til kult, religion og ting, likevel slik at allianser og støttespiller nok kunne endre seg. Det samsvarer med hva som tidligere har vært antatt, at mektige aktører kontrollerte tingene; lokale ting av lokal elite og de større av regional elite (jf. kap. 1.2). Det har tidligere ikke vært direkte belagt i kildene, slik jeg har kunnet gjøre. De administrative inndelingene i middelalderen gir inntrykk av en sterk og regulert organisering med fellestrekk som danner mønstre mellom administrative områder og tingsteder. Dette tyder på at de fleste

inndelingene i stor grad var ytre styrt, og at makten i økende grad ble territorialisert.

Selv om flere forskere også tidligere har påpekt at kirker og tingsteder lå nær hverandre, har en ikke tidligere kunnet belegge det tette forholdet mellom verdslige og kirkelige områder på både høyere og lavere nivå, verken her i landet eller internasjonalt. At kongemakten i stor grad hadde herredømme over kirkelige anliggender fram til midten av 1100-tallet med opprettelsen av erkebispesetet i Nidaros og etableringen av en landsomfattende kirkeorganisasjon, er nok en del av forklaringen på hvorfor inndelingene i så stor grad falt sammen – de kunne da gjensidig styrke hverandre. Det kan ha vært med på å befeste legitimiteten til kongen, og hatt en forsterkende effekt for både verdslig og kirkelig organisasjon.

Ikke alle endringer skyldtes ytre påvirkning, men kunne også være resultat av organiske prosesser. Dette er særlig tydelig på de lavere administrative nivå knyttet til fjerdinger og også sogn. Når det skjer administrative endringer, vil det antakelig også kreve nye tingsteder. Dette har imidlertid vært vanskelig å spore i materialet. Stedsnavn med *ting* uten sikre belegg for tingsteder senere, der enkelte også kan ha vært koblet til gravhauger, kan vitne om endringer i lokaliseringen. Flere enn fire fjerdinger innen en skipreide, og tilsvarende flere tingsteder innen et administrativt område, tyder på at det har skjedd endringer. Dette var tydelig særlig i Heggen og Skaun skipreider, der fjerdingene falt sammen med sognene, og det ser ut til å ha sammenheng med en mer omfattende sogneinndeling i høymiddelalderen. At det var noen tilfeller der sogn krysset skipreidegrensene, vitner om at endringer i bosetningen fikk større innvirkning på den kirkelige i senmiddelalderen.

Samlet gir undersøkelsen av tingstedene ut fra grenser og stedsnavn inntrykk av en fast og relativt stabil inndeling, der tingstedene har ligget på samme sted gjennom senmiddelalderen og med stor grad av stabilitet i de administrative nivå – i lavere og mellomnivå fra 1100-tallet og høyere nivå fra 1200–1300-tallet av. Samtidig viser analysen hvordan bosetningsendringer og samfunnsforhold har kunnet lede til endringer i lokalisering og grenseløp utover i senmiddelalderen. Organisasjonen var del av et organisk system som inngikk i historiske kontekster, og hvor prosesser stadig måtte reproduseres og reforhandles. Bøndene har kollektivt vært

en vesentlig byggestein for organisasjonen, men over tid mistet de i større grad sin innvirkning og bestemmelsesrett. Kildematerialet fra Borgartingslagen viser at til tross for store samfunnsendringer, økonomisk, demografisk og politisk, og som følge av kongefellesskap og union i senmiddelalderen, ble likevel lokaltingene i stor grad opprettholdt på samme sted gjennom hele perioden. Når store endringer skjedde fra slutten av 1500-tallet, var det som følge av økte krav om skriftlighet og sorenskriverens deltakelse i den lokale rettspleien. Tingstedene ble da mindre stabile i en periode, før de ble knyttet til faste tingstuer på 1600-tallet. Den samme utviklingen kan spores i Sverige i samme periode.

10.4 Teoretiske og metodiske vurderinger

Metodene jeg har benyttet i analysen har hatt visse fordeler, men også knyttet til seg utfordringer. De største utfordringene har vært hvordan jeg skal kunne belyse ulike alderslag og tidsaspekter ved tingstedene. Det er et stort gap i tid mellom de ulike kildene og de forholdene som er studert. For best mulig å fange inn utvikling i tid og rom mellom identifiserte tingsteder, har jeg anvendt en form for retrospektiv metode. Jeg har arbeidet meg bakover i tid fra mer kjente kildebelagte forhold i senmiddelalderen til det mer ukjente og usikre, knyttet til stedsnavn og arkeologiske spor av ulike samlings- og samvirkeorgan i jernalderen. En vanlig kritikk av den retrospektive eller retrogressive metoden er at den projiserer yngre historiske forhold bakover i tid. Det har derfor vært viktig å forankre fenomenene på et selvstendig og uavhengig kildemateriale. Ved å anvende en GIS-analyse har jeg inkludert ulike «kulturhistoriske» datasett, der jeg har stilt sammen data av forskjellig alder og utstrekning i rom som på ulike måter kan kobles til samlinger og ting i tid og rom. Det gir et relativt sammensatt tidsbilde, hvor det er viktig å spore sammenfallende eller avvikende mønstre, slik at tingorganisasjonen kan studeres i et langtidsperspektiv. Betydningen av et slikt sammensatt og komplekst tidsbilde kommer tydelig fram når det kobles til Braudels tre analytiske tidsdimensjoner, knyttet til langsomme prosesser og seige strukturer, og endringer knyttet til mer avgrensede perioder og endringer som følge av spesielle hendelser. Disse påvirker hverandre gjensidig og kan virke

samtidig, til tross for at de har ulik varighet og kan ha ulike konsekvenser. Dette har vært viktig for å kunne belyse mer generelle strukturer og få en forståelse av hvorfor og hvordan noen strukturer har lengre varighet og større påvirkningskraft enn andre. Jeg forutsetter at et tingsteds lokalisering har vært betinget av sosiopolitiske og økonomiske forhold, men også av praktiske hensyn, gjerne knyttet til topografi, kommunikasjoner og bosetninger. Dette forholdet understrekes av Dodgshons tanker om hvordan naturgeografiske forhold og etablerte strukturer legger føringer for senere utvikling. Undersøkelsen viser at det også gjaldt tinget og de administrative enhetene i Borgartingslagen, der topografiske forhold og sentralitet i relasjon til bosetninger har vært vesentlig ved lokaliseringen. Samtidig har jeg funnet klare tegn på at det øvre samfunnsjiktet har påvirket tingorganisasjonen, særlig knyttet til utviklingen av rikskongedømmet, men også på de lavere nivå på et tidligere tidspunkt enn en før har kunnet fange inn.

Ved å nærme meg tingstedene kontekstuellt og ut fra et bredt sammensatt kildemateriale har jeg kunnet kaste lys over tingorganisasjonen langt tilbake i tid. Selv om tolkningene baserer seg på et langt mer usikkert grunnlag når det gjelder forhistorisk tid og nok kan regnes mer som hypoteser enn som sikre konklusjoner, har jeg kunnet sannsynliggjøre en utvikling av tingorganisasjonen i Borgartingslagsområdet på et bredere og bedre begrunnet grunnlag enn tidligere. Metodisk har GIS-tilnærmingen gjort det mulig å aktivisere og aktualisere en kombinasjon av arkeologisk, skriftlig og geografisk materiale innen en større region, som Borgartingslagen, ved tydeligere å vise tendenser i felles mønstre, men også forskjeller i utvikling i tid og rom. Dette har også lettere kunnet vise variasjoner og synliggjøre aktører og kulturelle og sosioøkonomiske forhold av relevans for tinget. Ved å vurdere resultatene i forhold til undersøkelser fra andre regioner i Norge, på De britiske øyene og på kontinentet, avtegner det seg både fellestrekk og forskjeller. Tingorganisasjonen ser ut til å ha blitt formet av forskjellige kulturelle, sosiale og politiske forhold, likevel slik at likheter kan spores i administrativ oppbygning og betydningen av tinget til ulik tid og sted.

En nøkkel til å fange opp endringsprosesser har vært å studere tingstedenes lokalisering sammenlignet med hverandre og med senere kjente

administrative grenser, stedsnavn og relevant arkeologisk materiale. For å belyse et så stort område som Borgartingslagen og Viken-området, har det vært nødvendig å dele analysen inn i ulike nivåer i perspektivering for å kunne fange inn hvordan endringer i en del har påvirket de andre delene. De ulike analytiske nivåene har gjort det mulig å nærme meg komplekse prosesser og vurdere hvordan ulike faktorer har virket inn i hverandre over tid og i rom.

De arkeologiske registreringene og utgravningene jeg har gjennomført for å teste hypoteser og usikre kilder har også utfylt bildet som GIS-analysen har gitt, blant annet for stedsnavn koblet til tingsteder, arkeologiske strukturer og topografiske trekk i landskapet. Erfaringene er likevel at de vanskelig lar seg avklare fordi en mangler sikrere identifikasjonskriterier. Analysen og registreringen har likevel vist at tingstedene generelt ikke var tydelig strukturert i Borgartingslagen ut fra overordnede prinsipper, som monumentalisering i mønstre med reiste steiner, bauta-steiner og store gravhauger, slik det har vært argumentert for når det gjelder deler av Sverige og England. Monumentalisering i form av utnytting av gravhauger og andre markerte strukturer kan ha vært koblet til kongelige initierte tingsteder på høyere nivå. I den grad lokaltingene har hatt spesifikke lokaliseringsfaktorer, er det særlig knyttet til kirkesteder og eventuelle forbindelser til tidligere rituelle steder, samt sentrale gårder med gode kommunikasjoner. Dette mønsteret faller inn i et større internasjonalt mønster i Skandinavia og på De britiske øyer. Det antyder at tingets opprinnelse i stor grad skal søkes i naturlig dannede områder som uttrykk for fellesbehov. Når mønstrene blir tydeligere i Viken-området, ser det ut til å være under påvirkning av en stadig sterkere kongemakt fra 1100- og på 1200-tallet.

De teoretiske tilnærmingene knyttet til tid, struktur og romlige aktører har hjulpet meg å få en økt forståelse av hva som betinger endring og kontinuitet i et langtidsperspektiv, også knyttet til maktrelasjoner. Braudels tidsperspektiv og Giddens strukturteori har, i kombinasjon med Dodgshons sterkere vektlegging av landskapets fastlagte strukturer, vært særlig viktige, da også disse perspektivene er godt egnet for å foreta retrospektive studier av stabilitet, men også endring i førindustrielle jordbrukssamfunn på ulike nivåer. For å kartlegge ulike elementer har det

vært viktig å ha en forståelsesramme av relasjoner og mekanismer som kan ha virket inn på de sosiale strukturene og menneskelige handlinger. Det er mange av de samme prosessene som tar til når steder og regioner skapes og vedlikeholdes – når et tingsted eller et administrativt område først er skapt og fått betydning for mange, vil det være vanskeligere å endre. Men, som vist, hadde naturlige bosetningsendringer og samfunnsprosesser likevel betydning, og viktige politiske hendelser kunne også gi utviklingen ny retning.

Litteraturliste

- Abels, Richard P. 1988. *Lordship and Military Obligation in Anglo-Saxon England*. University of California Press, Berkley.
- Adam = Adam Bremensis. *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*. Beretningen om Hamburg stift, erkebiskopenes bedrifter og øyrikene i Norden. Oversatt av Bjørg Tosterud Danielsen og Anne-Katrine Frihagen. 1993. Thorleif Dahls kulturbibliotek. Aschehoug, Oslo.
- Adolfson, Erik 2000. Maktforholdene på tingene i Norge ca. 900 – ca. 1200. Upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Agerholt, Johan 1950–1953. Embetsdistrikter i Østfold fra det 16. århundre til det 20. *Tidsskrift utgitt av Østfold Historielag*, vol 2: 149–188.
- Ak = Akershusregisteret af 1622. *Fortegnelse optaget af Gregers Krabbe og Mogens Høg paa Akershus slot over de derværende breve*. Udgivet af Den norske historiske Kildeskriftkommission ved G. Tank 1916. Grøndahl & Sønns boktrykkeri, Kristiana.
- Akt = *Aktstykker til de norske stændermøders historie 1548–1661*. Bind 1. Utgitt av Oscar Albert Johnsen 1929. Kjeldeskriftfondet, Oslo.
- Albris, Sofie Laurine 2017. Stedsnavne og storgårde i Sydsandinavien i 1. årtusind. Upublisert PhD avhandling, Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet.
- Allcroft, Hadrian A. 1921. The Circle and the Cross. *The Archaeological Journal*. Volume LXXVIII: 299–390.
- Andersen, H. Chr. 1994. Tingvollheimen, Tune, Østfold. Rapport over arkeologisk utgravning, 1990. Upublisert rapport. Topografisk arkiv, Kulturhistorisk Museum, Universitetet i Oslo.
- Anderson, Olof S. 1934. English Hundred-Names. *Lunds Universitets Årsskrift 30.1*. Lund Universitet, Lund.
- Andersson, Thorsten 1965. Svenska härdsnamn. *Nomina Germanica* 14. Lund
- Andersson, Thorsten 1982. Danska häradsnamn: Olika typer i formellt hänseende. *Namn och bygd* 76: 46–76.
- Andersson, Thorsten 1999. Hundare och det germanska hundratalet. *Namn och bygd* 87: 5–12
- Andersson, Thorsten 2000. Hund. I: Johannes Hoops (red.). *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 15. de Gruyter, Berlin. s. 233–238.
- Andrén, Anders 2002. Platsarnas betydelse. Norrön ritual och kultplatskontinuitet. I: Kristina Jennbert, Anders Andrén og Catharina Raudvere (red.). *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*. Nordic Academic Press, Lund. s. 299–333.

- Andrén, Anders 2009. Vem lät bygga kyrkorna på Gotland. *Saga och Sed*. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens Årsbok 2009. s. 31–59.
- Appell, Hans Henrik 1999. *Tinget, magten og æren: studier i sociale processer og magtrelasjoner i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*. Odense University studies in history and social sciences 219. Odense Universitetsforlag, Odense.
- Arne, Ture J. 1938. Domarringarna äro gravar. *Fornvännen* 33: 16–177.
- Aronsson, Peter, Fagerlund, Solveig og Samuelson, Jan (red.) 1999. *Nätverk i historisk forskning – metaphor, metod eller teori?* Rapporter från Växjö Universitetet. Humaniora. Nr. 1. Växjö Universitet. s. 1–11.
- Arup, Erik 1925. *Danmarks historie. Første bog. Land og folk til 1282*. H. Hagerups Forlag, København.
- Aschehoug Torkel Halvorsen 1866. *Statsforfatningen i Norge og Danmark indtil 1844. Norges offentlige Ret, Første afdeling*. I commission hos Feilberg & Landmark, Christiania.
- Askjem, Julie K. Ø. 2013. Haugar – storhauger og hyllingsting. Gnr. 1002 Skibekk, bnr. 3 Møllebakken, Tønsberg kommune, Vestfold fylke. Upublisert rapport. Arkeologisk utgravning. Vestfold fylkeskommune, Tønsberg.
- Attenborough, Frederick Levi 1922. *The laws of the earliest English kings*. At the University Press, Cambridge.
- Authén Blom, Grethe 1981. Fehirde. *KLNM IV*: 210–212.
- Authén Blom, Grethe 1987. Pest og kirkeliv i middelalderen. *Heimen XXIV* (1): 19–26.
- Authén Blom, Grethe 1992. *Kongefellesskapet med Sverige 1319–1350. Norge i union på 1300-tallet: kongedømme, politikk, administrasjon og forvaltning 1319–1380*. Bind 1. Tapir, Trondheim.
- B = Borgartings eldre kristenrett. Oversatt av Eyvind Fjeld Halvorsen. *I: De eldste østlandske kristenrettene*. Tekst etter håndskriftene, med oversettelser. Utgitt ved Eyvind Fjeld Halvorsen og Magnus Rindal 2008. *Norrøne Tekster nr. 7*. Riksarkivet, Oslo.
- Bagge, Sverre 1981. Kirkens jurisdiksjon i kristenrettssaker før 1277. *Historisk tidsskrift* 60: 133–159.
- Bagge, Sverre 1986. Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen. *Historisk tidsskrift* 65: 145–197.
- Bagge, Sverre 1996a. Udsigt og innhogg. 150 års forskning om eldre norsk historie. *Historisk tidsskrift* 75: 37–77.
- Bagge, Sverre 1996b. Samfunnsvitenskapens historie. *I: Nils Roll-Hansen et al.* (red.). *Universitetet i Bergens historie*, bind 2. Akademisk Publiserings, Universitetet i Bergen. s. 582–709
- Bagge, Sverre 2008. Division and unity in medieval Norway. *I: Ildar H. Garipzanow, Patrick J. Geary og Przemysław Urbańczyk* (red.). *Franks, Northmen, and Slavs*.

- Identities and State Formation in Early Medieval Europe*. Brepols, Turnhout. s. 145–166.
- Bagge, Sverre 2010. *From Viking Stronghold to Christian Kingdom. State Formation in Norway, c. 900–1350*. Museum Tusulanum Press, Copenhagen.
- Baker, John 2014. The Toponymy of Communal Activity: Anglo-Saxon Assembly Sites and their Functions. *Els noms en la vida quotidiana. Actes del XXIV Congrés Internacional d'ICOS sobre Ciències Onomàstiques. Annex. Secció 7*. s. 1498–1509. <http://www.gencat.cat/llengua/BTPL/ICOS2011/ceador.html>
- Baker, John og Brookes, Stuart 2013a. Monumentalising the Political Landscape: A Special Class of Anglo-Saxon Assembly Sites. *The Antiquaries Journal* 93: 1–16.
- Baker, John og Brookes, Stuart 2013b. Governance at the Anglo-Scandinavian Interface: Hundredal Organization in the southern Danelaw. I: Alexandra, Sanmark, Frode Iversen, Natascha Mehler og Sarah Semple (red.). Debating the Thing in the North I. Selected Papers from Workshops Organized by The Assembly Project. *Journal of the North Atlantic Special Volume* 5: 76–95.
- Baker, John og Brookes, Stuart 2015. Identifying outdoor assembly sites in early medieval England. *Journal of Field Archaeology*, vol. 40 (1): 3–21.
- Bakke, Harald 1915. *Id herred. En grænsebygds historie: geografisk-statistisk-historisk beskrivelse av bygden fra gammel tid og til nu*. I hovedkommission hos E. Sem, Fredrikshald.
- Barnwell, P. S. 2003. Political Assemblies: Introducion. I: P. S. Barnwell og Marco Mostert (red.). *Political Assemblies in the Early Middle Ages*. Studies in the Early Middle Ages Volume 7. Brepols, Turnhout. s. 1–10.
- Barnwell, P. S. og Mostert, Marco 2003. *Political Assemblies in the Early Middle Ages*. Studies in the Early Middle Ages Volume 7. Brepols, Turnhout.
- Baug, Irene 2015. Quarrying in Western Norway. An archaeological study of production and distribution in the Viking period and Middle Ages. Archaeopress Archaeology, Oxford.
- Bauge, Sølvi 1981. Fylke. KLMN V: 39–40.
- Bassøe, Hans 1796. Forsög til en Beskrivelse över Rödenæs, Schibtvedt og Rachestad Præstegælde: (Føljeton i 2 Dele). *Topographisk Journal for Norge*. Hefte 17. Christiania. s. 1–77.
- Bassøe, Hans 1968. *Gårder og slekter i Råde: oberst Hans Bassøes optegnelser*. Bearbejdet og ajourført ved Knut W. Engebretsen og Søren N. Roer. Råde historielag, Råde.
- Bäck, Mathias og Stenholm, Ann-Mari Hållans 2012. *Lilla Ullevi – den heliga platsens geografi*. Riksantikvarieämbetet. EO Grafiska, Stockholm.
- Bendixen, Bendix E. 1880. Antikvariske iagttagelser i Søndmøre, Hardanger, Vos og Sogn 1880. *Aarsberetning Foreningen til norske fortidsmindesmærkers bevaring*. Oslo.

- Bendixen, Bendix E. 1891. *Ørnlevninger i Søndhordland og Hardanger. Aarsberetning Foreningen til norske fortidsmindesmærkers bevaring.* Oslo.
- Benedictow, Ole Jørgen 1987. *Fra rike til provins, 1448–1536.* Norges historie. Bind 5. Bokklubbens nye bøker, Stabekk.
- Berg, Arne 1968. *Norske gardstun.* Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning. Serie B. Skrifter LV. Universitetsforlaget, Oslo.
- Berg, Lorens 1905. *Andebu: en Vestfold-bygds historie i 1600-aarene: med en række almén-skildringer af Vestfolds økonomiske forhold og folkekultur i dette tidsrum, dets stormands-etter og jordrotter.* Mallingske bogtrykkeri, Kristiania.
- Bergner, Barbro 1987. Hedniska kultplatser och kristna kyrkor i Storsjöbygden. *Medeltidsarkeologiska föreningen* 1987. H. 4. s. 12–32.
- Bernt, Tryggve 2012: *Bygdeborgene: Tid for revurdering? En analyse basert på fire bygdeborger i Øvre Eiker, Buskerud.* Upublisert mastergradsoppgave i arkeologi, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Bill, Jan og Rødsrud, Christian Løchsen 2013. En ny markeds- og produksjonsplass ved Gokstad i Vestfold. *Nicholay* 120:5–12.
- Birkeli, Emil 1938. *Fedrekult i Norge: et forsøk på en systematisk-deskriptiv fremstilling.* Skrifter 2, Historisk-filosofisk klasse. Dybwad, Oslo.
- Birkenes, Lars Øyvind 2004. Gard, grav og kyrkje. Ei arkeologisk analyse i Hardanger-regionen. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Binchy, Daniel Anthony 1958. The Fair of Tailtui and the Feasts of Tara. Royal Irish Academy. *Ériu* 18: 13–138.
- Bj. = *Bjarkøyretten. Nidaros eldste bylov.* Omsett av Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes 1977. Norrøne bokverk. Samlaget, Oslo.
- Bjorvand, Harald og Lindeman, Fredrik Otto 2000. *Våre arveord. Etymologisk ordbok.* Instituttet for sammenlignende kulturforskning/Serie B Skrifter 105. Novus forlag, Oslo.
- Bjørkvik, Harald 1968. Det norske krongodset i reformasjonshundreåret. Upublisert manuskript. Trondheim.
- Bjørkvik, Harald 1980. Bonde. *KLNM* II: 89–95.
- Bjørkvik, Harald 1981. Leidang. *KLNM* X: 432–442.
- Bjørkvik, Harald 1981. Mångjerd. *KLNM* XI: 323–234.
- Bjørkvik, Harald 1981. Olafsskatt. *KLNM* XII: 553–555.
- Bjørkvik, Harald 1982. Skipeide. *KLNM* XV: 546–551.
- Bjørkvik, Harald 1995. Kva slags samfunn var det som tok i mot kristendommen? Den vestnorske samfunnsstrukturen omkring år 1000. I: Hans-Emil Lidén (red). *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge.* Universitetsforlaget, Oslo. s. 58–79.
- Bjørkvik, Harald 2009 Agmund Berdorsson Bolt. I: Store Norske Leksikon. Nedlastet 20/9–2013 http://nbl.snl.no/Agmund_Berdorsson_Bolt/utdypning

- Bjørkvik, Harald og Holmsen, Andreas 1978. *Kven åtte jorda i den gamle leiglendingstida? Fordelinga av jordeigedomen i Noreg i 1661*. Tapir, Trondheim.
- Blindheim, Charlotte 1969. Kaupangundersøkelsen avsluttet. *Viking* 33: 5–9.
- Blindheim, Charlotte og Tollnes, Roar L. 1972. *Kaupang, Vikingenes handelsplass*. Mortensen, Oslo.
- Blindheim, Charlotte, Heyerdahl-Larsen, Birgit og Tollnes, Roar L. (red.) 1981. *Kaupang-funnene. Bind 1*. Norske Oldfunn, vol XI. Universitetets Oldsaksamling, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Blindheim, Charlotte, Heyerdahl-Larsen, Birgit og Tollnes, Roar L. 1995. *Kaupang-funnene. Bind 2. Gravplassene i Bikjholbergene/Lamøya. Undersøkelsene 1950–57. Del A. Gravskikk*. Norske Oldfunn, vol. XVI. Universitetets Oldsaksamling, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Blomqvist, Ragnar 1951. *Medeltiden. Lunds historia 1*. Gleerup, Lund.
- Bourdieu, Pierre 1977. *Outline of a theory of practice*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Braathen, Helge 1989. *Ryttergraver. Politiske strukturer i eldre rikssamlingstid*. Varia 19. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Brandt, Fredrik P. 1871. *Den norske Krigsforfatning i Middelalderen. Et Afsnit af Forelæsninger over Retshistorie*. Særtrykk av Militært Tidsskrift 34. Kristiania.
- Brandt, Fredrik 1888. *Forelæsninger over den norske retshistorie II*. N. W. Damm & Søn, Kristiania.
- Bratt, Peter 1999. 1999:20 Anundshög. Del 1. Delundersökning för datering. Arkeologisk delundersökning av Anundshög, Raä 431, långby, Badelunda socken, Västerås stad, Västmanland. Rapport 1999:20. Stockholms Läns Museum. Lastet ned 1.10.2015. <http://www.stockholmslansmuseum.se/projekt/rapporter/year/1999/>
- Bratt, Peter 2008. *Makt uttryckt i jord och sten. Stora högar och maktstrukturer i Mälardalen under järnåldern*. Stockholm studies in archaeology 46. Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholms universitet, Stockholm.
- Brattekværne, Cathrine 2006. Kirkesteder i Indre Sogn. En arkeologisk analyse av religionsskiftet, med utgangspunkt i kirkesteder i Indre Sogn. Upublisert masteravhandling i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Braudel, Fernand 1972 [1966]. *The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip II*. Translated from the French by Sian Reynolds. Harper & Row, New York
- Brendalmo, Jan. 1990. Kirkesteder i Vestfold: Hvem bygde kirker og hvorfor – hvor ble kirkene bygd og hvorfor? Skisse til problemstillinger omkring kirkebyggeriet. I: Jan Brendalmo og Erik Veia (red.). *Vestfoldkirkene – bygning, landskap og samfunn*. Arkeologiske rapporter fra Tønsberg nr. 3. Tønsberg. s. 37–57.
- Brendalmo, Jan 1994. *Tønsberg før år 1000. Fra gård til by*. Varia 28. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.

- Brendalsmo, Jan 1999. Middelalderens steinkirker fra Tjølling til Holt. *Bamble gjennom tidene. Årsskrift*. s. 61–87
- Brendalsmo, Jan 2003. Tjølling kirke. Om en basilika, en kaupang og en storgård. I: Ingvar Skarvang (red.). *Tjølling kirke. Veien, sannheten og livet i bygda gjennom 850 år*. Utgitt av Tjølling felleskirkelige råd, Tjølling. s. 22–38.
- Brendalsmo, Jan 2005. Prestebol og prestegjeld. I: Steinar Imsen (red.). *Den kirkehistoriske utfordring*. Senter for middelalderstudier, Skrifter nr 19. s. 35–58.
- Brendalsmo, Jan 2006. *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000–1600*. Unipub forlag, Oslo.
- Brendalsmo, Jan 2008. Kirkene i Romsdalen i middelalderen. En diskusjon av funksjon og status. *Romsdalsmuseets Årbok 2008*. s. 30–67.
- Brendalsmo, Jan 2010. Fylkeskirken i Hedrum. I: Odd Bjerke (red.). *Hedrum kirke. 950-årsjubileum 2010*. Hedrum kirke. s. 27–35.
- Brendalsmo, Jan 2015. Hamar bispedømmes utstrekning i middelalderen. I: Brita Nyquist. *Norske siguller fra middelalderen. Fjerde bind. Geistlige segl fra Hamar bispedømme*. Kildeutgivelser fra Riksarkivet 1. Media, Oslo. s. 33–54.
- Brendalsmo, Jan 2016. Fylkeskirker i Trøndelag, Nordmøre og Romsdal. I: Morten Stige og Kjell Erik Pettersson (red.), *Værnes kirke – en kulturskatt i stein og tre*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Steinkjer
- Brendalsmo, Jan og Molaug, Petter B. 2014. To norske byer i middelalderen – Oslo og Tønsberg før ca. 1300. *Collegium Medievale 27*: 136–202.
- Brendalsmo, Jan og Eriksson, Jan-Erik G. 2015. De middelalderske sakrale stedene. I: Live Johannessen og Jan-Erik G. Eriksson (red), *Faglig program for middelalderarkeologi. Byer, sakrale steder, befestninger og borger*. Riksantikvaren, Oslo. s. 97–139.
- Brink, Stefan 1990a. *Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi LVII. Studier till en svensk ortnamnsatlas 14. Almqvist & Wiksell International, Uppsala.
- Brink, Stefan 1990b. Cult sites in northern Sweden. I: Tore Ahlbäck (red.). Old Norse and Finnish religions and cultic place-names: based on papers read at the Symposium on Encounters between Religions in Old Nordic Times and on Cultic Place-Names held at Åbo, Finland, on the 19th-21st of August 1987. *Scripta 16*. Donnerska institutet för religionshistorisk och kulturhistorisk forskning, Åbo. s. 458–489.
- Brink, Stefan 1992. Kultkontinuitet från bosättningshistorisk utgångspunkt. Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid. I: Bertil Nilsson (red.). *Projektet Sveriges kristnande*. Publikationer. 1. Lunne böcker. Uppsala. s. 105–127
- Brink, Stefan 1996a. Political and Social Structures in Early Scandinavia [1]: A Settlement-historical Pre-study of the Central Place. *Tor 28*: 235–81.

- Brink, Stefan. 1996b. Forsaringet – Nordens äldsta lagbud. I: Else Roesdahl (red.). *Beretning fra femtende tværfaglige vikingesymposium*. Forlaget Hikuin og Afdelingen for Middelalder-arkæologi, Århus. s. 27–55.
- Brink, Stefan 1999. Nordens husebyar – unga eller gamla? I: Ingrid Fuglestvedt, Terje Gansum og Arnfrid Opedal (red.). *Et hus med mange rom. Vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen*. AmS-Rapport 11. Bnd B. Stavanger. s. 283–291.
- Brink, Stefan 2003. Legal Assemblies and Judicial Structure in Early Scandinavia. I: P. S. Barnwell og Marco Mostert (red.). *Political Assemblies in the Earlier Middle Age*. Studies in the Early Middle Ages Volume 7. Brepols, Turnhout. s. 61–72.
- Brink, Stefan 2004. Legal assembly sites in early Scandinavia. I: Alike Pantos og Sarah Semple (red.). *Assembly Places and Practices in Medieval Europe*. Four Courts Press, Cornwall. s. 205–216.
- Brink, Stefan 2007. Skringssal, Kaupang, Tjølling – the Toponymic Evidence. I: Dagfinn Skre (red.). *Kaupang In Skiringssal*. Norske Oldfunn, Kaupang Excavation Project 22 Vol. 1. Aarhus University Press, Århus. s. 53–64.
- Brink, Stefan 2008. People and *Land* in Early Scandinavia. I: Ildar H. Garipzanov, Patrick J. Geary og Przemyslaw Urbańczyk (red). *Franks, Northmen, and Slavs: identities and state formation in early medieval Europe*. Cursor mundi vol. 5. Brepols, Turnhout. s. 87–112.
- Britnell, R. H. 1978. English Markets and Royal Administration before 1200. *The Economic History Review, New Series*, Vol. 21, No. 2: 188–196.
- Brooks, Nicholas 2000. *Anglo-Saxon Myths: State and Church, 400–1066*. Hambledon Press, London.
- Brun, Trude Aga 2010. Arkeologi på Heðarheimrs grunn. I: Odd Bjerke (red.). *Hedrum kirke. 950-årsjubileum 2010*. Hedrum kirke. s 156–169.
- Brøgger, A. W. 1921. *Ertog og øre. Den gamle norske vegt*. Videnskapsselskapets Skrifter. II. Hist.-Filos. Klasse. 1921. No. 3. I kommisjon hos Jacob Dybwad, Kristiania.
- Brøgger, A. W. 1936. Mål og vekt i forhistorisk tid i Norge. I: Johs. Brøndum-Nielsen, Otto v. Friesen og Magnus Olsen (red). *Maal og vægt*. Utgitt av Svend Aakjær. Nordisk Kultur XXX. Aschehoug & CO.s. Forlag, Oslo. s.75–83.
- Buckholm, Mona 2003. *Olavsvollen*. Media Øst Arktrykkeri, Borgarsyssel Museum.
- Bugge, Alexander 1920. Tingsteder, gilder og andre gamle mittpunkter i de norske bygder. *Historisk tidsskrift* 5.R. Bind IV: 97–152, 195–252.
- Bugge, Alexander 1927–1929. Litt om hvorledes Brunlanes er blitt bygget. *Historisk tidsskrift* 28: 1–8.
- Bukkemoen, Grethe Bjørkan 2011. Køkegrovfelt og kulturlag/avfallslag. Guåker nordre, 95/1, Sånge, Hedmark. Upublisert rapport fra arkeologisk utgravning. Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

- Bukkemoen, Grethe Bjørkan 2017. Cooking and feasting: changes in food practice in the Iron Age. I: Frode Iversen og Håkan Petersson (red.). *The Agrarian Life of the North 2000 BC – AD 1000*. Portal Forlag, Cappelen Damm Akademisk/NOASP. Oslo.
- Bull, Edvard 1918a. Studier over Norges administrative inndeling i middelalderen. *Historisk tidsskrift* 5.R. IV: 257–282.
- Bull, Edvard 1918b *Akers historie*. Olaf Norli, Kristiania.
- Bull, Edvard 1920. *Leding. Militær- og Finansforfatning i Norge i ældre tid*. Steenske Forlag, Kristiania og København.
- Bull, Edvard 1921. Politiske inndelinger på Oplandene i gammel tid. *Bygd og bonde*. s. 49–71.
- Bull, Edvard 1922. *Oslos historie. I: Valborg Sønstevoold, S. C. Hammer og Edvard Bull (red.)*. Kristianias historie. Utgitt til 300-aars jubileet 1924 av Kristiania kommune. Bd. 1. I hovedkommission hos Cappelen, Kristiania.
- Bull, Edvard 1924. Stevne. *Historisk tidsskrift* 5.R, VI: 30–145.
- Bull, Edvard 1930. Fylke. *Scandia*: 78–105.
- Bull, Edvard 1931. *Fra omkring 1000 til 1280*. Det Norske folks liv og historie gjennom tidene, bind 2. Aschehoug, Oslo.
- BY = *Magnus Lagabøtes Bylov*. Oversatt av Knut Robberstad. Utgitt av Absalon Taranger. 1923. Forlagt av Cammermeyers Boghandel, Kristiania.
- Byock, Jesse 1986. Governmental Order in Early Medieval Iceland. *Viator: Medieval and Renaissance Studies* 17: 19–34.
- Byock, Jesse 2002. The Icelandic Althing: Dawn of parliamentary Democracy. I: Magnus Fladmark (red.). *Heritage and identity. Shaping the nations of the North. Papers presented at the 2001 Heritage Convention*. Fladmark's heritage library. Donhead, Shaftesbury. s. 1–18.
- BØ = *Bustadnavn i Østfold*. Kåre Hoel. Bind 1–B. Utgitt av Avdeling for navnegransking, Institutt for nordistikk og litteraturvitenskap, Universitetet i Oslo av Tom Schmidt og +Margit Harsson. Solum, Oslo.
- Bøe, Arne 1981. Konge. *KLNM* IX: 1–4.
- Bøe, Arne 1981. Lagting. *KLNM* X: 178–184.
- Bårdseth, Gro Anita og Sandvik, Paula Utigard 2007. Missingen. Ein storgard frå romartid (Lokalitet 4 og 5). I: Gro Anita Bårdseth (red.). *Hus og gard langs E6 i Råde kommune. E6-prosjektet Østfold. Band 1. Varia* 65. Kulturhistorisk Museum, Fornminneseksjonen. Oslo. s. 123–Ø0.
- Carstens, Lydia 2014. Powerful space. The Iron-Age hall and its development during the Viking Age. I: Marianne Hem Eriksen, Unn Pedersen, Bernt Rundberget, Irmelin Axelsen og Heidi Lund Berg (red.). *Viking Worlds. Things, spaces and movement*. Oxbow Books, Oxford. s. 12–27
- Christensen, Aksel E. 1969. *Vikingetidens Danmark paa oldhistorisk baggrund*. Gyldendal, København.

- Christie, Håkon og Christie, Sigrid 1959a. *Østfold*. Bind 1. Norges kirker. Norske Minnesmerker. Forlaget Land og Kirke, Oslo.
- Christie, Håkon og Christie, Sigrid 1959b. *Østfold*. Bind 2. Norges kirker. Norske Minnesmerker. Forlaget Land og Kirke, Oslo.
- Christie, Håkon og Christie, Sigrid 1986. *Buskerud*. Bind II. Norges Kirker. Gyldendal Norske Forlag, Oslo.
- CHIV = *Kong Christian den Fjerdes norske Lovbog af 1604*. Efter Foranstaltning af Det akademiske Kollegium ved Det Kongelige Norske Frederiks Universitet udgiven af Fr. Hallager og Fr. Brandt. 1855. Carl Werner, Christiania.
- Codex Euricianus*. Karl Zeumer (red.), *Leges Visigothorum* (MGH LL nat. Germ. I 1), Hannover/Leipzig 1902. <http://www.leges.uni-koeln.de/en/lex/leges-visigothorum/>
- Coolen, Joris 2013. Places of justice and awe: the topography of gibbets and gallows in medieval and early modern north-western and Central Europe. *World Archaeology* 45:5, Special Issue: Archaeology of Legal Culture. s. 762–779.
- Creighton, Oliver og Higham, Robert 2004. *Medieval Castles*. Shire archaeology series 83. Shire publication Ltd, Buckinghamshire.
- Dahl, Ottar 1990. *Norsk historieforskning i det 19. og 20. Århundre*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Dahlerup, Troels. Provst. *KLNM XIII*: 537–540.
- Dalberg, Vibeke og Sørensen, John Kousgård 1979. *Stedsnavneforskning 2. Udnyttelsesmuligheder*. Akademisk forlag, København.
- Dehli, Martin 1976. By i dvale. 1567–1889. I: Erling Johansen, Lauritz Opstad og Martin Dehli (red.). *Sarpsborg før 1839*. Sarpsborg kommune, Varding Trykkeri, Sarpsborg. s. 297–425.
- Delaney, David 2005. *Territory. A short introduction*. Blackwell Publishing, Malden – Oxford – Victoria.
- Den Jyske Lov*. Text med oversættelse, kommentar ved Peter Skautrup 1933–1938. Bind I–III. Jysk selskab for historie, sprog og litteratur. Reitzel, København.
- Den Legendariske Olavssaga*. Oversatt av Kåre Flokenes 2000. Erling Skjalgssonselskapet, Hafsfjord.
- Derrick, Michael 2012. Køkegropfelt. Hoffsvangen, 172/1 og Østre Toten Presetgård, 94/19, Østre Toten kom., Oppland. Upublisert rapport fra arkeologisk utgravning. Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.
- DeVries, Kelly 2003. *Medieval military technology*. Broadview press, Ontario.
- Diamond, Jarred 2012. *Kollaps. Hvordan samfunn går under eller overlever*. Spartacus, Oslo.
- Diétrichson, Lorenz 1888. *Sammenlignende Fortegnelse over Norges Kirkebygninger i Middelalderen og Nutiden*. Forlagt av P. T. Mallings Boghandel, Kristiania.

- DN = *Diplomatarium Norvegicum: oldbreve til kundskab om Norges indre og ydre forhold, sprog, slægter, sæder, lovgivning og rettergang i middelalderen*. Utgitt av C. C. A. Lange, C. R. Unger et al. 1874–2001. 23 bind. Christiania/Oslo.
- DNF = *Diplomatarium Norvegicum: Series topographica: fornbreve til kunnskap um Noregs indre og ytre saga, maal, ætter, seder, lovgjeving og rettargang i gamall tid: bygdesamlingar: Fyresdal i Telemark, 1308–1708*. Utgitt av Alexander Bugge og Oluf Kolsrud. 1919. I kommission hos Jacob Dybwad, Kristiania.
- Dodgshon, Robert A. 1998. *Society in time and space: a geographical perspective on change*. Cambridge studies in historical geography 27. Cambridge.
- du Chaillu 1870 [1889]. *The Viking age. The early history, manners, and customs of the ancestors of the English-speaking nations*. AMS Press, New York.
- Duke, Philip 1996. Braudel and North American Archaeology – An Example from the Northern Plains. I: Robert Preucel og Ian Hodder (red.). *Contemporary archaeology in theory – a reader*. Blackwell, Oxford. s. 240–257.
- Dybdahl, Audun 2008. Munkeliv klostrets jordegods fram til 1463 – kilder og realiteter. *Historisk Tidsskrift* 2: 225–266.
- Dørum, Knut 2004. *Romerike og riksintegreringen. Integreringen av Romerike og det norske rikskongedømmet i perioden ca. 1000–1350*. Acta Humaniora. Series of dissertations submitted to the Faculty of Arts, University of Oslo. No. 188. Unipub, Oslo.
- E = Eidsivatingens eldre kristenrett. Oversatt av Eyvind Fjeld Halvorsen. I: *De eldste østlandske kristenrettene*. Tekst etter håndskriftene, med oversettelser. Utgitt ved Eyvind Fjeld Halvorsen og Magnus Rindal 2008. *Norrøne Tekster* nr. 7. Riksarkivet. Oslo.
- Eggers, Hans Jürgen 1950. Lübsow, ein germanischer Fürstensitz der älteren Kaiserzeit. *Præhistorische Zeitschrift* 34/35 (1949–50): 58–107.
- Eggert, Birgit 2011. Danske stednavne på –lund. I: Lisbeth Eilersgaard Christensen og Bent Jørgensen (red.). *Navnemiljøer og samfund i jernalder og vikingetid*. Rapport fra NORNAS 38. symposium i Ryslinge 12.-15.5.2009. NORNA-förlaget, Uppsala. s. 75–115.
- Egils saga Skallagrímssonar*. Oversatt av Finnur Jónsson 1886–1888. Skrifter (Samfund til Udgivelse af Gammel Nordisk Litteratur) 17. S. L. Møller, København.
- Eier, Sigfrid L. 1963. *Hurums historie*. Bind 1. Bygdehistorie inntil 1807. Hurums Bygdeboknemnd, Hurum.
- Ekholst, Christine 2009. *För varje brottsling ett straff. Föreställningar om kön i de svenska medeltidslagarna*. Doktorsavhandling i historia vid Stockholms universitet 2009, Stockholm.
- Ekrem, Inger og Mortensen, Lars Boje 2003. *Historia Norwegie*. Oversatt av Peter Fisher. Museum Tusulanum Press, København.

- Emanuelsson, Anders 2005. *Kyrkojorden och dess ursprung. Oslo biskopsdöme perioden ca 1000 – ca 1400*. Avhandlingar från Historiska institutionen. Göteborgs Universitet, 44, Göteborg.
- Ersland, Geir Atle. 2000. Kongshird og leidangsbonde. I: Geir Atle Ersland og Terje H. Holm (red.). *Krigsmakt og Kongemakt 900–1814*. Norsk Forsvarshistorie, bind 1. Eide Forlag, Bergen. s. 13–154.
- Esricht, Susanna og Sohlenius, Rikard 2009. Milstolpar och tingshus – att analysera med hjälp av digital information. I: Gert Magnusson og Ulf Jansson (red.). *Bebyggelse i digitala register. Bebyggelsehistorisk tidskrift* 58: 80–91.
- F = *Frostatingslova*. Omsett av Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes 1994. Norrøne bokverk. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Faanes, Morten Brevik 2010. Et maktsenter i eldre romertid? Et 61 meter langt langhus på Missingen gård i Råde kommune. Upublisert masteroppgave i arkeologi, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Fabeck, Charlotte 1998. Kult og samfund i yngre jernalder – Ravlunda som eksempel. I: Lars Larsson og Birgitta Hårdh (red.). *Centrala platser, centrala frågor. Samhällsstrukturen under Järnåldern. En vänbok till Berta Stjernquist*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°. Rudolf Habelt, Bonn.
- Fabeck, Charlotte og Ringtved, Jytte 1995. Maktens geografi i Sydsandinavien – om kulturlandskap, produktion og bebyggelsemønster. I: Heid G. Resi (red.). *Produksjon og samfunn. Om erverv, spesialisering og bosetning i Norden i 1. årtusen e. Kr. Beretning fra 2. nordiske jernaldersymposium på Granavolden Gjaestgiveri 7 – 10 mai 1992*. Varia 30. Universitetets Oldsaksamling, Oslo. s. 11–31.
- Fagrskinna*. Kortfattet norsk Konge-Saga fra slutningen af det tolfte eller begyndelsen af det trettende Aarhundrede. Udgivet efter Foranstaltning af det akademiske Collegium ved det kongelige norske Frederiks-Universitet af P. A. Munch og C. R. Unger. 1847. P. T. Mallings, Christiania.
- Faith, Rosamond 1999. Hide. I: Michael Lapidge, John Blair, Simon Keynes og Donald Scragg (red.), *The Blackwell Encyclopedia of Anglo-Saxon England*. Blackwell, Oxford. s. 238–239.
- Falk, Hjalmar og Torp, Alf 1906. *Etymologisk Ordbog over det norske og det danske Sprog*. B. 2: N-Ø. Aschehoug, Kristiania.
- Farbregd, Oddmunn 1972. Kolgroper og keltartidsproblem. *Viking* XXXVI: 144–167.
- Fitzpatrick, Elizabeth 2003. Royal Inauguration Assembly and the Church in Medieval Ireland. I: P. S. Barnwell and Marco Mostert (red.). *Political Assemblies in the Early Middle Ages*. Studies in the Early Middle Ages Volume 7. Brepols, Turnhout. s. 73–94.
- Fitzpatrick, Elizabeth 2004. Royal inauguration mounds in medieval Ireland: antique landscape and tradition. I: Alike Pantos og Sarah Semple (red.). *Assembly Places and Practices in Medieval Europe*. Four Courts Press, Cornwall. s. 44–72.

- Flaatten, Arne 1992. *Kongeriket Vestmar. Fra Odin til Olav den hellige*. Bamble historielag, Bamble.
- Fladby, Rolf 1981. Følge. *KLNM IV*: 465–468.
- Flatøybok = *Flateyjarbok*: en Samling af norske Konge-Sagaer med indskudte mindre Fortællinger om Begivenheder i og udenfor Norge: samt Annaler 2. Utgitt av C.R Unger og Guðbrandur Vigfússon 1862. Malling, Christiania.
- Forseth, Lars 2003. Maktsentra og forskjeller mellom Østfold og Vestfold under jernalderen: en kildekritisk undersøkelse basert på de arkeologiske funnene og fornminnene. I: Jón Viðar Sigurðsson og Per G. Norseng (red.). *Over grenser. Østfold og Viken i yngre jernalder og middelalder*. Occasional papers Skriftserie 5/2003. Senter for studier i vikingtid og nordisk middelalder. Unipub, Oslo. s. 31–70.
- Forum Iudicum* = The Visigothic Code. *Forum Iudicum*. 1908 English Translation by Samuel Parsons Scott. <http://libro.uca.edu/vcode/visigoths.htm>
- Foucault, Michel 1980. *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. Oversatt av Colin Godon. Harvester Press, Brighton.
- Fritzner, Johan 1886–1896. *Ordbog over Det gamle norske Sprog I–III*. Feilberg & Landmark, Kristiania.
- Frøyset, Knut 1957. Veien over Eidet. *Østfoldarv IV*. Årbok for museer og historielag i Østfold 1956–57. Sarpsborg. s. 55–81.
- Fønnebo, Reidar 2004. *Oldtidsveger. Slep og kongeveger i Oslo og på Østlandet*. Orion, Oslo.
- G = *Den eldre Gulatingslova*. Utgitt ved Bjørn Eithun, Magnus Rindal og Tor Ulset. 1994. Norrøne tekster nr. 6. Riksarkivet, Oslo.
- G = *Gulatingslovi*. Omsett av Knut Robberstad 1969. Norrøne bokverk 33. Det norske samlaget, Oslo.
- Gaffney, Vincent og Van Lausen, P. Marteiijn 1995. Postscript-GIS, environmental determinism and archaeology. I: Gary Lock og Zoran Stančić (red.). *Archaeology and Geographical Information Systems. A European Perspective*. Taylor and Francis, London.
- Gallén, Jarl 1980. Biskop. *KLNM I*: 610–619.
- Gansum, Terje 1995a. Jernaldergravskikk i Slagendalen: Oseberghaugen og Storhaugene i Vestfold: lokale eller regionale symboler? En landskapsarkeologisk undersøkelse. Upublisert magistergrad. Universitetet i Oslo, Oslo.
- Gansum, Terje 1995b. *Haugar & Haugating. Rikssamlingen og det eldste Tønsberg*. Forlaget Media, Tønsberg.
- Gansum, Terje 2002. *Hulveger. Fragmenter av fortidens ferdsel*. Kulturhistorisk forlag, Tønsberg.
- Gansum, Terje 2013. *Haugar & Haugating. Archaeology of mounds on an assembly site*. Haugar Vestfold Kunstmuseum, Tønsberg.

- Gansum, Terje og Østigård, Terje 1999. En haug med ritualer – Haugar og rikssamlingene. *Vestfoldminne 1998/1999*: 74–99.
- Gardela, Leszek 2013. The Dangerous Dead? Rethinking Viking-Age Deviant Burials. I: Leszek Stupecki og Rudolf Simek (red.). *Looking for Ideological Change in the Early Middle Ages*. *Studia Mediaevalia Septentrionalia* 23. Verlag Fassbaender, Vienna s. 99–136.
- Gardela, Leszek og Kajkowski, Kamil 2013. Vampires, criminals or slaves? Reinterpreting deviant burials' in early medieval Poland. *World Archaeology* 45(5): 780–796.
- Geary, Patrick J. 1994. *Living with the dead in the Middle Ages*. Cornell University Press, Ithaca, N.Y.
- Gesta = *Gesta hamburgensis ecclesiae pontificum* 3. Utgitt av B. Schmeidler 1917. Hannover – Leipzig. http://www.dmgh.de/de/fs1/object/display/bsb00000_756_0009_4.html?sortIndex=010%3A070%3A0002%3A010%3A00%3A00&zooom=0.75
- Giddens, Anthony 1979. *Central problems in social theory. Action, structure and contradiction in social analysis*. Contemporary social theory. Macmillan, London.
- Giddens, Anthony 1984. *The constitution of society. Outline of the theory of structuration*. Polity Press, Cambridge.
- Gjerpe, Lars Erik 2001. Kult, politikk, fyll, vold og kokegropfeltet på Hov. *Primitive tider* 4: 5–17.
- Gjerpe, Lars Erik 2008. *E18-prosjektet Vestfold, Bind 4, Kulturhistoriske, metodiske og administrative erfaringer*. Varia 74. Kulturhistorisk Museum, Fornminneseksjonen, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Gjerpe, Lars Erik 2014. Kontinuitet i jernalderens bosetning. Et utdatert postulat arvet fra 18de-generasjonen? *Viking LXXVII*: 55–78.
- Gjerpe, Lars-Erik 2021 (red.) *Dilling-prosjektet*. Cappelen Damm Akademisk, Oslo.
- Gjone, Toralf 1965. *Solum bygds historie. Bind 1. Bygdehistorie*. Skien kommune, Skien.
- Gleeson, Patrick 2015. Kingdoms, Communities, and Óenaig: Irish Assembly Practices in their Northwest European Context. I: Alexandra Sanmark, Frode Iversen, Natascha Mehler og Sarah Semple (red.). *Debating the Thing in the North II: Selected Papers from Workshops Organized by The Assembly Project*. *Journal of the North Atlantic Special Volume* 8: 33–51.
- Gleeson, Patrick 2017. Gathering the nations: Towards an archaeology of assembly for early medieval Ireland. I: Fiona Beglane (red.), *Gatherings: Past and Present*. Archaeopress, Oxford.
- Gleeson, Patrick 2018. Gathering communities: locality, governance and rulership in early medieval Ireland. *World Archaeology* 50 (1): 100–120.

- Goffman, Erving 1972. *Relations in Public. Microstudies of the Public Order*. Transaction Publishers, New York.
- Gomme, George Laurence 2009 [1880]. *Primitive Folk-Moots; Or, Open Air Assemblies in Britain*. General Books. Print on demand: www.General-Books.net
- Granlund, John 1980. Disting. *KLNM* III: 112–13.
- Gräslund, Bo 2007. Fimbulvintern, Ragnarök och klimatkrisen år 536–537 e. Kr. *Saga & Sed*, Kungl. Gustav Adolfs akademis årsbok, s. 93–123.
- Gräslund, Bo og Price, Neil 2012. Twilight of the gods? The ‘dust veil event’ of AD 536 in critical perspective. *Antiquity* 86: 428–443.
- Green, Dennis Howard 1998. *Language and history in the early Germanic world*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Grieg, Sigurd 1943. *Vestfolds oldtidsminner*. Arkeologiske landskapsundersøkelser i Norge II. Utgitt ved A. W. Brøgger. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Grimm, Jacob 1828. *Deutsche Rechtsaltertümer*. Dieterichschen Buchhandlung, Göttingen.
- Grimm, Oliver 2006. *Großbootshaus--Zentrum und Herrschaft: Zentralplatzforschung in der nordeuropäischen Archäologie (1.–15. Jahrhundert)*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde 5. W. de Gruyter, Berlin.
- Grimm, Oliver 2010. *Roman Period Court Sites in South-Western Norway – A Social Organisation in an International Perspective*. AmS-Skrifter 22. Arkeologisk Museum, Universitetet i Stavanger, Stavanger.
- Grímnismál*. Utgitt av Sophus Bugge 1965 [1867]. *Norræn fornkvæði. Islandsk samling af folkelige oldtidsdigte om nordens guder og heroer, almindelig kaldet Sæmundar Edda hins froda*. Universitetsforlaget, Oslo. s. 75–89.
- Grøndahl, Ulf 1980. Gårdshistorie. Del 1. I: Sven G. Eliassen og Ulf Grøndahl, *Tune*, bind 3:1. Tune kommune, Sarpsborg.
- Grøndahl, Ulf 1988. Tune. Gårdshistorie. Del 2. I: Sven G. Eliassen og Ulf Grøndahl, *Tune*, bind 3:2. Tune kommune, Sarpsborg.
- Gustavsen, Lars; Cannell, Rebecca; Nau, Erich; Tønning, Christer; Trinks, Immo; Kristiansen, Monica; Gabler, Manuel; Paasche, Knut; Gansum, Terje; Hinterleitner, Alois; Poscetti, Valeria; Neubauer, Wolfgang 2018. Archaeological prospection of a specialized cooking-pit site at Lunde in Vestfold, Norway. *Archaeological Prospection* 25 (1): 7–31.
- Gunnes, Erik 1970. Kirkelig jurisdiksjon i Norge 153 – 127. *Historisk tidsskrift* 49: 121–160.
- Gustafson, Lil 2000. I Oluf Ryghs fotspor på Veien, Ringerike. Langhus, graver og stedsnavn. I: Berit Sandnes (red.). *Oluf Rygh. Rapport fra et symposium på Stiklestad 13.-15. mai 1999*. NORNA-rapporter 70 B. NORNA-förlaget, Uppsala. s. 95–119.
- Gustafson, Lil, Heibreen, Tom og Martens, Jes (red.) 2005. *De gåtefulle kokegroper*. Varia 58, Kulturhistorisk Museum, Fornminneseksjonen, Universitetet i Oslo, Oslo

- Gylfaginning. Edda.* Snorri Sturluson Edda. Oversatt av Anne Holtsmark, ny utgave ved Asbjørn Aarnes 2008. Vidarforlaget, Oslo.
- Haaheim, A. 1914. *Askim herred 184–1914. Bidrag til en bygdebeskrivelse.* Trykt hos E. Sem, Fredrikshald.
- Halvdan Svartes saga. Snorre Sturluson. Kongesagaer. Oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip. *Norges kongesagaer 1.* Jubileumsutgaven. Redigert av Finn Hødnebo og Hallvard Magerøy. 1979. Gyldendal Norske Forlag, Oslo.
- Habbe, Peter 2005. *Att se och tänka med ritual. Kontrakterende ritualer i de isländska släktsagorna.* Vågar till Midgård 7. Nordic Academic Press, Lund.
- Hafström, Gerhardt 1981. Hundare. *KLNM VII:* 74–78.
- Hagland, Jan Ragnar og Sandnes, Jørn (overs.) 1994. Om lova og lagdømmet. *Frostatingslova.* Norrøne bokverk. Det Norske Samlaget, Oslo. s. IX-LI
- Hald, Kristian 1981. Hærretnavne. *KLNM VI:* 496–500.
- Hals, Harald (red.) 1968. *Eidanger i middelalderen.* Eidanger bygdehistorie. Bind 1. Eidangers historie til omkring 1845. Porsgrunn kommune, Skien.
- Halvorsen, Eyvind Fjeld 1980. Dómr. *KLNM III:* 214–218.
- Halvorsen, Eyvind Fjeld 2008. Innledning. *I: De eldste østlandske kristenrettene.* Tekst etter håndskriftene, med oversettelser. Utgitt ved Eyvind Fjeld Halvorsen og Magnus Rindal. Norrøne Tekster nr. 7. Riksarkivet. Oslo. 2008.
- Halvorsen, Eyvind Fjeld og Rindal, Magnus 2008 (overs.). *De eldste østlandske kristenrettene.* Norrøne Tekster nr. 7. Riksarkivet. Oslo. 2008.
- Halvorsen, Per Bjørn 2009. Erkediakon. *I: Store norske leksikon.* Hentet 14. september 2015 fra <https://snl.no/erkediakon>.
- Hamre, Lars 1982. Skøyting. *KLNM XVI:* 155–164.
- Hamre, Lars 1982. Sogn. *KLNM XVI:* 377–380.
- Hamre, Lars 1982. Tiend. *KLNM XVIII:* 280–287.
- Hamre, Lars 1997. Skrift og samfunn. Eit møte mellom nytt og gammalt. Små refleksjonar om eit stort emne. *I: Dag Michalsen og Knut Sprauten (red.). Rett og historie. Festskrift til Gudmund Sandvik.* Det juridiske fakultets lovsamlingsfond, Universitetet i Oslo, Oslo. s. 126–B7
- Hanssen, Jonas 1901. Topografiske Meddelelser om Skien og Omegn i Middelalderen. *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevarings årsberetning for 1900:* 1 Ø–165.
- Harald Hardrådes saga. Snorre Sturluson. Kongesagaer. Annen del. Oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip. *Norges kongesagaer 2.* Jubileumsutgaven. Redigert av Finn Hødnebo og Hallvar Magerøy. 1979. Gyldendal Norske Forlag, Oslo.
- Harald Hårfagres saga. Kongesagaer. Første del. Oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip. *Norges kongesagaer 2.* Jubileumsutgaven. Redigert av Finn Hødnebo og Hallvar Magerøy. 1979. Gyldendal Norske Forlag, Oslo.

- Harrison, Stephen 2007: Separated from the foaming maelstrom: landscapes of insular 'Viking' burial. I: Sarah Semple og Howard Williams (red.), *Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History: Early Medieval Mortuary Practices*. Oxford University School of Archaeology, Oxford. s. 61–72.
- Hasselberg, Gösta 1981. Eriksgata. *KLNM* IV: 22–27.
- Hedblom, Folke 1958. Gästriklands äldre bebyggelsenamn. En förberedande undersökning. Gästriklands kulturhistoriska förening. Særtrykk av: *Från Gästrikland, 1957/1958*. Gävle.
- Heidelk-Schacht, Sigrid 1989. Jungbronzezeitliche kultfeuerplätze im Norden der DDR. I: Fredrich Schlette og Dieter Kaufmann (red.). *Religion und Kult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit*. Historiker-Gesellschaft der DDR. XIII. Tagung der Fachgruppe Ur- und Frühgeschichte vom 4. bis 6. November 1985 in Halle (Saale). Akademie-Verlag, Berlin. s. 225–240.
- Hellberg, Lars 1986. Hedendomens spår i uppländska ortnamn. *Ortnamnssällskapets i Upplands årsskrift*. s. 40–71.
- Helle, Knut 1961. Tendenser i nyere norsk høymiddelalderforskning. *Historisk tidsskrift* 40 (1960–61): 337–30.
- Helle, Knut 1972. *Konge og gode menn i norsk riksstyring ca. 1150–1300*. Universitetsforlaget, Bergen.
- Helle, Knut 1974. *Norge blir en stat. 1130–1300*. Handbok i Norges historie 1:3. Scandinavian University Books, Universitetsforlaget, København – Stavanger – Göteborg.
- Helle, Knut 1997. Det første bispedømmet på Vestlandet. I: Magnus Rindal (red.). *Selja – heilag stad i 1000 år*. Universitetsforlaget, Oslo. s. 240–251.
- Helle, Knut 1999. Olavskirken 1250 – 1350 – sognekirke og kongelig kapell. I: Svein Ivar Langhelle og Birger Lindanger (red.). *Kongskyrkje ved Nordvegen. Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*. Lokalhistorisk stiftelse, Aksdal. s. 54–108.
- Helle, Knut 2001. *Gulatinget og Gulatingslova*. Skald, Leikanger.
- Helle, Knut 2009. Den primitivistiske vendingen i norsk historisk middelalderforskning. *Historisk tidsskrift* 88: 571–610.
- Helleland, Botolv 1996. Ullins vang og Njords hov. Heidne guder på kyrkjebakken? I: Magnus Rindal (red.). *Fra hedendom til kristendom. Perspektiver på religionsskiftet i Norge*. Ad Notam Gyldendal AS, Oslo. s. 125–140.
- Helliksen, Wenche 2009. Kokegroper. Fasanhagan-Solsletta, Lystad, 128/5, 187 Sandefjord kommune, Vestfold Fylke, Rapport fra arkeologisk utgravning. Upublisert utgravningsrapport, Kulturhistorisk Museum, Universitetet i Oslo.
- Hellquist, Elof 1922. *Svensk etymologisk ordbok*. Gleerup, Lund.
- Henriksen, Mogens Bo 1999. Bål i lange baner – om brugen af kokegruber i yngre bronzealder og ældre jernalder. *Fynske Minder*. s. 93–123.

- Henriksen, Mogens Bo 2005. Danske koge grober og koge grubefelt fra yngre bronzealder og ældre jernalder. I: Lil Gustafson, Tom Heibreen og Jes Martens (red.). *De gåtefulle kokegroper*. Varia 58. Kulturhistorisk Museum, Fornminneseksjonen, Universitetet i Oslo, Oslo. s. 103–108.
- Hermanson, Lars 2000. *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*. Avhandlingar från Historiska Institutionen i Göteborg 24. Göteborg.
- Hermanson, Lars 2003. Nätverk som politisk resurs. 1100-talets Danmark från ett sociopolitiskt perspektiv. I: Einar Hreinsson og Tomas Nilsson (red.). *Nätverk som social resurs. Historiska exempel*. Studentlitteratur, Lund. s. 33–60.
- Hermanson, Lars 2009. *Bärande band. Vänskap, kärlek och brödraskap i det medeltida Nordeuropa, ca. 1000–1200*. Nordic Academic Press, Lund.
- Herschend, Frans 1997. *Livet i hallen. Tre fallstudier i den yngre järnålderns aristokrati*. Occasional papers in archaeology 14. Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet, Uppsala.
- Hertzberg, Ebbe 1869. *En fremstilling af det norske aristokratis historie indtil kong Sverres tid*. Johan Dahl, Christiania.
- Hertzberg, Ebbe 1874. *Grundtrækkene i den ældste norske proces*. I kommission hos Aschehoug, Kristiania.
- Hertzberg, Ebbe 1893. *Lén og veizla i Norges sagatid*. I: Oscar Brenner (red.). *Germanistische Abhandlungen zum 70. Geburtstag Konrad von Maurers*. Dieterich'sche Verlags-Buchhandlung, Göttingen. 1893. s. 283–331. Optrykk 1979 Scientia Verlag Aalen, Neudruck.
- Hertzberg, Ebbe 1914. Ledingsmandskabets størrelse i Norges middelalder. *Historisk tidsskrift* 5.R, II: 241–276.
- Hirdloven til Norges konge og hans håndgangne menn: etter AM 322 fol. Utgitt ved Steinar Imsen 2000. Riksarkivet, Oslo.
- Hjärthner-Holder, Eva, Lamm, Kristina, og Magnus, Bente 2002. Metalworking and Central Place. I: Birgitta Hårdh og Lars Larsson (red.). *Central places in the Migration Periods. Papers from the 52nd Sachsensymposium*. Acta archaeologica Lundensia. Series in 8° Uppåkrastudier 6. Almqvist & Wiksell, Stockholm. s. 159–183.
- Hlothere and Eadric's code. I: Liebermann, Felix (red.) 1903–1916. Die Gesetze der Angelsachsen 1. Max Niemeyer, Halle.
- HN = *Historia Norwegie*. I: Inger Ekrem og Lars Boje Mortensen 2003. Oversatt av Peter Fisher. Museum Tusulanum Press, København.
- Hobæk, Halldis 2013. Tracing Medieval Administrative Systems: Hardanger, Western Norway. I: Alexandra, Sanmark, Frode Iversen, Natascha Mehler og Sarah Semple (red.). Debating the Thing in the North I. Selected Papers from Workshops Organized by The Assembly Project. *Journal of the North Atlantic Special Volume* 5: 64–75

- Hodder, Ian 1982. *The present past: an introduction to anthropology for archaeologists*. Batsford, London.
- Hoff, E. 1793. *Udkast til en Beskrivelse over Friderichshalds Bye og Friderichsteens Fæstning: med de tvende dertil grændsende Præstegjeld Idde og Berg: beliggende udi Aggershuus Stift, det Smaalehnske Amt og Nedre Boriesyssels Provstie i Norge. Topographisk Journal for Norge*; h. 4–5. H. Andersen bok- og papirhandel, Halden.
- Hofseth, Ellen Høigård 1980/81. Loven om våpenting sett i lys av arkeologisk materiale. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1980/1981*. Oslo. s. 103–118.
- Holmgren, Gustaf 1929. Ting och ring. Ett bidrag till diskussionen om de forntida tingplatserna. *RIG 12*: Ø–36.
- Holmsen, Andreas 1937. Økonomisk og administrative historie. I: Hans Aall, A. W. Brøgger, Knut Liestøl, Gisle Midttun og Sverre Steen (red.). *Sogn. Norske bygder, bind IV*. John Griegs forlag, Bergen. s. 39–103.
- Holmsen, Andreas 1939. *Fra de eldste tider til 1660*. Norges historie. Første bind. Redigert av Sverre Steen. Gyldendal norske forlag, Oslo.
- Holmsen, Andreas 1940–42. Nyere undersøkelser i eldre norsk samfundshistorie. *Historisk tidsskrift 32*: 342–366.
- Holmsen, Andreas 1952–54. Litt om gard og skyld i eldre tid. *Heimen IX*: 430–437.
- Holmsen, Andreas 1970 [1940]. Nye metoder innen en særskilt gren av norsk historieforskning. *Hundre års forskning: utvalgte artikler fra historisk tidsskrift*. Universitetsforlaget, Oslo. s. 156–175.
- Holmsen, Andreas 1976. *Nye studier i gammel historie*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Holmsen, Andreas 1982. Integreringen av innlandsdistriktene i det gammelnorske riket. I: Steinar Imsen og Gudmund Sandvik (red.). *Hamarspor. Eit festskrift til Lars Hamre 1912 – 23. januar – 1982*. Universitetsforlaget, Oslo – Bergen – Tromsø. s. 9–19.
- Holst, Hans 1954. Myntfunnet fra St. Olavs voll i Sarpsborg. *Nordisk Numismatisk Unions medlemsblad*, mai 1954. s. 110–14.
- Hosar, Hans 1993. Hobøls historie fram til ca. 1500. *Hobølboka. Bind 1*. Utgitt av Hobøl kommune, Mysen. s. 37–228.
- Hougen, Ellen Karine 1969. Glassbegre i Norge fra sjetten til tiende århundre. *Viking XXXII*: 85–110.
- Hovda, Per 1978. Eldre norske inndelingsnavn. *Namn og bygd 66*: 63–78.
- Hovda, Per 1981. Landskapsnamn. *KLNM X*: 250–256.
- Hreinsson, Einar og Nilson, Tomas (red.) 2003 *Nätverk som social resurs. Historiska exempel*. Studentlitteratur, Lund.
- Hufthammer, Anne Karin 2011. Øteologisk rapport. C57824, Larvik k., Vestfold. I: Marie Ødegaard og Frode Iversen 2017. *Kokegropfelt*. Lunde, 1033/1, Larvik kommune, Vestfold Fylke, Rapport fra arkeologisk utgravning. Upublisert rapport. Kulturhistorisk Museum, Universitetet i Oslo, Oslo.

- Hultgård, Anders 1992. Religiøs förändring, kontinuitet och ackulturation/synkretism i vikingatidens och medeltidens skandinaviska religion. I: Bertil Nilsson (red.). *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*. Projektet Sveriges kristnande. Publikationer. 1. Lunne böcker, Uppsala.
- Hvidtfeldt, Johan 1965. *Gennem Blichers land til bispestaden Viborg*. Viborg byhistoriske arkiv 7, Viborg.
- Håkon den godes saga. Snorre Sturluson. Kongesagaer. Første del. Oversatt av Anne Holtmark og Didrik Arup Seip. *Norges kongesagaer* 1. Jubileumsutgaven. Redigert av Finn Hødnebo og Hallvar Magerøy. 1979. Gyldendal Norske Forlag, Oslo
- Håkon Håkonssons saga. Snorre Sturluson. Kongesagaer. Oversatt av Finn Hødnebo. *Norges kongesagaer* 4. Jubileumsutgaven. Redigert av Finn Hødnebo og Hallvard Magerøy. 1979. Gyldendal Norske Forlag, Oslo
- Håland, Randi og Håland, Gunnar 1995. *Aschehougs verdenshistorie*. Bd. 1. I begynnelsen: fra de første mennesker til de første sivilisasjoner. Aschehoug, Oslo.
- Hårdh, Birgitta 1996. *Silver in the Viking Age. A Regional-Economic Study*. Acta Arcaheologica Lundensia Series in 8°, No. 25. Almquist and Wiksell International, Stockholm.
- Imsen, Steinar 1981a. Bygdeting. I: *Norsk Historisk Leksikon*. Redigert av Rolf Fladby, Steinar Imsen og Harald Winge. 2. opplag. J. W. Cappelens forlag, Oslo/Gjøvik. s. 58–59.
- Imsen, Steinar 1981b. Retterting. I: *Norsk Historisk Leksikon*. Redigert av Rolf Fladby, Steinar Imsen og Harald Winge. 2. opplag. J. W. Cappelens forlag, Oslo/Gjøvik. s. 271–272.
- Imsen, Steinar 1990a. *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart. Del 1. Middelalderen*. Tapir forlag, Trondheim.
- Imsen, Steinar 1990b. Bondemotstand og statsutvikling i Norge ca. 1300 til ca. 1700. *Heimen XXVII*: 79–95.
- Imsen, Steinar 1994. *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart. Del 2 Lydriketiden*. Nr. 7 i Skriftserie fra Historisk Institutt. Universitetet i Trondheim, Trondheim.
- Imsen, Steinar 1997. Det gamle tinget – og det nye. I: Dag Michalsen og Knut Sprauten (red.). *Rett og historie. Festskrift til Gudmund Sandvik*. Utgitt med støtte av Det juridiske fakultets lovsamlingsfond, Universitetet i Oslo, Oslo. s. 13–35.
- Imsen, Steinar 2005. Bygdeting. I: *Norsk Historisk Leksikon*. Lastet ned 01.11.2015. <https://lokalhistoriewiki.no/index.php/Leksikon:Bygdeting>
- Imsen, Steinar 2009. Den gammelnorske drapsprosessen. *Historisk tidsskrift* 88 (2): 185–229.
- Indrebø, Gustav 1925. Sigvaldasteinar – Steilene. *Maal og minne* 3: 97–101.

- Indrebø, Gustav 1928. Oslo: Tjuvholmen. I: Festskrift til Rektor. J. Qvigstad. 1853 4. april 1928. *Tromsø Museums skrifter*. Vol. II. Tromsø Museum 1928. Trykt i A. W. Brøggers Boktrykkeri A/S, Oslo. s. 68–76.
- Indrebø, Gustav 1932. Fylke og fylkesnavn. *Bergen Museums Årbok 1931. Historisk-antikvarisk rekke*. s. 1–54.
- Indrebø, Gustav 1934–1936. Spreidde merknader um dei norske logmannsembætti i mellomalderen. *Historisk Tidsskrift* 30: 489–526.
- Indrebø, Gustav 1935. *Fjordung. Granskingar i eldre norsk organisasjons-søge*. Bergens Museums Årbok 1935. Historisk-antikvarisk rekke nr. 1, Bergen.
- Inges saga. Snorre Sturlason. Oversat af Gustav Storm 1900. J. M. Stenersen & Co, Kristiania.
- Ingvaldsen, Lill M. 1996. Kirkene i søndre Sunnhordland i tidlig- og høymiddelalder. Hvor ble kirkene bygget, hvorfor ble de bygget her og av hvem? Upublisert hovedfagsoppgave med vekt på arkeologi, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Iuul, Stig 1981. Landskabslove. *KLNM X*: 228–231.
- Iversen, Frode 1999. *Var middelalderens lendmannsgårder kjerner i elder godssamlinger? En analyse av romlig organisering av graver og eiendomsstruktur i Hordaland og Sogn og Fjordane*. Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen 4, Bergen.
- Iversen, Frode 2008. *Eiendom, makt og statsdannelse. Kongsgårder og gods i Hordaland i yngre jernalder og middelalder*. UBAS Universitetet i Bergen. Nordisk. Arkeologiske skrifter 6, Bergen.
- Iversen, Frode 2011. The Beauty of Bona Regalia and the Growth of Supra-regional Powers in Scandinavia. I: Svavar Sigmundsson og Anton Holt (red.). *Viking Settlements and Viking Society: Papers from the Proceedings of the Sixteenth Viking Congress, Reykjavik and Reykholt, 16–23 August 2009*. Árbók (Íslenzka fornleifafélag) 2011. University of Iceland Press, Reykjavik. s. 225–246.
- Iversen, Frode 2013. Concilium and Pagus – Revisiting the Early Germanic Thing System of Northern Europe. I: Alexandra Sanmark, Frode Iversen, Natascha Mehler og Sarah Semple (red.). Debating the Thing in the North I. Selected Papers from Workshops Organized by The Assembly Project. *Journal of the North Atlantic Special Volume 5*: 5–7.
- Iversen, Frode 2015a. Community and Society: The Thing at the Edge of Europe. I: Alexandra Sanmark, Frode Iversen, Natascha Mehler og Sarah Semple (red.). Debating the Thing in the North II: Selected Papers from Workshops Organized by The Assembly Project. *Journal of the North Atlantic Special Volume 8*: 5–21.
- Iversen, Frode 2015b. Hålogaland blir en rettskrets. *Heimen* 52: 101–120.
- Iversen, Frode 2015c. Houses of commons. Houses of Lords? The Thing on the Threshold of Statehood in Rogaland, Western Norway in the Merovingian and Viking Ages. I: Irene Baug, Janicke Larsen og Sigrild Samset Mygland (red.).

- Nordic Middle Ages – Artefacts, Landscapes and Society. Essays in Honour of Ingvild Øye on her 70th Birthday*. UBAS 8. University of Bergen Archaeological Series. University of Bergen, Bergen.
- Iversen, Frode 2017. The urban Hinterland – interaction and law-areas in Viking and Medieval Norway. I: Zanette T. Glørstad og Kjetil Loftsgarden (red.). *Viking-Age Transformations: Trade, Craft and Resources in Western Scandinavia*. Routledge, London – New York.
- Iversen, Frode og Brendalsmo, Jan 2020. Den tidlige kirkeorganisasjonen i Eidsivatingslagen. *Collegium Medievale* 33: 1B–1Ø.
- Iversen, Tore 2007. Die frühe norwegische Dingordnung zwischen Herrschaft und Genossenschaft. I: Tore Iversen, John Ragnar Myking og Gertrud Thoma (red.). *Bauern zwischen Herrschaft und Genossenschaft. Peasant relations to Lords and Government. Scandinavia and the Alpine region 1000–1500*. Tapir Academic Press, Trondheim. s. 167–186.
- Iversen, Tore 2011. Thrall's manumission, land clearing, and state building in Medieval Norway. I: Bjørn Poulsen og Søren Michael Sindbæk (red.). *Settlement and Lordship in Viking and Early Medieval Scandinavia*. Brepols, Turnhout. s. 263–276.
- Iversen, Tore, Myking, John Ragnar & Thoma, Gertrud (red.) 2007. *Bauern zwischen Herrschaft und Genossenschaft. Peasant relations to Lords and Government. Scandinavia and the Alpine region 1000–1500*. Trondheim studies in history. Tapir Academic Press, Trondheim.
- Jerpåsen, Gro B. 1996. *Gunnerød – en arkeologisk landskapsanalyse*. Varia 35. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Jerpåsen, Gro B., Sollund, May-Liss Bøe og Widgren, Mats 1997. Historiske kart og kulturminnevern. En metode for landskapsanalyse. *NIKU fagrapport 003*. Norsk institutt for kulturminneforskning, Oslo.
- Jerstad, Johan 1927–29. Skipstal og skipreidetal. *Historisk tidsskrift* 5.R, VII: 100–104.
- JN = *Biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1597*. Udgivne efter offentlig foranstaltning ved Dr. Yngvar Nielsen. 1885. A. W. Brøgger Bogtrykkeri, Kristiania.
- Jóhannesson, Jón 1974. *A history of the old Icelandic commonwealth. Íslendinga saga*. University of Manitoba Icelandic studies 2. University of Manitoba Press, Winnipeg.
- Johansen, Øystein Kock 2002. *De første – Rådes eldste historie*. Bind 1. Råde commune, Råde.
- Johnsen, Nils 1914. *Eker. Træk av en storbygds saga*. Utgit ved Komunal Foranstaltning. A/S Carl C. Werner & CO.s Boktrykkeri, Kristiania.
- Johnsen, Oscar Albert 1903. *Hurum herred. En historisk-topografisk beskrivelse*. Alb. Cammermeyer i distribution, Kristiania.
- Johnsen, Oscar Albert 1906. *De norske stænder. Bidrag til oplysning om folkets deltagelse i statsanliggender fra reformationen til enevældet (1537–1661)*.

- Videnskabs.-Selskabets Skrifter. II. Hist.-filos. Klasse. 1906. No. 5. I kommisjon hos Jacob Dybwad, Christiania.
- Johnsen, Oscar Albert 1929. *Tønsbergs historie*. Bind I. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo
- Johnsen, Harald og Olsen, Bjørnar 1992. Hermeneutics and archaeology. On the philosophy of contextual archaeology. *American Antiquity* 57 (3): 419–436.
- Jones, Andrew 2007. *Memory and Material Culture. Topics in Contemporary Archaeology*, Cambridge University Press, Cambridge
- Jørgensen, P. J. 1927. Syssel. I: Johs. Brøndum-Nielsen og Palle Raunkjær (red.). *Salomonsens konversasjonsleksikon XXII*. Anden utgave. J. H. Schultz Forlagsboghandel, København. s. 929–930.
- Jørgensen, Bent 1980. Stednavne og administrationshistorie. Akademisk forlag, København.
- Jørgensen, Lars 2003. Manor and Market at Lake Tissø in the Sixth to Eleventh Centuries: The Danish “Productive” Sites. I: Tim Pestell & Katharina Ulmschneider (red.). *Markets in Earley Medieval Europa. Trading and “Productive” Sites, 650–850*. Windgather, Bollington. s. 175–207.
- Kallhovd, Karl 1994. Den kulturhistoriske orden: en analyse med utgangspunkt i Leksaren. Upublisert hovedoppgave i arkeologi. Universitetet i Oslo, Oslo.
- Källström, Magnus 2005. Kortare recensioner: Wilhelm Heizmann & Astrid van Nahl (Hrsg), *Runica – Germanica – Mediaevalia, Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde 37*, Walter de Gruyter, Berlin & New York 2003. 1024 s. I: *Svensk historisk tidskrift* 125 (4): 757–760.
- Källström, Magnus 2010. Forsa-ringen tillhör 900-talet, *Fornvännen* 105 (3): 228–232.
- Kaufman J. E. og Kaufman H. W. 2004. *The Medieval Fortress. Castles, Forts and Walled Cities of the Middle Ages*. Combined Publishing, USA.
- Keyser, Rudolf 1856. *Den norske Kirkes Historie under Katholicismen*. Første bind. Chr. Tønsbergs Forlag, Christiania.
- Keyser, Rudolf 1867. *Norges Stats- og Retsforfatning i Middelalderen. Efterladte Skrifter 2: I* Malling, Christiania.
- Kisuule, Annkristin Engh 2000. De regionale forskjellene i gravmaterialet fra Østfold og Vestfold i vikingtiden – et uttrykk for tidlig kristen påvirkning samt maktpolitiske forhold til Viken. Upublisert mastergradsavhandling i nordisk vikingtids- og norsk middelalderkultur. Universitetet i Oslo.
- Kiær, Anders Nicolai 1885. *Smaalenenes amt. Norges land og folk. I: Topografisk-statistisk beskrevet 1*. Udgivet ved Amund Helland. H. Aschehoug & CO, Kristiania.
- Kirkeby, Birger 2005. *Prestegjeldene Trøgstad, Askim, Spydeberg og Skiptvet*. Prestegarder og andre gardar i Østfold ca. 1300–1700, bind 1. Kolofon, Oslo.
- Kirkeby, Birger 2006. *Prestegjeldene Rakkestad, Eidsberg og Rødenes*. Prestegarder og andre gardar i Østfold ca. 1300–1700, bind 2. Kolofon, Oslo.
- Kjus, Audun 2011. *Død som straff i middelalderen*. Unipub, Oslo.

- Klettum, Norunn 2001. *Herred, prestegjeld og sogn i Norge—med forandringer gjennom tidene*. 4. utgave 2001. Utgitt av DIS-Norge, Oslo.
- KLMN = *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder – fra vikingtid til reformasjonstid I–XXII*. J. Danstrup et al. (red.). 2. opplag. 1980–1982. Rosenkilde og Bagger, København, Helsingfors, Reykjavík, Oslo, Stockholm.
- Knudsen, Trygve 1980. Eidsivating. *KLNM III*: 523–526.
- Knutsen, Stig og Skogsjord, Anne 2010. Rapport Arkeologisk registrering. Bosetningsspor fra st.a., br.a. og j.a. Marum mellom, 137/6. Førstad store, 147/4, 38. Upublisert rapport. Kulturhistorisk museum, Forminneseksjonen, Universitetet i Oslo.
- Kock, Ernst A. (red.) 1946. *Den Norsk-isländska skaldediktningen* bd. 1. Gleerup, Lund.
- Koht, Halvdan 1921. *Innhogg og utsyn i norsk historie*. Aschehoug, Kristiania.
- Koht, Halvdan 1926. *Norsk bondereising. Fyrebuing til bondepolitikken*. Aschehoug, Oslo.
- Kong Christian Den Femtes Norske Lov. 15de April 1687 Joachim Schmedtgen, København.
- Kolsrud, Oluf 1958. *Noregs kyrkjesoga, 1, Millomalderen*. Aschehoug, Oslo.
- Kraft, Jens 1822. *Det søndenfjeldske Norge*. Topographisk-statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge, Annen Deel. Trykt hos Chr. Grøndahl, Christiania.
- Kraft, Jens 1822–1885. *Topographisk-statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge I–VI*. Trykt hos Chr. Grøndahl, Christiania.
- Krag, Claus 1995. *Vikingtid og rikssamling: 800–1130. I*: Knut Helle (red.). Aschehoug norgeshistorie 2. Aschehoug, Oslo.
- Kristensen, Monica, Nau, Erich og Gustavsen, Lars 2016. Georadarundersøkelse ved Sem gård (73/3), Øvre Eiker kommune, Buskerud fylkeskommune. Sluttrapport. NIKU Oppdragsrapport 21/2016.
- L = *Magnus Lagabøters landslov*. Omsett av Absalon Taranger 1915. Universitetsforlaget, Oslo, Bergen.
- Lange, Christian C. A. 1856. *De norske Klosters Historie i Middelalderen*. Anden omarbejdede Udgave. Chr. Tønsbergs Forlag, Christiania.
- Langekiehl, Atle Steinar 2000. Tune skipreides huseby, *Innhúsar på Kråkerøy. De fire Húsar-gårdene i søndre Vingulmark. *Historisk tidsskrift* 79: 471–493.
- Larsen, Janicke Zehetner 2007. Metodisk og teoretisk tilnærming av et vestnorsk jordbrukslandskap, med vekt på jernalder og middelalder. Matre i Kvinnherad. Upublisert PhD-avhandling, Universitetet i Bergen.
- Larsson, Mats G. 1998. Runic inscriptions as a source for the history of settlement. I: Klaus Düwell og Sean Nowak (red.). *Runeninschriften als Quellen interdisziplinärer Forschung. Abhandlungen des Vierten Internationalen Symposiums über Runen und Runeninschriften in Göttingen vom 4.-9- August 1995*.

- Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde 15. Walter de Gruyter, Berlin. s. 639–646
- Laws of Æthelberht. Lastet ned 10.10.15 fra <http://legacy.fordham.edu/halsall/source/560-975dooms.asp>
- Lehmann, Karl 1888. *Abhandlungen zur germanischen, insbesondere nordischen Rechtsgeschichte*. J. Guttentag, Berlin.
- Lerdam, Henrik 2001. *Kongen og tinget: det senmiddelalderlige retsvæsen 1340–1448*. Museum Tusulanums Forlag, København.
- Lewis, Charlton T. og Short, Charles 1979. A Latin Dictionary. Lastet ned 10.10.15 fra <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0059>
- Lex Burgundionum*. Leges Burgundionum (MGH LL nat. Germ. II 1). Oversatt av Ludwig Rudolf von Salis, Hannover. Lastet ned 10.10.15 fra http://www.dmgh.de/de/fs1/object/display/bsb000008_53_00004.html?sortIndex=020:020:0002:010:01:00&zzoom=0.75
- Lex Ribuaria*. Leges Nationum Germanicarum. Oversatt av Franz Beyerle und Rudolf Buchner. 1954. Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannover.
- Lex Salica*. Die Gesetze des Merowingerreiches 481–714. Germanenrechte, Band 1. Herausgegeben von Karl August Ekhardt 1935. Schriften der Akademie für deutsches Recht. Verlag Hermann Böhlau Nachfolger, Weimar.
- Lidén, Hans-Emil 1981. Middelalderens steinarkitektur i Norge. I: Knut Berg, Peter Anker, Per Palme og Stephan Tschudi-Madsen (red.). *Norges Kunsthistorie. Bind 2. Høymiddelalder og Hansa-tid*. Gyldendal, Oslo. s. 7–125.
- Lindkvist, Thomas 1988. *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt. Organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidlig medeltid*. Opuscula Historica Upsaliensia 1. Historiska institutionen, Uppsala.
- Lindkvist, Thomas 1996. Kungamakt, kristnande, statsbildning. I: Bertil Nilsson (red.). *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv*. Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 5. Lunne böcker, Uppsala. s. 217–240.
- Ljungberg, Helge 1938. *Den nordiska religionen och kristendomen. Studier över det nordiska religionsskiftet under vikingatiden*. Nordiska texter och undersökningar 11. Higo Gebers Förlag/Levin & Munksgaard, Stockholm/København.
- Ljungkvist, Jon, Frölund, Per, Göthberg, Hans og Löwenborg, Daniel 2012. *Gamla Uppsala – Structural Development of a Centre in Middle Sweden*. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 41 (4): 571–585.
- Loftsgarden, Kjetil 2017. Marknads plassar omkring Hardangervidda. Ein arkeologisk og historisk analyse av innlandets økonomi og nettverk i vikingtid og mellomalder. Upublisert PhD-avhandling, Universitetet i Bergen.
- Loftsgarden, Kjetil, Ramstad, Morten og Stylegar, Frans-Arne 2017. The skeid and other assemblies in the Norwegian 'Mountain Land'. I: Zanette T. Glørstad og

- Kjetil Loftsgarden (red.), *Viking-Age Transformations Trade, Craft and Resources in Western Scandinavia*. Routledge, London – New York, s. 232–277.
- Lorange, Anders 1870. Antikvariske efterretninger meddelte foreningen til norske fortidsmindemerkers bevaring. *Aarsberetningfor 1869 fra Foreningen til Norske fortidsmindemerkers bevaring*. Oslo.
- Lund, Julie og Arwill-Nordbladh, Elisabeth (2016). Divergent Ways of Relating to the Past in the Viking Age. *European Journal of Archaeology* 19 (3): s 415–438.
- Lund Hansen, Ulla 1987. *Römischer Import im Norden: Warenaustausch zwischen dem Römischen Reich und dem freien Germanien während der Kaiserzeit unter besonderer Berücksichtigung Nordeuropas*. Nordiske Fortidsminder Serie B Nr. 10 Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab, København.
- Lund Hansen, Ulla 1995. *Himlingøje – Seeland – Europa ein Gräberfeld der jüngeren römischen Kaiserzeit auf Seeland, seine Bedeutung und internationalen Beziehungen*. Nordiske fortidsminder. Serie B, Band 13. Det Kongelige Nordiske Oldtidskriftselskab, København.
- Lund, Niels 1996. *Lið, leding og landeværn. Hær og samfund i Danmark i ældre middelalder*. Vikingskibshallen, Roskilde.
- Lunde, Aage 1990. *Middelalderen*. Rakkestads historie. Bind II. Bygdehistorien fra 1000 til 1840. Rakkestad kommune, Oslo.
- Lunden, Kåre 1965. *Mellemalder. I: Heggen og Frøland. Fellesbind for bygdene Askim, Eidsberg og Trøgstad*. Redigert av en komite. Øvre Smaalenene – Askim Boktrykkeri, Askim. s. 149–311.
- Lunden, Kåre 1978. Det norske kongedømet i høgmellomalderen (ca. 1150–1319) – Funksjon, makt og legitimitet. I: Rolf Slagstad (red.). *Om staten*. Pax, Oslo. s. 28–45.
- Lunden, Kåre 1980. *Norge under Sverre ætten 1177–1319*. Norges historie. Bind 3. J. W. Cappelen Forlag AS, Oslo.
- Løken, Trond 2001. Oppkomsten av den germanske hallen. Hall og sal i eldre jernalder i Rogaland. *Viking* LXIV: 49–86.
- Løkka, Nanna 2010. Steder og landskap i norrøn mytologi. En analyse av topografi og kosmologi i gudediktene av *Den eldre Edda*. Upublisert avhandling for phd-graden. Det humanistiske fakultet. Institutt for lingvistiske og nordiske studier, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Lønn, Marianne Karlsson 1987. Hedendom ock kristendom. Kultkontinuitet från yngre järnålder till medeltid. *Medeltidsarkeologiska föreningen 1987*. H. 4. s. 33–45.
- Lønnqvist, Olov og Widmark, Gun 1997. Den fredlöse och Oklunda-ristningens band. *Saga och sed*. s. 145–159.
- Løvenskiold, Leopold 1999 [1917]. *Gjerpen prostigods og Gjerpen kirkegods*. Modernisert og bearbejdet av Truls E. Nordby. Forlaget Grenland AS, Porsgrunn.
- Löfving, Carl 2010. Forsaringen är medeltida. *Fornvännen* 105: 48–53.

- Lönnroth, Erik 1963. Bohusläns medeltid. I: Erik Lönnroth (red.). *Bohusläns historie*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, Göteborg, Uppsala. s. 79–148.
- MA = Matrikkelutkastet 1950. <http://www.dokpro.uio.no/cgi-bin/stad/matr50> [sist modifisert 14 February 2000].
- Magnus Berrfötts saga. Snorre Sturluson. Kongesagaer. Oversatt av Anne Holtmark og Didrik Arup Seip. *Norges kongesagaer 2*. Jubileumsutgaven. Redigert av Finn Hødnebo og Hallvard Magerøy. 1979. Gyldendal Norske Forlag, Oslo.
- Magnus Blindes og Harald Gilles saga. Snorre Sturluson. Kongesagaer. Oversatt av Anne Holtmark og Didrik Arup Seip. *Norges kongesagaer 2*. Jubileumsutgaven. Redigert av Finn Hødnebo og Hallvard Magerøy. 1979. Gyldendal Norske Forlag, Oslo.
- Magnus Erlingssons saga. Snorre Sturluson. Kongesagaer. Oversatt av Anne Holtmark og Didrik Arup Seip. *Norges kongesagaer 2*. Jubileumsutgaven. Redigert av Finn Hødnebo og Hallvard Magerøy. 1979. Gyldendal Norske Forlag, Oslo.
- Magnus saga Erlingssonar. I: Heimskringla. Noregs konunga sogur. Af Snorri Sturluson. Udgivne for Samfund til Udgivelse af gammel nordisk Litteratur ved Finnur Jonsson 1900. Møller, København.
- Magnusson, Gert og Jansson, Ulf (red.) 2009. Bebyggelsehistoria i digitala register. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 58. Uppsala.
- Maixner, Birgit 2015. Missingen/Åkeberg i Østfold – en storgård fra jernalderen med tilknyttet håndverkssenter. *Fornvannen* 1: 27–46.
- Mallett, Lynda, Reddish, Stuart, Baker, John, Brookes, Stuart og Gaunt, Andy 2013. Community Archaeology at Thynghowe, Birklands, Sherwood Forest. *Transactions of the Thoroton Society of Nottinghamshire*, Vol. 116 (2012): 53–72
- Martens, Jes 2005. Kogegrober i syd og nord – samme sag? I: Lil Gustafson, Tom Heibreen og Jes Martens (red.). *De gåtefulle kokegroper*. Varia 58. Kulturhistorisk Museum, Fornminneseksjonen, Universitetet i Oslo, Oslo. s. 103–108.
- Marthinsen, Jørgen H. 1995. Frakt og ferdsel. Kommunikasjoner og samferdsel i Heggen og Frøland fra den eldste tiden til 1900-tallet. Upublisert manuskript til del av Andre halvbind i regionshistorien Heggen og Frøland. Askim kommune.
- Maurer, Konrad 1852. *Die Entstehung der Isländischen Staats und seiner Verfassung*. Beiträge zur Rechtsgeschichte des germanischen Nordens 1. Buchhandlung von Christian Kaiser, München.
- Maurer, Konrad 1878. *Udsigt over de nordgermaniske Retskilders Historie*. Den Norske historiske Forening, Kristiania.
- Meaney, Audrey 1995. Pagan English Sanctuaries, Place-Names and Hundred Meeting-Places. I: David Griffiths (red.). *Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History* 8. Oxford University Committee of Archaeology. s. 29–42.

- Meaney, Audrey 1997. Hundred Meeting-Places in the Cambridge Region. I: Alexander R. Rumble og A. D. Mills (red.). *Names, Places and People. An Onomastic Miscellany in Memory of John McNeal Dodgson*. Paul Watkins, Stamford. s. 195–239.
- Mehler, Natascha 2015. Þingvellir: A Place of Assembly and a Market? I: Alexandra Sanmark, Frode Iversen, Natascha Mehler og Sarah Semple (red.) 2015. Debating the Thing in the North II: Selected Papers from Workshops Organized by The Assembly Project. *Journal of the North Atlantic Special Volume 8*: 69–81.
- Meulengracht Sørensen, Preben 1995. *Fortælling og ære. Studier i islændingesagaerne*. Universitetsforlaget, Århus.
- Meyer, Poul 1980. Dødsstraf. *KLNM III*: 455–459.
- Mikkelsen, Egil 2006. History of the Find and its Environment. I: Signe Horn Fuglesang og David M. Wilson (red.). *The Hoen Hoard. A Viking gold treasure of the ninth century*. Norske Oldfunn XX. Kulturhistorisk Museum, Universitetet i Oslo, Oslo. s. 29–54.
- Miller, William Ian 1990. *Bloodtaking and Peacemaking. Feud, Law, and Society in Saga Iceland*. The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Mitlid, Åke 2003. Bygdeborgene i rollen som forsvarsobjekter. *Primitive tider 6*: 7–19.
- Modéer, Kjell Å. 1974. Ting. *KLMN XVIII*: 334–346.
- Mogren, Mats 2000. *Faxeholm i maktens landskap. En historisk arkeologi*. Lund studies in Medieval Archaeology 24. Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- Mortensen, Lars Boje 2003. Introduction. I: Inger Ekrem og Lars Boje Mortensen. *Historia Norwegie*. Oversatt av Peter Fisher. Museum Tusulanum Press, København. s. 8–48.
- Moseng, Ole Georg 1994. *Sigden og Sagbladet*. Eikers historie – Bind II. Øvre og Nedre Eiker kommuner, Hokksund.
- Moseng, Ole Georg, Opsahl, Erik, Pettersen, Gunnar I. og Sandmo, Erling 1999. *Norsk historie I. 750–1537*. Tano Aschehoug, Otta.
- Munch, Jens Storm. 1965. Borg og bygd. Studier i Telemarks eldre jernalder. *Universitetets oldsakssamling årbok 1962*. Oslo.
- Munch, Peter Andreas 1849. *Historisk-geographisk Beskrivelse over Kongeriget Norge (Norgesveldi) i Middelalderen*. Gram, Moss.
- Munch, Peter Andreas 1852. *Det norske Folks Historie I:1*. Tønsbergs forlag, Christiania.
- Munch, Peter Andreas 1853a. *Det norske Folks Historie I:2*. Tønsbergs forlag, Christiania.
- Munch, Peter Andreas 1853b. *Det norske Folks Historie II*. Tønsbergs forlag, Christiania.
- Munch, Peter Andreas 1873. *Samlede Afhandlinger I*. Utgivne efter offentlig foranstaltning af Gustav Storm. Trykt hos A. W. Brøgger, Christiania.
- Murphy, Eileen M. (red) 2008. *Deviant burial in the archaeological record*. Studies in funerary archaeology 2. Oxbow Books, Oxford.

- Murray, Alexander Callander 1988. From Roman to Frankish Gaul. "Centenarii" and "Centenae" in the Administration of the Merovingian Kingdom. *Traditio* 44: 59–100.
- Myhre, Bjørn 1978. Agrarian development. Settlement History and Social Organization in SW-Norway in the Iron Age. I: Kristian Kristiansen og Carsten Paludan-Müller (red.). *New Directions in Scandinavian Archaeology*. Studies in Scandinavian prehistory and early history 1. National Museum of Denmark. Lyngby. s. 224–271.
- Myhre, Bjørn 1985. Boathouses as Indicators of Political Organization. *Norwegian Archaeological Review* 18 (1–2): 36–58.
- Myhre, Bjørn 1987a. Chieftain's graves and chiefdom territories in South Norway in the Migration Period. *Studien zur Sachsenforschung nr. 6*. Verlag August Lax Hildesheim, Hildesheim. s. 169–187
- Myhre, Bjørn 1987b. Naust, skip og leidang. I: Ingvild Øye (red.). *Kystliv. Onsdagskvelder på Bryggens Museum*. Bryggens museum, Bergen. s. 28–47.
- Myhre, Bjørn 1992. Borre – et merovingertidssenter i Øst-Norge. I: Egil Mikkelsen og Jan Henning Larsen (red.). *Økonomiske og politiske sentra i Norden ca 400–1000 e.Kr. Åkerseminaret, Hamar 1990*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke Nr. 13. Universitetets oldsaksamling, Oslo. s. 155–179.
- Myhre, Bjørn 2002. Landbruk, landskap og samfunn 400 f.Kr.-800 e.Kr. I: Bjørn Myhre og Ingvild Øye (red.). *Norges landbrukshistorie 1. 400 f.Kr. – 1350 e.Kr. Jorda blir levevei*. Det norske samlaget, Oslo. s. 12–24.
- Myhre, Bjørn 2015. *Før Viken ble Norge. Borregravfeltet som religiøs og politisk arena*. Norske Oldfunn XXXI. Cicero grafisk AS, Vestfold fylkeskommune, Tønsberg.
- Myking, Jon Ragnar 2007. Peasant participation in local thing and conflict handling institutions in Norway from the 13th century to the end of the Early Modern Period. I: Tore Iversen, Jon Ragnar Myking og Gertrud Thoma (red.). *Bauern zwischen Herrschaft und Genossenschaft*. Trondheim studies in history. Tapir Academic Press, Trondheim. s. 187–204.
- Myrberg, Nanuscha 2009. An Island in the Middle of an Island. On Cult, Laws and Authority in Viking Age Gotland. I: Elisabet Regner, Cecilia von Heijne, Laila Kitzler Åhfeldt og Anna Kjellström (red.), *From Ephesos to Dalecarlia. Relections on Body, Space and Time in Medieval and Early Modern Europe*. The Museum of National Antiquities, Stockholm. Studies 11. *Stockholm Studies in Archaeology* 48. Stockholm. s. 101–118.
- Myrvoll, Siri 1986. Skien og Telemark – naturressurser, produkter og kontakter i sen vikingtid og tidlig middelalder. *Viking* XLIX: 161–180.
- Natrud, Gudbrand 1965. Heggen og Frøland. I: *Heggen og Frøland. Fellesbind for bygdene Askim, Eidsberg og Trøgstad*. Redigert av en komite. Øvre Smaalenene – Askim Boktrykkeri, Askim. s. 7–13.
- Näsman, Ulf 1988. Analogislutning i nordisk jernalderarkæologi. Et bidrag til utviklingen af en nordisk historisk etnografi. I: Peder Mortensen og Birgit M

- Rasmussen (red.). *Jernalderens stammesamfund. Fra stamme til stat i Danmark I*. Aarhus Universitetsforlag, Århus. s. 123–40.
- NBL = Norges Biografiske Leksikon. <https://nbl.snl.no/>
- NG = *Norske Gaardnavne oplysninger samlede til brug ved matrikelens revision I–XIX, 1833–1899*. Udgivne med tilføjede Forklaringer af Oluf Rygh. Fabritius, Kristiania.
- Narmo, Lars Erik 1996. Kokekameratene på Leikvin. Kult og kokegroper. *Viking LIX*: 79–100.
- Newman, Mark, Barabási, Albert-László og Watts, Duncan J. (red.) 2006. Chapter One. Introduction. *I: The Structure and Dynamics of Networks*. Princeton University Press, Princeton, Oxford. s. 1–8.
- NgL = *Norges gamle love indtil 1387*. Udgivne ved Rudolf Keyser og Peter Andreas Munch. Bind I–V. 1846–1895. Trykt hos Chr. Grøndahl, Christiania.
- NHD = *Norske Herredags-Dombøger. Første til Fjerde Række*. 1893–1959. Udgitt ved E. A. Thomle, P. Groth, Fredrik Scheel, E. W. Orholt. Jens Arup Seip og Ingolf Kvamen (red). *Tillegg til 1.–4. række, 1966–1972*. Ved Oddvar Grønli. Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, Styret for Kjeldeskriftfondet. Christiania/Oslo.
- NHL = *Norsk Historisk Leksikon*. 2. utgave. 1981. Redigert av Rolf Fladby, Steinar Imsen og Harald Winge. J. W. Cappelens forlag, Oslo/Gjøvik.
- Nicolaysen, Nicolay 1882–1886. *Norske fornlevninger. Aarsberetning for Foreningen til norske fortidsmindesmærkers bevaring*. Kristiania.
- Nicolaysen, Nicolay 1901. *Antikvariske meddelelser. Aarsberetning for Foreningen til norske fortidsmindesmærkers bevaring 1900*. Kristiania. s. 76–80.
- Nilsson, Bertil (red) 1992. *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*. Publikationer Projektet Sveriges kristnande 1. Lunne böcker, Uppsala.
- Nilsson, Jens 1574–1597. *Biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1597*. Udgivne efter offentlig foranstaltning ved Dr. Yngvar Nielsen 1885. A. W. Brøgger Bogtrykkeri, Kristiania.
- Njåstad, Magne 2003. *Grenser for makt. Konflikter og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca. 1300–1540*. Nr. 42 i Skrifteserie frå Institutt for historie og klassiske fag. Akademisk avhandling. Norges teknisk-naturvitenskaplige universitet, Trondheim.
- Nordberg, Andreas 2006. *Jul, disting och förkyrklig tideräkning: kalendrar och kalendariska riter i det förkristna Norden*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 91. Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, Uppsala.
- Nordby, Ole-Albert Rønning 2018. *The Judicial Oath in Medieval Norway. Compurgation, community and knowledge in the thirteenth Century*. Upublisert PhD. Universitetet i Oslo, Oslo.
- Norr, Svante og Sanmark, Alexandra 2008. Tingplatser, makt och landskap. *I: Michael Olausson (red.). Hem till Jarlabanke. Jord, makt och evigt liv i östra Mälardalen under järnålder och medeltid*. Historiska media, Lund. s. 379–396.

- Norseng, Per G. 1991. Law codes as a Source for Nordic History in the Early Middle Ages. *Scandinavian journal of History* 16: B7–166.
- Norseng, Per G. 2005a. I Borgarsysle. I: Per G. Norseng og Sven G. Eliassen (red.). *Østfolds historie*. Bind 2. Østfold Fylkeskommune, Sarpsborg. s. 12–33.
- Norseng, Per G. 2005b. Under skiftende samfunnsmakt. Rådes historie 1000–1837. I: Knut Dørum og Per G. Norseng (red.). ... vendt mot kontinentet. Møklegaards Trykkeri, Råde kommune. s. 18–45.
- NRJ = *Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16.de Aarhundrede* 1–4. Utgitt for Det Norske historiske kildeskriftfond ved H. J. Huitfeldt-Kaas 1887–906. Det Norske historiske Kildeskriftfond, Christiania.
- NRR = *Norske Rigs-Registranter – tildeels i Uddrag*. Bind I-XII. 1861–1891. Udgivne efter offentlig Foranstaltning. Christiania.
- Nyberg, Tore 1991. Adam av Bremen och Florenslistan. *Scania* 57 (2): 153–189.
- Nævdal, Desiree 1999. Rapport over utgravning av bosetningsspor på Faret, Skien k., Telemark, 13.08.1999. Upublisert rapport, Topografisk arkiv, Kulturhistorisk Museum, Universitetet i Oslo, Oslo.
- O’Grady, Oliver J. T. 2008. The setting and practice of open-air judicial assemblies in medieval Scotland: a multidisciplinary study. Unpublished PhD thesis. University of Glasgow, Glasgow.
- Olafs Saga hins helga*. En kort Saga om Kong Olaf den Hellige fra anden Halvdeel af det tolfte Aarhundrede. Utgivet af Rudolf Keyser og C. R. Unger 1849. Feilberg og Landmarks Forlag, Christiania.
- Olausson, Michael 2009: At peace with walls – Fortifications and their significance AD 400–1100. I: Lena Holmquist Olausson og Michael Olausson (red.). *The Martial Society. Aspects of warriors, fortifications and social change in Scandinavia*. Theses and papers in archaeology B:1. The archaeological research laboratory, Stockholm University, Stockholm. s. 35–70.
- Olav den helliges saga. Snorre Sturluson. Kongesagaer. Annen del. Oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip. *Norges kongesagaer* 2. Jubileumsutgaven. Redigert av Finn Hødnebo og Halvard Magerøy. 1979. Gyldendal Norske Forlag, Oslo.
- Olav Tryggvasons saga. Snorre Sturluson. Kongesagaer. Første del. Oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip. *Norges kongesagaer* 1. Jubileumsutgaven. Redigert av Finn Hødnebo og Hallvar Magerøy. 1979. Gyldendal Norske Forlag, Oslo.
- Olsen, Asle Bruen 2005. Et vikingtids tunanlegg på Hjelle i Stryn – en konservativ institusjon i et konservativt samfunn. I: Knut Andreas Bergsvik og Asbjørn Engevik jr. (red.). Fra funn til samfunn. Jernalderstudier tilegnet Bergljot Solberg på 70-årsdagen. UBAS Universitetet i Bergen Skrifter. Nordisk 1. Arkeologisk Institutt, Universitetet i Bergen, Bergen. s. 319–356.

- Olsen, Asle Bruen 2013. Undersøkelsen av et eldre jernalders tunanlegg på Sausjord, Voss, Hordaland. Et nytt bidrag til kunnskapen om jernalderssamfunnets sosiale og politiske organisasjon. *Viking* 76: 87–112.
- Olsen, Bjørnar 1997. *Fra ting til tekst. Teoretiske perspektiv i arkeologisk forskning*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Olsen, Magnus 1915. *Hedenske kultminder i norske stedsnavne* 1. Skrifter (Videnskabselskapet i Kristiania) 2, Historisk-filosofisk klasse 1914 No 4. I kommisjon hos Jacob Dybwad, Kristiania.
- Olsen, Magnus 1926. *Ættegård og helligdom. Norske stedsnavn sosialt og religionshistorisk belyst*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning 9a, Serie A, Forelesninger, Oslo.
- Olsen, Magnus 1931. *Ydal (Ydalar)* i Strandvik. *Maal og Minne* s. 131–B3.
- Olsen, Morten 2003. Den sosio-politiske organiseringen av Jæren i eldre jernalder. Et tolkningsforsøk med utgangspunkt i skriftlige kilder og tunanleggene. Upublisert hovedfagsoppgave arkeologi, Universitetet i Tromsø, Tromsø.
- Olsen, Olaf 1972. Sankt Mikkel i Slagelse. Om en nyfunnen 1000-talskirke og dens forhistorie. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1972: 131–152.
- Olsnes, Aanund 1987. *Kultursoga frå dei eldste tider til kring 1820*. Kviteseid bygdesoge 3. Kviteseid kommune, Kviteseid.
- Omholt-Jensen, Jakob 1926. Telemark fylke i gammel tid. Administrative inndelinger. Norsk folkekultur, Skien.
- Omland, Atle 2010. *Stewards and Stakeholders of the Archaeological Record: Archaeologists, Folklore and Burial Mounds in Agder, Southern Norway*. BAR International Series 2153. Archeopress, Oxford.
- Ooisthuizen, Susan 2016. Recognizing and Moving on from a Failed Paradigm: The Case of Agricultural Landscapes in Anglo-Saxon England c. AD 400–800. *Journal of Archaeological Research* 24 (2): 179–227.
- Opsahl, Erik 2009. Magnus 7 Eriksson. I: Norsk biografisk leksikon. Hentet 20. mars 2015 fra https://nbl.snl.no/Magnus_7_Eriksson
- Opstad, Lauritz 1976. Olav Haraldsons by. 1016–1567. I: Erling Johnsen, Lauritz Opstad og Martin Dehli (red.). *Sarpsborg før 1839*. Sarpsborg Kommune, Sarpsborg. s. 17–296.
- Orning, Hans Jacob 2004. *Uforutsigbarhet og nærvær: en analyse av norske kongers maktutøvelse i høymiddelalderen*. Acta Humaniora 198. Unipub, Oslo.
- Orning, Hans Jacob 2006. Kongemaktens lokale maktgrunnlag i middelalderen. Svar til Knut Dørum. *Historisk tidsskrift* 85: 675–684.
- Oskarsson, Sverre 2001. *Historisk Atlas over Råde*. (ikke oppgitt forlag eller sted).
- Pactus pro tenore pacis*. I: Karl von Ekhardt 1935. Die Gesetze des Merowingerreiches 481–714. Germanenrechte, Band 1. Herausgegeben von Karl August 1935. Schriften der Akademie für deutsches Recht. Verlag Hermann Böhlau Nachfolger, Weimar.

- Paasi, Anssi 1986. Some theoretical premises for understanding the origins of regions and the formation of their structures. *I: Pehr Sällström (red.). Mentaliteter. Meddelanden från stiftelsen för Åbo Akademitet. Åbo. s. 103–110.*
- Paasi, Anssi 1996. Region as Social and Cultural Constructions: Reflections on Recent Geographical Debates. *I: Markus Idvall og Anders Salomonsson (red.). Att skapa en region – om identitet och territorium. Nord REFO 1996:1: 90–107.*
- Paasi, Anssi 2012. Re-visiting the region and regional identity: Theoretical reflections with empirical illustrations. *I: Randi Barndon, Ingvild Øye og Asbjørn Engevik (red.). The Archaeology of Regional Technologies: Case Studies from the Palaeolithic to the Age of the Vikings. Edwin Mellen Press, Lewiston, N.Y. s. 15–34.*
- Pantos, Aliko 2002. Assembly-places in the Anglo-Saxon Period: Aspects of Form and Location. Unpublished D.Phil thesis. University of Oxford, Oxford.
- Pantos, Aliko 2004. “*In medle oððe an þinge*”: the Old English vocabulary of assembly. *I: Aliko Pantos og Sarah Semple (red.) 2004. Assembly places and practices in medievale Europe. Four Courts Press, Dublin. s. 181–201.*
- Pantos, Aliko og Semple, Sarah (red.) 2004. *Assembly places and practices in medievale Europe. Four Courts Press, Dublin.*
- Pedersen, Ellen Anne 1989. *Jernalderbosetningen på Hadeland. En arkeologisk-geografisk analyse. Varia 17. Universitetets Oldsakssamling, Oslo.*
- Pedersen, Ellen Anne og Widgren, Mats 1998. Del 2. Järnålder. 500 f.Kr.–1000 e.Kr. *I: Stig Welinder, Ellen Anne Pedersen og Mats Widgren. Jordbrukets första femtusen år. Det Svenska jordbrukets historia 1. Redigert av Janken Myrdal. Natur och kultur/LTs Förlag, Almqvist & Eiksell Tryckeri, Uppsala. s. 237–459.*
- Pedersen, Tore 1912. *Tiden til 1662. Drammen. En norsk østlandsbys utviklingshistorie 1. Harald Lyche, Drammen.*
- PHS = *Pouel Huitfeldts stiftsbok. Oslo og Hamar bispedømes jordebok 1574–1577.* Oversatt av Sigrid Kolsrud 1929. Norske kyrkjelege jordebøker etter reformasjonen. Utgjevne for Kjeldeskriftfondet. I hovudkommissjon hjaa Jacob Dybwad, Oslo.
- Pilø, Lars 2005. *Bosted – urgård – enkeltgård. En analyse av premissene i den norske bosetningshistoriske forskningstradisjonen. Oslo Arkeologisk Serie 3. Universitetet i Oslo, Oslo.*
- Pred, Allan 1984. Place as Historically Contingent Process: Structuration and the Time-Geography of Becoming Places. *Annals of the Association of American Geographers, Vol. 74. No. 2: 279–297.*
- Preston, Richard A., Wise, Sydney F. og Werner, Herman O. 1956. *Men in Arms. A History of Warfare and Its Interrelationships with Western Society. Frederick A. Praeger, New York.*
- Rasmussen, Poul 1981. Herred KLNVI: 488–491.
- Rasmussen, Tarald 2009. Prost. *Store Norske Leksikon*. Hentet 24. november 2015 fra <https://snl.no/prost>.

- RB = *Biskop Eysteins Jordebok* (Den røde Bog). Fortegnelse over det geistlige gods i Oslo Bispedømme omkring Aar 1400. Utgitt ved H. J. Huitfeldt-Kaas 1879. Gundersens bogtrykkeri, Christiania.
- Reitan, Gaute 2005. Fra kokegroper til halshogging på Faret – bruk og gjenbruk av kultsted gjennom 1600 år. I: Lil Gustafson, Tom Heibreen og Jes Martens (red.). *De gåtefulle kokegroper*. Varia 58. Kulturhistorisk Museum, Fornminneseksjonen, Universitetet i Oslo, Oslo. s. 177–188.
- Reitan, Gaute 2006. Faret i Skien – en kristen gravplass fra vikingtid og nye innblikk i tidlig kirkearkitektur. *Viking LXIX*: 251–271.
- Reitan, Gaute 2010. Utgravningene på Faret. *Skienboka – et lokallhistorisk leksikon*. Historisk Forum i Skien, Skien. s. 108–109.
- Resi, Heid G. 1986. *Gravplassen Hunn i Østfold*. Norske Oldfunn XII. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Resi, Heid. G. 1987. Reflections on Viking Age Local Trade in Stone Products. I: James Knirk (red.). *Proceedings of the Tenth Viking Congress, Larkollen, Norway 1985*. Universitetets Oldsaksamlings skrifter, ny rekke, nr. 9, Oslo. s. 95–102.
- Reynolds, Andrew 1999. *Later Anglo-Saxon England. Life and landscape*. Tempus, Gloucestershire.
- Reynolds, Andrew 2009. *Anglo-Saxon Deviant Burial Customs*. Medieval History and Archaeology. University Press, Oxford.
- Reynolds, Andrew 2013. Judicial culture and social complexity: a general model from Anglo-Saxon England. *World Archaeology* 45 (5): 699–713.
- Riisøy, Anne Irene 2003. Komparativt blikk på «verdslig» rett i Eldre Borgartings kristenrett. I: Jón Viðar Sigurðsson og Per G. Norseng (red.). *Over grenser. Østfold og Viken i yngre jernalder og middelalder*. Occasional papers Skriftserie 5/2003. Senter for studier i vikingtid og nordisk middelalder. Unipub, Oslo. s. 155–177.
- Riisøy, Anne Irene 2004. *Stat og kirke. Rettsutøvelsen i kristenrettssaker mellom Sættargjerd og reformasjonen*. Tingbokprosjektet. Avhandling 22. Historisk Institutt, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Riisøy, Anne Irene 2013. Sacred Legal Places in Eddic Poetry—Reflected in Real Life? I: Alexandra Sanmark, Frode Iversen, Natasha Mehler og Sarah Semple (red.). Debating the Thing in the North I: The Assembly Project. Selected Papers from Workshops Organized by The Assembly Project. *Journal of the North Atlantic Special Volume 5*: 28–41.
- Rindal, Magnus 2008. Innleiing. I: *De eldste østlandske kristenrettene*. Tekst etter håndskriftene, med oversettelser. Utgitt ved Eyvind Fjeld Halvorsen og Magnus Rindal 2008. *Norrøne Tekster* nr. 7. Riksarkivet, Oslo.
- Ringstad, Bjørn 1987. Vestlandets største gravminner. Et forsøk på lokalisering av forhistoriske maktsentra. Upublisert avhandlingen for magistergraden i arkeologi, Universitetet i Bergen, Bergen.

- Ringstad, Jan Erik 1994. Oslobispens jordegods fram til 1407: med særlig vekt på biskop Øysteins embetstid. Upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Oslo.
- RN = *Regesta Norvegica. Kronologisk Fortegnelse over Dokumenter vedkommende Norge, Nordmænd og den norske Kirkeprovins*, Norsk historisk kjeldeskrift-institutt/Riksarkivet, Christiania, 1898-
- Robberstad, Knut 1982. Rettergang. *KLNM XIV*: 131–143.
- Rudie, Gunnar 1966. *Bygdehistorien 1537–1800*. Bygdebok for Eidsberg og Mysen 2. Eidsberg bygdebok-komité, Mysen.
- Ruthström, Bo 1990. Forsa-ringen – vikingatida vi-rätt? *Arkiv för nordisk filologi* 195: 41–56.
- Rygh, Oluf 1898. *Norske Gaardnavne: Forord og indledning*. Udgivne med tilføjede Forklaringer af Oluf Rygh. Fabritius, Christiania.
- Rygh, Oluf 1897–1899. *Norske Gaardnavne oplysninger samlede til brug ved matrikelens revision I–XIX, 1833-*. Udgivne med tilføjede Forklaringer af Oluf Rygh. Fabritius, Kristiania.
- Rynning, Lorents 1914. Til forvaltningsrettens historie. Brunla len og lensmænd. Særskilt om Henrik Krummedikes forleninger i Norge. *Historisk tidsskrift* 5.R, II: 1–40.
- Rødsrud, Christian Løchsen 2012 I Liv og Død: Keramikens sosiale kronologi i eldre jernalder. Upublisert avhandling for graden ph.d. Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Rønne, Ola 2008. Seierstad 22 – Lokalitet med spor etter hus frå førromersk jernalder, rester av utpløyde gravhauger, ildsteder og kokegroper. I: Lars Erik Gjerpe (red.). *Hus, boplass- og dyrkningsspor. E18-prosjektet Vestfold. Bind 3. Varia* 73. Kulturhistorisk Museum, Fornminneseksjonen, Universitetet i Oslo, Oslo. s. 301–316.
- Sabo, Katalin Schmidt 2006. *Den medeltida byns sociala dimensioner*. Riksantikvarieämbetet arkeologiska undersökningar skrifter 67. Lund studies in Historical Archaeology 1, Stockholm.
- Sack, Robert 1986. *Human territoriality. Its theory and history*. Cambridge studies in historical geography 7. Cambridge University Press, Cambridge.
- Saga Óláfs konungs hins helga*. Efter pergamenthaandskrift i Uppsala Universitetsbibliotek, Delagardieske samlinger nr. 8. II. Utgitt av Den norske Historiske Kildeskriftkommisjon ved Oscar Albert Johansen 1922. I hovedkommission hos Dybwad, Kristiania.
- Sagaen om baglere og birkebeiner. Snorre Sturluson. Kongesagaer. Oversatt av av Dag Gundersen. *Norges kongesagaer* 3. Jubileumsutgaven. Redigert av Finn Hødnebo og Hallvar Magerøy. 1979. Gyldendal Norske Forlag, Oslo.
- Sagosen, Alf Harry 1973. Sysler og systemenn fram til år 1300. Upublisert hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Bergen, Bergen.

- Sahlström, Karl Esaias 1924. Några iakttagelser angående domareringar i norra Västergötland. *Fornvännen* 19: 19–33.
- Sahlström, Karl Esaias 1942. Domarringarnas Härkomst. *Fornvännen* 37: 115–136.
- Samdal, Magne og Bukkemoen, Grete Bjørkan 2008. Bommestad 2 – kokegropfelt og dyrkningsspor fra jernalder. I: Lars Erik Gjerpe (red.). *Hus, boplass- og dyrkningsspor. E18-prosjektet Vestfold. Bind 3. Varia 73*. Kulturhistorisk Museum, Fornminneseksjonen, Universitetet i Oslo, Oslo. s. 247–264.
- Samdal, Magne og Pettersson, Susanne 2008. Bommestad 5 – Boplassfunn fra bronsealder til middelalder. I: Lars Erik Gjerpe (red.). *Hus, boplass- og dyrkningsspor. E18-prosjektet Vestfold. Bind 3. Varia 73*. Kulturhistorisk Museum, Fornminneseksjonen, Universitetet i Oslo, Oslo. s. 271–278.
- Sandnes, Jørn 1967. Trøndelags eldste politiske historie. *Historisk tidsskrift* 46: 1–9.
- Sandnes, Jørn 1969. Fylkeskirkene i Trøndelag i middelalderen. En del notater og detaljmateriale. *Årbok for Trøndelag 1969*: 116–136.
- Sandnes, Jørn 1976. Gards- og andre bustadnamn. I: Jørn Sandnes og Ola Stemshaug. *Norsk Stadnamleksikon*. Det Norske Samlaget, Oslo. s. 28–33.
- Sandnes, Jørn 1984. Norske sogneavn i middelalderen. *Namn og nemne* 8: 15–30.
- Sandnes, Jørn 1987. Hedensk kultus og kristen kyrkje. Noen refleksjoner om kultkontinuitet ut frå plasseringen av enkelte kirker i Nord-Trøndelag. I: Jan Ragnar Hagland, Jan Terje Faarlund og Jarle Rønhovd (red.). *Festskrift til Alfred Jakobsen*. Tapir, Trondheim. s. 144–152.
- Sandnes, Jørn og Ola Stemshaug 1976. *Norsk Stadnamleksikon*. Det norske samlaget, Oslo.
- Sandvik, Gudmund 1955. *Hovding og konge i Heimskringla*. Avhandlinger fra Universitetets historiske seminar 9. Akademisk Forlag, Oslo.
- Sandvik, Gudmund 1965. Sættargjerda i Tunsberg og kongens jurisdiksjon. I: Anders Bratholm, Torkel Opsahl og Magnus Aarbakke (red.). *Samfunn. Rett. Rettferdighet. Festskrift til Torstein Eckhoffs 70-årsdag*. TANO, Oslo. s. 563–585.
- Sandvik, Gudmund 1989. Europeisk rettshistorie i mellomalderen. Førelser. I: Marie-Louise Holmstedt og Sven Marius Urke (red.). *Jussens venner* 24, hefte 6/7–1989. Universitetsforlaget, Oslo. s. 201–309.
- Sandmo, Erling 1999. *Voldssamfunnets undergang. Om disiplineringen av Norge på 1600-tallet*. Det Blå bibliotek, Universitetsforlaget, Oslo.
- Sanmark, Alexandra 2006. The communal nature of the judicial systems in early medieval Norway. *Collegium Medievale* 2006: 31–64.
- Sanmark, Alexandra 2009. Administrative Organisation and State Formation: A Case Study of Assembly Sites in Södermandland, Sweden. *Medieval Archaeology* 53: 205–241.
- Sanmark, Alexandra 2017. *Viking Law and Order. Places and Rituals of Assembly in the Medieval North*. Edinburgh University Press, Edinburgh.

- Sanmark, Alexandra og Semple, Sarah 2008. Places of Assembly: New Discoveries in Sweden and England. *Fornvännen* 103: 245–259.
- Sanmark, Alexandra og Semple, Sarah 2010. The Topography of Outdoor Assembly in Europe with Reference to Recent Field Result from Sweden. I: Helen Lewis og Sarah Semple (red.). *Perspectives in Landscape Archaeology. Papers presented at Oxford 2003–5*. BAR International Series 2103. Archaeopress, Oxford. s. 107–119.
- Sanmark, Alexandra og Semple, Sarah 2011. Tingplatsen som et arkeologisk problem. Etapp 3: Anundshög. Arkeologisk provundersökning – forskning. Badelunda 431. Långby 7:3 och S:10. Badelunda socken. Västerås kommun. Västmanland. TAP Field Report No 3. Upublisert utgravningsrapport. <http://www.khm.uio.no/english/research/projects/previously-projects/assembly-project/pdf/anundshog-report-14.pdf>
- Sanmark, Alexandra og Semple, Sarah 2013. Assembly in North West Europe: collective concerns for early societies? *Journal of European Archaeology* 16 (3): 518–542.
- Sanmark, Alexandra, Iversen, Frode, Mehler, Natascha og Semple, Sarah (red.) 2013. Debating the Thing in the North I: Selected Papers from Workshops Organized by The Assembly Project. *Journal of the North Atlantic Special Volume* 5.
- Sanmark, Alexandra, Iversen, Frode, Mehler, Natascha og Semple, Sarah (red.) 2015. Debating the Thing in the North II: Selected Papers from Workshops Organized by The Assembly Project. *Journal of the North Atlantic Special Volume* 8.
- Sanmark, Alexandra, Iversen, Frode, Mehler, Natascha og Semple, Sarah *in prep* (red.). *The Thing in the North*. Society for Medieval Archaeology. Maney & Sons, London.
- Sawyer, Peter 1988. Dioceses and Parishes in Twelfth-Century Scandinavia. I: Barbara E. Crawford (red.). *St Magnus' Cathedral and Orkney's Twelfth-Century Renaissance*. Aberdeen University Press, Aberdeen. s. 36–45.
- Sawyer, Peter 2003. Markets and Fairs in Norway and Sweden Between the Eighth and Sixteenth Centuries. I: Tim Pestell og Katharina Ulmscheider (red.). *Markets in Early Medieval Europe. Trading and 'Productive' Sites, 650–850*. Windgather Press, Bollington. s. 168–174.
- Scheel, Fredrik 1924. Litt om lagting og bygdeting i det 16de århundrede. *Historisk tidsskrift* 5.R, V: 262–277.
- Schlager, Patricius 1913. *Jordanis (Jornandes)*. I: Charles Herbermann (red.). The Catholic encyclopedia. An international work of reference on the constitution, doctrine, discipline, and history of the Catholic Church. Vol. 8. Encyclopedia Press, New York. Lastet ned 9.11.2015. fra: [https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Jordanis_\(Jornandes\)](https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Jordanis_(Jornandes))
- Schia, Eirik 1991. *Oslo innerst i Viken*. Aschehoug, Oslo.
- Schledermann, Helmut 1982. Tingsted. *KLNM XVIII*: 373–376.

- Schou, Terje 1990. *Middelalderen. Fra nyryddingstid til ødegårdstid*. Ski og Kråkstad til omkring 1500. Bind 2. Utgitt av Ski kommune, Ski.
- Schou, Terje 1993a. *Onsøys historie. Tiden inntil år 1537 Bind I – Forhistorisk tid*. Onsøy kommune.
- Schou, Terje 1993b. *Onsøys historie. Tiden inntil år 1537 Bind II – Middelalderen*. Onsøy kommune.
- Schou, Terje 1996. *Onsøys historie. Tiden fra 1537 til 1700. Bind III*. Fredrikstad kommune.
- Schreiner, Johan 1927–1929. Viken og Norges samling. *Historisk tidsskrift* 28: 356–387.
- Schreiner, Johan 1936. Kongemakt og lendmenn i Norge i det 12. århundre. *Scania* 9: 161–203.
- Schreiner, Johan 1943–46. Formynderstyret i Norge for Magnus Eriksson. *Historisk tidsskrift* 34: 328–400.
- Schück, Adolf 1926. *Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling*. Hugo Geber, Stockholm.
- SDHK = Svenskt Diplomatariums huvudkartotek (Medeltidsbrev). <https://sok.riksarkivet.se/SDHK>
- Seierstad, Ivar 1958. *Fra 1184 til ca. 1844*. Skiens historie 1. Skien kommune. I kommisjon hos Erik St. Nilssen, Skien.
- Seip, Didrik Arup 1927. Ekskurs om ordene *sykn* og *sokn* o. fl. *Mål og Minne* 1927: 36–37.
- Seip, Didrik Arup 1980. Borgarting. *KLNM* II: 148–149.
- Seip, Jens Arup 1934. *Lagmann og lagting i senmiddelalderen og det 16de århundre*. Skrifter II. Hist.-filos. klasse 1934, No 3. Jacob Dybwad, Oslo.
- Seip, Jens Arup 1940. Problemer og metode i norsk middelalderforskning. *Historisk tidsskrift* 32: 51–B3.
- Seip, Jens Arup 1942. *Sættargjerdene i Tunsberg og kirkens jurisdiksjon*. Det norske videnskaps-akademi i Oslo. I kommisjon hos Jacob Dybwad, Oslo.
- Semple, Sarah 1998. A Fear of the Past: The Place of the Prehistoric Burial Mound in the Ideology of Middle and Later Anglo-Saxon England. *World Archaeology* 30 (1): 109–126.
- Semple, Sarah 2004. Locations of assembly in early Anglo-Saxon England. I: Alike Pantos og Sarah Semple (red.). *Assembly Places and Practices in Medieval Europe*. Four Courts Press, Cornwall. s. 135–154.
- Semple, Sarah, Sanmark, Alexandra, Iversen, Frode og Mehler, Natascha 2020. *Negotiating the North. Meeting-Places in the Middle Ages in the North Sea Zone*. The Society for Medieval Archaeology Monograph 41. Routledge. London and New York.
- Sigurðsson, Jón Viðar 1999. *Chieftains and power in the Icelandic commonwealth*. The Viking collection; Vol. 12. Odense University Press, Odense.

- Sigurðsson, Jón Viðar 2010. *Den vennlige vikingen. Vennskapets makt i Norge og på Island ca. 900–1300*. Pax, Oslo.
- Sindbæk, Søren 2005. *Ruter og rutinisering: vikingetidens fjernhandel i Nordeuropa*. Multivers Academic, København.
- Ská = *Skál. Skálholtsbók yngsta*. Sturla Þorðarson. Det Arnarnaganeanske Haadskrift 81a Føl. Utgitt for Kildeskritfondet ved Albert Kjær og Ludvig Holm-Olsen. Norsk historisk kjeldeskrift-institutt. Kristiania 1910/Oslo 1947.
- Skaare, Kolbjørn 1986. Om myntfunnene i Bø gamle kyrkje. *Telemark Historielag, Telemarks Historie* nr. 7: 23–38.
- Skaare, Kolbjørn 1995. *Norges mynthistorie. Bind 1*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Skinner, Alexis Tudor 2014. Impact and Change: Assembly Practices in the Northern Danelaw. Unpublished Ph.D. Thesis. Department of Archaeology, Durham University, Durham.
- Skjelsvik, Elizabeth 1956. The stone circles and related monuments of Norway. I: Antonio Beltrán (red.). *Actas de la IV sesión. Congresos internacionales de ciencias prehistoricas y protohistoricas, Madrid 1954*. Zaragoza, s. 579–583.
- Skjelsvik, Elizabeth 1965. *Bygdene eldste historie*. Heggen og Frøland 1. Fellesbind for bygdene Askim, Eidsberg og Trøgstad. Redigert av en komite. Askim. s. 63–148.
- Skjelsvik, Elizabeth 1980. Dómhringr. *KLNM* III: 165–167.
- Skre, Dagfinn 1986. Utgravinga av Bø gamle kyrkje- forord. *Telemark Historielag, Telemarks Historie* nr. 7: 7–8.
- Skre, Dagfinn 1988. *Gård og kirke, bygd og sogn. Organiseringsmodeller og organiseringsenheter i middelalderens kirkebygning i Sør-Gudbrandsdalen*. Riksantikvarens Rapport 16 Akademisk Forlag, Øvre Ervik.
- Skre 1995. Kirken før sognet. Den tidligste kirkeordningen. I: Hans-Emil Lidén (red.). *I møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*. Universitetsforlaget, Oslo. s. 170–233.
- Skre, Dagfinn 1998. *Herredømmet. Bosetning og besittelse på Romerike 200–1350 e. Kr*. Acta Humaniora 32. Universitetsforlaget, Oslo.
- Skre, Dagfinn 2005. Vete. I: Einar Østmo og Lotte Hedeager (red.). *Norsk arkeologisk leksikon*. Pax Forlag, Oslo, s. 435.
- Skre, Dagfinn (red.) 2007. *Kaupang In Skiringsalssal*. Kaupang Excavation Project Publication Series, Volume 1. Norske Oldfunn XXII. University of Oslo. Aarhus University Press, Århus.
- Skrubbeltrang, Fridlev 1980. Bonde. *KLNM* II: 84–90.
- Skullerud, Anne og Martens, Jes 2009. Bosetningsspor. Tjølling prestegård, 1038/1, Larvik kommune, Vestfold Fylke. Upublisert rapport fra arkeologisk utgraving. Topografisk arkiv, Kulturhistorisk Museum, Universitetet i Oslo, Oslo.

- Sjöholm, Elsa 1988. *Sveriges medeltidslagar. Europeisk rättstradition i politisk omvandling*. Skrifter utgivna av institutet för rättshistorisk forskning. Serien 1. A.-B. Nordiska bokhandeln, Stockholm.
- SM = *Skattematrikkelen 1647*. Bind I-XVII. Norsk Lokalhistorisk Institutt, Universitetsforlaget, Oslo.
- Smedberg, Gunnar 1973. *Nordens första kyrkor. En kyrkorättslig studie*. Bibliotheca Theologiae Practicae, vol. 32. Gleerup, Lund.
- SNL = Store norske leksikon. <https://snl.no/>
- Sogner, Sølvi Bauge 1981. Hæred. *KLNM* VI: 492–494.
- Solberg, Bergljot 1985. Social Status in the Merovingian and Viking Periods in Norway from Archaeological and Historical Sources. *Norwegian Archaeological Review* 18 (1–2): 6–78.
- Spurkland, Terje 2005. *Norwegian Runes and Runic Inscriptions*. Boydell Press, Woodbridge.
- Spørck, Bjørg Dale 2009. *Nyere norske kristenretter (ca. 1260–1273)*. Oversatt med noter og etterord av Bjørg Dale Spørck. Thorleif Dahl kulturbibliotek. Det norske akademi for sprog og litteratur. Aschehoug, Oslo.
- Staf, Nils 1935. *Marknad och möte. Studier rörande politiska underhandlingar med folkmenigheter i Sverige och Finland intill Gustav II Adolfs tid*. A. Börtzells Tryckeri, Esselte AB, Stockholm.
- Steen, Sverre 1933. Bysler for bøndene – arbeid og marketsferder. I: A. W. Brøgger, Hilmar Stigum, S. Hasund og Sverre Steen (red.). *Bidrag til bondesamfundets historie I. Jordbruk og Bondesyssel*. Institutt for sammenlignende kulturforskning. Serie A: Forelesninger XVI. Aschehoug, Oslo, s. 232–288.
- Steen, Sverre 1934. Veiene og leden i Norge. I: Johs. Brøndum-Nielsen, Otto v. Friesen og Magnus Olsen (red.). *Nordisk Kultur* XVI. Del B. Handel och samfærdsel under medeltiden. Albert Bonnier, H. Aschehoug, J. H. Schultz, Stockholm, Oslo, København. s. 217–228.
- Steinnes, Asgaut 1927. *Leidang og landskyld*. Skrifter utgitt av Det norske Videnskaps-Akademi i Oslo II. Hist.-Filos. Klasse 1927, No. 9. I kommisjon hos Jacob Dybwad, Oslo.
- Steinnes, Asgaut 1929. Kor gamal er den norske leidangsskipnaden? *Syn og Segn* 35: 49–65.
- Steinnes, Asgaut 1930. *Gamal skatteskipnad i Noreg. Fyste luten*. Avhandlinger utgitt av Det norske Videnskaps-Akademi i Oslo II. Hist.-Filos. Klasse 1930; 1. I kommisjon hos Jacob Dybwad, Oslo.
- Steinnes, Asgaut 1930–1933a. Skipreidone på Follo. *Historisk tidsskrift* 5.R, VIII: 370–372.
- Steinnes, Asgaut 1930–1933b. Gamle herad i Vest-Noreg. *Historisk tidsskrift* 5.R, VIII: 464–465.

- Steinnes, Asgaut 1932. Økonomisk og administrativ historie. *Norske bygder III. Romerike 1. Første halvbind*. John Griegs forlag, Bergen. s. 79–120.
- Steinnes, Asgaut 1933a. *Gamal skatteskipnad i Noreg. Andre luten*. Avhandlinger utgitt av Det norske Videnskaps-Akademi i Oslo II. Historisk-filosofisk klasse No. 3. I kommisjon hos Jacob Dybwad, Oslo.
- Steinnes, Asgaut 1933b. Tiend-uppgåvone i biskop Øysteins jordebok. *I: Festskrift til Halvdan Koht: på sekstiårsdagen 7de juli 1933* Aschehoug, Oslo. s. 144–153.
- Steinnes Asgaut 1949–1951. Alvheim. *Historisk tidsskrift* 35: 353–404
- Steinnes, Asgaut 1955. *Husebyar*. I kommisjon hjå Grøndahl & Søn, Oslo.
- Steinnes, Asgaut 1957. Hundekongen. *Historisk tidsskrift* 38: 301–322.
- Steinsland, Gro 1991. *Det hellige bryllup og norrøn kongeideologi*. Solum, Oslo.
- Strid, Jan Paul 1993. *Kulturlandskapets språklige dimension. Ortnamnen*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Storli, Inger 2000. “Barbarian” of the North: Reflections of the Establishment of Courtyard Sites in North Norway. *Norwegian Archaeological Review* 33 (2): 81–108.
- Storli, Inger 2001. Tunanleggenes rolle i nordnorsk jernalder. *Viking* LXIV: 87–111.
- Storli, Inger 2006. *Hålogaland før rikssamlingen. Politiske prosesser i perioden 200–900 e. Kr.* Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Serie B, Skrifter, volum 123. Nvus forlag, Oslo.
- Storli, Inger 2010. Court Sites of Arctic Norway: Remains of Thing Sites and Representations of Political Consolidation Processes in the Northern Germanic World during the First Millennium AD? *Norwegian Archaeological Review* 43 (2): 128–144.
- Storm, Gustav 1877. En levning af den ældste bog i den norrøne litteratur. *Historisk tidsskrift* 1.R, IV: 478–484.
- Storm, Gustav 1882. Om Lendermandsklassens Talrighed i 12. og B. Aarhundrede. *Historisk tidsskrift* 2.R, IV: 129–188.
- Storm, Gustav 1888. *Islandske Annaler indtil 1578*. Norske historiske Kildeskriftfond, Oslo.
- Storm, Gustav 1901. Skiringssal og Sandefjord. *Historisk tidsskrift* 4.R, I: 214–237
- Strauch, Dieter, 2001: *Ledung*. I: RGA 18: 180–91.
- Ström, Folke 1942. *On the sacral origin of the Germanic death penalties*. Kungl. vitterhets historie och antikvitets akademiens handlingar 52. Håkan Ohlssons Boktryckeri, Lund.
- Stubbs, William 1874–1878. *The constitutional history of England: in its origin and development* I–III. Clarendon Press, Oxford.
- Styffe, Carl Gustav 1911. *Skandinavien under unionstiden med särskildt afseende på Sverige och dess förvaltning åren 139 till 1521. Et bidrag till den historiska geografien*. P. A. Norstedt & Söners Förlag, Stockholm.

- Stylegar, Frans-Arne 2001. Hovedgårder, stormenn og landnåm. En studie i det sydligste Norges folkevandringstid. I: Helge Rolf Naley og Marit. S. Vea, (red.): *Fiender og forbundsfeller. Regional kontakt gjennom historien. Karmøyseminaret 1999*. Karmøy kommune, Koperøy. s. 37–64.
- Stylegar, Frans-Arne 2007. The Kaupang Cemeteries Revisited. I: Dagfinn Skre (red.). *Kaupang In Skiringsålsal*. Kaupang Excavation Project Publication Series, Volume 1. Norske Oldfunn XXII. University of Oslo. Aarhus University Press, Århus.
- Stylegar Frans-Arne og Norseng, Per G. 2003. Mot historisk tid. Del I. I: Ellen Anne Pedersen, Frans-Arne Stylegar og Per G. Norseng (red.). *Øst for Folden. Østfolds historie, bind 1*. Østfolds fylkeskommune, Sarpsborg. s. 278–512.
- Ståhle, Carl Ivar 1948. Om vår äldsta jordebok. Vårfruberga klostets godsforeteckning. *Namn og bygder* 36: 81–140.
- Sunde, Jørn Øyrehagen 2005 *Speculum legale: rettspegelen. Ein introduksjon til den norske rettskulturen si historie i eit europeisk perspektiv*. Fagbokforlaget, Bergen.
- Sunde, Jørn Øyrehagen 2009. Gode naboar har gjerde mellom seg! Bleiediplomet av 1293 og ordninga med grannestemne. *Hardanger – Tidsskrift for Hardanger historielag* 101: 107–121.
- Sunde, Jørn Øyrehagen 2011. Fiende og frende på Gulating i mellomalderen. I: Bjørn Solbakken (red.). *Frå Gulatinget til Gulatings plass*. John Grieg AS, Bergen. s. 52–69.
- Sunde, Jørn Øyrehagen 2014. Daughters of God and Counsellors of the Judges of Men: Changes in the Legal Culture of the Norwegian Realm in the High Middle Ages. I: Stefan Brink og Lisa Collins (red.). *New Approaches to Early Law in Scandinavia*. Acta Scandinavica, volum 3. Aberdeen Studies in the Scandinavian World. Brepols, Thorhout. s. 131–18.
- Sundqvist, Olof 2001. Features of Pre-Christian Inauguration Rituals in the Medieval Swedish Laws. I: Michael Stausberg (red.). *Kontinuitäten und Brüche in der Religionsgeschichte. Festschrift für Anders Hultgård zu seinem 65. Geburtstag am 23.12.2001*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde 31. Walter de Gruyter, Berlin, New York. s. 620–650.
- Sundqvist, Olof 2007. *Kultledare i fornskandinavisk religion*. OPIA 41. Uppsala Universitet, Uppsala.
- Sveaas Andersen, Per 1975. Tinget i sagatiden. I: Ottar Dahl, Edvard Bull, Gordon Holmebakk, Per Maurseth og Knut Mykland (red.). *Makt og motiv. Et festskrift til Jens Arup Seip 1905 – 11 oktober – 1975*. Gyldendal, Oslo. s. 12–24.
- Sveaas Andersen, Per 1977. *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800–1130*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Sveaas Andersen, Per 1982a. Ting. *KLMN XVIII*: 346–359.
- Sveaas Andersen, Per. 1982b. Syssel. *KLNM XVII*: 645–648.
- Svensson, Ola 2007. Skånska ortnamn i anslutning till rättsutövning. I: Arthur A Eggert, Bente Holmberg og Bent Jørgensen (red.). *Nordiske navnes centralitet og*

- regionalitet. Rapport fra NORNAs 35. symposium på Bornholm 4.-7. maj 20067.*
Norna-Rapporter 82. Norna-förlaget, Uppsala. s. 191–219.
- Svensson, Ola 2015a. Place Names, Landscape and Assembly Sites in Skåne, Sweden. I: Alexandra, Sanmark, Frode Iversen, Natascha Mehler og Sarah Semple (red.). Debating the Thing in the North II: Selected Papers from Workshops Organized by The Assembly Project. *Journal of the North Atlantic Special Volume 8*: 82–92.
- Svensson, Ola 2015 b. Nämnda ting men glömda: Ortnamn, landskap och rättsutövning. Upublisert doktorgradsavhandling, Linnéuniversitetet, Växjö.
- Sverres saga. Snorre Sturluson. Kongesagaer. Oversatt av av Dag Gundersen. *Norges kongesagaer 3*. Jubileumsutgaven. Redigert av Finn Hødnebo og Hallvar Magerøy. 1979. Gyldendal Norske Forlag, Oslo.
- Sæther, Kathryn Etta 2010. Rapport. Arkeologiske utgravninger. Hovedvannledningsprosjektet delrapport 4. Tanum I og II: Kokegropfelt fra jernalder og jordbruksspor fra bronsealder og middelalder. Tanum, 45/1, 2. Bærum, Akershus. Upublisert rapport. Topografisk arkiv, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Sætrang, Ivar 1915. *Kirker og kirkegods i Berg, Smaalenene: med en gaardshistorie*. Henr. Køhn A/S, Halden.
- Söderlind, Stefan 1968. Häradet. *Historisk Tidskrift* 88: 102–172.
- Tacitus, Cornelius. *Germania*. Utgitt av J. G.C Anderson 1938. Clarendon, Oxford.
- Tamm, Ditlev 2009. *Retshistorie: Danmark, Europa, globale perspektiver*. Jurist- og Økonomiforbundets Forlag, København.
- Taranger, Absalon 1888. Om Betydningen av Herads og Herads-Kirkja i de ældre Kristenretter. *Historisk tidsskrift* 2.R, VI: 337–401.
- Taranger, Absalon 1890. *Den angelsaksiske kirkes indflydelse paa den norske*. Grøndahl & Søns Bogtrykkeri, Kristiania.
- Taranger, Absalon 1904. *Statsrettens historie (indtil 1319)*. Udsigt over den norske Rets Historie II, 1. Forlagt af Cammermeyers boghandel, Christiania.
- Taranger, Absalon 1913. The Meaning of the Words *óðal* and *skeyting* in the Old Laws of Norway. I: Paul Vinogradoff (red.). *Essays in Legal history. Read before the International Congress of Historical Studies held in London in 1913*. Oxford University Press, London, Edinburgh, Glasgow, New York, Toronto, Melbourne, Bombay. s. 159–173.
- Taranger, Absalon 1915. *Magnus Lagabøters Landslov*. Oversatt av Absalon Taranger. Universitetsforlaget, Oslo/Bergen.
- Taranger, Absalon 1924. Alting og lagting. *Historisk tidsskrift* 5.R, V: 1–45.
- Taranger, Absalon 1930–1933. Alting og lagting. *Historisk tidsskrift* 5.R, VIII: 137–197.
- Taranger, Absalon 1934–1936. Om kongevalg i Norge i sagatiden. *Historisk tidsskrift* 30: 110–166, 23–303.

- Thurston, T L 2010. Bitter arrows and generous gifts: What was a king in the European Iron Age? I: T. Douglas Price and Gary M. Feinman (red.), *Pathways to Power: New Perspectives on the Emergence of Social Inequality*. Springer, New York. s. 193–254.
- Tobiassen, Torfinn 1981. Lagman. *KLNM X*: 153–16.
- Tollin, Clas 1991. *Ättebackar och ödegården: de äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövården*. Riksantikvarietämbetet, Stockholm.
- Tunberg, Sven 1911. *Studier rörande Skandinaviens äldsta politiska indelning*. K. W. Appelbergs boktryckeri, Uppsala.
- Turén, Sven 1939. Om "rätt tingplats" enl. Västmannalagen. *Västmanlands fornminnesförenings årskrift 27*: 5–16.
- Pórðarson, Matthías 1921–1922. Fornleifar á Þingvelli. *Árbók hins íslenska fornleifafélags 1921–1922*: 1–10.
- Ugulen, Jo Rune 2006. " - alle the knaber ther inde och sædescwenne -": ei undersøking i den sosiale samansetjinga av den jordeigande eliten på Vestlandet i mellom alderen. Upublisert doktorgradsavhandling ved Universitetet i Bergen, Bergen.
- UL = Upplandslagen. I: *Östgötalagen och Upplandslagen*. Svenska landskapslagar. 1. ser. Utgitt av Åke Holmbäck og Elias Wessén 1933. Geber, Stockholm.
- Ulriksen, Eli 2005. Byens takmark. I: Sæbjørg Walaker Nordeide (red.). *Fra vernesone til risikosone. Studier i middelalderbyene Bergen og Tønsbergs randsoner*. Norsk Institutt for Kulturminneforskning, Oslo.
- Ulriksen, Eli 2008. Tønsberg – bebyggelse og beboere fra 1000-tall til 1200-tall. I: Hans Andersson, Gitte Hansen og Ingvild Øye (red.). *De første 200 årene – nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer*. UBAS Nordisk 5. Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter. Universitetet i Bergen, Bergen. s. 93–108.
- Uphaf sögu ins helga Óláfs konungs*. Snorri Sturluson. Heimskringla. Nóregs konunga sögur. Utgivet af Finnur Jónsson. 1911. G.E.C. Gæð Forlag, København.
- van der Sanden, Wijnand 1996. *Through nature to eternity: the bog bodies of northwest Europe*. Batavian Lion International, Amsterdam.
- Van Leusen, P. Martijn 1995. GIS and Archaeological Resource Management: a European Agenda. I: Gary Lock and Zoran Stančić (red.). *Archaeology and Geographical Information Systems: A European Perspective*. Taylor and Francis, London.
- Vasshus, Krister S. K. 2011. Västnorske offerlunder. Spor etter norrøn kultpraksis i vestnorske stadnamn. Upublisert masteroppgåve i nordisk, Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studier, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Vésteinsson, Orri 2013. What is in a Booth? Material Symbolism at Icelandic Assembly Sites. I: Alexandra, Sanmark, Frode Iversen, Natascha Mehler og Sarah Semple (red.). *Debating the Thing in the North I: Selected Papers from*

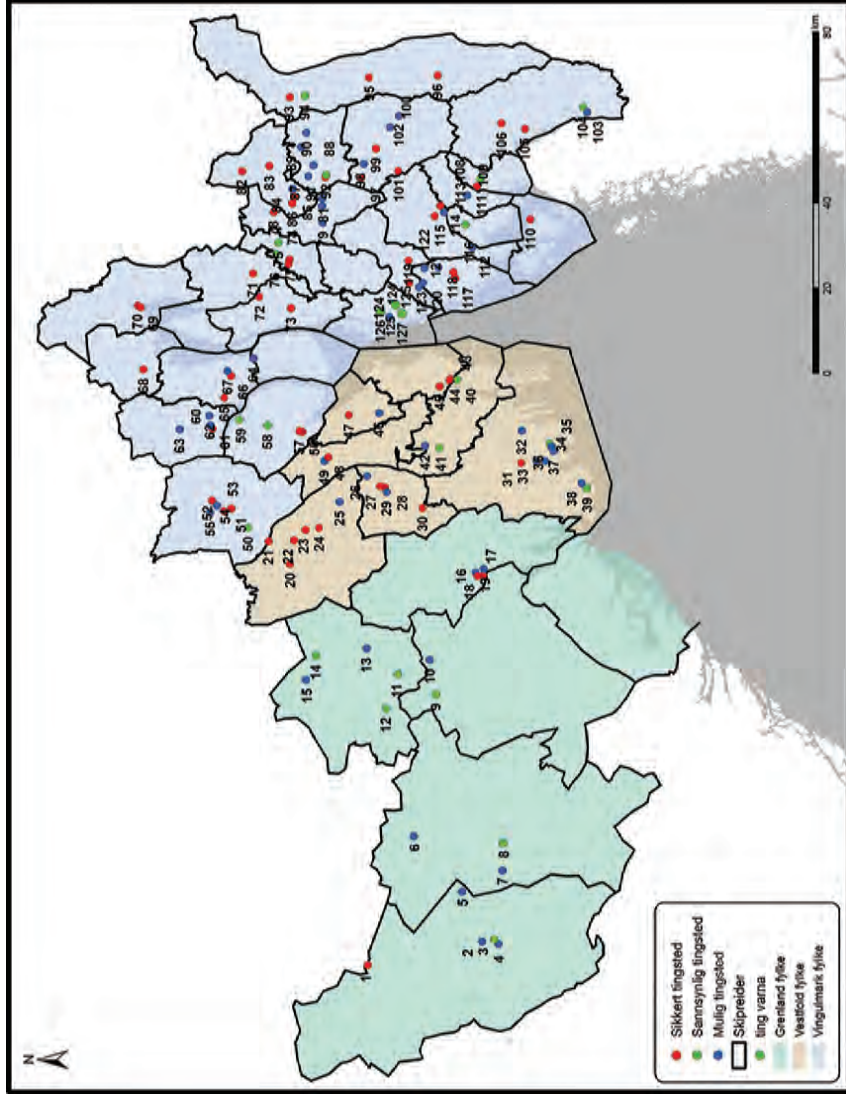
- Workshops Organized by The Assembly Project. *Journal of the North Atlantic Special Volume 5*: 111–142
- VgL = Äldre Västgötalagen. I: *Svenska landskapslagar. Bind. 5. Äldre västgötalagen, Yngre västgötalagen, Smålandslagens kyrkobalk och Bjärköarätten*. Utgitt av Åke Holmbäck og Elias Wessén (1946). Geber, Stockholm.
- Vikstrand, Per 2001. *Gudarnas platser: förkristna sakrala ortnamn i Mälardalslandskapen*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 17. Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur. Uppsala universitet, Uppsala.
- Vikstrand, Per 2010. Ortnamn och den äldre järnålderns högstatusmiljöer. I: Peter Bratt og Richard Grönwall (red.). *Makt, kult och plats. Högstatusmiljöer under den äldre järnåldern. Kultplatser. Nr. 5*. Två seminarier arrangerade av Stockholms läns museum under 2009 och 2010. Stockholms läns museum, Stockholm. s. 23–30.
- Vikstrand, Per 2013. *Järnålderns bebyggelsesnamn. Om bebyggelsesnamnens oppkomst och ålder i Mälardalslandskapen*. Institutet för språk og folkminnen. Namnarkivet i Uppsala. Serie B:13. Uppsala.
- Vikstrand, Per 2015. Rönö hundare og Runtuna. *Saga og Sed* 2015:41–65.
- Vogt, Helle 2005. *Slægtens funktion i nordisk højmiddelalderrett – kanonisk retsideologi og fredsskapende lovgivning*. Jurist- og Økonomiforbundets Forlag, København.
- von Amira, Karl 1874. *Das altnorwegische Vollstreckungsverfahren: eine rechtsgeschichtliche Abhandlung*. Ackermann, München.
- von Amira, Karl 1913. *Grundriss des Germanischen Rechts*. Grundriss der Germanischen Philologie 5. K. J. Trubner, Straßburg.
- Vägslid, Eivind 1930. *Norske logmannsbrev frå millomalderen. Ei skrifthistorisk etterrøking av logmannsbrev frå Oslo, Uppland, Skien, Tunsberg, Borgarting og Bohuslän*. Det Norske videnskaps-akademi i Oslo, Oslo.
- Weidling 2008. Godsstruktur og strukturering av gods. Tomb-godset i Råde fra middelalder til ca. 1680. *Historisk tidsskrift* 87: 265–287.
- Wenkus, Reinhard 1984. *Ding. I: Heinrich Beck, Sebastian Brather, Dieter Geuenich, Wilhelm Heizmann, Steffen Patzold og Heiko Steuer (red.). Reallexikon der Germanischen Alterumskunde, Zweite, völlig new bearbeitete und atark erweiterte Auflage unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter, vol. 5*. Walter de Gruyter, Berlin. s. 444–455.
- Wenn, Camilla Cecilie 2010. Rapport, arkeologisk utgravning. Hovedvannledningsprosjektet delrapport 5. Sopolimkroken I: Bosetningsspor fra senneolitikum, bronsealder og jernalder. Tanum, 45/1, Børum, Akershus. Upublisert rapport. Topografisk arkiv, Kulturhistorisk museum, Forminneseksjonen, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Westerdahl, Christer og Stylegar, Frans-Arne 2004. Husebyene i Norden. *Viking LXVII*: 101–B8.

- Widgren, Mats 1997. Landskap eller objekt? Kring kulturminnesvårdens problem att hantera landskapets historia. I: Jan Brendalmo, Michael Jones, Kenneth Olwig og Mats Widgren. *Landskapet som historie*. NIKU Temahefte 4. Strindheim Trykkeri AS, Oslo.
- Widgren, Mats 1999. Att skriva agrarhistoria med landskapet som källa – kring två kapitel i jordbrukets första femtusen år. Rapport fra Norges landbrukshistorie. I: Reidar Almås og Brynjulv Gjerdåker (red.). *Norges landbrukshistorie til år 2000. Sosiale endringer i bondesamfunnet. Rapport fra programseminar 15. 6. oktober 1999, Bergen*. Senter for bydeforskning rapport 7/00. Senter for bygdeforskning, Trondheim. s. 39–48
- Widgren, Mats 2003. *Röjningsröseområden på sydsvenska höglandet: arkeologiska, kulturgeografiska och vegetationshistoriska undersökningar*. Meddelanden 17. Stockholms universitet. Kulturgeografiska institutionen/Serie B, Stockholm.
- Wienberg, Jes 1992. *Grund og gard i Tønsberg*. Arkeologiske rapporter frå Tønsberg nr. 9. Riksantikvaren, Utfravningskontoret for Tønsberg, Tønsberg.
- Wienberg, Jes 2001. Churches and Centrality. Basilicas and Hall-Churches in Medieval Scandinavia and Livonia. I: Muntis Auns (red.). *Lübeck style? Novgorod style? Baltic Rim central places as arenas for cultural encounters and urbanisation 1100–1400 AD: transactions of the central level symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) project held in Talsi September 18–21 1998*. CCC papers 5. Gotland University College. Centre for Baltic studies. Nordik, Riga. s. 269–303.
- Wildte, Fridolf 1926. Tingsplatserna i Sverige under förhistorisk tid och medeltid. En kulturhistorisk undersökning. *Fornvännen* 1926: 211–28.
- Wildte, Fridolf 1931. Västergötlands medeltida tingsställen. *RIG* 14 (3–4): 174–184.
- Williams, Howard 2004. Assembling the dead. I: Aliki Pantos og Sarah Semple (red.). *Assembly Places and Practices in Medieval Europe*. Four Courts Press, Cornwall. s. 109–134.
- Wilse, Jacob Nicolaj 1791. *Topographisk Beskrivelse af Edsbergs Præstegjeld*. Mysen Bogtrykkeri, Mysen.
- Wilse, Jacob Nicolaj 1779. *Physisk, oekonomisk og statistisk Beskrivelse over Spydeberg Præstegjeld og Egn i Aggershuus-Stift udi Norge, og i Anledning deraf adskillige Afhandlinger og Anmerkninger deels Norge i Almindelighed, deels dens Østre-Kant i Særdeleshed vedkommende, med nødvendige Kobbere og Bilager, efter 10 Aars egne Undersøgninger*. C. S. Schwach bogtrykkeri, Christiania.
- Wilson, Lars 1994. *Runstenar och kyrkor. En studie med utgångspunkt från runstenar som påträffats i kyrkomiljö i Uppland och Södermanland*. Occasional papers in archaeology 8. Societas Archaeologica Upsaliensis, Uppsala.
- Wormald, Patrick 1999. *The Making of English Law: King Alfred to the Twelfth Century. Volume I. Legislation and its limits*. Blackwell Publishers, Oxford.

- Worsaae, Erik 1846. *Blekingske Mindesmærker fra Hedenold, betragtede i deres Forhold til de øvrige skandinaviske og europæiske Oldtidsminder*. Lyngø & Søn A/S, København.
- Wåge, Hilde 1990. Drapssakene i norsk seinmiddelalder; Prosedyre, straff, frekvens, motiv og miljø. Upublisert hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Bergen, Bergen.
- Ynglisesaga. Snorre Sturluson. Kongesagaer. Første del. Oversatt av Anne Holtmark og Didrik Arup Seip. *Norges kongesagaer* 1. Jubileumsutgaven. Redigert av Finn Hødnebo og Hallvar Magerøy. 1979. Gyldendal Norske Forlag, Oslo.
- York, Barbara 1995. *Wessex in the early Middle Ages*. Studies in the Early History of Britain. Leichestor University Press. London – New York.
- Ystgaard, Ingrid 2014. Krigens praksis: organisert voldsbruk og materiell kultur i Midt-Norge ca. 100–900 e.Kr. Upublisert doktoravhandling fra NTNU 2014:68. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Det humanistiske fakultet, Institutt for historiske studier, Trondheim.
- Zachrisson, Torun 1994. The Odal and its manifestations in the Landscape. *Current Swedish Archaeology* 2: 219–238.
- Ødegaard, Marie 2007. Graver og grenser: territoriell organisering av gårdene i jernalderen i Søndre Vestfold. Upublisert masteravhandling. Institutt for arkeologi, historie, kulturvitenskap og religion, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Ødegaard, Marie 2010. Graver og grenser – territoriell inndeling av jernalderens jordbrukslandskap i Vestfold. *Primitive tider* 12: 27–39.
- Ødegaard, Marie 2013. State Formation, Administrative Areas, and Thing Sites in the Borgarthing Law Province, Southeast Norway. I: Alexandra, Sanmark, Frode Iversen, Natascha Mehler og Sarah Semple (red.). Debating the Thing in the North I: Selected Papers from Workshops Organized by The Assembly Project. *Journal of the North Atlantic Special Volume* 5: 42–63.
- Ødegaard, Marie 2015. Tingsted og territorium. Organisering av rettslandskapet i Viken i jernalder og middelalder. Upublisert PhD-avhandling, Universitetet i Bergen.
- Ødegaard, Marie 2018a. Tinginstitusjonens alder i Norden belyst ved arkeologi og stedsnavnsgransking – samsvar eller ikke? *Viking* LXXXI: 89–116.
- Ødegaard, Marie 2018b. Thing sites, cult, churches, games and markets in Viking and medieval southeast Norway, AD c.800–1600. I: Semple, S. (red): Temporary Places, Gatherings and Assemblies. *World Archaeology* 50 (1): 150–164.
- Ødegaard, Marie 2019a. Cooking-pit Sites as Assembly Places. Lunde in Vestfold, South-East Norway: Regional Assembly Site in the Early Iron Age? I: Jayne Carroll, Andrew Reynolds and Barbra Yorke (red.). *Power and Place in Later Roman and Early Medieval Europe: Interdisciplinary perspectives on governance and civil organization*. Oxford: Proceeding of the British Academy 224. s. 107–126.

- Ødegaard, Marie 2019b. Assembling in times of transition-the case of cooking pit sites. I: Niall Brady og Claudia Theune (red.), *Transitions and Transformations in the Medieval and Early Modern Countryside*, Ruralia XII, Sidestone Press. s. 185–194.
- Ødegaard, Marie 2019c. Tingsteder og sentralgårder i Varna skipreide i jernalder og middelalder: Bjørn Bandlien (red.), *Arvegull. Rygge kirke*. Press forlag.
- Ødegaard, Marie og Iversen, Frode 2017. Kokegropfelt. Lunde, 1033/1, Iarvik kommune, Vestfold Fylke, Rapport fra arkeologisk utgravning. Upublisert rapport. Kulturhistorisk Museum, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Ødegaard, Marie og Torgeir Winther *in prep.* Bygningstyper med jordgravde stolper på Dilling. I: Lars Erik Gjerpe (red.), *Dilling-prosjektet*. Cappelen Damm Akademisk, Oslo.
- Østberg, Kristian 1928. *Sedvaner i granneforhold*. Norsk Bonderet. Femte bind. J. W. Cappelens Forlag, Oslo. Øy, Nils E. 1990. *Onsøy Leksikon*. Munin Forlag AS, Onsøy.
- Øye, Ingvild 1998. *Middelalderbyens agrare trekk*. Bryggens Museum, Bergen.
- Österberg, Eva 1977. *Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300–1600*, 33–49. Bibliotheca historica Lundensis. Publikasjon XLIII. Det nordiske ødegårdsprosjekt publikasjon 3. Gleerup, Lund.
- Ågrip or Noregs kongesoger. Oversatt av Gustav Indrebø 1973. Norrøne bokverk 32. Samlaget, Oslo.

Appendiks 1: Tingsteder – kart og liste

Nr.	Tingsted	Gnr.	Sogn	Skipreide	Fylke	Belegg	Annet
1	Åsland	43	Mo	Fyresdal (med Mo) herred	Grenland	DN V, 230/1359; IX, 337/1450-1460?; IX, 309/1449; X, 282/1497	
2	Moland prestegård	36	Moland	Fyresdal (med Mo) herred	Grenland	DN I, 684 og 685/1422; X, 222/1459; I, 879 og 881/1467; VII, 793/1560	Jf. DNF I, 170 (og 169)/1634
3	Væting	55	Moland	Fyresdal (med Mo) herred	Grenland	DN V, 368/1395; X, 203/1450; II, 855/1465; DNF I, 78/1582; DNF I, 215/1667; DNF I, 217/1670	
4	Moghus	34	Moland	Fyresdal (med Mo) herred	Grenland	DN XIII, 715/1561; DNF I, 83/1585; DNF I, 100/1593; DNF I, 105/1597; DNF I, 129/1607; DNF I, 143/1618; DNF I, 151/1624; DNF I, 152/1625; DNF I, 163/1629; DNF I, 167/1630; DNF I, 173 og 175/1634; DNF I, 226/1677	
5	Gryte	49-50	Moland	Fyresdal (med Mo) herred	Grenland	DN IX, 388/1483; DNF I, 104/1595	
6	Kviteseid	22	Kviteseid	Kviteseid herred	Grenland	DN II, 302/1365; II, 1026/1506	Flere diplom er utstedt på prestegården
7	Fjalestad	22-23	Nissedal	Kviteseid herred	Grenland	DN I, 762/1437; IX, 416/1493	
8	Tveit nordre	9	Nissedal	Kviteseid herred	Grenland	DN I, 420/1372; I, 778/1441; I, 863/1463; VII, 649/1528	
9	Lunde	21-22	Lunde	Ulefoss	Grenland	DN X, 62/1360; IV, 223/1336; XIII, 181/1520	
10	Sandnes	39-40	Hollen	Ulefoss	Grenland	DN II, 858/1465; VII, 490/1481	

Nr.	Tingsted	Gnr.	Sogn	Skipreide	Fylke	Belegg	Annet
11	Lindem	77-78	Nes	Lindheim	Grenland	DN III, 1156/1540; XI, 704/1560	Tre underbruk har tingnavn, Tinghaug, bnr: 73, 90, 98. Stor gravhaug. Tingtradisjon. Stedsnavn Tjovallsletta
12	Bø	(53) 54-56	Bø	Lindheim	Grenland	DN I, 212/1331; XIII, 138/1472; III, 804/1449; XXI, 783/1532; XI, 688/1554; XVIII, 384/1557; Akt s. 81-84/1591	Ved Bø gamle kirke ble det i 1985 funnet 880 mynter, de fleste fra middelalderen
13	Klever	46	Saude	Lindheim	Grenland	DN I, 398/1368; XIII, 143/1480	Jf. DN. XIII nr. 147, 1482
14	Tinne	44	Hitterdal	Lindheim	Grenland	DN IV, 228/1337 (jf. DN II, 226/1337); XI, 250/1483	
15	Ryen	31-33	Hitterdal	Lindheim	Grenland	DN I, 869/1464; IX, 372/1477; IX, 383/1481; XIII, 708/1556; XI, 728/1568	Jf. DN X, 198/1449; X, 350/1520; XV, 615, 1552;
16	Mæla	42128	Gjerpen	Gjerpen	Grenland	DN I, 245/1337; XI, 72/1358; XI, 71/1384; XIII, 78/1416; V, 577/1426; I, 831/1454; I, 848/1459; I, 850/1460; III, 905/1474	
17	Gjerpen	59-60	Gjerpen	Gjerpen	Grenland	DN I, 405/1370; IV, 652/1395; V, 265/1435; III, 752, 1439; XXI, 402/1441; V, 890/1475	
18	Skien	(300)		Gjerpen	Grenland	f.eks: DN II, 156/1325; II, 226/1337; I, 269/1341; I, 552/1396; VII, 360/1413	
19	Bratsberg	63	Gjerpen	Gjerpen	Grenland	DN II, 217/1336; I, 1033/1512; III, 1065/1515	
20	Hedenstad	113	Hedenstad	Sandsvær	Vestfold	DN IX, 219/1413; XIV, 31/1414; II, 1072/1523; X, 158/1433; Ra. dipl. 31 mai 1577	

Nr.	Tingsted	Gnr.	Sogn	Skipreide	Fylke	Belegg	Annet
21	Hassel	131	Hedenstad	Sandsvær	Vestfold	DN III, 932/1481	
22	Hostvedt	71	Efteløt	Sandsvær	Vestfold	DN XXI, 209/1399; II, 784/1449; XII, 241/1472; VIII, 797/1552	
23	Evje	54	Efteløt	Sandsvær	Vestfold	DN III, 544/1399; X, 221/1458; III, 1033/1505; VII, 711/1548; Ra. dipl. 17. febr. 1561	
24	Efteløt	45	Efteløt	Sandsvær	Vestfold	DN V 216/1353; II, 619/1411; XXI, 255/1411; XXI, 290/1422; II, 959/1490; III, 995/1495; VII, 501/1498; II, 1079/1525; XXI, 834/1538; VII, 771/1548; V, 1131/1555	Et underbruk har tingnavnet Tingvoll. Gravhaug med tingnavn. Mindre navn: Tingmyrene (jf. NG. V, 374, 378)
25	Komnes	29	Komnes	Sandsvær	Vestfold	DN I, 349/1356; I, 381/1364; V, 393/1399; X, 184/1445	
26	Skjærum	98-99	Hem	Lardal	Vestfold	DN VIII, 219/1393; I, 594/1404; V, 1132/1556	
27	Tanum	6-7	Svarstad	Lardal	Vestfold	DN V, 378/1397; II, 617/1411; IX, 751/1534; X, 726/1546	
28	Hole	30	Svarstad	Lardal	Vestfold	DN I, 941/1485; IX, 512/1523	
29	Gjerpeland	28, 33	Svarstad	Lardal	Vestfold	DN IX, 766 og 772/1413; X, 118/1413; IX, 766/1547; IX, 772 og 773/1553	
30	Hanavald	66-67	Styrvold	Lardal	Vestfold	DN XVIII, 391/1527; XI, 565/1529 eller 1530; X, 725/1546	
31	Bakke	2050	Kvelde	Numedal	Vestfold	DN I, 397/1367; II, 739/1440; II, 770/1446	
32	Fitje	124	Sandeherred	Numedal	Vestfold	DN II, 546/1396; III, 1154/1539	
33	Bommestad	1030	Hedrum	Numedal	Vestfold	Navnet + kokegropfelt, jf. kap. 8	

Nr.	Tingsted	Gnr.	Sogn	Skipreide	Fylke	Belegg	Annet
34	Gjelstad	2032	Hedrum	Numedal	Vestfold	DN III, 1152/1538	
35	Løve	1044-1046	Tjølling	Numedal	Vestfold	DN I, 406/1370; XI, 81/1391; XI, 89/1397; III, 649/1419; Ra. dipl. 2. okt. 1635	
36	Tjølling	1038	Tjølling	Numedal	Vestfold	DN II, 634/1414; VIII, 791/1547; I, 1118/1557	Navnet + kirken, jf. kap. 8
37	Lunde	1033	Tjølling	Numedal	Vestfold	(DN VIII, 346/1451)	Kokegropfelt nær Tjølling, jf. kap. 8
38	Manvik	2126	Berg	Numedal	Vestfold	DN I, 215/1332; I, 231 og 232/1335; X, 107/1408; VIII, 308/1440	
39	Haugane	2024	Tanum	Numedal	Vestfold	DN X, 114/1412; XII, 582/1537	
40	Teie	1	Nøtterø	Arendal	Vestfold	DN III, 419/1378; IV, 539/1387; IV, 635/1394; XXI, 361/1437; V, 763/1450	
41	Berg	41	Andebu	Arendal	Vestfold	DN XI, 216/1464	
42	Andebu prestegård	16	Andebu	Arendal	Vestfold	DN IV, 831/1426	To underbruk Tingvoll bnr. 17, Tingvang bnr. 20
43	Haugating	(1002)		Slagen	Vestfold	DN II, 217/1336	To daterte, store gravhauger, jf. kap. 5 og 8
44	Tønsberg	(1002)		Slagen	Vestfold	feks.: RN VII, 586/1376; DN II; 556/1399; XI, 115/1408; IV, 971/1471	
45	Sem	51	Slagen	Slagen	Vestfold	DN X, 654, 656, 657-658 og 660/1533	Fylkeskirke
46	Våle prestegård	94	Våle	Våle	Vestfold	DN X, 54/1346; X, 202/1450; V, 1119/1548	
47	Grønørk	59	Botne	Våle	Vestfold	DN XI, 270/1459; NHD 2 r. VI, s. 231/1621	

Nr.	Tingsted	Gnr.	Sogn	Skipreide	Fylke	Belegg	Annet
48	Haugestad	1	Hof	Råbygge	Vestfold	DN VII, 755/1542	
49	Hof prestegård	41	Hof	Råbygge	Vestfold	DN III, 474/1387; XI, 127/1413; VI, 491/1443; XXI, 430/1445; I, 871/1465; I, 996/1499; XV, 149/1510-20	
50	Fiskum	153-154	Fiskum	Eiker	Vestfold	DN III, 337/1364; II, 654/1420; VI, 410/1421; II, 920/1477	
51	Hedenstad	35	Haug	Eiker	Vestfold	DN IX, nr. 142/1343; IX, 219/1413; VII, 378/1425; VI, 195 og 494/1445; VI, 500/1446; VII, 525/1505; VII, 683/1531; NHD 2. r. III (2), s. 234/1609	
52	Berg (Kirkeberget)	61	Berg (Haug)	Eiker	Vestfold	DN III, 299 og 300/1358-1359; II, 298/1359; V, 319/1380; III, 631/1417; III, 638/1418; III, 662/1442; VI, 489/1442; VI, 451/1434; VI, 508/1448; X, 263/1466; II, 1028/1508; VII, 465/1599; NHD 2. r. III (2), s. 25/1611	
53	Haug (Eiker prestegård)	77	Haug	Eiker	Vestfold	DN II, 428/1373; XII, 35/1378(?); II, 796/1452; XI, 214/1462; V, 850/1464; VIII, 785/1545	
54	Sanden	105	Haug	Eiker	Vestfold	DN V, 372/1396; Ra. dipl. 17 april 1591; Akt. s 75/1591; NHD 2. r. III (2) s. 79-82/1604; NHD, tillegg til 1.-4. rekke, 1966, s. 111f./1613	
55	Varlo	84-85	Haug	Eiker	Vestfold	DN VI, 343/1394	
56	Ravo	18-20	Sande	Sande	Vestfold	DN XI, 245/1480; VII, 533/1513; VIII, 618/1526; VIII, 788/1546; XXI, 939/1550; Ra. dipl. 10/3 1550	

Nr.	Tingsted	Gnr.	Sogn	Skipreide	Fylke	Belegg	Annet
57	Sande kirke	21	Sande	Sande	Vestfold	DN I, 628/1411; I, 659/1418; V, 562/1423; II, 804/1454; VII, 459/1461; XXI, 537/1463; XXI, 544/1464; VII, 743/1541; Ra. dipl. 4/3 1580.	Mulig: DN XI, 227/1470; IV, 1056/1512; IV, 1109/1537
58	Berg	83	Sande	Sande	Vestfold	DN XXI, 937/1549	
59	Nordby	26	Skoger	Sande	Vestfold	DN XXI, 936/1549	
60	Vivelstad	39	Frogner	Lier	Vingulmark	DN IV, 528/1386; IX, 192/1390-1400; IV, 690/1399; Akt s. 77 og 156/1610	
61	Hegg	50	Frogner	Lier	Vingulmark	DN I, 697/1424	Indrebø (1935, 144 n. 32) mener med ref. til JN (418) fra 1595 at det alminnelige (herreds)tinget i Lier var her, gbnr. 50/3, underbruk til prestegården, gbnr. 50/1
62	Reierstad	104-105	Frogner	Lier	Vingulmark	DN II, 451/1378	
63	Mære	74 (75 og 77)	Tranby	Lier	Vingulmark	DN XVI, 41/1400	
64	Sætre	57	Hurum	Hurum	Vingulmark	DN XXI, 52/1335; XIII, 714/1560 (1599), (jf. tillegg i diplom)	
65	Askeland	7	Røyken	Asker	Vingulmark	DN V, 1113/1545; Ra. dipl. 2. mai 1600	
66	Huseby	63	Røyken	Asker	Vingulmark	DN V, 458/1408; I, 860/1462; Ra. dipl. 11. jan. 1586; Ra. dipl. 28. sept. 1603	
67	Klemmetsrud	29	Røyken	Asker	Vingulmark	DN XXI, 545/1464	
68	Vøien	78	Tanum	Bærum	Vingulmark	DN V, 576/1426	

Nr.	Tingsted	Gnr.	Sogn	Skipreide	Fylke	Belegg	Annet
69	Oslo			Aker	Vingulmark	f.eks. DN IV, 341/1348; IV, 576/1389; II, 701/1429; II, 897/1475; V, 1051/1527	
70	Aker		Aker	Aker	Vingulmark	DN I, 993/1498	Fylkeskirke. Gården nevnes i mange sagaer.
71	Kråkstad	10	Kråkstad	Østre Follo	Vingulmark	DN V, 245/1361; V, 386, 387 og 389/1399; V, 423/1402; V, 424/1403; III, 719/1433	
72	Ås	42	Ås	Vestre Follo	Vingulmark	DN I, 350/1357; V, 302/1378; III, 513/1394; V, 712/1442; X, 309/1515; XIII, 606/1535; VIII, 798/1552	
73	Vestby	6	Vestby	Vestre Follo	Vingulmark	DN I, 260/1339; VII, 410/1339; III, 360/1368; VIII, 264/1420; VII, 377/1424; II, 698/1429; IX, 282/1441; VIII, 315/1442; XV, 73/1447; IV, 940/1457; VIII, 806/1558	
74	Tingulstad	111-112	Hobøl	Mossedal	Vingulmark	DN IX, 350/1465	Et underbruk heter Tingvoll (bnr. 6)
75	Melleby	45	Hobøl	Mossedal	Vingulmark	DN XIII, 125/1457; Ra. dipl. 21. okt. 1580	
76	Bjerne	103	Hobøl	Mossedal	Vingulmark	DN XIII, 54/1400; XVIII, 232/1520; XXI, 978/1552; Ra. dipl. 2. nov. 1578	
77	Hobøl	104	Hobøl	Mossedal	Vingulmark	DN I, 730/1430; VIII, 383, 1465; VIII, 423/1489; VIII, 496/1518; III, 1104/1526; II, 1138/1542	Hobbøll thinghoug (Indrebø 1935, 182 m/ref.).
78	Hovin	103-104	Hovin	Vemme	Vingulmark	DN IX, 207/1408; V, 608/1431; VIII, 288/1432; IV, 985/1477	
79	Alvum	116	Heli	Vemme	Vingulmark	DN III, 445/1383	

Nr.	Tingsted	Gnr.	Sogn	Skipreide	Fylke	Belegg	Annet
80	Jakobshaug	45	Skiptvedt	Vemme	Vingulmark	DN II, 607/1409; V, 471/1410	
81	Borger	74-75	Skiptvedt	Vemme	Vingulmark	DN II, 614/1410; XIII, 112/1445; II, 809/1454	
82	Kirkeby	158	Båstad	Frøyland	Vingulmark	DN XI, 229/1471; XI, 62/1563	
83	Trøgstad	61	Trøgstad	Frøyland	Vingulmark	DN XIII, 38/1385; V, 492/1413; IV, 822/1424; I, 701/1425; V, 795/1454; III, 828/1455; XXI, 518/1461; XXI, 942/1550	
84	Eidareng	41	Askim	Frøyland	Vingulmark	DN I, 236/1336	
85	Henstad	52	Askim	Frøyland	Vingulmark	DN XXI, 882/1543; XXI, 977/1552	
86	Askim	2-3, 99	Askim	Frøyland	Vingulmark	DN IV, 634/1394; XVI, 172/1452; IV, 1013/1492; XIII, 721/1562	
87	Moen	14	Sletner (Eidsberg)	Heggen	Vingulmark	DN IV, 1013/1492	
88	Folkenborg	71	Folkenborg	Heggen	Vingulmark	DN VIII, 421/1489; Ra. Oslo bispestols dipl. 15. nov. 1595 (jf. indrebø 1935, 173 note 21).	
89	Homstveit	219-220	Hærland	Heggen	Vingulmark	DN V, 358/1393	
90	Løken	198-199	Hærland	Heggen	Vingulmark	DN XVIII, 31/1382-87 (avskr. 1447)	
91	Lekum	90	Eidsberg	Heggen	Vingulmark	DN V, 544/1421; XII, 206/1441; Ra. Oslo bispestols diplom 24. sept. 1578. (jf. indrebø 1935, 173 note 21).	

Nr.	Tingsted	Gnr.	Sogn	Skipreide	Fylke	Belegg	Annet
92	Eidsberg	89	Eidsberg	Heggen	Vingulmark	DN I, 425/1373; VIII, 234/1404; IV, 766/1407; V, 464/1409; V, 474/1411; VII, 355/1412; VII, 361/1413; I, 819/1452; VIII, 340/1450; IV, 925/1451; I, 471/1482; I, 1005/1501; XVIII, 224/1514; XIII, 716, 1562	(1236) Håkon Håkonssons saga, kap 186, møttes ved kirkegårdsmuren
93	Rødnes	56	Rødnes	Marker	Vingulmark	DN IX, 215/1413; V, 971/1494; VI, 627/1499; XXI, 964/1551	
94	Klemetsby	38	Rødnes	Marker	Vingulmark	DN IX, 160/1366; IX, 216/1413	
95	Øymark	109	Øymark	Marker	Vingulmark	DN VII, 376/1424; VII, 479/1475; XXI, 883/1543	
96	Rive	65-66	Aremark	Marker	Vingulmark	DN VIII, 419/1488	
97	Østby	331, 223	Os	Skaun	Vingulmark	DN I, 793/1445; III, 790/1446; Ra. dipl. 7 mars 1577	
98	Holøs	230-231	Os	Skaun	Vingulmark	RN V, 843/1346; IV, 339/1348	
99	Rakkestad (m/Birkenes)	5	Rakkestad	Skaun	Vingulmark	DN II, 282/1347; II, 452/1378; XXI, 188/1393; II, 553/1398; III, 558/1401; IX, 220/1414; XVI, 77/1422; IV, 956/1465; I, 923/1478; XI, 249/1482; I, 944/1485; II, 983/1495; VIII, 448/1501; X, 289/1501; I, 1024/1508; XV, 140/1510; XV, 142/1512; X, 694/1536	Birkenes: DN VII nr. 381/1426; XXI, 1006/1554; Ra. dipl. 18 januar 1566
100	Fosser	49-51	Rakkestad	Skaun	Vingulmark	DN II, 282/1347; XIII, 77/1416	
101	Rud	92	Utanskogs	Skaun	Vingulmark	DN I, 627/1410	
102	Sønsteigård	122	Degernes	Skaun	Vingulmark	DN VIII, 418/1488; XII, 817/1536	

Nr.	Tingsted	Gnr.	Sogn	Skipreide	Fylke	Belegg	Annet
103	Berby	120	Erningsdalen	Idd	Vingulmark	DN II, 501/1387	
104	Ende	121	Erningsdalen	Idd	Vingulmark	DN V, 515/1416	
105	Berger	33	Idd	Idd	Vingulmark	DN III, 507/1392; XXI, 615/1485; XXI, 895/1545	
106	Asak	74	Asak	Idd	Vingulmark	DN XXI, 886 og 887/1544	
107	Syverstad	103-106	Ingedal	Ingedal	Vingulmark	DN I, 247/1337 (?); XV, 65/1439; IX, 335/1459	
108	Guslund	100	Skjeberg	Ingedal	Vingulmark	DN XII, 202/1440	
109	Bø	1018	Bø	Skjeberg	Vingulmark	DN V, 807/1457; Oslo bispestols dipl. 1 mars 1571	
110	Botne	19	Hvaler	Hvaler	Vingulmark	DN V, 1010/1511	
111	Borge	62	Borge	Åbyggje	Vingulmark	DN III, 550/1400; II, 614/1410; XV, 66/1440; V, 908/1540	
112	Enhus	25	Glemminge	Tune	Vingulmark	DN III, 682/1425	
113	Sandesund	(1)		Tune	Vingulmark	DN XII, 224/1456; Jf. Johnsen 1906, 169	
114	Borgartinget	(1)		Tune	Vingulmark	f.eks. RN VIII, 646/1398; DN V, 760/1449; III, 827/1454; III, 989/1494; I, 1030/1511	
115	Tune	63 (64-65)	Tune	Tune	Vingulmark	DN X, 82/1385; II, 894/1475; XVI, 588/1536; Ra. dipl. 6 juni 1592; NHD 2 r. III (1) s. 94, 31. Juli/1600; Ra. dipl. 25. juni 1618	Stedsnavn + fylkeskirke

Nr.	Tingsted	Gnr.	Sogn	Skipreide	Fylke	Belegg	Annet
116	Kolberg	27-28	Onsøy	Onsøy	Vingulmark	DN III, 837/1456; XXI, 547/1464; I, 929/1481; XXI, 597/1482; XXI, 1084/1559; Ra. dipl. 25. sept. 1562; Ra. dipl. 2. febr. 1576	
117	Hauge	90-91	Onsøy	Onsøy	Vingulmark	DN VIII, 238/1406; II, 673/1423	
118	Mollestad	10	Onsøy	Onsøy	Vingulmark	DN I, 1089/1538	
119	Hisingby	108-109	Onsøy	Onsøy	Vingulmark	Jf. kap. 7 og Norseng 2005b, 109	
120	Tom (Tuft)	25	Tom (Tuft)?	Onsøy	Vingulmark	DN II, 561/1399; II, 615/1413; II, 697/1428; II, 710/1432	
121	Åker	33-35	Huseby?	Råde	Vingulmark	DN XVI, 637/1553	
122	Lundeby	63-64	Råde	Råde	Vingulmark	DN VIII, 435/1493; III, 1077/1518; XVI, 638/1553; XVI, 639, 640 og 641/1554; Ra. dipl. 9. jan. 1591; Akt. s. 61/1591 og 1610	
123	Huseby	39-43	Huseby	Råde	Vingulmark	DN XIV, 25/1404; XXI, 344/1434; XI, 287/1509 (jf. DN XIV, 22)	
124	Rygge	48	Rygge	Varna	Vingulmark	DN I, 428/1373-1374; I, 933/1482; XXI, 659/1493; I, 1075/1528; NHD 3 r. II, s. 52/1628	
125	Varna kloster	89	Rygge	Varna	Vingulmark	DN II, 883/1472; IX, 365, 1473; I, 913/1475; XVI, 260/1476; III, 948/1484	
126	Dilling	69	Rygge	Varna	Vingulmark	DN IV, 593/1391; XXI, 626/1488; XXI, 647/1491	
127	Evje	38	Rygge	Varna	Vingulmark	DN IV, 593/1391; XXI, 626/1488; XXI, 647/1491. Evje er gnr.	For tingsteder i Varna, se Ødegaard 2019c

Appendiks 2: Skipreider i Borgartingslagen

Skipreide	Område	Grenseløp/vurdering
<i>Fra Rýgjarbit til Kambhorn:</i>		
1	Hovin (Gjerpen)	Besto antakelig av Gjerpen, Siljan (tidl. Slemdal) og Eidanger (Steinnes 1933a, 56).
2	Ulefoss	Holla, Lunde (t.o.m Ytre Flåbygd), Solum og Drangedal (ikke Tørdal) (Steinnes 1933a, 57).
3	Lindheim	Lå i Grenland, nevnt en gang på 1400-tallet (DN IX, 228/1419). Til skipreiden hørte antakelig Sauherad, Bø og Heddal.
4	Bamble	Bamble, Sannidal og Skåtøy og vestetter til Rýgjarbit. Benevnelsen skipreide er aldri brukt om Bamble (Steinnes 1933a, 57).
5	Arendal	Stokke hovedsogn, Skjee og Arendal anneks, Andebu hovedsogn, Høijord anneks, noen gårder av Sem hovedsogn og hele Nøtterøy (Bull 1920).
		Solum hørte med til Ulefoss (Bull 1920, 137; Steinnes 1933a). Grensen mellom Gjerpen og Ulefoss går i Skienselva. I NV følger jeg strukturen på matrikelgårdene. Valebø-bygden, som ligger på østsiden av Norsjø, ble i 1964 lagt til Gjerpen fra Holla kommune (nå i Nome) (jf. under).
		Valebø på østsiden av Norsjø hørte med (Bull 1920, 137 og n. 2). Holla og Lunde tilsvarte Nome kommune i dag. Valebø i Holla (gnr. 331-338) må trekkes fra, det ligger i Skien i dag (siden 1964). Samme gjelder Ytre Flåbygd (tilsvarte gamle gnr. 44-55 (NG), nye gnr. i Nome kommune er 113-122). Solum herred/kommune ligger i Skien i dag. Deler av det eldre herredet ble overført til Porsgrunn i 1918 og 1920, bl.a. områdene Lahelle og Knardalstranda, slik at grensen ble gående i Skienselva. Tørdal hører antakelig ikke med (dagens gnr. 1-39 i Drangedal, tidl. gnr. 39-70 i NG). Klosterhøyden hørte til Solum (Gjone 1965, 21). Grensen går i Skienselven.
		Grensen fulgte antakelig grensen til Øvre Telemark/Skattlandet (Steinnes 1930, 141f., 1933a, 58 n. 2). Gransherad i nordre Notodden var ikke del av Borgartingslagen (gnr. 97-135) (1-43 i NG). Heddal (resterende del av Notodden) minus sognet Lisleherad, hørte med.
		Bamble kan kanskje tilsvare det historiske Vestmar, et gammelt landskapsnavn, men også «småkongedomme» nevnt bl.a. i Ynglingesaga. Dekket trolig det senere Bamble med Sannidal og øyene, området vest for Langesundfjorden (tidl. kalt Grenmar) og muligens Drangedal og Kragerø (Sandnes 1976; Flaatten 1992; http://nn.wikipedia.org/wiki/Vestmar) (15.11.2013). Se også tekst.
		Skjee og Arendal er i Stokke. Høijord er i Andebu, Sem i Tønsberg og Nøtterøy er egen kommune i dag. Gnr. 130 i Andebu er usikker, men tilhørte trolig Hedrum.
		Lorens Berg (1905) har en noe annerledes inndeling: hele Andebu, 11 gårder i Høijord og 5 gårder i Kodal.

Skipreide	Område	Grenseløp/vurdering
6 Slagen	Størstedelen av Sem hovedsogn, Slagen anneks, Borre hovedsogn, og størstedelen av Nykirke og Undrumsdal anneks.	Sem og Slagen er i Tønsberg kommune i dag, Borre og Nykirke er en del av Horten, Undrumsdal er en del av Re. Gnr. 72. Prestegården, står ikke i matrikkelen, men har trolig tilhørt Borre skipreide. Gnr. 73, Sleiterød, står heller ikke i matrikkelen og er usikker.
7 Våle	Våle sogn med deler av Nykirke anneks, Botne hovedsogn med deler av Hillestad anneks.	Våle er i Re kommune i dag. Hillestad er i Holmestrand og Nykirke er i Horten.
8 Råbygge eller Rørdal	Ramnes hovedsogn (minus gnr. 21–23), Fon anneks, Vïvestad anneks, deler av Høijord, Hof hovedsogn, Vassås anneks og en del av Hillestad (Bull1920, 136).	Ramnes, Fon og Vïvestad er i Re kommune i dag, Høijord i Andebu, Vassås i Hof og Hillestad i Holmestrand kommune. Gnr. 78, Herre-Skjelbred, står ikke i matrikkelen (= adelsgård), og heller ikke gnr. 75, men regnes her til Råbygge. Gnr. 110 i Botne kan ha hørt til både Våle og Råbygge, men er antatt å høre til sistnevnte.
9 Sande eller Engra	Sande hovedsogn og Skoger anneks og Strømmen. Uklart om området kalles for skipreide (jf. note 35 og Steinnes 1933a, 57 n. 3).	Skoger og Strømmen er i Drammen kommune i dag (se under fjerdingen). Gnr. 113, Kjeksrød, i Holmestrand er usikker og kan også ha hørt til Våler eller Råbygge. Den er tegnet til Sande, siden den hørte dit i 1668 g 1723 (NG).
10 Numedal	Brunlanes, Hedrum, Tjølling, Sandeherred (nåværende Sandefjord) og Tjørne.	Minus 5 gårder i Kodal, som lå til Tønsberg len, jf. www.kodal.info/index.php/Brunla_len (22.09.2011). Flere av gårdene i Andebu herred har ligget i Kodal sogn i Hedrum. Dette gjelder gnr. 103–108, 112–130.
11 Lardal	Lardal. Uklart om området kalles for skipreide (jf. note 35 og Steinnes 1933a, 57 n. 3).	Usikkert om den var egen skipreide eller hørte til enten Arendal, Råbygge eller Numedal. Min vurdering er at den hørte til Sandsvær, jf. kap. 6.
12 Sandsvær	Kongsberg med Lardal. Uklart om området kalles for skipreide (jf. note 35 og Steinnes 1933a, 57 n. 3).	En del av Gransherad, kalt Øvre Jondal, tilsvarende 132 innbyggere, ble en del av Kongsberg først i 1866, og skal ikke regnes med til skipreiden.

Skippeide	Område	Grenseløp/vurdering
13	Eiker. Uklart om området kalles for skipreide (jf. note 35 og Steinnes 1933a, 57 n. 3).	Regnes som egen skipreide. Jf. kap. 6 og 9, og under fjerdinger.
14	Hurum	Indrebø (1935) har vist hvordan Hurum hadde en fjerdingsinndeling, og at Strøm kan ha hørt til Hurum i middelalderen. Jeg antar derfor at Hurum har vært en egen skipreide (jf. under Sande og fjerdinger).
15	Lier. Kalles aldri for skipreide.	Lier var trolig også en egen skipreide (Bull 1920, 136; Steinnes 1933a, 56) (se under fjerdinger).
16	Asker (Skógeimsherað) et bygdenavn (NG II,128f.). Kalles skipreide i et diplom, som også beskriver at Røyken hørte med (DN V, 462/1409)	Det har blitt argumentert for at Hurum har hørt til (Bull 1920, 136; Steinnes 1933a, 57), og også Vestre Bærum grunnet at leidangen lå til Mariakirken i Oslo med leidangen fra Asker (Steinnes 1933a, 56f.). Som vist under tror jeg både Bærum og Hurum kan ha utgjort egne skipreider. Navnet <i>Skógeimsherað</i> indikerer at området var et herred, som kan tale for at det trolig også var en skipreide.
17	Bærum (Bergeimsherað) (østre og vestre) Inndelingen i østre og vestre i middelalderen tilsvarer sognene Haslum og Tanum (Bull 1918b, 20) og må være en yngre betegnelse.	Steinnes mener at Østre Bærum hørte med til Aker, fordi disse hadde samme skatteinivå (Steinnes 1933a, 56f.), men det er ikke noe argument for at de ikke kan ha vært to skipreider. Navnet <i>Bergeimsherað</i> indikerer at området var et herred og dermed en skipreide, som senere ble delt i en østre og en vestre del. Skattemessig kan de så ha blitt lagt i forlening til forskjellige steder.
18	Aker (Osloáarherað) Kalles for skipreide en gang i 1409 (DN V, 462; jf. Bull 1918a, 271 n. 1).	Bull mener at Aker besto av dagens Oslo kommune uten Sørkedalen og noen gårder av Oppegård kommune. Lysakerelven var alltid grensen mot Bærum, men grensene endret seg derimot i de andre delene av skipreiden (Bull 1918b, 21f.). RB regner Sørkedalen til Østre Bærum, men hørte til Aker i 1613 (Bull 1918b, 21; Bull 1922, 23). Deler av Oppegård kommune har ligget til Aker: gårdene Hvitebjørn og Vasbotten nevnes i 1535, og ca. 1650 nevnes Hvitebjørn, Kollebotten, Vasbotten, Ormerud og Ekorrud til Aker. Akers grense i Nordmarken er usikre, men i 1335 nevnes Maridalen til Aker (Bull 1922, 22). Grensene er rekonstruert etter disse opplysningene og øvrige topografiske forhold.

Skipreide	Område	Grenseløp/vurdering
19 Follo (Østre og Vestre)	Ut fra navnene Østre og Vestre Follo skipreide skulle en tro at de to områdene opphavelig har utgjort en skipreide.	Steinnes trekkes grensen mellom Østre og Vestre Follo ved å ta utgangspunkt i skatteforholdene i sen- og høy middelalderen, som var de samme fra minst 1300 til 1577 (Regnskap for Akershus len 1557-1558, 35-40; Steinnes 1930-33a; 1933a; Schou 1990, 167). Vestre Follo inkluderte da Såner sogn (minus gnr. 109), Vestby sogn til og med Grønland, gnr. 84, den vestre delen av Kroer sogn, størstedelen av Ås sogn og hele Frogn sogn. Resten av Follo, inkludert Nesodden, hørte til den østre skipreiden (jf. Steinnes for gårdenes navn). Kartet i Hosar (1993, 158) er feil, for Nordby sogn hører ikke til Vestre Follo.
Fra Kambo til Sviresund:		
1 Idd	Idd herred, Asak og Rokke sogn av Berg herred (f.o.m. gnr. 43), Halden by, og Enningdalen.	I nordøst mellom Idd og Ingedal skipreider krysser sogne- og skipreidegrensene hverandre. Berg kirke i Ingedal skipreide ligger helt på grensen til Idd og sognet har strekt seg inn i Idd skipreide. Idd faller heller ikke sammen med senere kommunegrenser.
2 Ingedal	Ingedal sogn av Skjeberg, og størstedelen av Berg sogn av Berg herred.	Lidene Remmen, Østgård, Totorp og Brøden, samt hele Fredrikshald (Halden) hørte til Idd (Bull 1920, 139). De nevnte lidene tilsvarer minst gnr. 43, 46, 49 og 59-60. Gnr. 1-42 hører da til Ingedal.
3 Skjeberg	Resten av Skjeberg herred (jf. over), annekssognene Ingedal og Ullerøy.	Gnr. 80-100 ble lagt fra Ingedal til Skjeberg sogn ved res. 6. des. 1854. Grensen mot Ingedal har ikke fulgt sognegrensene, gnr. 80-100 lå til Ingedal (Indrebø 1935, 174 n. 25). Det er usikkert om Store Dal, gnr. 1109-1011, hørte til Skjeberg eller Åbygge skipreide. Den nevnes under Åbygge i Sigurd Jorsalfares saga, men i lidetallet fra 1300-tallet hører den med til Skjeberg (Bull 1920, 139). Jeg har valgt å tegne den under Skjeberg - det har liten betydning ettersom det bare er snakk om én gård.
4 Åbygge eller Åmord	Sognene Borge og Torsnes. Hvaler kan ha hørt med.	Gården Store Dal kan også ha hørt med (tegnet til Skjeberg) (jf. over).
5 Tune	Tune, Varteig og Glemminge herreder.	Strakk seg på 1500-tallet fra Varteig i nord til Kråkerøy i sør. Omfattet hele 5 senere herreder, Varteig, Tune, Rolvsøy, Glemmen og Kråkerøy, foruten Sarpsborg by og senere Fredrikstad.
6 Onsø	Onsøy herred med Onsøyfjordingen av Råde. Kalles en enkelt gang År skipreide (DN II, 139/1320).	Onsøyfjordingen av Råde utgjorde gnr. 90-115. Dette området ble lagt til Råde ved res. 15 jan. 1842, og slik ble den gamle tingslagsgrensen endret.

Skipreide	Område	Grenseløp/vurdering
7	Råde Råde herred, minus Onsøfferdingen.	Gnr. 23-25, 90-115 hørte til Råde sogn i middelalderen, men lå verdslig under Onser skipreide (Indrebø 1935, 176 n. 34). Gårdene 13-15 i Rygge og Svinndal sogn i Våler hørte til. Det lå i Råde i middelalderen (DN II, 584/1405; Akershusregisteret nr. 457 (1461) og nr. 385 (1489); (Indrebø 1935, 177, n. 41). Svinndal sogn hørte til Råde skipreide i 1585 (NHD 1 r. III, s. 204), men er nevnt med Mossedal i 1524, mens Råde kommer for seg. Det er mulig at Svinndal kan ha vært skilt fra Råde på 1520-tallet, eller at visse offentlige inntekter har gått sammen med Mossedal og noen med Råde (Agerholt 1950-53, 154 n.1), selv om dette synes noe merkelig.
8	Varna (Rygge) Rygge og Moss herred med Jeløya, minus gnr. 13-15 i Rygge, som ble lagt til Rygge fra Råde ved res. 31. okt. 1815 (Indrebø 1935, 178).	Våler og Varna lå som forlening under Mariakirken i Oslo. Bull antar de kan ha utgjort én skipreide i 1277, men begge var nok egne skipreider (jf. under). Senere på 1500-tallet kan de ha blitt regnet sammen for å få de 12 skipreider som nevnes i mange kilder (se Steinnes 1933a, 56; jf. under).
9	Våler Den besto trolig av Våler sogn.	Bull mener Våler bare er nevnt én gang, i 1343 (DN II, 253) og derfor hørte til Varna. Våler skipreide er imidlertid nevnt ytterligere to ganger (DN XXI, 4 og 5/1330). Lensregnskaper viser at Våler hovedsogn følger Rygge i det verdslige, liksom anneksognet Svinndal følger Råde (Agerholt 1950-53, 154). Jeg regner den derfor som en egen skipreide forut for 1343. Senere hørte Våler verdslig-administrativt under Varna.
10	Vemme (Vimar) Spydeberg og Skiptvet herreder.	
11	Frøyland Trøgstad herred med Båstad og Askim herred	Gnr. 31 i Heggen hørte antakelig til Frøyland, samt minst gårdsnummer 10, Skakstad, i Eidsberg (Frøysset 1957, 74f.).
12	Heggen (Eidsberg) Eidsborg prestegjeid med annekssegnene Trømborg og Hærland.	Mysen anneksogn var utskilt av Eidsberg ved res. 6. feb. 1920.
13	Skaun (Rakkestad) Rakkestad sogn med Degernes og Os anneksogn.	Rakkestad skipreide er bare nevnt en gang, i 1592 (Bull 1920, 139 n. 1). Navnet Skaun ble enda brukt ved reformasjonen, men Rakkestad var før 1600 blitt det normale navnet.
14	Hvaler	Bull anfører at Hvaler antakelig var en skipreide. Regnes kansjke til Åbyggje på 1500-tallet (Bull 1920, 139).
15	Mossedal	Tilhørte Oslo lagsogn minste fra 1400-tallet. Jeg tolker det som egen skipreide. Se kap. 6
16	Marker Bygdene Aremark, Rømskog, Rødernes og Øymark	Lå verdslig under Oslo lagsogn. Ikke del av den eldste skipreideinndelingen, men ble nok regnet som en skipreide i 1277. Lideantallet kan indikere to skipreider her senere. Jf. kap. 6.

Appendiks 3: Fjerdinger i Borgartingslagen

Skipsreide	Fjerdinger	Kilder	Grenseløp/vurderinger
Mossedal (Hobøl):	Ytre (Ytzi) Bierffuen (Bjerne) Tomter Østi 1663: Ytre, Tomter, Bjerne og Melleby	DN V, 591; Ak. 83/1518; DN IV, 111; XV, 85; Indrebø 1935, 179. Lensregnskap. Mariakirken 8.5. tiendemantall 1663 (Hosar 1993, 165).	Ytre tilsvare trolig gnr 67-95, Bierffuen (Bjerne), gnr. 34-66, 96-117. 3. Tomter anneks er gnr. 1-33. Under Ytzi fjerdinger er nevnt gnr. 75-77, 92, 11429 og 1518. I 1315 nevnes Jaeren, gnr. 17 og 18, under Øfsti fjerdinger. Hollebøl, gnr. 34, nevnes under «øfsstæ fiordonghenom», (DN XV, 85/1460), og Indrebø regner da gården til Øvre fjerdning. Hollebøl ligger derimot i Bjerne fjerdning, på grensen til Øvre fjerdning. En kan da se for seg en mindre endring i grensen. Fjerdningene er de samme på 1300-tallet som i tidlig moderne tid.
Våler	1593: Kobbel (Kåbøl) Siuersrødt (Sjulerød) og Westlandz (Vestland)	Indrebø 1935, 178-180	Kobbel fjerdning, gnr. 2-31 (minus Nekerød, gbnr. 20/2, som ble lagt fra Vestby til Våler ved res. 17. feb. 1844), Siuersrødt er gnr. 32-58. Dersom gnr. 76, «Kissen» som er nevnt først i listen, er Kjos, prestegården, hører den til. Westlandz er gnr. 59-87 (-767). Indrebø mener at gnr. 76 kan tilhøre Sjulerød, men det er lite sannsynlig på grunn av eiendomsfiguren og gårdsnumrene. Gnr. 2 hadde ikke Indrebø ført til noen fjerdning, men jeg vurderer det slik at den tilhører Kobbel.
Varna	1593: Closter, Dilling, Jellø, Røer, Støtuig og Waltz	Indrebø 1935, 178	Indrebø mener at gnr. 88 har hørt til Dilling, ikke Closter. Denne gården er imidlertid Varna Kloster, så det virker lite sannsynlig. Gnr. 77 og 78 er nevnt under Closter og Dilling, men eiendomsforholdene tilsier at begge har ligget under Dilling. Jello og Watz er usikre, siden eiendomsnumrene ikke er oppført i FKB-dataene for Moss. Grensene kan dermed ha være annerledes her. Gnr. 95-97 kan ha hørt til Jellø og ikke Closter. Gnr. 9-12 har Indrebø henført til Støtuig med usikkerhet, men jeg tror pga. eiendomsstrukturen det er større sannsynlighet for at disse hører med til Røer.
Skaun	1600: Rakkestad-, Utanskog- (Ytterskog), Degernes-, Os-, og Lillefjerdningen	Indrebø 1935, 97	Degernesfjerdningen er ikke nevnt før etter reformasjonen. Lillefjerdningen er betraktelig mindre enn øvrige og har ikke navn etter en gård. Indrebø mener Lillefjerdningen er skilt ut av Degernes, for da vil grensene ha naturlige grenseskille. Jeg anser det mer trolig at Lillefjerdningen var del av Rakkestadfjerdningen, ettersom de rettslig ser ut til å ha blitt behandlet sammen. Da sammenfaller også grensene med de kjente sognegrensene her.

Skipreide	Fjerdinger	Kilder	Grenseløp/vurderinger
Heggen	1400-tallet: Trømborg, Eidsberg, Tenol, Hæns (Hens), Hærland (Hærland) og Folkenborg		Senest midten av 1400-tallet kjennes seks fjerdinger (Indrebø 1935, 172 my/ref.). Grensene eksakte løp er noe usikre. Fjerdingene og kirkesteder har samme navn, så sognegrensene trekkes her inn. Trømborg (gnr. 179–225) og Hærlands (gnr. 133–178) grenser sammenfalt trolig med dagens sognegrenser, mens Eidsberg var delt i fire fjerdinger og sogn (Indrebø 1935, 172ff.). Folkenborg sogn lå i NØ av Heggen. Tenol fjerdning og sogn lå i nordvest (f.eks. DN VIII, 319/1443; V, 464/1409; III, 1031/1504). Hens kirke lå sør i skipreiden, men er lagt ned før 1401 (RB 169). Under Hens er nevnt gnr. 105, 123 og 124. Grensen mellom Hens og Eidsberg er usikker, men trolig lå gnr. 131–132 i Hens. Grensen mellom Folkenborg og Eidsberg er også usikker, og topografi, naturlige grenseskille, eiendomsfigurer og matrikelgårdenes innbyrdes organisering må trekkes inn. Folkenborg utgjorde trolig gnr. 1 til minst 71, som er Folkenborg prestegård. Eidsberg derfor gnr. 72 til 132. Grensen i sør følger en elv og naturlig topografi. Matrikelnumrenes plassering gjør det også enkelt å følge et mønster. Det er derimot usikkert hvilke fjerdinger (og sogn) gnr. 77–89 hørte til. Disse er lagt til Eidsberg. Mellom Folkenborg og Trømborg har gnr. 60–61 og 177–178 usikker tilhørighet, men ettersom sistnevnte gårder ligger innen 60–61, ble disse kartfestet til Folkenborg. Til Tenol lå gnr. 14, 21, 29, 22 og muligens gnr. 10, og fjerdingen kan da ha dekket gnr.1–32.
Råde	Missingen		Fjerdingene har navn etter kirkestedene. Jf. kap. 7 Det er bare kjent én fjerdning i Råde i middelalderen, <i>Meþing</i> fjerdning. Missingen, gnr. 84, og i tillegg Jørsø, gnr. 79–80, har hørt til. Området dekket sørøstre del av Råde, men med usikre grenseløp. En bekk/elv langs Missingen og sørvest mot nordre del av Skinnerflo er naturlig grenselinje og sammenfaller med gårdenes eiendomsgrenser. Det er mer usikkert om grensen gikk nordvest for Missingen, mot Borgebuunn og Vansjøen, og om de nordre gårdene i Råde sogn hørte med der eller i Missingen, slik jeg har kartfestet det. Sognegrensene kan imidlertid gi indikasjoner om eldre fjerdingsgrenser og kan sammenfalle, slik at Huseby, Råde og Svinndal har utgjort en fjerdning hver (jf. kap. 7).

Skipreide	Fjerdinger	Kilder	Grenseløp/vurderinger
Heggen	1400: Kirke-, Ruds- og Lundaafjerdningen i Askim sogn.		<p>Tre fjerdinger i Askim sogn er et sekundært fenomen. Askim sogn kan ha vært delt i to, og at sognene Trøgstad og Båstad utgjorde en fjerdning hver (Indrebø 1935, 170f.), som i Heggen. Jeg anser det for sannsynlig. Tosebygden i Trøgstad har trolig hørt til Askim og Lundaafjerdningen (BØ VI, 194f.). Steinnes (1955, 139) mener grensen gikk i elva Mønsteråa, sørøst fra Øyeren.</p> <p>Gården Rud, trolig gnr. 88 og 90, er nevnt under Kirkefjerdningen, i tillegg til Askim. Lundaafjerdningen kan ha fått navnet sitt etter gården Lunder, gnr. 28, og i tillegg nevnes gårdene Torp, gnr. 6-7, her. Den siste fjerdningen, kalt Rud, har trolig navn etter Rud-gårdene i sørøst av Askim sogn, gnr. 42-43 (Indrebø 1935, 170 m/ref.). Grensene er usikre pga. manglende opplysninger. Topografi og FKB-dataenes eiendomsgrenser har medvirket i kartfestingen. Jf. kap. 7.</p>
Onsøy	1600-tallet: Ørmen-, Aae-, Ytter-, Kirke-, Vest- og Øfre-Fjerdningen	Indrebø 1935, 176; BØ XI, 303-304	<p>Seks fjerdinger er et sekundært fenomen, men det er ikke mulig å identifisere de opprinnelige fjerdningene.</p> <p>Med unntak av Ørmen fjerdning, som er navn på gnr. 3-6, 8-9, har ikke fjerdningene her navn etter gårder eller en bygd. Aae kan være en feilskrivning på gården Aale (Åle), gnr. 50 og 51, jf. kap. 7</p>
Idd	Ingen kjennes	Indrebø 1935, 175	<p>11 bygdnavn fra slutten av 1700-tallet, som i 1885 blir kalt fjerdinger: Iddsløtten, Lille Idd i øst, Holtesgrensen i sør og Idd Bergsti i det indre, Torpedalen, Torpskroken i vest, Rokkegrønda i øst, Asakbygden, samt deler av Herrebødensskroken (resten lå til Berg hovedsogn), i tillegg til Enningdalen og Enningdalens Bergsti (Hoff 1793, 13, 29; Kiær 1885, 184, 192).</p> <p>Det er fire middelalderkirker i skipreiden, som kanskje kan speile en eldre fjerdingsstruktur: Rokke, Asak, Idd og Enningdalen (jf. kap. 7).</p>
Tune	Ingen kjennes		<p>Skipreiden besto av fem herreder i nyere tid. I senmiddelalderen kjennes tre sogn: Tune, Varteig og Glemminge. Ytterligere to kirker kjennes ved navn: Alnes og Holleby, men refererer trolig til samme kirke. Det er dermed fire sogn i Tune skipreide i middelalderen. Om disse korresponderte med fjerdningene er mulig, men usikkert (jf. kap. 7).</p>

Skippeide	Fjerdinger	Kilder	Grenselep/vurderinger
Åbyggje	Ingen kjennes		Ikke mulig å vurdere. Jf. kap. 7.
Vemme	Midten av 1500-tallet: Lere	Indrebø 1935, 171-172; Wilsø 1779, 480; Bassøe 1796, 258, Klær 1885, 258. Wilsø oppfører fire fjerdinger i Spydeberg prestegjeld i 1779. Bassøe nevner tilsvarende i Skiptvet i 1792, tilsvarende åtte fjerdinger i skipreiden.	Indrebø mener de åtte fjerdingerne er underinndeling av prestegjeldene, fire i hver. Tingboken fra 1681: i Skiptvet kjennes Mork-, Skog-, Kirke- og Visterfjerdningen. Gården Vister, gnr. 47 og 68, ligger antakelig i Lerefjerdningen (BØ II, 146), og Visterfjerdningen er trolig et yngre navn på samme område. Morkfjerdningen kommer av bygdenavnet Mørkja, Skiptvets skogrike nordvestre del (BØ II, 143). Kirke- og Skogsfjerdningen viser til kirkene Skiptvet og Skogs kirke.
Rødernes (Marker)	Åseby, Folkenborg, Klemetsby og Klund	Steinnes 1930, 63; Indrebø 1935, 97ff.	I Spydeberg: Vasbygden, Stegan, Spydeberg og Heli fjerdinger. Vasbygden er området rundt Lyseren, mens Stegan er området mot Øyeren, noe som kan tyde på at de utgjorde Hovin sogn som ble vertikalt delt eller fra nord mot sør. Spydeberg og Heli sogn kan også ha utgjort en fjerdning, eller muligens en fjerdning som senere ble delt. Grensene eksakte løp er usikre (jf. kap. 7). Åseby var gnr. 1-15, 18, 59-61. Gården Rakkestad, gnr. 59-60, er også nevnt under Folkenborg fjerdning. Topografi og eiendomsfigur viser at gårdene, Storlø, gnr. 61 og Rakkestad har flere enklaver og ser ut til å ha vært én gård opprinnelig, og de hørte da trolig til Åseby fjerdning. Glørud, gnr. 18, har også flere enklaver, og gnr. 16-19 var trolig én gård. Klunds inneholder da gårdene 16 (?), 17, 19-28 (Indrebø 1935, 97). Folkenborg besto av gnr. 44-58, 62-64 og Klemetsby gårdene 29-43.
Øymark (Marker)	Bøns, Sandtorps, Stikle og Grobøl	Jf. over	Bøns er gnr. 87-101. Indrebø mener også at gnr. 107-108 kan ha hørt til her. Stikle fjerdning er gnr. 109-124, 126, men også gnr. 125 (jf. under). Sandtorp utgjør gnr. 84-86, 102-106 med gnr. 74-83, 125, 127-134, ifølge Indrebø. Jeg har ikke tatt med gnr. 125 ettersom den ut fra eiendomsstrukturen ser ut til å ligge i Stikle fjerdning, da den ligger midt mellom noen gårder i den fjerdningen. Møtepunktet for de tre fjerdningene gir en merkelig struktur ved at en mindre del av Sandtorp kommer langt inn i Bøns fjerdning. Dette indikerer endringer i grensestrukturen her, kan tenkes som følge av yngre jordtransaksjoner o.l. Grobøls fjerdning er sørvestre del av Øymark. Fjerdningene har også her navn etter gårder: gnr. 90, 105-106, 112 og 127.

Skippeide	Fjerdinger	Kilder	Grenseløp/vurderinger
Aremark (Marker)	Kvisler, Waarde, Aspestrand, Rive	Jf. over	Kvistler fjerding: gnr. 42-56, 58-60. Waarde: gnr. 8-21, 23. Både gnr. 21 og 22 heter Espelund og har trolig utgjort én gård i samme fjerding – tegnet til Waarde. Aspestrand: gnr. 24-41, 57. Rive: gnr. 1-7, 58-60.
Rømskog (Marker)	Ingen		Ingen fjerdinger kjennes her, så den kan enten ha ligget til den nærmeste fjerdingen i Rødenes (Åseby), eller ha ligget utenfor Marker.
Lier	Fladbøigden, Odervold, Sylling, Tranby og Reistad (Reerstad).	Indrebø 1935, 111ff.	Fladbøigden: gnr. 1-43, 50-52, nord for Drammenselva og vest for Lierelven, dvs. Brakernes sogn og søndre del av Frogner sogn. Odervold fjerding: gnr. 44-49, 53-90, nordvestre del av Frogner sogn. Gåserud, gnr. 46, mener Indrebø skal ha tilhørt Fladbøigden fjerding, men gården ligger inne i Odervolds fjerding med Haugerud vestre, gnr. 47, i mellom, så den er tegnet til Odervold. Sylling sogn, gnr. 164-199, lengst nord i Lier, var antakelig én fjerding, og også Tranby sogn, gnr. 120-163, øst i Lier. I middelalderen tilhørte Kittelsrud, gnr. 200, til Tranby sogn (nå Sylling). Reistad fjerding: sørøstre del av Lier med gnr. 91-119 av Frogner sogn.
Sande	Valle (Valde), Ås (Ooss), Duni, Berg	DN 8, 769/1544; DN VII, 495/1484	Valle: lå i sørvest, vest for Sandeelva og Sandebukten. Ifølge Indrebø tilhørte gnr. 1-21, 25-27, men bare gnr. 1-2, 14-20, er sikkert belagt der (Indrebø 1935, 103). Eiendomsstruktur indikerer at gnr. 22-24 tilhørte her og ikke Ås fjerding. Indrebø mener gnr. 29 i lå Ås med en liten del av gnr. 28 (for det meste skogressurser, iht. Norge Digitalt). Mellom 28 og 29 ligger gnr. 30 og 31, så alle gårder må ha hørt til samme fjerding, enten Valle eller Ås. Dette kan tyde på endringer. Under Ås nevnes bare Galleberg, gnr. 56. Indrebø antar at gnr. 22-24, 28-75 tilhørte, men som nevnt vurderer jeg det slik at gnr. 22-24 hørte til Valle. Grensen følger Sandeelva nordover til elven Bremsa (Indrebø 1935, 103).
			Berg fjerding lå øst i Sande: trolig Skoger sogn, gnr. 1-78, og sognet Konnerud, gnr. 78-85, nord i Sande, men i dag del av Drammen kommune. Nye gårdsnummer har blitt skilt ut som utgjør Drammen by, slik at fjerdingen inkluderer alt sør for Drammenselva, dvs. gnr. 101-112.

Skipeide	Fjerdinger	Kilder	Grenseløp/vurderinger
			Strakk seg på østsiden langsmed Sandeelva, gnr. 76–97. I diplommet fra 1484 nevnes gården <i>sydra Vpsunde som ligger i Bergs fiordo(n)g Frauna sokn</i> . Denne gården har skiftet navn til Skogen i nyere tid (Pedersen 1912, 43). Det tilsvarer gnr. 10 og 13 i Drammen i dag. En kan tenke seg at nordvestre del (gnr. 69 og 77) av Berg hørte til Ås, men dette blir likevel ikke mer enn spekulasjon. Duni (Dune) i sørøst, strakk seg langsmed Sandeelva i øst og mot grenseområdet til Strømm herred, tilsvarende gnr. 98–145.
			Fjerdingene har navn etter gårder: Valle er gnr. 17. Ås gnr. 40–41, Berg gnr. 83 og Duni er gnr. 116.
Hurum (Húðrimar)	Kirke-, Trønstad-, Rød- og Sandsbygden	Eier 1963	Kirkebygden: gnr. 1–19, Trønstad: gnr. 20–35, Rødsbygden: gnr. 36–49, Sandsbygden: gnr. 49–57. Grensene er tegnet som Eiers forslag, med unntak av gnr. 49, som jeg mener tilhører Sands- og ikke Rødsbygden iht. gårdenes eiendomsstruktur i FKB-data.
			Alle fjerdinger, unntatt Kirkebygden, har navn etter gårder: Trønstad, gnr. 35, Rød, gnr. 37–38, Sanden trolig av Storsand, gnr. 53.
Kvilde		DN IV, 305; Indrebø 1935, 92f.),	Ikke vurdert grenseløpene her.
Skjeberg	Vilerøsz	DN XI, 695; Indrebø 135, 174	Ikke mulig å vurdere.
Óslóarherað	Hovin Gjellerås Maridalen?	Indrebø 1935, 182–183 Bull 1918b, 24	Hovin fjording nevnes på 1560-tallet og lå i sørøst. Omfattet antakelig Nordstrand sogn og deler av Østre Aker sogn (Indrebø 1935, 182). Gjellerås fjording nevnes i nyere tid. Indrebø mener den er yngre enn middelalderen, uten nærmere begrunnelse. Bull mener Maridalen var en fjording, fordi området fremstår som et avgrenset område fra Maridalsvannet og sørover, og ettersom Brekke, gnr. 59, hørte til området (Bull 1918b, 24). Dette avviser Indrebø pga. størrelsen (Indrebø 1935, 183). Ikke mulig å komme noe nærmere en inndeling.

Skippeide	Fjerdinger	Kilder	Grenseløp/vurderinger
Røyken (Mýrahvarf)		DN V, 309/1378; DN IV, 693/1399; Indrebø 1935,184	Noen diplomer nevner tredinger her. Det kan være en sekundær tredeling av bygden <i>Mýrahvarf</i> , som er et eldre navn på deler av Røyken (NG V, 353), ut fra topografiske forhold (Indrebø 1935, 184). Jeg vurderer det slik at Røyken hørte med til et fjerdingsdelt <i>Skógeirmsherað</i> , selv om dette ikke er kildebelagt.
Arendal	Fire fjerdinger?	DN XI, 216/1464; Indrebø 1935, 184	I Arendal skippreide stevnet lensmannen flere folk fra hver fjerdning til et ting. Det kan indikere en fjerdingsinndeling (DN XI, 216/1464; Indrebø 1935, 184), men kjennes ikke fra andre kilder.
Numedal	Istre fjerdning i Tjølling sogn	DN I, 769	Bare én fjerdning kjennes, Istre fjerdning i Tjølling sogn (DN I, 769). Fjerdningen må imidlertid ha vært svært liten, og det er usikkert hva den var en underinndeling av. Materialet er alt i alt for spinkelt til å kunne trekke noen konklusjoner om Numedal har vært inndelt i fjerdinger, eller flere fjerdingsdelte herred. Jeg anser Istre fjerdning til å være en underinndeling av Tjølling sogn (Indrebø 1935, 187), slik inndelingene var på Marker.

Appendiks 4: Beskrivelse av registreringer

Beskrivelse av registreringene i Eiker, Sandsvær og Borgarsyssel:

Berg, Eiker, Varlo fjerding

DN III, 298/1359; VI, 451/1434; NHD 2 r. III (2) p. 25/1611

Berg ligger på en høyde med god utsikt i alle retninger. Gården er sentral og godt plassert kommunikasjonsmessig i skipreiden, der hovedveien passerer gården. En middelalderkirke har stått på gårdstunet, antakelig en liten stavkirke, men revet i dag. Våpentinget ble holdt her i senmiddelalderen og tidlig nytid. Ifølge bonden skal tingstedet ha ligget ca. 100 m nedenfor tunet, på en haug kalt Pilhaugen (jf. Berg 1968, 57–58; Moseng 1994, 90–92). Haugen så ut til å være en naturlig kolle og ikke en gravhaug, men ettersom haugen var utplanert er det vanskelig å være sikker. Det er kjent at tingsteder kunne bli kalt inn ved «tingbud» eller «pilbud» (qr) (G X 151), og som ble benyttet ved mord og andre kriminelle handlinger (Sveaas Andersen, KLN M XVIII, 348). Hovedtinget for skipreiden var her dermed lokalisert på en sentral gård i skipreiden, som et geografisk midtpunkt og i forhold til bosetningen.

Sanden, Eiker, Sanden fjerding

DN V, 372/1396. Ref. til utrykte dip. fra 1591 til 1604 i Indrebø 1935, 140

Gården strekker seg over begge sider av Drammenselva inklusiv en øy i elva. Gårdsbygningene ligger i dag ved hovedveien. Et tingsted her ville dermed ha gitt gode kommunikasjonsmuligheter både til lands og vanns, særlig med tanke på at en kunne seile og ro inn Drammenselva fra Oslofjorden, forbi Sanden og helt til gården Hoen i vikingtiden (Mikkelsen 2006). En hypotese er derfor at tingstedet kan ha ligget på en av øyene eller ved vannet opp mot den historiske gårdsbebyggelsen, men det var likevel ikke mulig å komme noe nærmere en sikker lokalisering av tingstedet uten flere gitte holdepunkter i kildene.

Hedenstad, Eiker, Hedenstad fjerding

DN VII, 378/1425; VI, 494, 495, 500/1445; VII, 783/1531

Gården fremstår mer avvikende som tingsted vurdert i lys av bebyggelse og kommunikasjoner, med utsikt i bare én retning. At gården likevel må ha vært sentral tidligere, tyder fjerdingsnavnet på. Et stort gravfelt med syv gravhauger og én langhaug er også registrert på gården. Det var likevel ikke mulig å påvise tingets eksakte lokalisering.

Fiskum, Eiker, Fiskum fjerding

DN III, 337/1364; II, 624/1420; VI, 410/1421; VI, 410/1431

Fiskum har en fjerding oppkalt etter seg, og gården tolkes som det faste tingstedet for fjerdingen. En middelalderkirke står ca. 200 m fra Fiskumvannet. Gården ligger godt til kommunikasjonsmessig, ved hovedveien gjennom skipreiden og hvor Fiskumvannet må ha fungert som en sentral kommunikasjonsåre. På 1400-tallet ble tinget holdt både i gårdenes hus og ved kirken. Området sør for kirken har en naturlig helling ned mot vannet, og et nes her kunne ha fungert godt som et tingsted. Bakkeneset er en øy i elven som renner ut i vannet, og i øyens nedre del og på neset var det godt egnet til å fortøye båter, slik det fortsatt blir gjort i dag. Vann var viktig her, både som transportmiddel men kanskje også rituellet og symbolsk, om en da ser for seg at øyen ble brukt som tingsted.

Haug, Eiker, Varlo fjerding

DN II, 428/1373; XIII 35/1378 (?); II, 796/1452; XI, 214/1462; V, 850/1464, VIII, 785/1545

Diplomene spesifiserer at tingmøtene kunne holdes i kirkegården, kirken og i prestegården. Kirken står i en skrånende bakke mot sør og vest, mens det på østsiden gikk bratt ned mot bebyggelsen. Nord-nordvest for kirken og langs veien er det funnet bygningsspor etter en storgård med minst tre langhus fra jernalder (C57913-C57914; ID 116996). Ved hjelp av gradiometer er det senere påvist ni mulige langhus og 17 mulige graver på denne flaten (ID 156852), uten at de kan settes i umiddelbar sammenheng med et eventuelt tingsted her. Det er usikkert om Haug virkelig var et verdslig tingsted. Mer trolig var diplomene utstedt her fordi Haug var et viktig kirkested, der saker ble offentliggjort og tinglyst.

Efteløt, Sandsvær. Gnr. 45 i Efteløt sogn, nåværende Kongsberg kommune.

DN II, 619/1411; XXI, 290/1422; II, 1079/1525; VII, 771/1548. Flere diplomer er utstedt i prestegården (DN V, 216/1353; II, 959/1490; III, 995/1495) og én ved kirken (DN VII, 501/1498).

Her står en middelalderkirke i stein, hovedkirke i Sandsvær prestegjeld etter reformasjonen (Christie og Christie 1986, 405). Et underbruk har navnet Tingvoll, gnr. 45/133. En gravhaug het Tinghaug (ID12663; Ab 1896, 132), og navnene Tingmyrene og Tingvang er kjent på prestegårdens innmark (NG V, 378). Her fantes tidligere et gravfelt med bl.a. funn av en fingerring av gull (C779-785). I en liten ås nord for kirken fantes det også flere gravhauger (ID 32873), og et gravfelt lå ved kirkegården i øst (ID 42363). Her har det altså vært mange kulturminner og flere stedsnavn relatert til tingstedet i kort avstand til hverandre. Samlet gir dette indikasjoner på at det har vært en møteplass og tingsted her tidligere, selv om tinghaug-lokaliteter er vanskelige som presise indikatorer for lokaliseringen (jf. kap. 9.1.4; Svensson 2007, 194). Ved kirken er terrenget forholdsvis flatt, med svak helling mot elven i tre retninger, mens den nevnte åsen med gravfeltet lå i nord-nordvest. Fra kirken er det god utsikt, særlig fra vest til øst, og hele landskapet åpner seg opp her. Beliggenheten er også sentral ved hovedveien og i forhold til Lågen. Deler av innmarka hette altså Tingmyrene og Tingvang, og indikerer trolig område for tinget, og kanskje et areal som var mindre egnet til jordbruksdyrking.

Komsnes, Sandsvær. gnr. 29 i Komnes sogn, nåværende Kongsberg kommune

DN I 349/1356; RN VI, 416/1356; DN I, 381/1364; V, 393/1399; X, 184/1445

Stedet kalles ikke rett stevnested, og er klassifisert som et *mulig* tingsted. Gårdsnavnet Kaupmannsnes (Kaupmanznes DN V, 236/1360) er sammensatt med *kaupmaðr* kjøpmann, med suffikset *-nes*, dannet av elven Lågen. Navnet indikerer dermed trolig at en form for kaupstad eller marked (NG V, 371; jf. kap. 8). En eldre stavkirke ble revet på 1800-tallet (Christie og Christie 1986, 430ff.), mens den stående kirken er lokalisert på en stor grus- og leirbakke ved hovedveien med fritt utsyn over Lågen. Her har det også ligget en gravhaug (ID 2947). Selve gårdsbebyggelsen ligger på en slette ved elven nedenfor. Det er flere små grus- og leirsletter hvor tinget kan ha vært lokalisert, særlig utmerker området nedenfor kirken mot gården seg. Uten flere fysiske holdepunkter var det ikke mulig å identifisere nærmere hvor tinget kan ha ligget.

Lundeby, Råde skipreide. Jf. kap. 7

Et gravfelt kalt Tingstedet besto av to steinsetninger og en usikker gravhaug (ID 49189). Steinsetningene har begge 13 reiste stein med flatsiden inn, opp mot 1,5 m høye, og med en diameter på omtrent 12,5 m. Omtrent 100 m øst ligger ytterligere en steinsetning (ID 19589), med mindre steinblokker og en omkrets på 10 m. Nicolaysen fant i 1869 leirurner med brente bein i begge steinsetningene, og den vestre inneholdt i tillegg et rustet stykke jern. Dette indikerer at funksjonen opprinnelig er graver, og at ringene ikke primært ble anlagt som tingsted. De ser imponerende ut og kan derfor som følge av folketroen i moderne tid knyttet

til slike såkalte «domarringer», ha ledet til at navnet lokaliteten har fått navnet Tingstedet, men kan også markert en sekundær funksjon som tingsted. Tinget kan også ha vært holdt inne på selve Lundeby-gårdene. Lokaliteten Tingstedet ligger godt til kommunikasjonsmessig langs Raveien/Sarpsborgveien (rv. 118) som går gjennom skipreiden fra sørøst til nordvest. Lokaliteten ligger i nedkant av Raet, på en morenerygg, der terrenget heller svakt mot Raveien og det er et forholdsvis godt utsyn mot nord og vest. Dersom lokaliteten har fungert som tingsted, kan folk ha sittet/stått i bakken og sett nedover mot Tingstedet og har da trolig hørt og sett godt.

Tom, Onsøy skipreide. Jf. kap. 7

Tom, som først ble vurdert som mulig tingsted, er likevel usikker siden diplommaterialet knyttet sakene mot adelspersoner som bodde på gården. Tom var lagmannsete rundt 1200, trolig for lagsognet bestående av Vingulmark, Vestfold og Grenland, og tinget kan ha blitt holdt i Borg (jf. kap. 7.1.4). Lokaliseringen innerst i Krokstadjorden understreker dens gode kommunikasjonsmuligheter ved sjøen. Landskapet er imidlertid forholdsvis lukket, det er åsrygger som stenger for utsyn/innsyn i sørvest, sørøst og nord. Selve gården Tom ligger i nedkant av en høyderugg, med utsyn mot nordvest og nordøst. En kirke har stått på gårdens tun (ID 170506). Dagens kirke, fra 1869, ligger i nedkant av tunet og mot veien. Et tingsted her kan ha ligget ved tunet, eventuelt i det hellende terrenget mellom gården og den stående kirken. Gården har ett gravminne i underkant av 500 m nord for gården, på en bergknaus ikke langt fra Krokstadjorden, og eventuelt kan tinget ha blitt holdt opp mot haugen der. Ellers er det få fornminner på og ved gården. Fra Tom går en vei mot Råde kirke i vest og nordøst forbi Huseby i Råde opp mot Raet. Dette understreker Toms tilknytning mot Råde, og ikke mot Onsøy, hvor den hørte til i middelalder og trolig tidligere.

Kolberg, Onsøy skipreide. Jf. kap. 7

Diplomene fra senmiddelalderen nevner at møtet kunne være både ved kirken og på kirkegården. Gården ligger midt i Onsøy skipreide, på nordsiden og i nedkant av det høyeste punktet på det såkalte Kirkeberget (ID 85220). På toppen av berget skal det ligge restene av et gravfelt med minst tre gravhauger ca. 75 m sør for hovedinngangen til kirken (ID 10479). Gravfeltet skal ligge på det høyeste punktet på Kirkeberget, kalt Kampenhaug, men kunne ikke gjenfinnes under registreringen. Navnet «Onsøy tinghaug» er belagt her på 1500-tallet (jf. Kp. 7.1.6). En gammel vei strekker seg over høyden fra sør mot nord og mot kirken. Et egnet møtested ville være mellom kirken og toppen av berget med gravhaugene. Her var terrenget hellende, slik det også ble antydnet for Lundeby, og en ville da ha hatt god utsyn. Ettersom gravhaugene ikke kunne gjenfinnes kan de neppe ha vært særlig fremtredende i terrenget, og jeg antar derfor at de ikke har vært avgjørende for lokaliseringen, men heller utsyn og akustikk. Fjerdingsgrensene indikerer endringer.

Borgartinget, Tune skipreide. Jf. kap. 5

Tinget lå på Borregård, gnr. 92. Lokaliseringen til Borgartinget er ukjent som følge av ras i 1702 (jf. kap. 5.1 og 5.2.1). I 1207 ble Borgartinget holdt ved Mariakirken. Tinglyden ble samlet ute på kirkegården, mens biskop Nikolas skal ha samlet de mektigste bønder inne i kirken (Sagaen om baglere og birkebeiner, kap. 26). Rødeboken nevner to kirker i Sarpsborg, Olavskirken og Nikolaskirken (RB 496, 497). Det er foreslått at Mariakirken brente ned eller av annen grunn ble nedlagt, og at Olavskirken da ble anlagt på den samme lokaliteten (Johnsen 1916, 540ff.). Olavskirken ble arkeologisk undersøkt i 1916 og 2006, og er tidfestet til begynnelsen av 1100-tallet (Norseng 2005a, 164). Både Mariakirken og Olavskirken skal da ha ligget innen vollen, mens Nikolaskirken lå utenfor, i dag i Borgarsyssel museum. Et annet område som topografisk kan ha vært godt egnet som møtested, var mellom Olavsvollen og elven i sør ved Sandesund. I Sverres saga (kap. 119) fremgår det at det var store sletter her i 1190-årene før terrenget gikk oppover mot høyden ved vollen (Opstad 1976, 162). I et mindre åsparti i vest, som strekker seg fra elven og mot vollen, ligger flere gravfelt fra jernalderen. Mest trolig er likevel en lokalisering ved Mariakirken, som var en kongskirke. Kirken og byen var begge uttrykk for kongens makt og posisjon, som det trolig var viktig å understreke.

Tune, Tune skipreide. Jf. kap. 5

Tingstedet på Tune, gnr. 64 og 65, var knyttet til fylkeskirken. Et maleri av I. Hjerleid fra 1857 viser kirken i svakt stigende terreng opp fra Tunevannet mot toppen av Raet (gjengitt f.eks. i Dehli 1976, 321). Nede ved vannet, til høyre i bildet, er en mindre høyde eller en større, naturlig dannet haug. Veien strekker seg langsmed denne «haugen» mot sør og kirken. Tingstedet kan ha ligget langs kirkeveien og knyttet til denne haugen, som imidlertid ikke kan gjenfinnes i dag. Møtestedet også ha vært rundt kirken, der terrenget er forholdsvis flatt og skråner svakt ned mot Sandesund i sør og Tunevannet i nord.

Rakkestad og Galgemyren, Skaun skipreide. Jf. kap. 7

Gården er sentralt lokalisert i Skaun skipreide, men kirken ligger 1,2 km utenfor det som i dag er Rakkestad sentrum, og der hovedveiene gjennom skipreiden møttes. Kirken ligger på en høyde i helling mot sørvest, og nord-nordvest for kirken ligger prestegården. Her er det godt utsyn, med unntak av mot nord. Enkelte diplom spesifiserer at tingmøtene ble holdt på kirkegården, ved kirken og også i prestegården. Mellom kirken og prestegårdshusene er det omtrent 200 m. Terrenget faller bratt ned fra husene mot en slette der kirken står. Her ligger en haug, som ikke registrert som en gravhaug i Askeladden. Ut fra beskrivelser i diplomene, terrenget og nærhet til haugen vil jeg anta at tinget har vært holdt her.

Omtrent 500 m øst for kirken er Galgemyrene, som kan vise til et eldre rettersted. Navnet indikerer et myrområde eller våtere område i eldre tid. Lokaliteten er ved et veikryss, der reisende gjennom skipreiden og på vei til tinget og kirken ville passere. Fra kirketrappen ser en rett ned på det galgeområdet. Jeg anser Rakkestad som et skipreiding, og en lokalisering av et rettersted passer da godt her, selv om rettersteder sjelden synes å være lokalisert ved tingsteder i Borgartingslagen (jf. kap. 8).

Galgehytten, navn på et underbruk av gården Finstad, gnr. 78, i Råde skipreide. Jf. kap. 7.

Belagt først i 1723 (NG I, 332). Trolig har plassen Galgehytten, som nå er forsvunnet, blitt oppkalt etter et gammelt rettersted, men usikkert hvilken alder. Her ligger et gravfelt med minst åtte gravhauger, hvorav den ene skal ha vært firkantet og markert med bautaer i hjørnene. I 1967 ble det registrert spor som kan være del av et galgefundament i en jordhaug, men som ble antatt å være fra nyere tid (Askeladden ID 29207).

Galgefundamentene kunne ikke med sikkerhet gjenfinnes, men sto trolig på toppen av åsen og kan kanskje ha vært knyttet til en jordblandet røys der. Gamle Kongevei fra Råde til Tune går over lokaliteten, før den krysser elven ved Isebru og går videre østover til Tune. Veien er godt markert og steinsatt i kantene. Et militærkart fra 1775 (gjengitt i Grøndahl 1980, 492) viser tydelig at grensen mellom Råde og Tune skipreide passerte her og nord mot Isebakktjern. En bauta markerer trolig skipreidegrensen. Lokaliteten er i dag dekket av skog, men det skal ellers være utsikt mot Tune og Rolvsøy. Til tross for at navnet ikke er belagt før i 1723, er inntrykket av lokaliteten at den kan være atskillig eldre. Funnene synes også å stemme godt med retterstedlokaliseringer i andre områder, nær sentrale kommunikasjonsårer og knyttet til grenseområder (jf. kap. 8).

Appendiks 5: Kildegrunnlag for shapefiler

Shapefiler	Kilder
Tingsteder	Diplommaterialet: <i>Diplomatarium Norvegicum</i> (DN); <i>Regesta Norvegica</i> (RN); Norske Gaardnavne (NG); Aleksander Bugge 1920; stedsnavn; bygdebøker; (jf. kap. 4.1.1. og appendiks 1). Lagmannsbrev: DN; RN; Vågslid (1930).
Lagsogn og fylker	Jens Arup Seip (1934); Gustav Indrebø (1934–36); <i>Historia Norwegie</i> (Mortensen og Ekrem 2003)
Sysselgrenser	Alf Harry Sagosen (1973); Knut Helle (2001, 152 Figur).
Bispedømme- og prostigrenser	<i>Historia Norwegie</i> ; Håkon Håkonssons saga; <i>Norske Gaardnavne</i> (Olaf Rygh 1897–99); Rødeboken (RB); Bjørn Ringstad (1994).
Sognegrensene	Diplomer (DN); skattematrikkelen 1647; <i>Norske Gaardnavne</i> ; ulike bygdebøker, som igjen bygger på eldre skattematriser og lensregnskap
Skipreide- og fjerdingsgrenser	Diplomer (DN); skattematrikkelen 1647; NG; Edvard Bull (1920); Gustav Indrebø (1935); Johan Agerholt (1950–53) og enkelte bygdebøker (spesifisert i hvert enkelt tilfelle) med topografiske trekk. Se kap. 6 og appendiks 2 og 3.
Veier, hele undersøkelsesområdet	Basert på Amtskartene (1826–1857), målestokk 1:200 000: Akershus- (1827), Grevskabernes- (1832) og Smaalenenes (1826) amt av N. Ramm og G. Munthe, Buskeruds- (søndre del 1849 og nordre del 1850) og Bratsbergs amt (nordre del 1852 og søndre del 1857) av N. G. Gjessing. Filene for dette området er produsert av Gjermund Steinskog for Amtskartprosjektet, Kulturhistorisk Museum, Universitetet i Oslo.
Veier Follo	Militært kart (Isac van Geelkerck 1650); Sverre Steen (1934)
Veier Vestfold:	Grevskapskartene (Ødegaard 2007)
Bebyggelse/historiske gårdstun	Amtskart (jf. over); Kartverkets topografiske wms-kart over Norge og Europa (wms.topo2 og wms.europa).
Havnivå i vikingtiden	Produsert av Gjermund Steinskog. Datagrunnlag Kartverkets Digitale terrengmodeller (DTM-er).
Graver/gravmaterialet	Riksantikvarens database <i>Askeladden</i> .
Bautasteiner	<i>Askeladden</i>
Bygdeborger	<i>Askeladden</i>
Kirkesteder, forsvunne kirker	<i>Askeladden</i> , NG; <i>Norges kirker</i> (Christie og Christie 1959a og b, 1986); eldre topografiske beskrivelser: Jens Nilssøn (JN) (1574–1597) og Jens Kraft (1822, 1822–35).

Kokegropfelt	Askeladden, men klassifisert og sammenholdt med opplysninger fra Topografisk arkiv ved Kulturhistorisk Museum og Lill Gustafson <i>et al.</i> (2005).
Yngre jernaldersgraver	Gjenstandsbasen (Musit); ©Arkeologisk Seksjon, KHM
Storhauger	<i>Askeladden</i> ; Lars Forseth (1993); Terje Gansum (1995a); Frans-Arne Stylegar og Per Norseng (2003).
Ryttergraver	Helge Braathen (1989)
Skattefunn, importfunn, rike funn og depoter	Kriterier: Ellen Karine Hougen (1969); Bjørn Ringstad (1987); Bergljot Solberg (1985); Bjørn Myhre (1987, 1992); Ulla Lund Hansen (1987, 1995); Birgitta Hårdh (1996).
prestisjefunn, skattefunn, depoter rike funn, <i>huseby-</i> og <i>lendmannsgårder</i>	Hovedsakelig basert på Gustav Storm (1882) og Asgaut Steinnes (1955), samt Askeladden og Gjenstandsbasen. Produsert i 2008 som del av Frode Iversens postdoktorarbeid.
Stedsnavn som viser til ting- og rettersteder samt kultsteder	NG; Matrikelutkastet 1950 (dokpro.uio.no); informasjon om tradisjonslokaliteter i Askeladden og enkelte opplysninger fra bygdebøker. Søk på søkeord: Kartverkets kartdatabase som inkluderer data fra <i>Sentralt Stadnamnregister</i> , det offisielle registeret over stedsnavn i Norge

